

A SZAHARÁBAN

44e1

Írta:
dr. Sebők Imre

HORN-

Kiadja a Szt. István Társulat
Budapest

A
SZAHARÁBAN

IRTA

Dr. SEBŐK IMRE

BUDAPEST

A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT

KIADÁSA.

141250

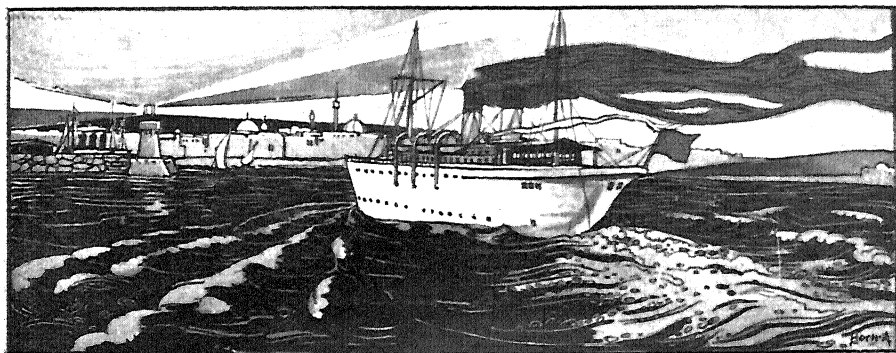
Minden jog fentartva.

GY északafrikai út leírását tartalmazza ez a könyv, le a marokkói határ mentén a sivatagba. Hogy ez az út az elmúlt évi háborús időben, a marokkói krízis idején jól sikerülhetett, abban nagy része van Erődi Béla dr. udvari tanácsos úrnak, a budapesti tankerület királyi főigazgatójának és Fontenay vicomte-nak, a volt budapesti francia főkonzulnak, akiknek a francia hivatalos köröknél való közbenjárása igen értékes volt ez utamban. Mindkettőjüknek e helyen fejezem ki hálás és igaz köszönetemet.

Budapesten, 1912. november havában.

BEVEZETÉSÜL.

EGY ködös novemberi estén, a Földrajzi Társaság üléséről jövet, jutott eszembe, hogy egy jóra való geografusnak voltaképen illenék elmenni a Szaharába is. A gondolat hirtelen jött, minden kapcsolódás nélkül és bizonyos, hogy ezúttal nem a környezet termelte azt. A hangulat az volt, amit irodalmibb kifejezés híján «pocsék»-nak szokás nevezni: a jó sűrű novemberi köd vastagon, harapnivalóan ült a nagyváros utcáin; a gázlámpák, mint valami veszett ügynek reményvesztett harcosai, szomoruan küzködtek a sárgás sötétséggel és a nyirkos aszfalton felgyürt gallérú, mogorva emberek menekültek a lucskos pokolból szebb tájak felé. Ahogy beléptek a nagy, meleg, jól elfüggönyözött kávéházak ajtain, egy-egy fénykéve esett ki az utcára, azután becsapódott a fűtött boldogságba vivő ajtó és megint a sár maradt odakünn, a köd, a szitáló eső és a siető emberek. És ezek között mentem immár egynegyed órája lassan, alig véve észre, hogy merre tartok; a gondolataim között ezen negyedóra óta ott motozott, zakatolt egy új gondolat, a vágyaim között feltámadt egy eddig nem ismert vágy, — a régen letűnt pogány napimadásnak valami-féle echnója, a vágyakozás a Nap országa felé!

Nem a Felkelő Nap országa felé. Nem a *Far East*-nek, a Szélső-Keletnek abba a szépséges országába, az udvariasan mosolygó, filigrán sárga emberkék közé, ahol groteszkül szép zöld tájképek és egy, a mi fogalmaink szerint bájosan kedves fölfordult világ köszöntik az

utast. Azt már láttam és meg is jöttem belőle azzal a benyomással, amit az angol globetrotter úgy fejez ki, hogy: *Beautiful, but not for us*. Nagyon szép, de nem nekünk való. Most nem ennek a Napországnak a képe járt a gondolataim között, hanem azé a másiké odalenn Délen, a nagy sivatagos homokországé, a Szaharáé.

El Sabra. A sivatag. Az, amit az emberi nyelv minden további megjelölés nélkül egyszerűen csak ezzel a szóval fejez ki: A Sivatag. De ebben a szóban benne van minden: a végtelen pusztaság a maga óriási arányaival: napok és hetek járására elterjedő steppéivel, *erg*-jeivel és *hammadá*-ival, fű- és homokrengetegekével, a maga hálálosnak látszó és mégis olyan beszédes csendjével. A nagy Szfinksz, amely szótalannak látszik, pedig épen úgy megvannak a maga bájos kis románcai, sötét, véres balládái és impozáns hőskölteményei, mint testvérének, a vizek Océánjának. Az afrikai Nap legforróbb csókjaiban fürdő aranytenger, amely az ő sárgászörös homokhegyeivel és párátlan tiszta levegőjével a legképzeltetthebb ellentéte ennek a nyirkos, ködös, hideg nagyvárosnak.

Beleszerettem ebbe a sivatagba látatlanban. A geografust izgatta a kevesek által ismert nagy földrajzi alakulás megismerése, az író embert az a sok szépség, aminek hitem szerint ott kellett rejtőznie az elriasztó név mögött és ami ha valóban megvan, érdemes arra, hogy közelebb jöjjön hozzánk és ismertté váljék a Nyugat hideg, jőzön országában is. Arra pedig egy mód van: El kell menni oda és megnézni közléről ezt a Napországot. A negyedóra végén a felcsillant gondolatból szándék és akarat lett: Elmegyek oda és megnézem.

Egy ismerős jött szemben sietve, felgyűrt gallérral. A gázlámpa fényében meglátott és megállított a banális kérdéssel:

— Brr, micsoda csunya idő! Hogy van, mit csinál?

Az aranyos napsütésből egyszerre megint benne voltam a ködben. Egy kissé talán különösen feleltem a háborgatónak.

— Hogy mit csinállok? Ha érdeklí, hát épen most határoztam el, hogy elmegyek a Szaharába.

— Hová???

— A Szaharába.

Brr úr nagyot nézett, azután sietve köszönt és eltűnt a ködben. A nyár elején találkoztam vele megint, amikor a korán kezdődött

kánikula jó melegre pörkölte az utcákat és az aszfalt lágyan olvadozott a cipőtálpak alatt. Egy sarkon megint a kérdezősködő jött szemben, de ezúttal szalmakalapot és fehér mellényt viselt és «Phü»-vel köszönt.

— Phü, micsoda meleg, a Szaharában sem lehet rosszabb! He, he, milyen furcsa dolgot is mondott a multkor, hogy elmegy valahová oda le, homokot nézni. Amint látom, most is itt van. Mindjárt gondoltam, hogy nem mondja komolyan!

— Ellenkezőleg, nagyon is komolyan. A jövő héten indulok.

Brr, azaz most már *Phü* úr kezdett kijönni a flegmájából és méltatlankodva nézett rám.

— Ugyan kérem, ne mondjon ilyen rossz vicceket! A Szaharába és hozzá nyáron!

— Nyáron, miután máskor nem mehetek.

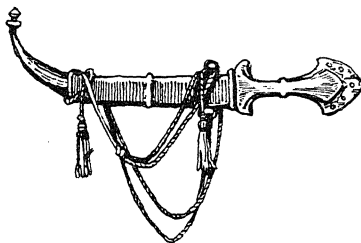
— De hiszen nincsen ott egyéb, mint homok, meg egynéhány pálmafa!

— Épen azt megyek megnézni, hogy nincs-e egyéb is?

A kérdező most már nem volt kíváncsi a többire. Gyanúsán végignézett és elment. Látszott rajta, hogy azon tépelődik: Vajjon rögeszme-e ez vagy már a kezdődő paralízis? Valószínűleg az utóbbiban nyugodott meg.

Igy történt, hogy minden józan polgári okoskodás élénk felháborodására a vakáció első hetében a Navigazione Italiana egyik nem nagy gőzösevel nekivágtam a Tyrreni-tenger szép kék hullámainak és három napi út után megjelent előttem a régi ismerős, a szakadékos, kopár hegyfok, a ráverődő fehér napfényben vakítóan ragyogó afrikai part.

El Sabra, a sivatag, kitarta első kapuját, hogy földjére engedje lépni a titkaira kíváncsi idegent.

A SZENT VÁROSBAN.

HÁROMSZOR került már a tollam alá különböző helyeken ez a sivatagi város, de annyira megigézett, hogy nem tudok a képétől szabadulni most sem. Afrikáról írva, ide iparkodik első képnek annak a városnak a neve, amely Mekka és Medina után sokáig volt a legszentebb név a nyugoti Iszlám szemében: *Kairouan* neve. Mikor a Hedsra harmincnyolcadik évében, Krisztus után 670-ben, az Iszlám győzelmes hadvezére, a hódító Okba lovascsapatainak az élén erre a földre tette lábát, köves, bozótos sivatag volt az; vadállatok és mérges kigyók tanyáztak benne. Okba úr, *Sidi Okba* — állandóan ezzel a megtisztelő névvel illeti őt az utókor — leszállott lováról és a hagyomány szerint a próféta nevében parancsoló szóval fordult a régi birtokosokhoz:

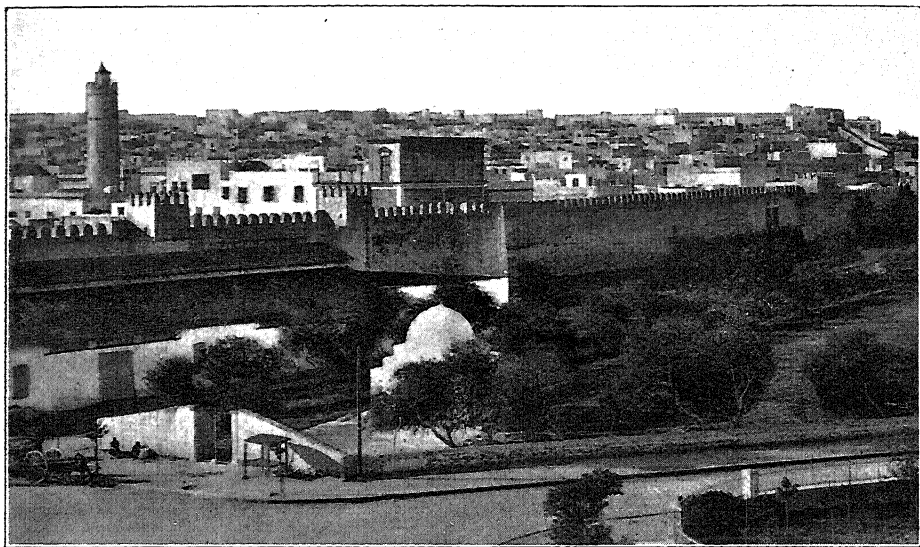
«Kigyók és vadállatok — szólt hozzájuk — mi vagyunk az áldott nevű próféta követői! Távozzatok innen, mert mi akarunk itt letelepedni!» És mikor azok visszahúzódtak a környező sivatagba, akkor Okba úr beletűzte lándzsáját a kopár földbe, akárcsak a Csendes-Oceán conquistadora, Balboa tengernagy a spanyol zászlót az Oceán hullámaiba és birtokba vette azt, mint az Iszlám örökös tulajdonát. Azt is hozzáteszi a monda, hogy a szent város ilyen csodás megalapításának láttára sok pogány berber ott helyben elfogadta a próféta tanát.

Igy keletkezett ezelőtt sok századdal az új város a kopár sivatagban, a *hammada* elszórt kövei között és az Iszlám nem késett azt vallási életének afrikai középpontjává tenni. Itt építették föl az

afrikai mohamedánság legnagyobb mecsetjét; ide temetkeztek a próféta személyes hívei és kísérői, akiket a világhódító hadjárat ilyen messze vetett el hazájuktól. Ez volt egyúttal az iszlamita fanatizmus legerősebb fészke, úgy hogy keresztény embernek vagy a máskülönben az Iszlámmal elég békességben megférő zsidóságnak halálos veszedelem lett volna ide betenni a lábát. Elzárt hely maradt az egészen 1881-ig, amikor francia kézre került az egész Tunisz és vele együtt Kairouan is. A franciák azt hitték, hogy kétségbeesett ellenállással fognak találkozni a szent városban és nagy előkészületeket tettek annak bevételére, de a város kardcsapás nélkül nyitotta meg kapuit a hódítók előtt és békességes viselkedés dolgában nem hagyott kívánni valót azóta sem.

Mi — és itt a «mi» név alatt be kell mutatnom az olvasónak Schultz Aurél kollégámat, aki hűséges utitársam volt ebben az egész nyári keserves sivatagvándorlásban — *Susa* felől vonultunk be a szent városba. *Susa* kicsiny, talán húszezer lakosú tengerparti város; régente, Traján császár alatt, mint *Hadrumentum*-nak nagyobb híre volt, akkor egy egész provinciának volt a fővárosa. Később török és arab kalózfészek lett belőle; látta falai alatt V. Károly császár admirálisának, Andrea Doria-nak hajóhadát, amely el is foglalta rövid időre, hanem azután megint csak visszakerült a hirhedt kalózkapitány, Draguth kezére. Most békességes kis félig francia, félig arab város, ahol a fehérre meszelt *Kubba* mellett akár Budapestre is beillő fiakkeres «stand» áll, persze arab kocsisokkal és az évszázados várfal körül vezető szűk utcák — keramittal vannak burkolva. Az öreg, használhatatlan ágyúk, amelyek valamikor Marchese de Terra Nova ellen védték a várost, most, mint fogukat vesztett oroszánok, régen nyugalomba kerültek, helyettük, az újkor békés és mégis hatalmasabb fegyvereinek képviselőjében megjelent a városka végén a lokomotív, mint a kairouani vicinális húzóereje.

Vicinális vasút a szent városba! Igen, mert most már ez is van. Nem is olyan régen még kocsin — de milyenen! — kellett oda megtenni az utat annak, aki a lovaglástól irtózott; bár hogy a kocsival sem járt sokkal jobban, arra nézve jellemző az akkori utikönyvnek az a jó tanácsa, hogy legjobban teszi a kocsin utazó, ha — letér az útról és *mellette* hajtat, ott kevésbé zötyög. Most ide

Susa város képe.

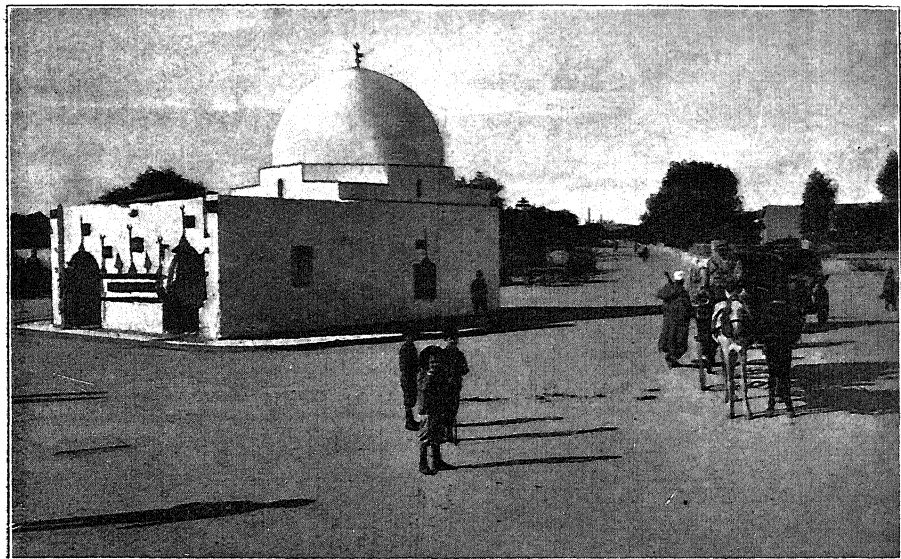
is beütött a kultúra a vasút képében. Úgy látszik azonban, hogy a francia kormány nem akarta egyszerre nagyon megbotránkoztatni a derék müzümánokat azzal, hogy a legszentebb városukig mindjárt a leggyorsabb vonatokat vezesse el és egyelőre csak a helyiérdekű áldásaival boldogította őket. Sőt még tovább ment az engedékenységekben: minthá még ez a kis füstölő jószág is túlmodern alkalmatlanság volna arra, hogy az évezredek szent hely fehér falai alá merészkedjék, egy közbeeső állomáson el kell hagyni ezt is és egy másik, még kisebb vonatra átszállni, aminek a gépe már igazi kávémasina, a személyszállító készsége pedig két légyfogó kalitka, az egyik az európaiak, a másik az arabok számára. A többi, az teherkocsi, olyankor, ha van rajtuk mit szállítani. Szóval: már nem is helyiérdekű, hanem egyenesen és kizárólag kairouani-érdekű vasút.

De nem akarok a Fliegende-ből unalomig ismert vicinálisviccekkel kedveskedni az olvasónak. Azért mellőzöm a jászladányi és egyéb hazai vonalakról is előnyösen ismert tolatási jeleneteket, a félórai késéssel való indulást és egyebeket, hiszen ezekért nem kell Afrikába lemenni. De az már speciálisan afrikai jelenet volt, amikor hosszas cammogás után egynéhány percig sajátságos paskoló hangokat hallatott, végre pedig végérvényesen megállt a derék

jármű. Az utasok egy ideig a prófétába vetett bizalommal várnak, hogy majd csak megindul megint a gyaurok kocsija, majd amikor látják, hogy semmi hajlandósága arra, nekiindulnak, hogy kiszálljanak és egy kissé kinyújtóztassák a meggémbereedett tagjaikat. Akkor látják, hogy ezt sem lehet. Nem ám, mert egy sós mocsár, egy *Sott* kellő közepén vesztegeltünk; a kerekek agyig és azonfelül az iszapos, sós vízben, körülöttünk pedig barátságosan terjeszkedett a marasztaló sárga lé.

— Ime a kairouani vicinális tartárszósiban! — szoltam oda az utitársnak és mi is odaálltunk fehérburnuszos testvéreink mellé a kocsifeljáróra nézni a különös jelenség okát.

Hát az bizony az volt, hogy annak idejében töltés nélkül, egyszerűen csak a hammada köves földjére fektetve a talpfákat, építették meg a pályát és ugyanígy vezették azt keresztül az útba esett kiszáradt sotton is. Csakhogy a sott hamis és néha felüti magát benne a talajvíz s ilyenkor a pálya vízbe kerül, a kerekek pedig az iszapos, sós dágványt tapossák, amíg meg nem állnak. Ezúttal bizony megálltak; a nagy mocsár közepén, mint egy leragadt szarvasbogár, tétován merengett a kis lokomotív; a másnapi július tizennegyediké miatt tele volt tüzdelve piros-fehér-kék triko-

Tér Susában.

lorokkal, azok szomoruan csapkodták az oldalát, mintha biztatták volna, hogy: No, indulj már! Az arab utitársaink a *kismet* nyugalomával ültek a kocsilépcsőkön és szítták a cigarettáikat; alighanem azt gondolták magukban: Minek türelmetlenkedjünk? Allah kebir, Allah nagy és ő tudja legjobban, hogy mit csinál? Vagy elindul egyszer a frenkek kocsija, vagy pedig a sott kiszárad; egyszer csak kijutunk innen.

A vasút mentén tanyázó nomádok.

Végre is, mivel a víz elapadását hosszú lett volna kivárni, a hitetlenek kocsija indult meg. Hosszút, keservesen vontatottat sípolt, hogy nekibiztassa magát, azután el kezdett lökdösődni, végre egy nagy rántással nekiindult és újabb vízpaskolás után megint odakünn volt a szárazföldön. Véget ért a mocsár és sovány legelők következtek; itt-ott a távolból látszott egy-egy nomád család sátra. A vasút mentén sovány, gubancos tevét legeltetett egy ökölnyi arab gyerek és torokhangokon kiabálta be üdvözetét a vonatba, oda, ahol burnuszokat látott az ablakokban lebegni. Azután tüskés kaktuszsövényekkel körülvett sovány ültetvények tűnedeztek föl; egynéhány öreg olajfa volt a megvédeni való jószág, voltaképen értékesebb volt

maga a kerítés, mint amit védett. Sövénynek használják, de nagy területeken ültetve is, még vadon is terem errefelé a fügekaktusz; ha megérik a tüskés gyümölcse, leverik a tüskéit, megtisztítják a vastag héjától és úgy eszik.

Messze, szinte a végtelenbe huzódó sovány kulturájú pusztaság volt ez köröskörül a közelgő város alatt; a ritkás fűvel, a kaktuszaival, az elszórt olajfaival együttvéve nem ért meg egy jó magyar holdat... Szinte azt kérdezte az ember: Ugyan nem tudta a prófétának ez a derék katonája, Okba úr, külön helyre vezérelni az ő népét? Ezért a sivárságért ugyan kár volt megcselekedni az ő csodáját a kigyókkal meg a vadállatokkal! Hanem ahogyan közleledtünk a szent városhoz és feltünedeztek annak a rovátkás városfalai és fehér agyagkupolái, amint kibontakozott a verő naptűzésben fehérén ragyogó kép, kezdtem megérteni valamit, amire eddig nem gondoltam, talán épen az Okba álmát. Talán épen ez a gondolat tetszett meg az alapítónak: egy város a pusztaság közepében. Igazhivők lakóhelye, az Iszlám gyülekezőhelye, a hit harcaiban elfáradt harcosok nyugovója legyen itt, ahol azelőtt nem volt semmi és ez a város hirdesse az egy Isten hatalmát, aki hívei számára kerouant, karavanseraikt, ami nyugvóhelyet jelent, tud alkotni a puszták köveiből is! Talán épen ezt a képet látta víziójában a meghallója élén lovagló hadvezér, amit mi látunk most a valóságban a vasuti kocs ablakából: az afrikai Nap éles fényében vakító fehérén ragyogó kupolacsoportot, kimeredő magas tornyokkal, a minarétekkel; hallotta képzeletben a müezzinek szavát, akik onnan hirdetik az egyetlen Úrnak imáját és elképzelte, hogy azon fehér kupolák egyike alatt fogja aludni csöndes álmát ő is, a hódító. Kezdem megérteni Okbának, Nafa fiának álmát. Körülöttünk szuverén uralkodással trónolt mindenfelé ezeknek az afrikai tájaknak az egyetlen nagy ura, a Nap; a sugarai ott táncoltak a repedezett, agyagos földön, a kaktuszsövények közt zümmögő legyek aranyos hátán, a végtelenségből felbukkanó Fata Morgana csaló víztükkrén és mindez a ragyogás százszorosan verődött vissza az immár közvetlenül előttünk álló szent város fehér falain, a győzelmes dicsőség fényét öntve el azokon. Meghajoltam az öreg harcos gondolata előtt, aki ezt a helyet választotta ki az Iszlám katonáinak nyugvó-

helyéül: Vezér, így képzelhetted te azt, ahogyan mi látjuk és mi sem nézhetjük valami különös meghatottság nélkül a testté vált viziót; most már értjük, hogy miért ütötted le ezen a helyen a foglalást jelentő lándzsát.

A város végén egy kicsiny pályaudvar; ebbe zakatolt be a vonatunk, azután megállt és kiöntötte terhét, nagy csomó vászonlepedőt, amelyekben barna alakok mozogtak meg az egynéhány európaít a homokra. Az itt a perron. Egy tucat, podgyászhordárnak ajánlkozó arab gyerek meg két kopott cséza voltak az idegenforgalmi bizottság tagjai, akik az érkezőket várták; az utóbbiak egyikére biztuk magunkat és a vályogból vert kertfalak meg az elmaradhatatlan kaktuszkerítések között kanyargó poros uton megtartottuk bevonulásunkat a városba.

Föl lehet tenni, hogy senki sem jön Kairouanba azzal a szándékkal, hogy ott európai kényelmet keressen. Jól is teszi, ha nem keres, mert úgy sem találna. Az ilyen fajta afrikai városkák falain kívül szokott lenni egy európai negyed, amelynek az utcái előnyösen különböznek a falak közé szorított belső város utcáitól abban, hogy nem girbe-gurbák, nem szűkek és last not least, hogy nem kimult macskákkal és a közelmultnak egyéb illatos emlékeivel vannak szegélyezve, mint amazok, hanem fákkal. Az is az európai jelleghez tartozik, hogy itt az emberek rendszeren nem a házuk előtt a földön alusznak, hanem benn a házban. De azt már merészség volna állítani, hogy egyúttal az ágyban is. Azt csak a gyanútlan utazó kísérli meg az első éjszaka első negyedórájában, hanem azután nagyon hamar rájön arra, hogy ez nem neki szánt boldogság, ehhez túlságosan sokan vannak az ágyban és hogy a társak nagyon vérengző természetűek és egyszeriben lekerül ő is arab módra a földre. Ez ellen nem védi meg az embert, ha még olyan szép neve van is a szállójának, mint aminő a mienknek volt: *Grand Hôtel de France*.

De ne vágjunk elébe az eseményeknek. Még nem szállott le az éjszaka, hogy földerítse véres titkait, még magasan állott *es'schems*, a Nap az égen és mi mint jóra való és mindent megtapasztalni vágyó utazók a felfogadott arab vezetővel nekivágtunk a belső város utcáinak, a *souk*-oknak, hogy meglássuk azt a kettőt, ami Kairouan-

nak a nevezetességét képezi: a mecsetjeit, meg a szőnyegeit. Sajátságos dolog, hogy épen Kairouanban, a mohamedán fanatizmus egykori fészkeben jut hozzá az utas a legkönnyebben, hogy a mecsetek belsajét megláthassa. Állítólag egy régen meghalt szentéletű ember, egy marabu jövendölésének a következménye ez, aki előre megmondotta, hogy a franciák egykor be fognak vonulni a szent városba és hogy a mecsetek meg fognak nyílani előttük. *Kismet*, végzet; elvégeztetett, hogy így történjék és a kismet ellen nem küzdhet senki. Ezért járhatnak be a frenkek szabadon a mecsetekbe.

Elsőnek *Sidi Amar Abada* mecsetjét látja meg az utas. Ebben van a francia foglalásra vonatkozó különös jövendölés. A marabu.

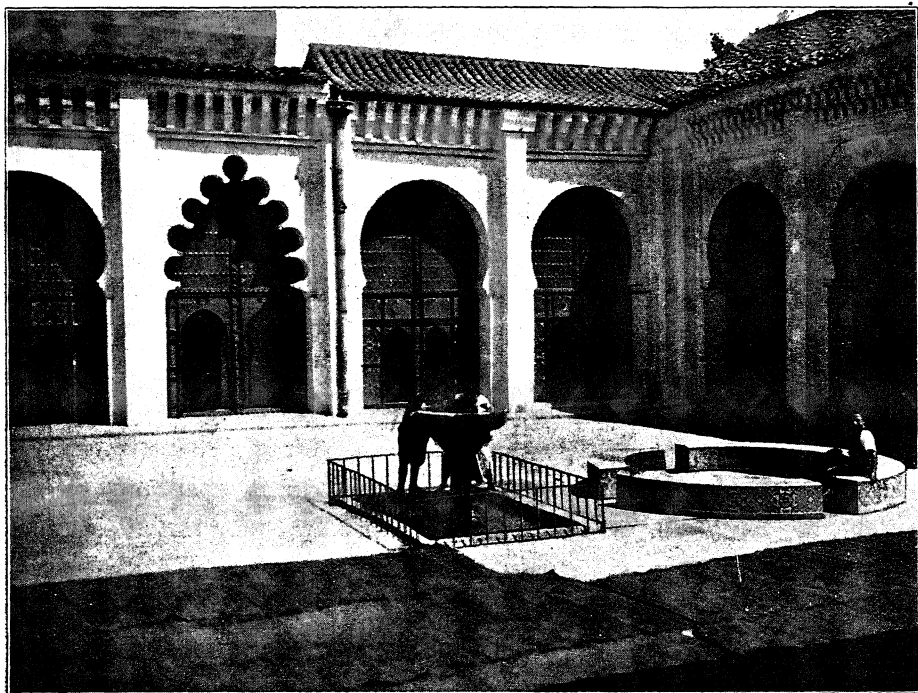

A város a mecset tornyáról nézve.

akinek tulajdonítják, nem olyan nagyon régen élt és vagyonos ember létere azzal szórakozott, hogy óriási méretű kardokat, pipákat és egyéb tárgyakat gyűjtött össze az általa épített mecsetben. Talán azt a hitet akarta fölkelteni az utókorban, hogy ő maga is óriás volt, akinek ekkora tárgyakra volt szüksége. Ha ilyen módon akarta megörökíteni a nevét, ez meglehetősen sikerült is neki; a mecsetjét a benne lévő óriási nagy kard után többnyire a «kard mecsetjé»-nek hívják és ennek megfelelően hatalmas óriásnak tartják azt, aki azt készítette. Így születnek a Keleten a tradíciók. Vezetőnk másodmagával nagy áhitattal emelte meg a súlyos szerszámot és meglátszott rajta, hogy elvárja tőlünk, hitetlenektől is, hogy higgyünk a róla szóló történetben. Az áhitat persze nem akadályozta

meg az ereklyék örét abban, hogy távozáskor nagyon is világiasan ne nyujtsa felénk a barna tenyerét és ne átallja a magyarázataért járó baksist elfogadni.

A Bab-el Tunis, a Tunisz felé vezető útra nyíló kapu visz ki a város végén abba az irányba, ahol a szent városnak egyik leg-szentebb épülete, *Djemaüt es-Sabebi*, a próféta barátjának mecsetje áll. Ha valaki hallotta valaha életében Mohamed szakállát emlegetni és érdeklődött ezen, a mohamedánoknak szent jószág iránt, itt megilletődés foghatja el, mert ezen a helyen tényleg a próféta szakállának árnyéka vetődik még a hitetlen gyaurra is. A szó valódi értelmében a próféta szakállá van eltemetve ezen a helyen, azaz három szál szőr abból, amit Abdulla ibn-Zemäa el-Beloni, Mohamednek ez a kísézője, a próféta iránt való tiszteletből állandóan magánál hordott. Azzal együtt temették el és a jámbor kíséző ennek a révén az európaiak között utóbb arra a különös hírnévre tett szert, mintha ő lett volna a próféta borbélyja. Ugy is hívják a mecsetet az európaiak, hogy «a próféta borbélyának mecsetje».

A mecset udvarán.

Kairouan falain kívül: a ciszternánál.

Valamiféle furcsa megilletődéssel álltunk meg a kiterjedt nagy épület előtt. A környékén járva, csupa siron jöttünk keresztül, amit a Mekka felé fordított felírásos kövekről ismer meg a laikus is. A sírköveknek legnagyobb része egyszerű, alig megfaragott kő; hosszú sorokban, mint egyforma néma hadsereg fehérledek ki a kopár földből. A közepen a mecset; szép kolostorudvarszerű belső térségei vannak, amelyeket oszlopokkal, fayence és stukkómunkákkal ékes folyosók vesznek körül. A körülfutó folyosók falában kis fülkék nyílnak, ezek Korán-tanulóknak, marabuknak és messze földről a szent helyre jött zarándokoknak valók. Most is volt bennük egynéhány lakó; az imaszönyegeiken guggolva, arra sem érdemesítették a betolakodott gyaurt, hogy feléje fordítsák a tekintetüket. El voltak merülve a szent könyvbe, azt szitta be a lelkük, azt mormolta az ajkuk, *El Kitab*-ot, a Koránt. Egyetlen vén marabu vetette ránk a tekintetét, az is csak egy pillanatra, mikor nagyon közel találtunk menni a fülkéjéhez, hogy megnézzük az érdekes alakját. Szürke teveszőr burnuszos, igazi sivatagi arab volt a fehérszakállas, de még mindig erős öreg; a nyakában öregszemű nagy olvasó függött és a szép, bronzszínű feje mélyen volt hajolva az *El Kitab*

pergamenlapjai fölé, mikor a lépéseink zajára fölpillantott. Egy másodperc volt csak, hogy a tekinteteink találkoztak; de ami tüzes, izzó fanatizmust lövellhet egy égő szempár, az mind benne volt abban a pillantásban, mintha csak felkiáltott volna:

— Hogyan! Hitetlen frenkek, *beni kelb*, a kutya fiai járnak tisztátalan lábaikkal az áldott próféta barátjának sírjánál és nem átalának közellépni a messze pusztaságból imádkozni idejött zarándokokhoz? Ó csak ne volnának ezek a frenkek olyan sokan a városban és ne volna annyi fegyverük, majd adnék nekik és a gaz vezetőjüknek, aki igazhívő létére idevezette őket!

Bizonyos az, hogy pillantása után ítélve, nagy kedve lett volna az öreg marabunak, hogy kiverjen bennünket a mecset udvaráról. De miután *teskere*-nk, engedélyünk volt azt meglátogatni, nem tehetett egyebet, mint hogy a teveszór kámzsájával az előtte fekvő szent könyvet takarta el előlünk, hogy legalább azt ne láthassák a hitetlenek és megvetően elfordult tőlünk.

Mi elhagytuk a márványlapos, oszlopsoros udvart és a megkövetelt papucsokat húzva cipőink fölé, beléptünk magába a szentélybe, a *Sabab*-nak, Abdullanak, a «követő»-nek sírjához. A nagy, katafalkszerű siron, amelyet rács választ el a nézőtől, voltaképen nem sok látnivaló van. Olyan az, mint egyéb mohammedán nevezetességek sírja; le van takarva egy ezüstbetűs feketebársony takaróval, a mennyezetről lecsüngő nagy üvegcsillár mellé pedig egynéhány kisebb bronzlámpa, kifűrt strucctojás és egyéb diszítés van felaggatva, de nem ez a látványosság, hanem a helyhez fűződő gondolat az amely még a közömbösen közeledő idegent is megkapja. Lélekben nincs közünk ahhoz a gondolathoz, amit ez a sivatag szélén álló sír képvisel, az Iszlámhoz; idegen, sőt bizonyos mértékben ellenzenyes a mi nyugati, haladó kulturánkhöz szokott lelkünknek és mégis érezzük, hogy valami imponáló, nagy erősség emléke árad ki ebből a sírból, nem hiába, hogy messze földről zarándokolnak az emberek hozzá. Annak az erősségnek az emléke az, mikor az Iszlám még friss volt és erőteljes; amikor elindult hódító útjára ezeken az afrikai partokon és nem messze innen, *Sbeitla*-nál *Abdulla ibn Saad* lovasai legázolták az elpuhuló Bizánc exarchájának, Gregoriusnak seregét. Az Iszlámnak ebből a hőskorából való ez a sír, annak az

embernek, a Sahabnak, a követőnek a sírja, aki még a saját szemével látta a mekkai prófétát és annyira ragaszkodott hozzá, hogy ide, a messze afrikai lakóhelyére is elhozta azt a három szakállszórt, ami vele van eltemetve és a helynek főnevezetessége. A sivatagból feljövő arab zarándok napokig el tud imádkozni ezen a helyen, de az európai utas sem tud megválni tőle anélkül, hogy még egyszer vissza ne forduljon, búcsut mondani annak a helynek, ahol életében egyszer ő is a «próféta szakállának árnyékában» állott.

* * *

Maga a város olyan, mint többé-kevésbé minden arab város, amely az idők folyamán francia kézre került. Körülötte cikk-cakkos, lőréses öreg kőfal, amibe jókora réseket vágtak a hódítók, hogy utakat vezessenek be arrafelé a városba, meg talán hogy ne jusson senkinek eszébe azt a bástyát valaha még komoly ellenállásra használni. Azontúl kezdődnek a vad fügekaktuszok meg néhány gondozott kert; a falon belül a régi arab város, a maga földött *souk*-jaival és útvesztő sikátoraival. Így estefelé, ahogy lemegy a nap és ki lehet ülni a házak elé, megelevenedik az utca; a kis, oduszerű kávéházak vendégei kiülnek az ajtó elé és odakünn, a leteregetett gyékényeken folytatják a semmittevést, az édes *kéj*-et. A zuávok kaszárnýája felől bő bugyogós, rikító egyenruhájú bennszülött katonák tartanak feléjük; a lebontott falon át a városba vezető széles országúton, teherhordó állatja mögött ballagva jön egynéhány naptól égett, szikár beduin. Az egyik épen maradt városkapu tövében «in portis civitatis» szép, nagyszakállú vénnek ülnek és nyugodt méltósággal fogadják az arramenők *Saalem*-eit.

— Masalchair!

Vagy hosszabban: Alla jmassik bilchair! Allah ajándékozzon meg jó estével! hangzik olykor-olykor, amint a lenyugvó nap ferde sugaraival megint egy munkáját végzett ember jön be a kertekből és elhalad a vének csoportja előtt. Megragadóan érdekes, patriarchális kép. Mintha kétezer esztendősek volnának ezek a vének és ott ülnének valamelyik bibliai városnak a kapujában; Jericho vagy Názáret kapuiban köszönthették ilyen csöndes békességgel a hazatérő utast...

Még elég világos van ahhoz, hogy a bőbeszédű vezetőkkel végigjárjuk a souk-okat, mielőtt beestelednék. Megállunk egynéhány kávéház előtt, amennyiben ugyan ezek az odúk a «ház» nevet megérdemlik; a hamisítatlan arab fajtájában csak kávét lehet kapni, meg arab módra jég nélkül készült limonádét. Amelyiket már megcsapta a modernség szele, az gazeuse-t is tart a frenkek módjára apró ledugaszolt palackokban, ami nagyot pukkan, ha földhöz ütögetik a száját és az üveg dugót visszataszítják belé. Ugyanezek a modernnek már nem elégesznek meg a földre teregetett gyékényekkel, hanem tiszteletreméltó kort ért pléhasztalokat és többé-kevésbé lábatlan székeket is ajánlanak fel nagyérdemű vendégeik kényelmére. Gyékényeken és asztaloknál folyik a sakk vagy a kockajáték háromszor annyi nézővel, mint ahány a játékos; komoly, mély tekintetekkel, órákig szótlanul ülve tudják ezek az emberséges műzümánok elnézni az egyszerű játékot; sem a nézőben, sem a játszóban nincsen semmi az európai játékos idegességéből vagy a kinainak lármás veszekedéséből. Allah bizonyára elvégezte azt is, hogy ez a kocka merrefelé fog esni, minek azon valakinek izgatnia magát?

Ahogy átmegyünk a keskeny, kanyargós utcákon, a fehérre meszelt, ablaktalan házfalak között egyre több ember gyűl ki az utcára; leülnek a házak tövébe és csendesesen beszélgetnek. Vége a napnak és a forróságnak; megkezdődhetik a hosszú, az éjszakába belenyúló beszélgetés, ami itt és mindenhol a Keleten olyan társadalmi szükségletféle. Pótolja az ujságot és elhozza az új híreket, hogy mi történik odakünn a nagyvilágban, persze egy kissé későn. Az egyik csoportban például a marokkói háborúról folyt a beszéd. A legnagyobb társaság az egyik *funduk*, karaván-szerály előtt volt, amelynek az udvarára most fordult be egynéhány vidékről érkezett utas. A nyeregkápájukon hosszú puska volt keresztbe vetve, annak jeléül, hogy nem valami bátorságos vidékről vezethetett ide az útjuk. Csakis így kaphatták meg az engedélyt a fegyverviselésre, amivel a franciák egyébként elég takarékosan bánnak. A sivatagból jött utasok mindjárt jó hírforrás lehettek a városiaknak, hogy mi történik odakint a *bled*-ben, van-e karaván útban arrafelé és nem portyáznak-e a nomádok leselkedve a békés utazókra?

Átmentünk a különböző mesterségek souk-jain, hogy elérkezünk oda, amiről Kairouan különösen nevezetes: a szőnyegkereskedők bazárjába. A szőnyegkészítés háziipar, fiatal leányok kuporodnak a nagy szövőráma előtt és a kifeszített keresztfonalakra csodálatos gyorsasággal bogozzák rá a házilag készített színes gyapjúfonalakat. Úgy jár a kezük, mint a motola; egymásután kapja fel a földről a színes szálakat, rákötözi a kifeszített vázra és alig negyedórai munka után az ember meglepődve veszi észre, hogyan kezd kibontakozni a sokszínű, finom arabeszk a rendszertelennek hitt színhalmazból. De ami még meglepőbb, a szőnyegszövők minden előttük fekvő rajz nélkül, fejből végezik ezt a munkát; a néző nem tudja, hogy a fantázia élénkségét csodálja-e, amellyel a változatos diszítéseket létrehozzák, vagy azt a biztonságot, amellyel a tisztán csak a fejben levő mintát el nem tévesztik.

A szent város utcáin.

A járás-kelés és nézegetés vége persze az, hogy az utas lépre kerül a bazar valamelyik kis odújában; a kiteragetett szőnyegek egyike-másika annyira megtetszik neki, hogy nem tud attól megszabadulni és végre is szóba áll a kereskedővel. Most már azután körülbelül meg is van pecsételve a sorsa: a kereskedő újabb és újabb, igazán gyönyörű darabokat hoz elő az alig néhány négyszögméternyi kis zug belsejéből; a vezető

és a hamar összeseregglő szomszédság biztatják az idegent — minden idegent gazdagnak hisznek, aki nyilvánvalóan azért jött ide, mert otthon nem tudja elkölteni a pénzét — s a vége változatlanul az, hogy az utas megvesz egy-két szép darabot. Később azután törheti a fejét, hogy hogyan szállítsa azt — persze lehetőleg vámmentesen — haza, de végeredményben is nincs oka megbánni a vásárt. Egy kis alkudozás után igazán olcsó áron nagyon szép szőnyeghez jut a vásárló; én ötvenöt frankkal szegényebben és egy szép antik szőnyeggel gazdagabban jutottam ki a bazárból. A szépszínes rajzát sokhelyütt kikoptatta már az idő, de így csak annál értékesebb volt az és ha nem is volt valami süppedő szmirnai fajta, egészen jól el lehetett rajta hálni a földön, valahányszor az utazás viszontagságai odavetettek.

Ha az utcák és bazárok útvesztőjéből a főutca mentén végre kiszabadul az ember, akkor a *Dsama Tleta Bibane*, a «Három kapu mecsetje» utcáján eljut a *Dsama Kebira*-hoz, a nagy mecsethez, ami a másik neven magáról a városalapítóról, Sidi Okbáról van elnevezve. Impozáns nagy épületcsoport, elfoglalja a városnak egész északi sarkát és fehér kupoláival messziről mutatja az idegennek, hogy az afrikai mohamedánság legnagyobb építkezése áll előtte. Nem csoda, hiszen egy egész előbbi kort, az előtte járt hódítót, a rómaiakat fosztotta ki építési kincseiből az Iszlám, hogy ezt az épületet minél fényesebbé tegye. *Négyszázharminckilenc* márvány- és porfiroszlop van ebben a tizenhéthajós, katedrálisszerű óriás mecsetben, egytől-egyig jól lehet rajtuk látni a római eredetet. Római pretoriumokat, amfiteátrumokat díszítettek azelőtt ezek a szép akantuszleveles oszlopok, hogy azután onnan kitördelve a győzelmes Iszlám dicsőségét hirdessék ezen a helyen. Egyebütt is bőven vannak római emlékek, felirásos táblák és szobortörödékek, amelyeket a győzelmes hódítók eredeti helyeikről elragadva, válogatás nélkül építettek bele új dicsőségüknek ebbe a nagy Pantheonjába. A merészen kiemelkedő háromemeletes toronynak, a minaretnek lépcsőfokai is csupa rablott márvány, valamikor a Provincia Africa urai, büszke római lovagok szálltak le azokon a lépcsők tövében alázatosan hajlongó szabadosaikhoz, most pedig immár tizenkét évszázad óta, a müezzin megy föl rajtuk a toronyba, hogy ott elénekelje Alláh dicséretét.

Most is, hogy elhalt az utolsó fénysugár, amelyet a sivatagba letűnt Nap még egy pillanatig megragyogtatott a fehér tornyon, megjelent odafönn a magasban a kikiáltó és a másik percben velőkgig ható, panaszos kiáltás sikított át az esti csenden, a jól ismert:

Allábu lakbaru! Ashadu aná, lá ilába illallábu!

— Allah a legnagyobb! Bizonyítom, hogy nincs más isten az egy Istenen kívül!

Töredékes, szaggatott hangok értek le a magasból, amint jobbra vagy balra fordult a kikiáltó.

Heija alá szaláb!

— Jöjjetek az imára!

És a végén megint: *Allábu lakbaru!*

Panaszosan, szinte sírva halt el az utolsó kiáltás Sidi Okba mecsetjének a tornyáról ezen az immár nem a kalifa tulajdonát képező földön és mintha maró gúnyképen jött volna rá a felelet: a város másik végén, az európai negyedből éles rakétafény szaladt fel magasan a sötét égre. Odafönn a magasban szétpattant a tüzes csík és sok apró piros csillag hullott vissza a földre. Azután jött a második, az fehér volt és vakító fehér csillagokat hullajtott alá, a harmadik pedig kéket.

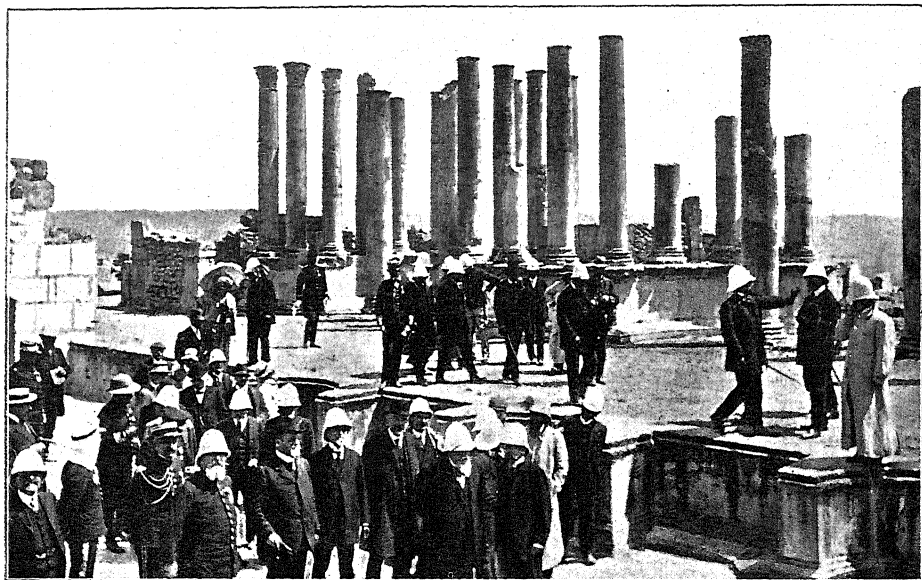
Most már tudhattuk, mit jelent ez:

Le quatorze Juillet! — Július tizennegyedikének előestéje!

Százhuszonkettedik évfordulója annak, hogy a népharag megostromolta a zsarnokság szimbolumát, a Bastille-t és ahol csak francia terület van a földkerekségen, ott ez a nap nemzeti ünnep. Ünnep hát itt is, Okbának, a hódítónak városában, amely nem a hódító ivadékaiké többé, hanem az első nagy latin köztársaság utódjáé, a Republique-é, amely ma ünnepli születésnapját! Az el-

A vak koldus.

A római respublika utódjai: A köztársaság elnöke az afrikai római emlékek közt.

foglalt római márványra épült minaretről jövő kiáltásra ez volt a felelet: a feltámadt Respublica örömtüzének a fénye.

Menjünk hát oda! A kis szállodánk szemben volt a francia rezidens hivatalos épületével; ha térzene lesz, amint a plakátok ígérk, bizonyos, hogy ide is eljön az és végigélvezhetjük azt egész keleti szépségében, anélkül, hogy a jól megérdemelt vacsora örömeiről le kellene mondanunk.

A számítás helyes volt. Épen a speciális arab kásával, a kusz-kusz-szal vesződünk, amelyben úgy, mint indiai rokonában, a curryben, meglehetősen együvé nem tartozó dolgok vannak összekeverve, amikor a távolból újabb rakétafény szállt föl és a keskeny utcák közül előtört a közeledő katonazene hangja. Katonazene, de milyen! Ugyanaz a vijjogó, idegtépő, fuvóhangszeres muzsika, ami az egész északi Afrikában járja; hangszerelésében épúgy, mint összbenyomásában teljesen különbözik a mi európai fülünknek megszokott zenétől. Sokkal kevésbbé színezett muzsika, mint a mienk, hiszen a két főszerzáma, a nádsíp és a dudu nem is engednek meg valami nagy változatosságot; voltaképen eléggé egyhangú zene, de annál lármásabb, izgatóbb és érzékiesebb. A hirhedt «danse du ventre»-

nek épen olyan méltó kísérete, mint a hogy a rajta fuvott Mar-seillaise észbontó sikítésével a poklok torkának is neki tudja vinni a katonákat.

Nos, ez a muzsika közeledett a távolból. A szüneteiben még egy elkésett műezzinnek Allah-t dicsérő kiáltása hangzott; a rakéta-fény, a műezzin, a sötétből felbukkanó fehérburnuszos alakok és ebben a keleti milióban a nádfurulya éles hangján egyre közelebb jövő véres csatadal:

. . . Aux armes, citoyens,
Formez vos bataillons!

igazán olyan exotikus keverék volt, mint akár az előttünk álló félig francia, félig arab konyharemek, a kuszkus. A fiatal köztársaság, a régi római respublika jogutódja ülte örömnépét ennek a visszahódított régi provinciának a földjén és Juba királynak és Okba vezérnek késői utódjai voltak a nézőközönség hozzá.

* * *

Ha az utas a szent várost elhagyva, akár lefelé délnek, akár felfelé északnak veszi az útját, mindenütt ennek az első, nagy

Az el-djemi amphitheatrum.

hódító köztársaságnak találja meg a nyomait, amelynek Provincia Africa néven egyik legértékesebb tartománya volt ez a föld. Kairouan kikötővárosa, Susa alatt, *El-Djem*-nek, a régi Thysdrusnak romjaiban is nagyszerű amfiteátrumán túl van a *Ras Dimas* fok, az egykori *Thapsus*, ahol a római sas az ő Julius Caesarjával lecsapott erre a tartományra, hogy összetörve Scipio és a numidiai Juba seregét, véglegesen hatalmába kerítse ezt a termékeny partvidéket. Egymást érik a történelmi elnevezések, amelyek mind azt mutatják, hogy a régi világ legnagyobb hatalmasságai érdemesnek tartották ezt a helyet arra, hogy birtokáért egymással megküzdjenek. A *Ras Dimas* fok alatt fekvő Mahadia városnak eredetileg *Turris Hannibalis* volt a neve; állítólag itt szállt hajóra a Carthagoból menekülő legyőzött nagy pún hadvezér. Gyakran fordul elő a régi krónikákban a város *Africa* néven is; valószínű, hogy ettől vette nevét idővel az egész földrész. A mai neve Obeidulla *el Mahadi*-tól, Ali Kalifának egyik leszármazottjától való, aki a várost Kr. u. 912-ben mai alakjában megépítette.

De a pún sírjaihoz, római portikusaihoz és félholdas mecsetjeihez fűződő emlékeken kívül megvan a helye a világ történelmében azért is, mert itt játszódott le a keresztes háborúk legutolsó felvonása. Sok idővel a Szentföld elvesztése után, II. Richárd angol király uralkodása alatt egy angol és francia lovasereg még egyszer megpróbálta a saracénokat saját fészükben megostromolni. Itt Mahadiánál szállottak partra és két hónapig erősen ostromolták azt, de végre is a hőség folytán betegség ütött ki a táborban és ez visszatérésre kényszerítette a sereget, az utolsó expedícióval örökre eltemetvén a középkornak ezt a Keletre vágyódó hősies romantikáját. Két századdal később a spanyoloknak sikerült a parton egy sávot elfoglalni és citadellát építettek oda; az alaposan restaurált épületben most a francia parancsnok lakik. Pún, berber, római, görög, arab, angol, spanyol foglalkók után ő a jelenlegi ur; vajjon gondol-e a büszke *R. F.** betűk alatt néha arra, hogy ebben a régi *Turris Hannibalis*-ban hány okkupáló sereg vezére hitte már a maga uralmát örökös életűnek?

* République Française.

Jóval lejjebb Mahadia alatt a tengerparton van *Sfax* városa; ez az egyetlen hely a part mentén, amely harminc esztendővel ezelőtt komoly ellenállást fejtett ki a francia okkupáció ellen. Mikor a franciák 1881. májusában az akkor uralkodó bey-t, Mohamed es Sadik-ot rákényszerítették a francia protektorátust elismerő szerződés aláírására, Sfax népe megtagadta neki az engedelmességet és az ulemák kihirdették a *Dsibád*-ot, a szent háborút az idegenek ellen. Persze nem sokra mentek vele; francia hadihajók érkeztek a város alá, amelyek néhány napi bombázás után csapatokat szállítottak partra és ezek rövid küzdelem után elfoglalták a várost. Az okkupáció után a környék nomád lakossága átmenekült a közeli Tripoliszba, de utóbb lassan visszazárlingózott és ma békesség van az okkupált tartománynak ezen a déli részén is. Azt természetesen nem lehet egészen megakadályozni, hogy a szomszédos tripoliszi területről, ahol a most lezajlott háborúig közigazgatás tekintetében még paradicsomi állapotok uralkodtak, olykor egy-egy nomád banda át ne csapjon a határon túlra, de hamar vissza is kergetik. Erre felé történt az olasz-török háború alatt a fegyvercsempészség java része is, mivel a sivatagba mélyen lenyúló határvonalat szinte fizikai lehetetlenség volna egyszerre minden pontján ellenőrizni.

Az utolsó nevezetesebb hely délkeletnek a tripoliszi határ felé a gábeszi oázison kívül *Dzserba* szigete, amelyet Homeros tett hallhatatlan nevűvé, mikor Odysseus kalandozásaiban mint a lotophagosok, a lótuszevők hazáját énekelte meg ezt a helyet. Ugyancsak mint a lótuszevők szigetéről emlékezik meg róla a történetírás atyja, a jó öreg Herodotos is, hűségesen elmesélvén úgy, ahogy hallotta: «Aki valaha eszik a lótusznak mézédés gyümölcséből, az nem vágyakozik többé haza, hanem ott marad a lótuszevő embereknél.»

Sokan törték utóbb a fejüket azon, hogy mi lehetett ez a mézédés lótus és a szóhoz ragaszkodva, jobb magyarázat híjján a *Zizyphus lotus*-ra gondoltak, pedig annak a gyümölcse ugyan nem csábít senkit sem arra, hogy érte otthagyja a hazáját. Egyszerű a magyarázat: Dzserbának ma is gyönyörű szép termést adó datolyaligetei voltak az a vonzóerő, amely idehozta az idegeneket és itt tartotta, akár mint új települőket, akár mint hódítókat. Hogy azután a hódítani akarók milyen sorsra jutottak néha, arról egészen a mult szá-

zad közepéig borzalmasan tudott beszélni egy húsz láb magas koponyapiramis, amely a sziget régi citadellájának, a Bordj Kebirnek szomszédságában három századon keresztül hirdette Don Antonio d'Alvaro spanyol seregének szerencsétlen sorsát. Ugyanannak a II. Szulejmánnak, akinek nevéhez Szigetvár ostroma fűződik, a flottája Dzszerba szigeténél meglepte a spanyolokat és kevés kivétellel valamennyit felkoncolta; a híres genuai tengernagy, Andrea Doria és a szicíliai alkirály is csak nagy nehezen tudtak elmenekülni. Öt esztendővel később a máltai lovagok köszöriültek ki a keresztény fegyvereken esett csorbát, mikor De la Valette János nagymester vezérletével ugyanazt a török flottát Malta szigeténél tönkretették, de a dzserbai áldozatok fehér csonthalma, mint egy irtózatos halálemlék még egészen 1848-ig rémítette az itt lakó keresztényeket, míg végre ebben az évben a tuniszi konzulok közbenjárására a közeli katólikus temetőbe temették el a háromszázéves maradványokat.

Békésebb emlékek között teszi meg az utas a Kairouan kikötővárosából, Susából északra, vissza Tunisz felé vivő utat. A termékeny *Sabel*-en keresztül, amely a rómaiak idejében is valóságos kincseskamrája, éléstára volt a provinciának, ma hatvan kilométeres sebességgel repített a gyorsvonat, de hogy ezt elérjük, még egyszer végig kellett élvezni a csatlakozó állomásig vivő kairouani vicinális-vasutat. Bár vicinálisokról köztudomás szerint készakarva is alig lehet lekésni, Kairouanban mégis majdnem hogy megesett velünk ez a szégyen. Az oka persze a keleti embernek az a nagy-szerű indolenciája volt, amivel az idő múlása és mindenfajta sietőség iránt viselkedik: el nem tudja képzelni, hogyan lehet valahová sietni, mikor lassan-menne is elér az ember ugyanoda. Ha ma nem, hát másnap; vagy ha akkor sem, hát egy hét múlva egészen bizonyosan. A «Hotel»-nek kinevezett szállónak órája is eltanulta már ezt a keleti járásmódot és hol félórát késett, hol egész órát; amikor erre való hivatkozással idejekorán ki akartunk jutni az állomásra, jóakaratólag nyugtatgattak:

— Ba' d bakkir! Még korán van! és ígérték, hogy majd ekkor, meg akkor előáll a kocsi.

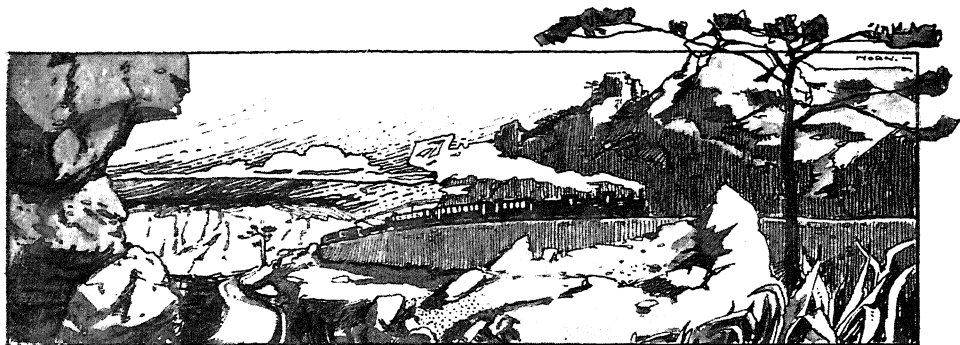
Végre is, mikor már csak percekről volt szó és a kocsi természetesen még sehol sem volt, egy rövid, de sokatmondó búcsúüdvöz-

lettel otthagytuk az egész társaságot és podgyászdarabjainkkal az utcán hirtelenében előtalált arab gyerekeket megnyergelve, futólépésben törtettünk ki az állomás felé. A Mohamed futásához vagy egy megszalasztott karavánhoz hasonlíthatott a kivonulásunk. Elöl az utitársam, aki rohamléptekkel haladt az állomás felé és a nagy parafasisakjával messziről integetett a füttyöngető kávémasinának, hogy ne menjen még, azután a három-négy teherhordó, legjobb tehetsége szerint hol cipelve, hol elejtve a rárakott holmit, végül jó magam, aki szintén egy táskával küzködve, folytonos *Jalla, jalla!* Rajta, rajta! kiáltásokkal tartottam mozgásban a karavánt. Mögöttünk pedig fél Kairouan kutyái, amelyek igen mulatságosnak találhatták két »frenki«-nek ilyenén módon való kivonulását és a maguk részéről frenetikus ugatással élénkítették a jelenetet. Ámde írva vagyok:

— *El kelb jimbek, el kaj'lab temschí* —

— A kutya ugat, a karaván halad — és az utolsó pillanatban mi is szerencsésen elértük a vonatot. A csatlakozó állomáson átszállva a tuniszi vonatra, római majorok és gazdasági épületek romjaival teleszórt bukolikus szép tájak között repült velünk a nagy, ringó kocsí és estére kelve, a Cap Carthago mögött lenyugvó Nap megint a hegyfokon álló fehér katedrális elegáns silhouettejét és a golettai öböl mélyén nyüzsgő nagyvárost, Tuniszt aranyozta be utolsó sugaraival.

A FEKETE FÖLDRÉSZ BÁSTYÁJÁN ÁT.

AZ ELŐBBI fejezetet még otthon irtam. Ez a második a sors fordulásával már megint idekinn talál a nemzetek és a globetrotterek nagy országútján, a tengeren. Januáriusi este; az írószobám a Hamburg-Amerika Linie óriás gőzösének, a régi «Deutschland»-nak, most «Victoria Louise»-nek a fejedelmi fényvel berendezett dohányzója. Déli tengeri útra, gyönyörűségekkel teli «Winter-Cruise»-ra vinni a new-yorki felső tízezer kirándulóit siet a hajó az Oceánon túlra; így jutottunk hozzá, hogy soron kívül, ebben az uszó Waldorf-Astoriában tesszük meg az utat. A hajószalon csupa fehér muszlinfüggöny, a dohányzóban már felszerelve a villamos levegőhajtók, ezek mind egy hónap múlva lesznek jók odalenn a Karaibi-tengeren; a gőzfűtés meg a nehéz ablakvédő szőnyegek még csak nekünk valók, a fagyos Északi-tengeren átigyekvő utasoknak, akik fázósan bújunk össze a teánk mellett és hallgatjuk az északi fjordok felől idesíró szél sivitását. Mintha a Vikingek lelke sírna benne; ezer évvel ezelőtt azoknak a primitív és mégis tengerhódító bárkái járták ezeket a viharos, sötét tengereket. A szél hátán az ablakhoz vágódó fehér hócsomókban mintha az ősök lelkei röpülnének az elnyargaló tarajos hullámok fölött, megcsodálni a késői utódot, a büszke Hanza-város hajóját, amely messzirevilágító villamfényes ablaksorokkal suhan el az ő hullám-sírjuk fölött. Nyílik az ajtó és zuzmarás hajóoszt is lép be rajta, siet letelepedni ő is a kandalló mellé, a pillanatig kinyílt ajtón pedig behallatszik a fagyos északi szél robogása. Hogyan írjak én ilyen

hangulatban napsütésről, verőfényről, naptól vert fehér sziklákon fogódzó ezüst olajfaerdőkről, rózsaszínű leánderes folyóvölgyekről, mindarról a sok gyönyörűségről, ami az Atlasz nevével együtt az emlékeim között megint felragyog?

És mégis érzem, hogy sikerülni fog. Ahogyan az egész Szahara az ő örök verőfényével, ezermillió apró kvarckristályon ragyogón tükröző Napjával egy ködös novembervégi estén, a nagyváros nyirkos aszfaltján jutott az eszembe, úgy ezek a robogva-zúgva emelkedő és megint leomló hideg hullámhegyek épen az ellentét erejénél fogva megragadják a képzeletet és visszaviszik az utast oda, a napsütött szikláshegység távoli országába, a haragoszöld kaktuszok és a rózsaszínű lehelletű rhododendronok közé.

Ott is vihar járt valamikor és annak a hullámcsapásai rögződtek ott meg. Csakhogy az a vihar nem vizekkel játszott, hanem izzó tűzzel. A Föld megrepedt belsejének izzón tüzes magmája, forrongó magva volt az, amely kitört a Föld nyugat-keleti nagy tengelyének, az elsülyedt Atlantisztól Kamcsatkáig huzódó nagy euráziai hegláncnak kialakulásakor. A gibraltári szorosnál kettészakadt nagy vízi kaputól, a «Herkules oszlopai»-tól Marokkón és Algérián át egészen a tuniszi határhegységekig a partok mentén mindenhol nyomon lehet követni az egykor izzóan kitört, azután fantasztikus formációkban megfagyott ősközeteket, a gránitot és a gneiszt, bár többnyire a felszín alatt maradnak és a tetejükre üledékes kőzetek rakódtak. A Földgömbünk mai alakját megalkotó nagy geológiai katasztrófa, amely Európát és Ázsiát nyugat-keleti irányban hasítva az euráziai láncot, a két Amerikát pedig északról délre gyűrve meg, a Kordillérákat adta meg a hülő Földkéreg két főtengelyül, a afrikai földséget csak ezen az északi részén érintette. A nagy belső afrikai táblahegységek egészen más szerkezetűek; nem tartoznak bele ebbe a rendszerbe és egyes kivételektől eltekintve, nem is viselik magukon az erőszakos születésnek a nyomait. Szépen, simán, nagy fensíkokat alkotva, terrasz-szerűen esnek le a nagy fekete földrész belseje felől a tengerpart felé, de meg is van velük verve örök időkre az egész világrész. Partjai tagozatlanságán kívül jórészt a hegyeinek köszönheti Afrika, hogy mind mostanáig a «sötét földrész» maradt: hatalmas nagy folyamai, a Kongó, a Nilus, a Zam-

bézi nagy bakugrásokban, sellőket és óriási vizeséseket alkotva jönnek le a belső, magasabb területekről a tengerpart felé. Ahelyett, hogy segítenék a földrész belsejébe való behatolást, kitörik a nyakát annak, aki reájuk merészkedik.

Az Atlasz vidéke nem ilyen. Nem hasonlít afrikai társaihoz, szinte azt lehetne mondani, hogy nem jó helyre került Afrikába. Nem jellegzetes afrikai hegység; ide tartozik Európához most s, mint tartozott akkor, amikor még sem Európában, sem Afrikában nem volt emberi lény, aki nevet adjon a földrészeknek és a hegységeknek és amikor a nagy földalatti erők két helyen szakították át ezt a hatalmas hegységet, hogy a tenger ömöljön be a helyére. A két gigászi szakadás helye ma is megvan: a gibraltári szoros és az afrikai partok meg Szicilia szigete közötti tengeri út, de a túlsó oldalra került nagy hegység voltaképen ma is hozzánk tartozik a görög mithológiából rajta maradt nevével, az egész szerkezetével, az őslakosságának fehér fajtájú eredetével, mindenével. Kapuja a fekete világrésznek, de még nem az; ami rajta túl van, az az igazi Afrika.

Nos, először ezen a kapun kellett áthaladnunk nekünk is, amint hogy ezt a természetes védőbástyát kellett megmászni eddig mindenkinek, aki akár mint kutató, akár mint hódító innenfelől igyekezett bejutni a régi *Ifrikia* gabonatermő éléstárába vagy a messze déli vidékek datolyatermő oázisaiba.

A vasuti vonal, a hegyes vidék szívével, Constantine tartomány fővárosával, magával *Constantine*-vel való összeköttetés Tuniszban kezdődik, hanem sürgősen ide kell tenni mindjárt az elejére, hogy az összeköttetés egyáltalában nem az idegenek oda-csábítására való. Mindössze egy vonat megy napjában olyan, amely Tuniszon végighaladva, átmegey Algériába, behatol a hegység szívébe és egész napi utazás után késő estére végre eléri Constantine-t. A többi elmegey egy darabig, azután megáll; amelyik legtovább megey, az éjszakára eljut a két országnak, Tunisznak és Algériának a határára és ott hasonlóképen megáll. Mindezt a tuniszi pályaudvaron az egyik szolgálattevő hivatalnok nagy lelki nyugalommal magyarázta el nekünk, mikor a napi egyetlen vonat elindulása után jótanácsokért fordultunk hozzá.

— Hát azután, Monsieur le Chef, mit csinál az ember, ha azon a lehetetlen nevű helyen a vonat végérvényesen megáll?

— Parbleu, hát kiszáll, miután az üres vonatban nem maradhat!

— Azt én is valószínűnek tartom — folytattam a szellemes társalgást — de éppen arra volnék kíváncsi, hogy mit csinál azután, amikor már kiszállt, vagyis, hogy hogyan jut onnan tovább?

A helyiség fölé, ahol ez a beszélgetés lefolyt, az volt írva, hogy «Renseignements», vagyis, hogy itt útbaigazításokat lehet kapni; jogom volt tehát ezen utóbbi indiskrét kérdéshez is. Meg is kaptam a feleletet.

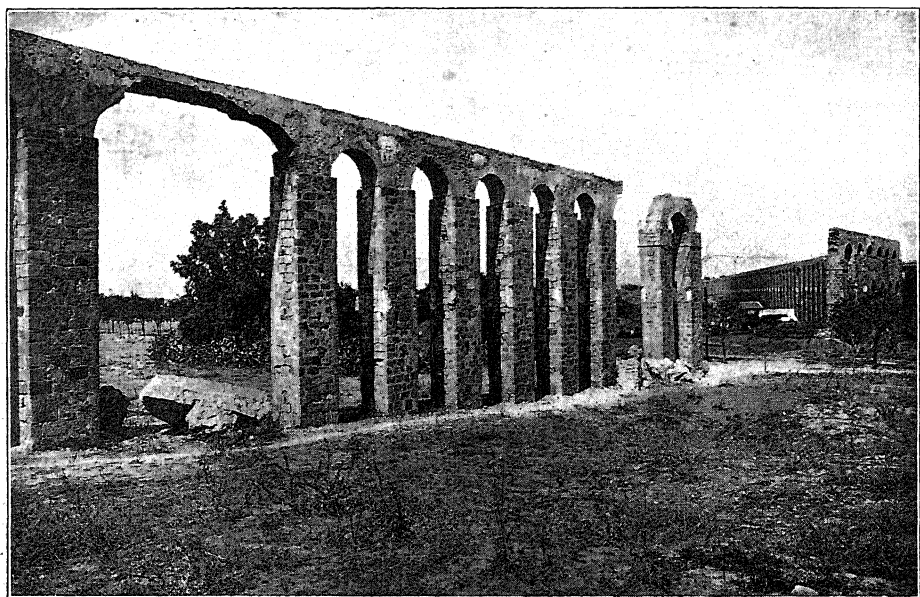
— Hogy mit csinál az ember? Ma foi, azt nem tudom, de úgy hiszem, hogy keres egy fogadót, vagy ahhoz hasonlót, ahol megháljon, mert abból a fészekből másnapig, amíg a napi egyetlen vonat oda nem érkezik, el nem szabadul. Ajánlom is önöknek, hogy várják meg a holnapi vonatot és induljanak azzal.

Megköszöntem a felvilágosítást, de a tanácsot nem fogadtam meg. A Ghar-Dimaouban — végre meg tudtam magamnak jegyezni ezt a lehetetlen nevű határállomást — való éjszakázás kilátása nem riasztott el; utóvégre ilyen öreg globetrotter tanyázott már sokkal különb éjjeli menedékhelyeken, hogy sem egy határszéli arab falu szállójától, attól a néhány kóbor kutyától és barátságos poloskától megijedjen. Ha már megtapasztaltuk a kairouani vicinálist, próbáljuk meg most a ghar-dimaouit is.

Déli egy óra volt, amikor a vegyesvonat névre hallgató kocsi-sor a tuniszi pályaudvarról velünk kiindult. Szép meleg nyári nap volt, de nem kellemetlenül forró; a tenger felől a nagy kék víz örökké pihegő lehellete mozgatta a déli melegben bóbiskoló pálmák hosszú, poros leveleit és az országút fehér pora csöndesen szállongott le a haragos, tüskés kaktuszokra. Úgy álltak ott az országút mentén, mint a gyakorlatról megjött bakák, fehérén, porosan, feltűzött panganéttal. A kaktuszok mögött szép piros virágok nyíltak, közöttük, az uton békés arabok baktattak a város felé és ugyancsak békésen baktattunk mi is, szaladni hagyván a bolondos villamoskocsit, amely Manouba-ig, a tíz kilométernyire fekvő elővárosig szerencsésen meg is előzött bennünket. Ezen a kis vontatómasinánk elméltatlankodott egynéhány percig, pöfögött, dohogott magá-

ban; ezalatt a szomszéd kocsiban lévő arabok megvettek útravalóul egy pár marék földimogyorót, a mi özönvizelőtti kis kocsinkba még több légy szállt be, végre közmegelégedésre tovább indultunk.

Az első, ami Tunisztól és elővárosától, Manoubától nyugatra menve nemcsak érdekesen meglepi, de nagyszerűségével egyenesen lenyűgözi az utast, annak a hatalmas vízvezetéknek a maradványa, amely Zaghouanból és a Dsebel Dsongarból, összesen száznegyven kilométer távolságból vezette ide a hegyi források friss ivóvizét. Ahol a talaj engedte, magán a földszinén vezették a nyitott csatornát, de sok helyütt hatalmas íveket kellett építeni a vezeték számára. Egyike volt a legnagyobb műveknek, amit a rómaiak északi Afrikában létrehoztak; a mi mértékünk szerint naponkint mintegy harminckétszáz millió liter vizet volt képes ez az óriási vezeték Carthagoba vinni. Romjainak nagyszerűségében a Róma mellettinek párja; amint

A carthagoi vízvezeték romjai.

ott a Campagnán, úgy itt a Manouba síkságon vonulnak végig ezek a nagy boltívsorok, most már csörgő vízpatak nélkül, háromnegyedrészen rombadőlten. A még megmaradt ívek, mint üres csontvázsorok merednek a levegőbe; messziről nézve az egész olyan

szomorú látvány, mint a karavánút mellett heverő hosszú sor tevécsontváz. Mintha rég letűnt Földkorszakok mesés nagy állatjának szétszórt maradványa feküdnék keresztben a síkságon, melyet valamikor ez a nagy vízmű segített termékennyé tenni.

I.

II.

Pún emlékek a régi Carthago földjéről.

De a síkság, Carthagonak és Rómának ez az egykori nagy éléstára, nem tart sokáig megszakítatlanul. Jobbról-balról dombok tűnnek fel, végre Medsez-el-Babnál, a «Kapuátjárás»-nál a vasuti vonal összekerül a Medserda folyó völgyével és innen kezdve a kettő többnyire egymás mellett megy. A Medserda elég nagy folyó, amely Algériában, a kabil hegyek között eredve átjön a határon és keresztben végigmenve Tunisznak az egész északi részén, a mai Porto Farina tengeri kikötő és a régi Utica között ömlik a tuniszi öbölbe. Itt Medsez-el-Babnál egy régi római híd vezet át rajta, attól nem messze egy diadalív féle áll és erről nevezték el az arabok «Kapuátjárás»-nak.

A kis vonatunk sokáig állt itt. Miután három óra alatt szerencsésen megtett idáig hatvanhat kilométert, szükségesnek tartotta, hogy a szép eredmény után kissé nagyobb pihenővel ajándékozza meg magát, meg az állomás kitérőjén megvárjon egy szembejövő vonatot, amely követ hozott a vonal mellett épülő országút szá-

mára. Túlhosszú volt az érkező tehervonat és elnéztem, amint a kis állomás egyetlen kitérőjén a két vonat egymástól elhelyezkedni iparkodott. Kisértésbe jönne ilyenkor az ember, hogy közönséges vicinális vicceket gyártson, pedig nem volna igaza. Az a kis vasút itt a kulturát hordozza; belefúrja magát a vad hegyi folyó völgyébe és ugyanazt a magas kulturáló hivatást teljesíti, mint az a kétezer év előtti római propraetor, aki az ő ma is álló hidját megépítette és ezért hálából azt az egyszerű diadalívet, a «Kapuátjárás»-t kapta. A folyó árjában álló hídláb és a hegyek gyomrába furakodó vasút: mindakettő a nyughatatlan, előre törekvő emberi szellemnek a műve, amely nem tud belenyugodni abba, hogy folyó és hegy útját állja az ő boldogulásának, hanem megfaragja az egyiket és hidat ver a másikon; kényszeríti a természet nyers tényezőit, hogy szolgáljanak neki. Amikor a vonatunk elhagyta az eukaliptuszokkal körülültetett kis állomást és a megfaragott hegy köveiből készülő modern országút mellett merészen kapaszkodott fölfelé a folyó völgyén: szinte tisztelettel néztem a lassan, zörögve, de állhatatosan előre törtető hosszú kocsisorra. Alattunk a sárga homokkősziklák szakadékaiban szeszélyesen kanyargó Medserda; köröskörül szintén sárga, kiégett, fantasztikus sziklavidék, csak ott kigyózik egy nevető rózsaszínű vonal, ahol a folyó ágya megy: vad leánderek ezrei nőnek mind a két parton. Rózsakoszorú a sárga csontvázon! A bizarr kép közepén pedig, szikla és folyó ellen küzdve, átvágva azt, újra és újra áthidalva emezt, ott küszik a hosszú fekete vonat: valóságos éposza a kulturának, amely erre a vad vidékre is megtalálta a maga útját!

És hogy ne hiányozzék a tragikus elem, az úttörők véres küzdelme a hősköltevényből: húsz kilométernyire, a legközelebbi állomásnál, Oued Zergäa-nál van az a szomorú emlékü hely, ahol harminc évvel ezelőtt, 1881. szeptember 30-án a francia foglaláson felbőszült benszülöttek egyetlen mérszárlást vittek véghez az állomás népsége között. Miután az épülő vonalat egy darabon feldúlták, megtámadták az állomási épületeket is és felgyújtották. Az állomásfőnök elevenen égett meg; tiz hivatalnokot és vasúti munkást pedig a felkelők mérszároltak le. Az áldozati sorsra jutott szerencsétlen úttörők sirja a következő *Beja* állomás kertjében van;

nagy eukaliptusz fák árnyékolják be a vértanú halált halt pioneer-ek fehér sírkövét.

Beja nevezetes város volt a római időkben, akkor Vaga volt a neve és ezen a néven fordul elő Sallustiusnál, aki elmondja róla, hogy az itáliai gabonakereskedésnek nagy emporiuma volt ez a hely, «ubi et incolere et mercari consueverunt Italici generis multi mortales.» A városba vezető út mindjárt az állomás mögött egy római hidon megy át, amely Traján császár idejéből való, de még most is jókarban van. Hasonlóképpen jókarban van még a városban a régi római vízvezeték, míg a Valentinianus és Valens császárok idejéből való ősi keresztény bazilikából az arab foglalkor Dsama Kebira, nagymecset lett. Az ily módon szerzett dzsama különösképpen mégis hű maradt eredeti rendeltetéséhez, amennyiben *Sidna Aissa* tiszteletére van rendelve, ezen név alatt pedig az izlám Krisztust tiszteli, mint méltóságban Mohamed után következő prófétát. Tehát ha eltorzítva is, de mégis csak a keresztények Istenének tiszteletére szolgál a régi bazilika. Legrosszabbul járt az ugyancsak a görög császárok idejéből származó citadella: miután az arabok közel másfél évezredig tanyáztak benne, jöttek a franciák és lebontották, hogy katonai barakkokat emeljenek a helyén; csak a középső részét hagyták meg és abban most levetett mundérok és ócska csizmákat tartanak.

Beja nemcsak Sallustius idejében, hanem sokkal későbbben is középpontja volt annak a nagy gabonakereskedésnek, ami a rómaiak *Provincia Africa*-ját vagy az arabok *Ifrika*-ját olyan fontos tartománnyá, a hódító birodalom többi részeinek eleségtárává tette. Egy

Őskeresztény mozaik a «Provincia Africa»-ból.

arab leírója azt írja róla, hogy környéke oly termékeny, hogy «bár nyaranta minden nap ezer teve visz is el a városból gabonaszállítványt, ez mégsem szökteti fel az élelmiszer árát, olyan bőséges az aratás». Valóban, itt a helyszínén érti meg az ember, hogy a római és arab hódítóknak ilyen termékeny «hinterland»-ra volt szükségük, amely bőségesen ellássa őket a háborúik folytatásához szükséges gabonamennyiséggel. A termőföldeknek javarésze a lefolyt századok alatt tönkrement, de még így is sok az értékes terület, amit most francia és elzászi települők iparkodnak kihasználni; a vonal mentén mindenütt ott látni az új «colon»-ok településének és munkájának nyomát.

Alkonyodik. Derék kis vonatunk a lankás, termékeny dombok hosszú árnyékai között vígan kocog a legközelebbi nagyobb állomás, Souk-el-Khamis felé, ott azután, annak örömeire, hogy Tunisztól idáig rövid hatodfél óra alatt százharminchárom kilométert sikerült megtennie, ismét megáll és hosszú sziesztát tart. Az állomást jobbról-balról óriási magas eukaliptusz fák veszik körül; azokon túl kezdődnek a kis telepítvény házai. Amíg a vonat vizet vesz fel, az állomás előtti térről jól szemügyre lehet venni az egész kolóniát. Előjárósági lak: mairie, egy kis templom, néhány utca, sőt már egy vendégfogadó is a «Hôtel des Colons» mutatják, hogy az új városka erősen nekiindult a fejlődésnek. A tipusa az, ami az Oceánon túl, a prairiek nagy térségein egy-egy fejlődő városé, azzal a különbséggel, hogy az utcái nincsenek már előre olyan borzasztóan szabályos sakktábla-rendszerrel kipécézve. Hogy egyébként a hasonlatosság annál élénkebb legyen, a sötét eukaliptuszok alá egyszerre csak berobog a naponkint egyszeri vendég: a constantinei expressz, amely onnan ma reggel elindulva, éjjelre lesz Tuniszban. A munka idejének vége lévén, tiszteletére kijön az egész városka népe; jól szemügyre veszik a hatalmas mozdonyt, jóestét kiáltanak a mozdonyvezetőnek, az asszonyok hamarosan megkritizálják a nagy tükörlakokon át látható legújabb párisi kalapokat, azután egyet füttyent a lokomotív és azzal hajrá! tovább hajt a dörgő kocsisor. Az emberek pedig meglegedetten hazamennek: künn voltak az expressznál és az nagy sor az ilyen magányosságban töltött nap eseményei között. Emlékezem egy estére odaát a Nyugaton, valahol

Nevadában, mikor a vonatunk öt percre beállított egy ilyen épülő prairieváros korzózó cifra népe ssége közé és a cow-boy publikum tiszteletünkre hirtelenében egész kis népünnepet csapott a pihegő nagy Pacific-Flyer ablakai alatt.

A gabonatermés az, ami mindezt a vidéket élteti; annak a rak-tárai állanak ma az állomások mentén, annak a vásárjait hirdeti nevével a következő nagyobb állomás is, *Souk-el-Arbäa*. «A negyedik nap vásárja», vagyis szerdáé, akkor tartotta itt a nagy hetivásárt az egész környék népe és ebből lett a város neve. És ugyanennek a gazdagságnak köszönhatték létüket a sűrű egymásutánban következő, ma már csak romvárosok; olyan sűrűn voltak errefelé a római hatalom fénykorában, hogy legfeljebb az archaeologus tudja a nevüket. Itt van például közvetlenül Souk-el-Arbäa mellett egy hatalmas kiterjedésű romváros, a régiek *Bulla Regia*-ja; régi itineráriumok mint egyik állomást említik a Hippo Regia (a mai Bône) és Carthago közötti országuton. Ki tud róla? Pedig valamikor eleven élettől nyüzsgő nagy város lehetett; tanú reá a máig megmaradt impozáns rom, — a színháznak, az amfiteátrumnak, a fürdőknek, a vízvezetéknek, egész sereg köz- és magánépületnek a romjai. Itt is a gabonatermő provinciában üzérkedő «fortunatus mercator», a földekkel jutalmazott «gravis annis miles», meg az idehelyezett hivatalnok, katona és a római provinciális életnek a többi alkotó eleme élte napjait a bennszülött numida népesség között és hogy igyekezett azokat a napokat kellemesekké tenni, mutatják a rombadólt villák fehérmárvány és mozaik töredékei, — rég feldúlt kedves tűzhelyek utolsó emlékei...

Elmaradozó romok és learatott termőföldek között folytatja a vonatunk tovább az útját, immár majdnem teljes sötétségben, végső célja, a tuniszz-algériai határ felé. Már csak egynéhány kilométere van odáig hátra; ezeken igyekszik behozni a délutáni kedélyeskedést és legjobb tehetsége szerint sietve, sűrű szikrazáport ontva kattog az éjszakában.

Most már nem városok és európai telepek maradoznak el mellettünk; egy-egy szerény rőzsetűz az, ami ott pislákol a tarlón. Néha új csomót dobnak reá, attól vörösen fellobog; akkor látjuk, hogy nomád arabok tábortüzei azok, akik idehajtották álla-

taikat a tarlót lelegeltetni. Az első beduinok! Később remélhetőleg közelebről is megismerkedünk a *Beni Arab*-bal, «az arabok fiai»-val, egyelőre meg kell elégednünk azzal, hogy a lobogó tüzek világosságánál látjuk fehérburnuszos fekete alakjaikat és a földön szétterülő lapos sátraikat.

A júliusi éjszakában élesen ragyogó csillagok fényénél látjuk, hogy a látóhatárt hegyek szegik be. Azok már az Atlasz előfutárjának, a Dsebel Khomairnak nyulványai. Célnál vagyunk. A távolból egynéhány fénylő pont jön közelebb; az a határszéli állomás, Ghar-Dimaou.

A nyájas olvasó képzeletére lehet bízni, hogy milyen vegyes érzelmekkel száll ki a nyolcórai vegyesvonatozással agyonrázott és megkoplaltatott utazó rázós fogságának helyéről este tíz óra tájban egy ilyen Allah háta mögötti arab faluban, amelyről senki sem tudott előzetesen felvilágosítást adni; csak annyit tudni róla, hogy közel van a híres harcos *Khomair* törzs egykori rablófészkeihez, ahol még nemrégiben vígan agyonütögették az embereket, meg azt, hogy itt vége a vasutazásnak, tovább menni tehát nem lehet, hanem meg kell szállni valahol. Sőt némi vakmerőséggel, vacsora utáni vágyak is szunnyadoznak az utas keblében.

— De hol lesz az a karavánszerály és hogy fogunk ráakadni ilyen késői órában? Es ha ráakadunk, miféle nyelven fogjuk megmagyarázni a gazdájának a szivünk óhajtasait? — Már készültem a keservesen szerzett fogyatékos arab nyelvtudományomból az első vizsgát letenni és tartalékul a kezemben szorongattam az arab szótárt, amikor kiderült, hogy Allah kebir, Allah nagy és hogy a kismet, a végzet könyvében a mai estére még kellemes meglepetések voltak számunkra megírva.

Egy acetilén lámpa markirozta a világítást az állomás perronján. Annak árnyékában (inkább mint világánál) öreg hadfi ült morózus ábrázattal a vacsoramaradványai meg a pohár vörös bora mellett. Az első pillantásra látszott rajta, hogy valaha katona volt; most az állomási felvigyázók egyszerű uniformisa volt rajta. Szúrós szemmel nézett végig bennünket, amikor mint a vonatnak idáig eljött utolsó és egyetlen utasai, elhagytuk eddigi hazánkat és kikötöttünk a perronon.

— Ez legalább nem arab és lehet vele szótár nélkül is csevegni! — szóltam oda az útitársnak és azzal megszólítottam a marcona képű öreget.

— Monsieur, idegenek vagyunk ezen a vidéken; nem lenne szives útbaigazítani, hogy hol lehet itt szállást kapni?

Az öreg válasz helyett harsány hangon elkiáltotta magát: Achmed!

Achmed, a háziszolga, megjelent a színen.

Vándorló nomád törzs az Oued mentén.

Az öreg erős, vezénylő hangon fordult hozzám:

— Mondd meg Madame-nak, hogy vendégek érkeztek!

Achmed eltűnt és helyette egy középkorú francia asszonyság került elő, hogy átvegye a tárgyalás fonalát. Megtudtuk, hogy a tiszteletreméltó Mme Lefèvre-el (minden harmadik francia az), a Buffet de la Gare, az állomási étkező tulajdonosával állunk szemben; hogy igen örül, hogy hozzánk szerencséje van, — hogy egy kissé késő már ugyan az idő, és hogy az ő rendes vendégei, MM. les fonctionnaires, a vasúti alkalmazottak, ilyenkorra már körülbelül megettek mindent, de ha várunk egy kissé, majd lesz vacsora.

is. Addig menjünk át Achmeddel a hotelba megnézni a szobáinkat, de sziveskedjünk vigyázni, mert a hotel odaát van és ces maudits chiens, a kutyák néha megtámadják az embert. Szóval egy vérbeli francia asszony szapora beszédjével egy füst alatt elmondott minden hasznos tudnivalót és azzal a derék Achmedre bízva bennünket, kiperdült a konyhába.

Achmed lámpával és nagy kulccsal fölfegyverkezve átvette a vezetést, én pedig az arab szótár helyett most már a browningot markoltam meg, hogy ha a fendicsért maudit chien-ek, «átkozott kutyák» közül valamelyik a lábikráink iránt kezdene érdeklődni, legyen mivel elriasztani.

Szerencsére nem volt rá szükség. Egy négylábú kísérőnk ugyan akadt, de ennek jelleme felől kedvező információkat kaptunk, hogy:

— Had el kelb mlih — Ez jó kutya, ez nem az «átkozottak» közül való, ez a házhoz tartozik. Ki is használta ebbeli jogait, amennyiben velünk együtt szakértelemmel végignézte a kis hotel szobáit, számra nézve vagy hatot, végre a kiválasztott helyiség küszöbén lefeküdt és *kelb* nyelven, barátságos morgással adta értésünkre, hogy tekintettel az afrikai állapotokra, hajlandó azt egész éjjel őrizni, csak menjünk vissza nyugodtan vacsorálni.

Mme Lefèvre ezalatt csodákat művelt. Mire visszakerültünk a Buffet de la Gare kis terraszára, kifogástalan vacsora várt ott és hogy a társaság se hiányozzék, a harcias veterán asztala is megnépesedett: a vonatunk kísérő személyzete, miután a rábizott jároművet biztos révbe kalauzolta, köréje telepedett és hallgatta az öregnek kurta pipája mellől kemény, érces hangon elmondott történeteit.

Felbuzdulva az első közbenjárásának sikerén, megpróbáltam az érdekes öreggel még egyszer barátságos érintkezésbe lépni, hátha segítségünkre lehetne abban, hogy a holnapi félnapot, amíg itt a továbbutazásra várakozunk kell, valami okos dologgal töltsük el. Tudtam, hogy itt a közelben vannak a régi római *Colonia Simithensium*-nak romjai, még Trajanus császár idejéből való márványbányákkal; hátha lehetne valamiféle alkalmatosságot keríteni, amellyel a továbbutazásig megjárhatnók ezt a római bányavárost? Elmondtam szándékomat az öregnek.

A kísérlet fényesen sikerült. Negyedóra mulva, éjjeli álmából felverve, a falu egyik öszvérhajcsárja, az emberséges Ismael ben Sliman, Szolimán fia állt előttünk és az öreg katona harsány hangon vezényelt neki:

— Ismael, holnap reggel hat órakor két jó öszvérrel ideállasz és ezt a két inglis dzsentilment (a parafa sisakjainkkal és a beretvált ábrázatunkkal minek nézhetett volna másnak?) elviszed a chemtou-i romokhoz. Kapsz fejenkint öt frankot. Megértetted?

És a falábalával erélyesen kopogott minden szóhoz. Most vettem csak észre, hogy az öregnek egyik lába fából van; az igazit még valahol Gravelotte-nál vagy Saint-Privat-nál vihette el valami porosz gránát.

Ismael hajlongott, hogy igenis, megértette. Tíz frank, az egy fél Napoleon, az nagy pénz egy szegény arabsnak, kivált ha ilyen váratlanul, szinte álmában jut hozzá.

Az öreg tovább kommandirozott:

— Azután úgy vigyázz, hogy ezek az urak a déli vonattal tovább utaznak, tehát pont déli tizenkettőre feltétlenül visszahozod őket! — És harsogott a hangja, mintha most is a szakaszát vezetné az ágyútűzben.

Ismael mindent megigért; jó öszvéreket, kényelmes nyeret, franciául értő vezetőt és nagy szálemzések között eltávozott. Ezzel az ügy közmegelégedésre el volt intézve; mi egy tanulságos expedíció reményével mehettünk nyugovóra, Ismael, Szolimán fia tovább álmodhatott, most már tíz ezüst frankról, — az öreg gránátos pedig az asztaltársasága és *ces Anglais* előtt megmutatta, hogy mekkora úr ő Ghar-Dimauban. És ez is valami.

* * *

Colonia Simithensium. Július 16. Óh te emlékeknek gyönyörűsége világa, hogy be tudod aranyozni az ezeregyéjszakás ragyogással azt a szürke és ködös valóságot, amiben élünk és megmelegíted a vérünket, ami plumpuddinggá kezd savósodni ebben a fénytelen, januáriusi estében! A hideg, ködös New-Foundland partjai alatt járunk a hajónkkal, ahogy ezeket a sorokat írom; a hajó nagyokat recseg a Labrador felől erre hömpölygő nagy, hideg hul-

lámok hátán, — odakint tejfehér, gőzölgő köd ül a vízen és percenként pontosan és velőthasogatóan sikít a hajó szirénája, hogy neki ne menjünk valaki másnak, idebenn pedig a hajószalon zongoráján egy kétségbeejtően szőke és sovány missz harmadszor játssza a «Yankee-doodle boy»-t és mégis, . . . mégis! Ahogy ezt a címet leírom, nem érzem többé a csontjaimban a ködöt, nem hallom a zongorát, nem látom Wilhelmus Imperator Rexnek a szalón faláról reánknező nagy tengernagy-i portróját, hanem egy gyönyörűséges afrikai reggel képe elevenedik meg a lelkemben, amikor fehér agyagkupolákon és sötét kaktuszokon teljes szépségében ragyog, de még nem éget az afrikai Nap, és a mély bevágásában, a rózsaszínű leánderbokrok közt csobogva folyó Oued Medjerda partján két lovas poroszkál egy fehér csacsi után.

A fehér csacsin a vezetőnk ül, Hasszán, a lovasok mi vagyunk, akik tele tüdővel szívjuk be azt a gyönyörűséget, ami az Oued-ből, a leánderekből meg abból a tudatból árad reánk, hogy két óra múlva ott leszünk, ahol Pompeii és Puteoli aranyos, raffinált szépségű villáinak, klasszikus isten-szobrainak hajlékony anyaga, az a gyönyörű sárgás rózsaszínű márvány, a carrarainak szépségben versenytársa, a híres *giallo antico* termett! Pompeii-i szobrok, falernumi amforák, sötétzöld ciprusok, a rózsaszínű villákkal teleszórt sorrentói öböl kétezer év előtti szépsége ragyog föl az utas előtt, ha elgondolja, hogy nemsokára látni fogja azt a helyet, ahonnan mindez a dicsőség Itáliába került; itt, az égető afrikai Nap alatt fejtették keserves munkával görnyedő rabszolgák azt a rózsaszínű csudát, amiből azután odaát építészek és szobrászok faraghatták ki az ő remekeiket.

Igaz, hogy lassankint változik a kép és még az emlékezés szépítő üvegén át nézve is a jótékony humor elemei játszanak bele. Kiderül, hogy a két paripa voltaképen öszvér, igen kényelmetlen arab fanyereggel a hátán, a reggel még katonásan ügető két lovas pedig később, mikor a nap kegyetlenül tűz a sziklák faláról, eléggé Fliegende Blätter-beli alakokká vedlik át: előkerül egymásután a lebegő nyakszirtvédő, a fekete szemüveg meg a kifeszített napernyő. Igaz, lovaglócsizma és paraplé nem igen illenek össze, de magyarul kimondva: Ördög vigye a szépséget, mikor arról van szó, hogy a guta meg ne üsse az embert!

Mindegy, a fő az, hogy közeledünk. Eddig Róma éléstárait láttuk, most látni fogjuk nagy ipartelepeinek egyikét. Már messziről látjuk, hogy jelentékeny város romjaihoz jövünk közelebb. A szomszédos hegyekről elindulva, a síkságon át magas íveknek hosszú sora huzódik a romvárosig: az aquaeductus. Néhol megszakad az ívek sora; ott az elmúlt kétezzer év romboló keze nyúlt bele az építő ember kezemunkájába és egész sorokat törölt ki abból. Azután újra kezdődnek az ívek és a város közepén érnek véget, ott voltak a thermák, a fürdő.

Körülötte időtől barnult, egymásra hullott nagy négyszögletű kövek halmaza: maga a város.

Már egészen odaértünk. Az öszvéreink fajtájuk dicséretére való ügyességgel kapaszkodnak le egy mély vízmosásba, és amikor abból a másik oldalon felmerülünk, romjaiban is hatalmas épület maradványai között vagyunk. A színház. A játszótere, a *scena* már egészen egyenlő lett a földdel, de a nagy félkör, a nézők helye még csaknem épen megvan. Óriási nagy négyszögletű kövek tartanak össze egy-egy helyen; másutt kimosta az aljukat a víz és szinte a levegőben lógnak a szakadék fölött. A tenyérnyi rések között nagy gyíkok tűnnek el; egy felhőszakadás kell, ami az utolsó földeti kimossa alóla és ez a faldarab is óriási dördüléssel fog lehullani az üres mederbe, amelyben az imént jártunk. Nem messze innen az amfiteátrum, azután egy Basilica romjai, szóval minden, amit egy-egy ilyen római városromban megtalálhat az ember.

De nem ez a hely a nevezetessége. Ugyanezeket az épületromokat többé-kevésbé minden római városban megláthatja az utas; ami a régi Colonia Simithensiumnak, a mai Chemtounak a főérdekességét adja, az a bányákon kívül annak az óriási nagy kőhídnak a romja, amelyet a római hidépítő művészet épen a hely kereskedelmi jelentősége miatt a Medserda folyón itt megépített. Érdekes, hogy bár az egész város jelentősége márványbányájában volt, sem a városban, sem a kolosszális híd romjai között nem lehet márványra akadni; nyilvánvalóan igen értékesnek találták a rómaiak ahhoz, hogy itt használják el és mindazt, amit kibányásztak, el is vitték Rómába. Most is megvannak a tengerparthoz, Tabarcába vezető út romjai, ahol a márványt hajóra szállították.

A mély szakadékban folyó Medserda fölött álló kolosszális hídrom valami sajtóságon lenyűgöző hatást tesz a nézőre. Amikor ép volt, nem egyenes vonalban, hanem szög alatt hidalta át a folyót, úgy mint a mi Margithidunk a Dunát. Két évezred alatt a folyó jelentékenyen mélyebbre vájta az ágyát és így a hídpillérek lassankint kikerültek nemcsak a vízből, de az alapjaikból is, úgy szólván már a levegőben lógnak. A hatalmas építménynek egyik fele már ledőlt és a nagy kőtömbök a folyó ágyában hevernek, tajtéközva rohan rajtuk keresztül a sebes víz; a másik fele törött íveivel mint egy óriási kiáltójel magasan mered ki a folyóágyból. Két évezred előtti mozgalmas életről beszél, amikor ezen a hídon keresztül vezetett az út a tartomány belsejébe, Sicca Veneria, a későbbi Colonia Julia Cirta Nova-ba, amelynek ifjú keresztény életét olyan szépen festi le Newmann kardinális az ő elbeszélésében, a «Callista»-ban. Itáliai kereskedők karavánjai és menetelő római cohorsok vonultak át errefelé a tengerpartról a nagy, termékeny síkságok felé vezető országúton; ez a híd és ez a város volt az egyik gócpontja annak a forgalomnak, ahol a ki- és befelé tartó áramlat összeért; öntöző kertészek, vízmerítő hajcsárok és lovaikat itató katonák lármájától volt hangos akkor a Medserda partja, most pedig? Az egyetlen árva Hasszán, a vezetőnk elmondja az ő egyszavú «magyarázat»-át: *el kantara*, a híd, — azután fölfelé poroszkál a fehér csacsiján a bánya felé vezető úton és hátrafordulva, csodálkozik, hogy mit tud ez a két idegen azokon a vízbe hullott nagy köveken olyan sokáig nézni? A napsugár pedig, amely kétezer év előtt bearanyozta az itt nyüzsgő életet, izzadságot fakasztott a márványt fejtő munkások arcán és megérlelte az olajbogyót a Medserda partjain és amely akkor is itt táncolt már ezeken a nagy sárga kőíveken, most éppen olyan részvétlenül megy tovább a romjaik fölött, mint Hasszán vagy a tulsó oldalon a kecskéjét legeltető pásztorgyerekek.

Maga a bánya egynéhány közép magas, sziklás domb oldalában van nyitva; igen intenzíven művelték már a rómaiak és némely helyen egészen simára lefaragták a domb oldalait. Most is láthatni kifejtett nagy márványtömböket, amelyek még a rómaiaktól származó számozásokkal és megjelölésekkel vannak ellátva, de amelye-

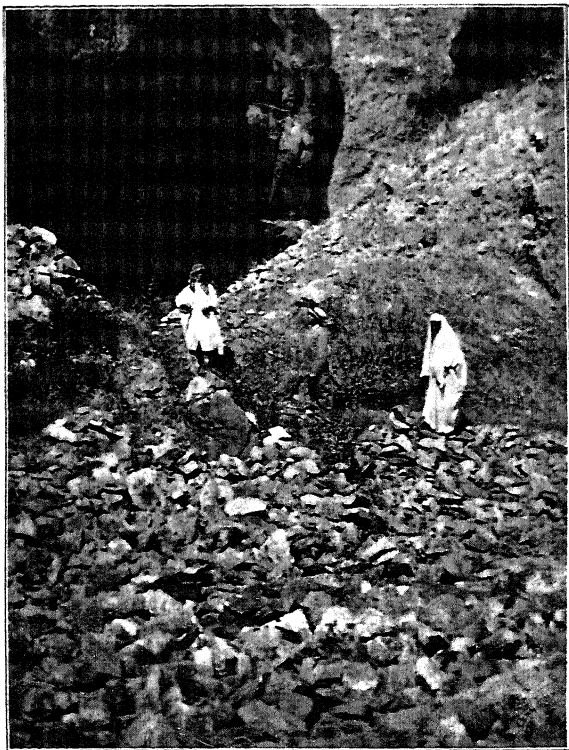
ket már nem szállítottak el. A múlt század nyolcvanas éveiben egy belga részvénytársaság művelte a bányát, de most már régen nincs üzemben. Az utolsó művelés idejéből még ott van az igazgatósági lakás és iroda, néhány munkásház és a domb tetején a sok európai munkás miatt ideépített kis kápolna maradványai. Amikor a meredek vágásokon keresztül való fáradságos vándorlásunk közben ideérkeztünk, Hasszán fényes magyarázattal szolgált. Megállt a kis, töredezett fehér épület előtt és illő tisztelettel mondotta:

— *Marabout français!*

Vagyis hogy itt egy marabú, egy szent van eltemetve, csak-hogy nem arab, hanem amint helyhez illik, francia, azaz keresztény.

Anaivságában nagy-szerű megjegyzés az ő két szavával egész világfelfogást ad vissza: A mi hasonló kis épületeink alatt egy-egy, az életszentség

hírében elhalt müzülmán férfiú nyugszik eltemetve, aki életében többnyire kolduló dervis vagy ilyenféle volt. Ha meghal, ilyen fehérkupolás kis épületet kap a sirja fölé. Már most, ha a franciák is csinálnak ilyet, az azt mutatja, hogy nekik is vannak marabúik, ha nem is itt, de bizonyára odaát, Frenkisztánban, akik nekik épen olyan jó] szentjeik lehetnek, mint nekünk a magunkéi. A teljes megértéshez hozzátartozik még az is, hogy az egyszerű arab nem ismer más keresztény népet, mint a franciát; nála a

A régi római márványbányában.

frenki elnevezés fedi egyúttal a keresztény fogalmát is. Ha tehát Hasszán barátunk olyan különös fontossággal hívta fel figyelmünket a «marabout français»-ra, tette azt azért, mert meg volt győződve, hogy mi is frenkek vagyunk, legfeljebb valami más törzshöz tartozó frenkek, de a marabú, akit a kis kápolna mellett eltemetve hitt, nekünk is szent emberünk.

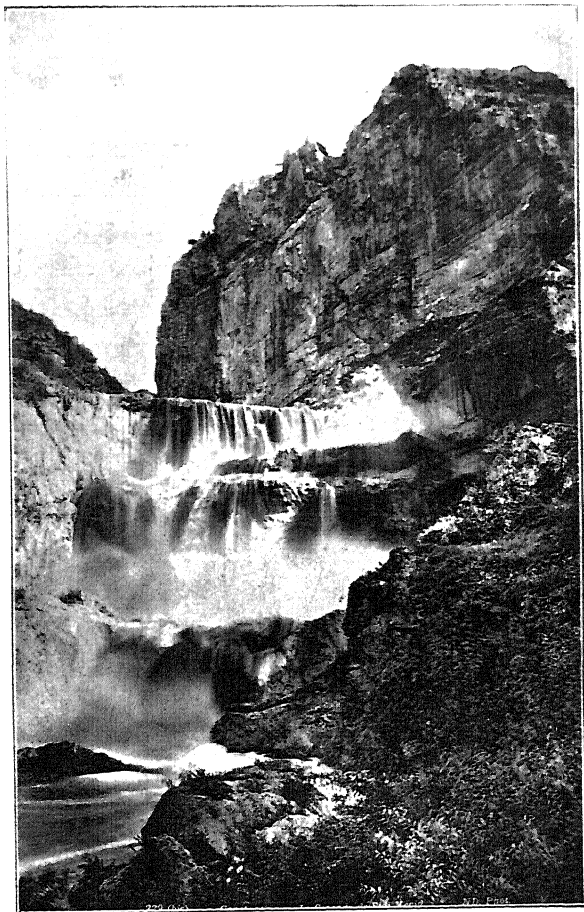
Az elhagyott bányában való vándorlásunkkal egy sakált vertünk föl a nyugalomból, amely nem hitte volna, hogy itt valaha háborgatni fogják és az emberi hangok hallatára riadtan menekült el a síkság felé. A visszafelé való lovaglás a déli hőségben és a fanyeregben nem volt éppen élvezetesnek mondható; a végén még sietni is kellett és az eredeti öszvércsapásról letérve, folyómedren és földeken, beduin tábortanyán és vasuti töltésen keresztülvágva, pirosra sült arccal és a szomjúságtól karikákat hányó szemekkel törtettünk visszafelé, de végre is idejekorán, félórával a constantinei expressz beérkezése előtt megint ott voltunk a pályaudvaron.

***

A tuniszi bey névleges uralma a többek közt arra is jó a franciáknak, hogy Tunisz és Algéria közt vámsorompót tartsanak fönn. Ghar-Dimauban történik a vámvizsgálat, amelynél szokás szerint, lehetőleg senki sem vall be semmit, legkevesebb a Kairouanban vásárolt szőnyeget, nem lévén az ember hajlandó egy politikai fikció kedvéért magát megadóztatni. Miután a szőnyegek a jóhangzású «tábori felszerelés» névvel (különben joggal, mert sokszor bizony ez volt az ágyunk) simán keresztüljöttek, azon porosan, ahogy megérkeztünk, beugráltunk a Constantine felé tovább induló vonat, immár gyorsvonat, egyik kocsiába és most már a tengerparti Atlasz kezdődő hegyei között, állandóan a Medserda szakadékos völgyében robogtunk, többnyire két mozdonnyal, a hegység szive felé. Külső megjelenésünk nem lehetett valami bizalmatgerjesztő, mert abban a szakaszban, ahová betelepedtünk, eredetileg egy békés francia család ült és bevonulásunkkor szemmeláthatólag élénken meglepődött. Az asszony egy rémregényt olvasott; «Les brigands du Sahara» — «A Szahara rablói» volt címe és azt hitte, hogy regényének hősei rontanak be, amikor az ötórás lovag-

lástól porosan, fáradtan, nagy sisakokkal és csizmákban két verejtéktől csatakos embert látott betoppanni az ajtón, akik valami vad idegen nyelven beszéltek egymás között. Hát még mikor, óvatosan tekintgetve a könyve mögül, a revolvertáskákat megpillantotta!

Szentül meg lehetett győződve, hogy az imént olvasott brigantikkkal hozta össze a rossz sorsa és azt hiszem, nem is érezte magát biztonságban, amíg valamelyik következő állomásnál ki nem szálltak. A mérész helyi pálya tizenháromszor megy át a Medserdán, amely itt fehéren tajtékozva rohan sziklás medrében; a hegyoldalokon füge és olajfaültetvények szép sorjában, különösen sok a paratölgyfa, amelynek a kergét szabályos időközben lefejtik. Hatvan kilométeres út után hosszan fűtyül a vonat és vasuti csomópontra fut be. Meredek hegyoldalon nagy kaszárnyák fehérlenek; az állomáson lebegő burnuszok sokasága között a spahik sárga sujtásos kék dolmánya és a piou-piouk bő vörös bugyogója virít:

Az Atlasz szakadécai közt.

Souk-Abras. Ezer olvasó közül ki gondol valamire, mikor ezt az arab városnevet hallja? De ugy-e, egészen másképen hangzik, ha a régi nevén említjük: *Tagaste!* Az afrikai kereszténység leg-

nagyobb szentjének, szent Ágostonnak szülővárosa. A keresztény hitvédelemnek ez a csodálatosan ragyogó tollú írója, minden időknek egyik legnagyobb theologusa, aki a felfogás modernségében másfél évezreddel előzte meg korát és úgy írt, mintha a huszadik század természettudományos ismeretei állottak volna már rendelkezésére és akinek hatása a keresztény filozófiában mai napig érezhető — ebben a kis afrikai városkában született 354 november 13-án. Itt töltötte el legelső ifjúságát, először atyjának, aki itt városi hivatalnok volt, azután szentéletű anyjának, Monicanak vezetése alatt. Innen került el először a közeli Medaurába, Apuleius filozófus szülőhelyére, ahol jó keresztény szellemben tanult tovább, hanem azután tanulmányai befejezéseül a carthagoi rhetor iskolába ment át és bár társai között az első lett, de nagy lelki válságon kellett átmennie, mielőtt a kereszténység egészen magáénak mondhatta őt. Carthagoból való visszatérése után itt, Tagasteban folytak le azok az évek, amelyekről ő maga írja:

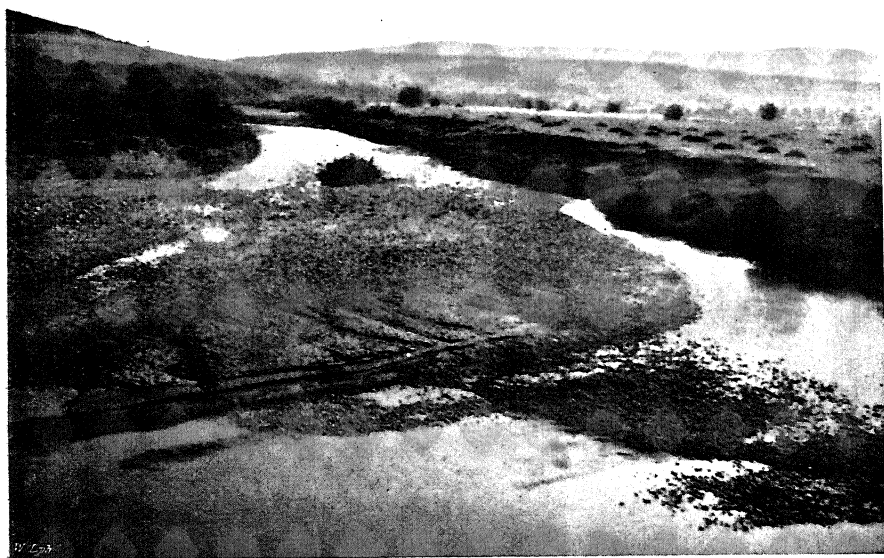
Exarsi enim aliquando satiari in inferis, in adolescentia . . .

Lehetetlen mély meghatottság nélkül búcsuzni ettől a helytől, ahol egy szentéletű anyának egetostromló, kitartó imája végre is egyik legnagyobb szentjét szerezte meg nemcsak az afrikai, de az egész katolikus kereszténységnek.

A vonat csattogva rohan tovább olyan hegyi pályán, amely szépség dolgában a svájciakkal vetekedik, egy helyen pedig éppen a yellowstonei park dicsőséges szépségét ragyogtatja meg az ámuló utas előtt. A sötét paratölgy erdők közül fehér hegyipatakok zúgnak le a mélységbe; egyszerre, *Kef Kerichbefa*-nál eltűnik az eddig látott táj, teljesen köralakú alagútba futunk be és a hegy másik oldalán bukkanunk ki belőle, úgy, hogy visszajáról látjuk az egész, eddigi tájképet, a távolban pedig a kabil hegyek és az Atlasz legmagasabb, havas csúcsai látszanak. A francia vasútépítő mérnökök zsenialitását hirdeti, hogy ezt a pályát így megépítették.

A Medserda völgyét Souk-Ahrasnál végleg elhagytuk és most a majdnem hasonló vízbőségű Sebouse völgyébe érve közeledünk Guelma felé. *Guelma* a régi római Kalama, annakidejében a püspöke, Possidius jó barátja volt Szent Ágostonnak, Hippo püspökének. A két város lakói természetszerűleg egymásra voltak utalva,

mert mind a kettő ugyanazon folyó mentén fekszik, az itt elfolyó Sebouse Hippo-nál, a mai Bône mellett ömlik a tengerbe. Az olajfaterdőtől ezüst csik gyanánt fénylő folyóvölgy különösen szép látvány lehet a magasan fekvő régi római színházból; ezt mi alulról nem élvezhettük abban a mértékben, de kárpótlásul megláthattuk, hogy milyen képet nyújtott messziről egy római színelőadás — kétezer évvel ezelőtt? A színház magasan fekszik, a sziklára épült

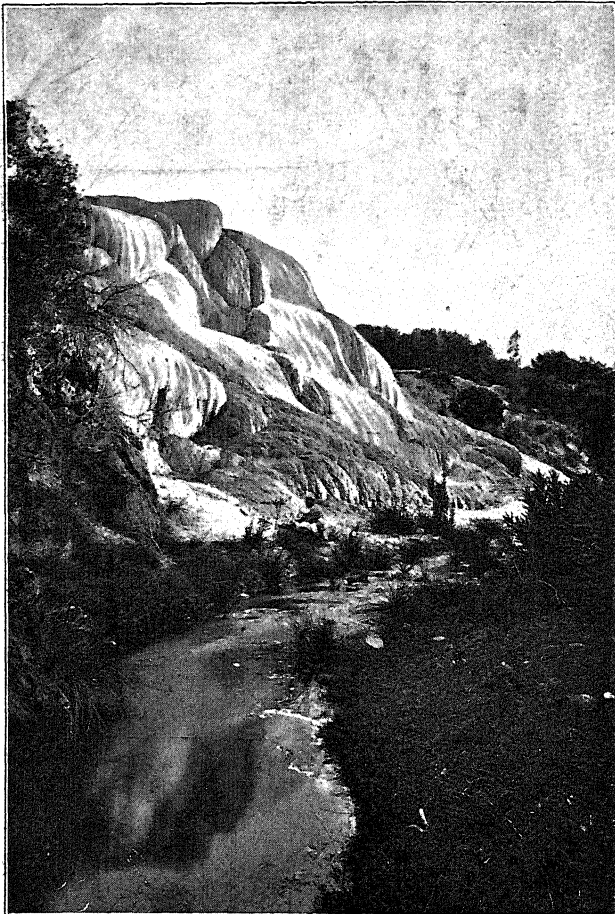

A Sebouse folyó medre.

város egyik nyílt oldalán és miután a proscenium és a scena kivételével majdnem ép állapotban van, utólagos toldásokkal és deszkaállványozás segítségével nyílt előadásokra ma is használható. Vasárnap délután lévén, most is ez folyt benne; a félkörben futó lépcsősorokon mint egy sokszínű zuhatag folyt le a nézők serege. A távcső azután szépen kihozta belőle az ünneplő fekete kabátokat, a virágos kalapokat, az arabok fehér burnuszát és a katonák ríktó egyenruháit. A plebeusok és a légio mulatott, úgy mint annak idejében: a burnuszos arab helyett akkor bennszülött numida plebs és a

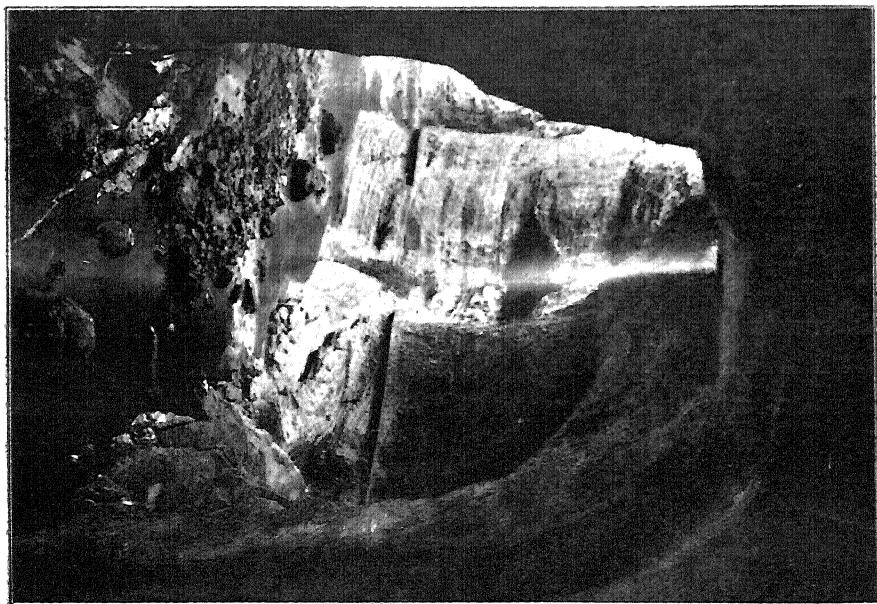
spahi bő fehér bugyogója helyett a legionárius kurta tunikája látzott ezeken a fokokon, de egyébként kétezer éve sem lehetett más a látvány! A patriciusok páholyait: Monsieur le maire-ét és a többiekét, ha ugyan ott voltak, ugyanaz a színes velum takarta, ami a régi Rómában jóleső árnyékot tartott az előkelők fejei fölött; a nép, az istenadta nép fölhetett a délutáni nap csókjaiban, de cserében az övé volt a szépséges kilátás, messze a színház falain túl, a kék hegycsúcsokra és az ezüstös folyóvölgyre.

Hálásan búcsúztam el Guelmától; sohasem hittem volna, hogy egy negyedórai vasuti tolatás ideje alatt, egy északafrikai kis garnizonváros állomásának eukaliptusz fái alól fogom élethűen meglátni, hogy milyen volt messziről egy római színelőadás képe.

De a lassan hanyatló júliusi nap még nem áldozott le és amíg fönnjárt az égen, újabb meglepetés, most már igazán a szépség csodája várt az utazóra jutalmul azért, hogy behatolt ebbe az Afrikának északi partját védő nagy bástyahegységbe. Ami Guelma után húsz kilométernyire következik, *Hamam-Meskoutine*, a «Megátkozott fürdő», a rómaiak «*Aquae Tibilitinae*»-je, az már nem is az Atlaszba való, hanem a világ csodakertjéből, a Yellowstone-i park-

Hamam-Meskoutine. I.

Hamam-Meskoutine. II.

ból véletlenül ideesett csöpp. Olyan, mint odaát a Mammouth Hot Springs vagy mint a Niagara télen. Olyan, mint egy megfagyott víz-esés, amely a környezet sötétzöldjéből kiválva, mint egyetlen óriási jégcsap ragyog az afrikai napban. Csakhogy nem jég az a fehérség, hanem fehér mészlerakódás, amely évezredek folyamán rakódott le a meredek sziklafalon a 95 Celsius hőfokkal előtörő vízből. Oldalt és mindenfelé sűrű gőzoszlopok szállnak föl, a szikla alján az apró patakokban lehulló víz összegyűl és mint meleg patak folyik tovább; a bennszülöttek ruháikat mossák és ételeiket főzik benne. Nagyon érdekes és már messziről látható a növényzet hirtelen változása; a vegetáció egyébként a tengerszin fölötti elég nagy magasságnak megfelelően mérsékelt égövi, de itt, a meleg források közvetlen közelében egyszerre tropikus lesz, — mint egy szabaddá lett üveg-házban, pálmák és agávék válnak ki élesen a környezet növényzetéből. Egyébként az egész környék alja ki van vájva a földalatti vizektől; a szomszédos állomástól ki lehet rándulni *Thaya*-nak, a régi római Tibilis-nek nagy cseppkőbarlangjához, csakhogy erős idegek és jó vezetők kelljenek hozzá, még úgy is veszélyes a nagy mélységekkel megszaggatott földalatti üregekben való járkálás.

A numidák annak idejében valami Bacax nevű földalatti istenséget tiszteltek benne és hogy a földrengések miatt a rómaiak is jónak látták jóban lenni vele, mutatják a barlangban talált felirások, amelyekből ki lehet venni, hogy Tibilis város hatóságai is évenként egyszer kijöttek ide áldozatot mutatni be «Baccaci Augusto».

Lassankint leáldozik ez a nap is; az Atlasz környező magas csúcsai hosszú árnyékokat vetnek a magas fensíkra, amelyen a vonatunk fut; a rózsaszínű patak völgyek és az ezüstös olajfaerdők eltűnnek a hegyekről lehuzódó árnyék alatt. Még az éjszakában is tart a futásunk egy darabig; akkor egyszerre világító pontok raja tűnik fel magasan egy hegy tetején, olyan az egész, mint egy kivilágított sziklavár. A vonat futása ellassúdik, majd megáll végső célja, egy hosszú, alacsony pályaház előtt.

Constantineben vagyunk, a régi numida királyok fővárosában.

CONSTANTINE.

FGY SZOBOR áll Constantine egyik kapuja előtt, rohamra vezénylő katonatisztet ábrázol, a talapzatán ezek a szavak: *Mon général, à dix heures nous serons maîtres de la ville, ou nous serons morts!* — «Tábornokom, reggel tíz órára a mienk a város, vagy meghaltunk!»

Az ércbeöntött katona, aki ezeket a szavakat 1837 október 12-én, Constantine bevételének előestéjén mondotta, *Lamoricière* ezredes; a tábornok pedig Valée, aki néhány óra óta az ostromló sereg fővezére volt. Az elődjét, *Damrémont* tábornokot aznap reggel ölte meg egy ágyúgolyó. A rohamot vezető ezredes jó próféta volt: másnap reggel tíz órára, igaz, hogy egy leomlott fal törmelékei közül félholtan kiásva és a robbanástól összeégve, de átadhatta a megígért várost tábornokának.

Azóta egy évszázadnak a háromnegyed része múlt el és béke van Constantineban. Ha még a hátralévő negyed is így telik el, úgy ez a század, a város alapítása óta a huszonegyedik, lesz az első, amely békességgel vonult el falai fölött.

Sajátságos sors, ami ennek a városnak jutott és különös érzés, ami az embert elfogja, ha ennek a sokat vívott helynek a falai alatt áll. Aki leszáll abba a szédítő mélységbe, ami a várost három oldaláról körülveszi és a földalatti erők szakította vad szakadék alján, a tajtékozó hegyi folyó partjáról föltekint az égbe nyúló sziklafalakra: elszédül a látványtól és az első gondolata az: hogyan lehetett ide várost építeni? Az ezer láb magasba függélyesen fölmeredő

fekete sziklafalak fölött éles vijjogással sasok és keselyűk keringenek, a fészük ott van a sziklafal hasadékaiban, ahol a madárnak az ösztöne megmondta, hogy itt soha senki sem férközhetik hozzá, és mégis, eljött az ember és a sas fészke fölé, még merészebbre, a szikla legtetejére gigászi munkával odarakta a magáét. Vajjon kinek juthatott először eszébe?

És ha már volt embercsoport, amely legyőzte a levegő királyait a saját otthonukban és emberi sásfészket rakott a sasok fészke fölé, — ki volt az a másik, a másik táborból az első, aki ezt a megvívhatatlannak épített erősséget először iparkodott elragadni a gazdájától?

Az volt ennek a városnak a sorsa, hogy két évezreden át folyton küzdöttek az emberek a birtokáért. A régi numida királyok alapították, de, mert közel volt Carthagohoz, a története hamar összefonódott azével. Syphax és Massinissa királyok nevei jól ismert nevek a második és harmadik pún háború történetéből; az utóbbi korán sietett csatlakozni a győzelmes rómaihoz és jutalmul elődjének letétele után Scipio Africanustól Cirtát kapta. Akkor még így nevezték Constantinet. Ez volt az első erőszakos gazdacserélése a városnak. De az új dinasztia nem sokáig élvezhette a szép Cirta birtokát, már a harmadik nemzedékében elvesztette azt. Diákemlékeink újulnak fel, újra halljuk az öreg, akkurátus történetíró, Salustius elbeszélését; Massinissa fiának, Micipsának és unokájának, Adherbálnak meg az áruló *Jugurtha*-nak alakjai elevenednek meg előttünk, mikor itt állunk a sok vérrel öntözött vár alatt, amely kegyetlen gyilkosság által került az utóbbinak kezére. Azután jönnek a boszuló rómaiak; Jugurtha sokáig küzd ellenük fellegráiban; később elmenekül, végül foglyul esik és nyomorult halállal hal meg messze innen, Rómában, a Capitolium tövében, a mamertini börtönben. Ugyanabban, ahonnan másfél évszázad múlva a kereszténység apostolfejedelmei fognak utolsó győzelmes útjukra indulni . . .

A győztes római még egyszer és utóljára numida fejedelemnek, Jubának adta oda a várost és a királyságot; ennek meg az volt a szerencsétlensége, hogy a Julius Caesar és Pompeius közötti küzdelemben az utóbbinak pártjára állott és annak bukásával, a thapsusi ütközet után megbukott ő is. Cirta ezentúl római kolónia lett

és pedig a győzelmes Caesar tiszteletére most már *Cirta Julia* névvel.

Az is maradt negyedfélszáz esztendeig. Akkor a numidák megpróbálták még egyszer visszavívni függetlenségüket; elűzték a rómaiakat és új ostromot állottak ki a sötét sziklafalak. A városbeliek sokáig tartották magukat; sok római legionárius zuhant vissza az ostromlétrákról összetörött tagokkal, le ezer láb mélyen a Rummel tajtékzó vizébe, — de végre is a rómaiak katapultái és

Constantine.

csapóhídjai győztek és a bosszúszomjas sereg majdnem tökéletesen lerombolta a várost. A régi szép Cirtából csak széthányt, füstölgő romok maradtak és a szakadékban a gazdag zsákmányra visszatért keselyűk vijjogtak a holttestek fölött.

De újra feltámadt ez az érdekes város. Nagy Konstantin császár 313-ban megint felépítette azt, csakhogy újraépültével most már felépítője után annak nevét kapta: *Constantina*.

Új neve sem hozott neki több szerencsét, mint a régi. A következő században már a vandálok kezén volt a város, azoktól meg Belizár, a keletrómai császárság híres hadvezére vette vissza. Amikor azután az arabok rohama az egész északi Afrikát a fölkelő fél-

hold uralma alá hajtotta, arab város lett Constantine is. Innen kezdve örökös hányattatás a sorsa: az egyes arab dinasztiák ütötték el örökös harcokban egymás kezéről, végre is a törökök birtokába került az egész tartománnyal és Algerrel együtt. Ezek egy bey-t tartottak a városban, aki azonban teljesen alá volt rendelve az algeri dey-nek és ez féltékenyen vigyázott, nehogy alárendeltje valahogyaan függetleníteni próbálja magát. Egyikük próbálta azt meg: Salah bey a tizenharmadik század végén, aki több, mint húsz esztendeig uralkodott a város és a hozzátartozó tartomány fölött. Végre is fölkelte az algeri dey féltékenységét, aki mást nevezett ki helyére. Az új kormányzó ostrom alá fogta a várost és Salah bey azt végre feladni volt kénytelen; megadta magát azzal a feltétellel, hogy egy arab főnöknek a burnuszát fogva mehessen ki a városból. Alig értek azonban ki az utcára, az arab kirántotta burnuszát Salah kezéből és ezzel a *salvus conductus*nak is vége volt; a dey katonái legyűrték őt és megölték.

De a félhold uralmának napjai már megvoltak számlálva. Az algeri dey, ez a kalózkirály, olyan kihívóan viselkedett Franciaországgal szemben, hogy végtére 1830-ban expediciós hadtestet küldtek ellene, amely a Staouéli melletti ütközetben tönkretette a dey hadseregét és elfoglalta Algert. Itt küzdött hűbérura oldalán az utolsó constantine-i bey is, *El Hadj Achmed*, de mikor látta, hogy urának ügye elveszett, még jókor visszavonult székvárosa felé. Az igaz, hogy annak kapuit jó népe bezárta előtte, mikorra visszaérkezett, de a bey végre is behatolt, Mohammed paradicsomába küldött egynéhány száz embert és azzal egyelőre megint rendben volt minden. Még nyert is a constantine-i kormányzó addigi urának bukása által, mert felvette annak címét, a pasa címet, megszerezte ahhoz Konstantinápolyból az igaz, hogy már csak theoretikus értékű jóváhagyást és még további hat esztendeig uralkodott városa és tartománya fölött, zsarnokilag, mint addig.

Alger kormányzója, a csatákban és győzelmekben megőszült Clauzel marsall, hat esztendőn keresztül sürgette a francia parlamenttől a Constantine elfoglalására való pénzt és katonát, de nem kapott semmit. A kormány kockázatosnak találta a vállalatot és nem mert belemenni. Hadj el Achmed kezdetben csodálkozott, hogy

nem támadják meg, később gyöngeségnek magyarázta a franciák késlekedését és most már ő intézett támadásokat ellenük. Gyorsan járó lovascsapataival egészen a tengerpartig kalandozott el és ha vissza is verték őt, a merészség nimbusza mégis az ő részén maradt és ez a benszülöttek előtt nem nagy hasznára vált a francia *glorie*-nak.

Végre a hadügyminiszter irt Párisból a marsallnak és tudatta vele, hogy segítő csapatokat nem adhat, de nincs kifogása az ellen, ha a marsall a rendelkezésére álló haderővel végrehajtja a constantine-i expedíciót, amelynek eredményéért ő a felelős. A marsall elvállalta a felelősséget és 1836 október 29-én a királyi család egy tagja, a nemours-i herceg érkezett meg a Bône melletti táborba. Az idő késő ősze hajlott már, havas esők tették majdnem járhatatlanokká az Atlasz hegység átjáróit és a nyolcezer emberből álló expedíciós hadtest csak hosszas készülődés, megállások és nehézkes menetelés után ért el november 20-ikán este arra a magaslatra, ahonnan, a tengerpartról jövet, a várost először lehet látni. Két nagy hullámos hegység közt a középén, mint egy magányos sziklasziget, magaslott Constantine vára; a tömör fekete sziklatömeg tetején őrtüzek lobogtak messzire ellátzó vörös lánggal és az esti homályban a távoli dombokon sok apró tábori tűz csillaga fénylett. Hadj el Achmed, a pasa, tanyázott ott lovasaival. Miután az ostromlott városban nem vehette volna azoknak hasznát, a város védelmét helytartójjára, Ben Aïssá-ra bízta, ő maga pedig nagyszámú lovasságával a város körüli dombokon maradt és onnan figyelte a franciák mozdulatait.

Másnap, november 21-én a francia sereg leereszkedett a magaslatokról és a pasa lovasságától állandóan szemmel tartva, de nem zavartatva, a várossal szemben lévő sziklaterrazon, a Mansourán helyezkedett el. A délután folyamán Clauzel marsall vezérkarával együtt ellovagolt egészen a Rummel szakadékáig és ott, a mélység szélén megállítva lovát, gondolatokba merülten sokáig nézte a várost. Odaát, az óriási mélység túlsó oldalán merészen épülve egymás fölé, emelkedtek Jugurtha régi székvárosának fehér házai; közülük kinyúltak a mecsetek karcsú tornyai és magasan a város fölött, mint egy nagy fehér falkorona, trónolt a vár, a Kasbah.

Halotti csend volt köröskörül; a kapuk zárva voltak, egy lélek sem volt a bástyákon, csak a *Bab-el Kantara*, a «hidkapu», a mélység fölött a városba vezető természetes sziklahíd kapuja fölött lobogtatt két nagy vörös zászlót a szél. Constantine néma volt, mint a sivatag szfinksze és még nem felelt a kérdésre: vajjon békeséggel nyitja-e meg kapuit és engedi felszállni a francia háromszínű zászlót a khalifa vörös zászlaja helyére, vagy elfogadja-e a harcot? A marsallnak oka volt hinni az előbbiben is, mert általánosan ismert dolog volt, hogy Hadj-el-Achmedet mennyire gyűlöli a népe és az arab törzsfőnökök éveken át hordott hireiből, akiknek nagy részük volt abban, hogy a marsall belement ebbe az expedícióba, nem látszott lehetetlennek, hogy gyűlölt ura távollétében a város népessége önként megnyitja a kapukat. Talán épen ez a kép lebegett a gondolatokba merült marsall előtt: Constantine, amint kinyitja kapuit és a Seik-el-Izlam, a főpap vezetésével hosszú burnuszokba burkolt, fehérszakállú öregek, a nép vénei jönnek át a hidon a francia fővezér elé, hogy átadják neki a város kulcsait, mint valamikor, ezerkilencszáz esztendővel előbb, ugyanezen a helyen a római hadvezérnek...

Ámde hamar megjött a felelet. A városból észrevették a kis lovascsapatot; a bástyákról fehér füst szállt föl és a következő pillanatban ágyúgolyók csapkodtak le körülötte és a vezérkar sietve volt kénytelen szemleútjáról a városba visszatérni.

Tehát harc! Ez csalódás volt ugyan Clauzel marsallnak, de nem tért ki előle. Elfogadta a harcot, amely egész élete munkájának vesztével végződött. Akkurátus, pedáns katona volt, akinek pontosan kidolgozott sémái voltak és ha azok beváltak, akkor gyönyörűen ment minden. Így szerezte eddigi győzelmeit és a marsallbotot. Csakhogy a nagyon precizen dolgozni szerető embereknek az a bajuk szokott esni, hogy ha a sémájuk nem működik, akkor hirtelenében nem tudnak egy más, akármilyen, ha csak ideiglenes tervet is előrántani, hanem szépen kidolgozott első tervük nem sikerülvén, visszavonulnak. Hiányzik bennük a találékonyság. Ez volt a baja Clauzel marsallnak is; nagy akadályokat győzött le: rettetes, ítéleti időben, egész train-jének elvesztése mellett el tudta hozni hadseregét Constantine kapui alá; három egymásután követ-

kező napon egy hajszálon mult, hogy be nem jutott a kapun, a negyedik nap reggelén teljesült volna álma és önként nyitották volna meg azt előtte, de azt a reggelt már nem várta meg. Takarodót fuvatott akkor, mikor benn a városban éjszakai ülésben, a Seik-el-Izlam elnöklete alatt annak a belátására jutottak az emberek, hogy:

«miután a franciák ma éjjel már majd nem bejutottak a városba, holnap éjjel egészen bizonyosan bejutnak» és hogy jobb lesz megadniuk magukat. Már alá volt írva a megadás okmánya és rendezkedett a küldöttség, mikor a marsall csapatai megkezdették a visszavonulást. Soha valaki olyan közel nem volt a sikerhez és olyan tragikusan el nem vesztette azt, mint ez a hadvezér. Egy hajszál került a terveinek pontosan járó kerekei közé és ez

El Kantara. A híd.

elveszítettett vele mindent; a sikert, a dicsőséget, a marsallbotot, egész élete munkájának eredményét, mindent.

Hosszú volna itt elmondani ennek a szerencsétlen expedíciónak az egész történetét; elég annyi, hogy ezen első alkalommal a franciákat, dacára operációik sikertelenségének, három óra választotta el attól, hogy zeneszóval és lengő zászlókkal, kardcsapás nélkül vonuljanak be abba a városba, amelynek bevétele a következő évben

elkeseredett küzdelembe és a fővezérüknek az életébe került. Az utolsó éjszaka véres küzdelme az el Kantara, a híd kapuja körül folyt; ha nem támadt volna fejetlenség, talán már akkor behatolhattak volna a csapatok, de az előre küldött utászok még nem robbantották fel a kaput, mikor a rohamoszlop első százada már odaérkezett. Persze még zárt kapura talált és a helyett, hogy bejuthatott volna, a szerencsétlen utászokat és puszkaporos zsákjaikat lökdöste le a hídról a háromszázméteres mélységbe. Erre a roham az arabok gyilkos tüzelése közben véres fejvel visszahuzódott, de a város előkelőit annyira megrémítette a *majdnem* sikerült behatolás és annyira biztosra vették, hogy a következő alkalommal az csakugyan sikerülne, hogy az éjszaka folyamán a Seik-el-Izlam házában tartott gyűlésen elhatározták a kapitulációt. Reggel nyolc órakor szándékoztak kinyitni a kapukat, de milyen nagy volt csodálkozásuk, mikor alig-hogy pirkadni kezdett, a kapuőrök hangos kiáltása verte föl a várost, hogy: a keresztények visszavonulnak! Néhány perc alatt a bástyákon volt az egész város népe és csakugyan, jól lehetett látni, amint a franciák levontatják ostromló útegeiket a város körüli magaslatokról és hogy a magaslatokat megszállva tartott csapatok hosszú oszlopokba formálódva lassan mozgásba jönnek, visszafelé.

A városbeliek kezdetben nem akartak hinni szemeiknek, azután frenetikus lelkesedés vett rajtuk erőt. «A keresztények futnak!» kiáltozta mindenki, a minaretek erkélyei megteltek müezzinekkel, akik onnan kiáltozták a *lá ilába illallábu!*-t, végre a városon kívül táborozó pasa is észrevette a nem várt eseményt és lovasságával napokon keresztül támadta a visszavonuló hadoszlopokat, de a hátvéd mindannyiszor visszaverte a támadást.

Az expedíciós hadtestnek mintegy ötszáz emberébe és egész train-jébe, Clauzel marsallnak pedig természetesen állásába került ez a szerencsétlen hadjárat. Egykori győzelmei elfelejtve, népszerűsége párává oszolva, ő maga az elfelejtett emberek szomorú sorsát élte le odahaza.

Az is természetes azonban, hogy Franciaország most már nem hagyhatta annyiban a dolgot. A nemzeti *gloire* volt megsértve, revanche-ért kiáltott mindenki és ez volt az első és utolsó gondolata mindenkinek. *L'occupation de Constantine*, ez volt az új ceterum

censeo, ezzel kelt és feküdt Algériában és odahaza minden lelkes francia. A párisi kormány még alkudott volna Hadj-el-Achmeddal, meghagyta volna őt tartományá birtokában, csak ismerje el a francia felsőbbséget, de a háborús párt szerencséjére és saját szerencsétlenségére, a pasa maga vágta el az alkudozások fonalát, mikor elbizakodottságában még a tárgyalások folyamán lovas csapataival újra megtámadta Guelmát és a franciák tengerparti birtokait.

Constantine: Gólyafészek a háztetőn.

A következő év szeptemberében megkezdődött az ujonnan szervezett expedíciós sereg táborba szállása. A sereg most 13,000 emberből állott és a király ifjabbik fia, a nemours-i herceg ezúttal is csatlakozott hozzá. Október elsején történt az elindulás a medjez-amari megerősített táborból; október 5-én az elővéd csapatai elérték Soumâa magaslatait és nemsokára az első brigádok is hurráh-kiáltásokkal üdvözölték a lenyugvó nap fényében előttük elterülő Constantine-t. Másnap a délelőtti órákban, verőfényes szép időben az egész okkupációs sereg harsogó zeneszóval bontakozott ki a várossal szemközti sziklaterrazon és a vezérkar ugyanabban a kis mecsetben helyezkedett el, mint az előtte való esztendőben. A városból siet-

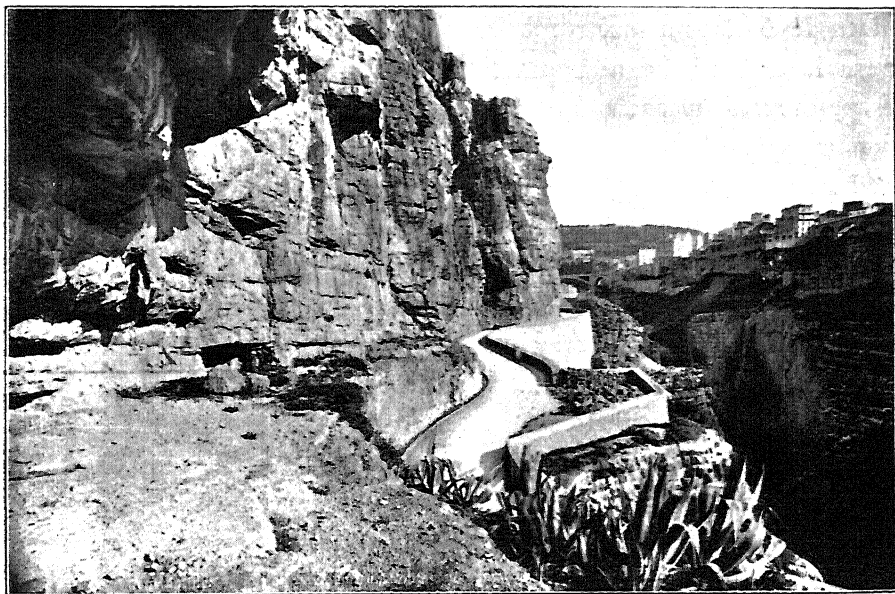
tek is a magas vendéget néhány hamarjában arrafelé kilőtt ágyúgolyóval üdvözölni.

A város ábrázata ezúttal más volt, mint az előző esztendőben. Harcias díszben várta az érkezőket. A fehér házak a napfényben ragyogva csillogtak a magas sziklatetőn, a bástyákon mindenfelé vörös hadi zászlókat lengetett a szél és az első pillantásra észre lehetett venni, hogy a város egészen másképen van elkészülve az ostromra, mint az elmúlt évben. Hatvanhárom nehéz ágyú könyökölt a bástyákon és a Kasbah falain és az előző évi támadás helye, a hídkapu, annyira el volt torlaszolva, hogy lehetetlenség lett volna onnan kísérelni meg az ostromot. Achmed pasa nem töltötte tétlenül az esztendőt. Jól tudta, hogy mit várhat, hogy a franciák újra vissza fognak jönni és lázas tevékenységet fejtett ki, hogy az újabb expedíció ne találja őt készületlenül. Tuniszon keresztül nagy mennyiségű hadiszert hozott be tartományába; az ágyúk kezelésére ötszáz tüzért toborzott urának, a szultánnak birodalmában és a nyugati kapu melletti kaszárnyában ezerötyszáz janicsár várta a harc kezdetét. Ezenkívül harcrakészen állott a város népességéből összeválogatott milícia, a város népe pedig zajos kiabálással nyüzsgött föl-alá a bástyákon. Maga a pasa ezúttal is, mint az előző évben, a város körülötti dombokon foglalt állást lovasságával.

Damrémont tábornok, algériai kormányzó, az ostromló sereg fővezére hamar megállapíthatta, hogy ha a várost egyáltalában be lehet venni, az csak a nyugati oldal, a *Bab-el Oued*, az úgynevezett vízikapu felől lehetséges. A Rummel hegyifolyó óriási szakadéka három oldalról olyan módon gyűrűzi körül a várost, hogy onnan akár fölösleges védeni is, elegendő védelem maga a háromszáz méteres mélység. Egy helyen megy rajta keresztül egy természetes sziklahíd, az el-Kantara, de az egyrészt szűk, másrészt most annyira el volt torlaszolva óriási sziklatömbökkel, hogy arrafelé nem lehetett eredménnyel megkísérelni az ostromot. A városnak egyetlen sebezhető helye mindenkor a nyugati oldala volt; a három oldalról körülfutó mélység itt véget ér és egy keskeny hegyhát köti össze a várost az átellenes platóval, a Koudiattal. Két évezred óta mindig innenfelől jött be az ellenség, mert ezen az oldalon csak a bástyák ellenállását kellett leküzdenie és semmiféle termé-

szetes akadály nem állt az útjában. Constantine lakói elég ügyetlenek voltak, hogy annyi idő alatt ezt a hegyhátat le nem hordták; nehéz munka lett volna, de idejük volt rá és úgyszólván bevehetlenné tette volna városukat, mert akkor minden oldalról védte volna őket a mélység.

Igy csak a bástyák és egy ágyúüteg védték ezt a veszedelmes helyet, amelynek ellenében a franciák siettek egy réstörő üteget felállítani. A többi ütegek a várost védő ágyútelepeket iparkodtak

Constantine: Út a mélység szélén.

szétrombolni és ez elég gyorsan sikerült is. Október 9-ének estéjére a Kasbah ágyúi legnagyobb részét elhallgattak, de a Bab-el Oued ügyesen elhelyezett ütege továbbra is erősen tartotta magát és a réstörés is nehezen ment.

Damrémont tábornok elhatározta, hogy néhány kivétellel az összes ágyúkat a Bab-el-Oued előtt állíttatja fel és addig löveti erről az oldalról a bástyát, amíg rést nem tör rajta, akkor azután a hegyháton keresztül rohamra küldi katonáit. Október 9-éről 10-ikére forduló éjjel a kirendelt katonák hallatlan erőfeszítések között átvitték a nehéz, huszonnégy és tizenhat fontos ostromágyúkat az

egyik sziklaplatóról a másokra és tizedikén reggel a nyugati bástyára gyülekezett benszülöttek dühös gesztikulálása és kiáltozása mutatta, hogy az ágyúk milyen jó helyen vannak. Hadj el Achmed is láthatta, hogy ha nem sikerül megakadályoznia az új ágyútelep működésének megkezdését, akkor városa számára elérkezett a vége kezdete. Úgy látszik, zászlójelekkel értesíthették egymást a várostvédők és a künlévők, mert délelőtti tizenegy óra tájban két oldalról egyszerre támadták meg a franciáknak ezt a hadállását. A városbeliek nagy tömegekben rajzottak ki a kapun, hogy a felszerelés alatt lévő üteget szétrombolják és ugyanakkor hátulról Achmed pasa lovasai sűrű ezrekben vetették magukat az épen elhelyezkedő csapatokra. A támadás hirtelen jött és heves volt, úgy, hogy minden erőre szükség volt annak visszaverésére; egyik oldalon maga a fővezér is belevegyült a küzdelembe, a másik oldalon pedig a királyi herceg vezette szuronyrohamra az idegen légiót, de sikerült a támadókat szétszórni. További huszonnegy óra alatt elkészültek a nehéz ostromütegek felállításával és másnap, október 11-én délelőtt a két nehéz üteg megkezdte működését, a réstörést. Damrémont tábornok még egyszer és utoljára megkísérelte, hogy békés megadásra bírja a városbelieket és üzenetet küldött nekik, hogy ha megadják magukat, a franciák nem fogják bántani sem őket, sem vagyonukat és vallásukat. A válasz büszke volt:

— Ha elfogyott a puszkaporotok, küldünk nektek; ha nincs élelmiszereitek, megosztjuk a magunkét veletek, — de a városba be nem jöttök, amíg mi élünk!

A tábornok elismerőleg szólt, mikor a levelet elolvasta:

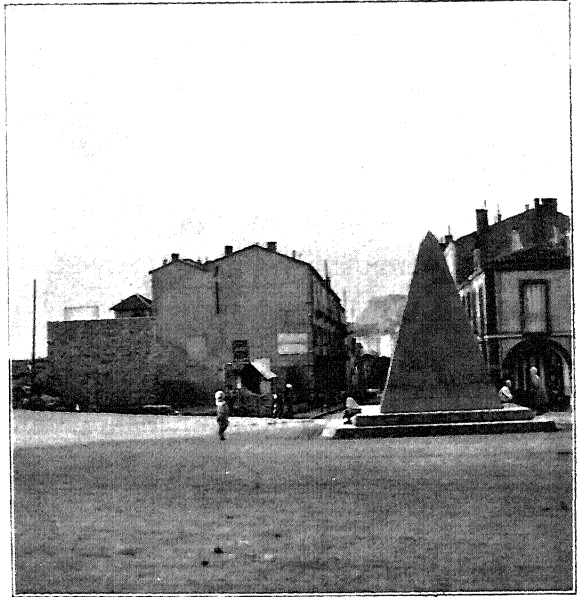
— Bátor ellenféllel van dolgunk! Annál dicsőségesebb lesz a győzelem reánk nézve!

Valóban legfőbb ideje volt, hogy az expedíciós sereg végre behatolhasson a városba. A hosszú menetelés, a sok eső, az örökös készenlét már agyoncsigázta a katonákat; élelmiszereik fogytán voltak, sok volt a beteg és a folytonos tüzelésben lövészerük is erősen megfogyott. Életkérdés volt a seregre nézve, hogy minél hamarább bejusson a városba, amelynek raktárai, jól tudta mindenki, tele voltak élelmiszerekkel. Az akkori ágyúk hordóképessége mellett a négyszázötven méterről való ágyúzás hatása nem mutat-

kozott elég gyorsnak, azért a tábornok a tizenegyedikéről tizenkettedikére forduló éjjel az egyik üteget még előbbretolta, egészen közel a falakhoz és ettől várta, hogy a nap folyamán véglegesen megnyissa a rést.

Október 12-ikén reggel Damrémont tábornok egész vezérkarával együtt kilovagolt az ütegekhez, hogy meglássa, mennyire haladt a réstörés munkája. Közel érve, leszállott lováról és tisztjeitől kísérvé, gyalog ment az egyik üteghez. Körülötte egyre-másra hullottak az ágyugolyók, de ő azzal nem törődött; hosszú távcsövén vizsgálgatta a rést és épen befejezte vizsgálódását, amikor egy ágyugolyó csapódott az ütegsánc tövéhez, ott kemény talajra akadván, felugrott és a tábornokot teljes erővel mellén érte.

A fővezér azonnal élettelenül esett össze; dicsőséges katonapályáját, amelyet még Napoleon alatt kezdett meg, a katona halálával fejezte be Con-

Damrémont tábornok halálának helye.

stantine falai alatt, huszonnégy órával a város bevétele előtt. Kívülről még ugyanezen percekben, amíg a vezér holtteste körül gyülekeztek, puskagolyótól súlyosan megsebesültek Perrégaux és Rulhières tábornokok, a nemours-i hercegnek pedig köpenyegét fúrta át több golyó. *Valée* tábornok, a tüzérség parancsnoka, sietve érkezett meg a másik ütegtől és elvitte a vezérkart erről a szomorú helyről, aztán haditanács ült össze, amely *Valée*-ra, mint rangban legidősebb tábornokra bízta a vezényletet.

A vezér eleste egy percre sem szakította félbe az ostrommunkálatokat; egész nap dörögtek a nehéz ágyúk és a délután folyamán

már nagy darabok váltak le a Bab-el-Oued bástyájából; tompa dördüléssel szakadtak le a nagy kőcövek és nagy porfelhők között görögtek le az árokba. Este hat órakor az új fővezér napiparancsban tudatta a katonákkal, hogy a rés át van törve és hogy másnap reggel lesz az általános roham Constantine ellen. A katonák örömujjongással fogadták a hírt.

Ezen az éjszakán játszódott le az a jelenet Valée tábornok és a rohamcsapatok élére kiszemelt vezénylőtiszt, *Lamoricière* alezredes között, amely méltó volt az ércszoborra és méltó a történetíró tollára. A fővezér az éjszaka folyamán magához hívatta *Lamoricière*-t, megmondta neki, hogy a könnyű mozgás végett mindössze negyven utászkatonát és négy század katonát ad az első rohamoszlopba, az ő parancsnoksága alá; vállalja-e a felelősséget, hogy ezzel az erővel fel tudja magát tartani a bástyákon addig, amíg a második oszlop megérkezik?

— Tábornokom — felelt az ezredes — ha háromnegyed részünk elesik, ha én magam is elesem, mindaddig, amíg egy tiszt életben lesz, a körülötte lévő emberek fogják tudni tartani a részt a következő csapatok számára. Ismerem az embereimet és felelek értük.

— Bizonyos abban, amit mond, ezredes?

— A fejemmel felelek érte!

— Jól van! Jegyezze hát meg és mondja meg tisztjeinek: hogy ha délelőtti tíz órára nem vagyunk benn a városban, délben tizenkettőkor takarodót fuvatok.

— Tábornokom, reggel tíz órára a miénk a város, vagy meghaltunk! A hátrálás lehetetlen; legalább is, az első oszlopnak nem lesz része benne, mert nem lesz többé!

Ez volt az a párbeszéd október tizenharmadikának hajnalán a fővezér és *Lamoricière* ezredes között, amelynek végső szavai most ércbeöntve ragyognak a hős katona szobrának talapzatán, azon a helyen, ahonnan ezen az emlékezetes reggelen csapatának élén rohamra indult.

Október tizenharmadika verőfényes szép nappal kelt föl. Az afrikai Nap, mintha örömnépre küldené sugarait, ragyogva táncoltatta azokat a fehér bástyákon; a négyszögletű nagy vár, a Kasbah az ő nagy vörös zászlajával ezen az utolsó reggelen éppen

úgy trónolt az apró házak fölött, mint ahogyan századok óta tette azt. Ott csattogott még a khalifa félholdas zászlaja a fenyegetett kapu, a Bab-el-Oued fölött is, de körülötte a várostvédő ágyúknak már csak szétlőtt roncsai heverték és mellette ott tátongott a város halálos sebe, a rés. Úgy nyíllott lépcsőzetesen egymásra omlott köveivel, szakadozott széleivel, mint egy nagy, nyílt seb; az ostromló tüzérség egész éjszaka kartácsokkal lőtte a környékét, hogy senki-nek se juthasson eszébe, a rést eltorlaszolni. Hét óra előtt volt néhány perccel; a rohamra kiválogatott csapatok zászlaik körül állottak ünnepélyes csendben. Az első oszlop élén Lamoricière ezredes, előtte az egész vezérkar és a királyi herceg. Pontban hét órakor a herceg az ezredeshez fordult ezekkel a szavakkal:

— Lamoricière ezredes, ha úgy tetszik!...

Francia udvariasság a halálos pillanatokban is. A bástyákról, mintha csak megértették volna, hogy mi történik odaát, ropogó sortűz felel a felszólításra.

Az ezredes csapatja elé áll, kirántja kardját, végignéz katonáin és messzehallatszó hangon kiáltja:

— *Vive le Roi! Zouaves à mon commandement! En avant!*

— Éljen a király! Zuávjaim, előre!

Ahogy a szavak elhangzottak, a csapat, mintegy villanyos ütésre, nekiindul, átveti magát az üteget védő sáncokon, futólépésben, az ellenséges golyók zápora között megfutja azt a távolságot, ami őket a réstől elválasztja, — odaérve, a repedésekbe dőfött szuronyaikon és egymás hátán fölkapaszkodnak a kötörmelék tetejére és alig néhány perc mult el az elindulásuk óta: a nagy vörös zászló kettőbe vágott rúddal, lezuhan a bástyáról és helyére felrepül a francia trikolor. Fönt vannak a bástyán, de most következik a még nehezebb része, az utcai harc. A janicsárok kaszárnyájának minden ablaka ontja a tüzet, — a házak falairól úgyszólván puskavégről lőnek az elkeseredett ellenállók, mindezeket szuronnal kell kiverni a helyükből és csak úgy lehet lépésről-lépésre tovább hatolni. A rohamoszlop a résen belül három csapatra oszlik; az egyik jobbra, a másik balra halad a bástyák mentén, a középső pedig, magának az ezredesnek vezénylete alatt, a város közepébe vezető kanyargós utcába veti be magát. Ott egyszerre akadályra találnak: a városbeliek

egy római tetrapyleum maradványait, ami a szűk sikátoron keresztben állott, használták fel hevenyészett barrikád gyanánt. Hirtelenében kaput ácsoltak bele és azt hátulról gerendákkal megtámasztották. Az utászok nem akarnak a szűk helyen robbantani, hát baltákkal esnek a kapunak; abban a pillanatban a gyilkos tüzeléstől egy puskaporos zsák meggyullad, fölrobban és szétveti a kaput, de vele együtt az egész építményt is és a két évezredes rom nehéz kockakövei dübörögve hullanak a betörni kész csapatra. Óriási füst, zavar, lárma, jajgatás támad, a roham megakad, mikor a füst lassan eloszlik, a szétvetett építmény romjai között franciák és arabok megcsonkított holttesteik között ott fekszik nehéz zúzott sebekkel, a robbanástól összeégetett arccal Lamoricière ezredes...

Mindegy: az első oszlop, kegyetlenül megtépázva, tisztjeinek felét elveszítve, de nyitva tartotta a rést mindaddig, amíg a második megérkezett. Ennek vezetője, *Combes* ezredes tovább haladt a megkezdett uton a város közepe felé, ott újabb barrikádra akadt, halálosan megsebesült, de megvolt még az az öröme, hogy látta katonáinak szuronyrohama alatt összedölni az utolsó torlaszt is, ő pedig, két golyóval a mellében, visszament a réshez és megjelentette a hercegnek:

— Fenség, a város a mienk!

Azután katonásan tisztelgett, távozni akart, de tovább már nem bírta magát föntartani, eszméletlenül esett össze ott a herceg előtt. Két napra rá meghalt.

Két tábornokának és sok jó katonájának az életébe került a francia seregnek a város elfoglalása, de Lamoricière szava beteljesedett: Tíz órára, sőt már kilenc órakor francia kézen volt a város. Ő maga felépült sebeiből és később tábornok lett.

Constantine, a régi Constantina, a sok kérőjű város kinyitotta kapuját a legutolsó és leggalánsabb, de egyúttal a legerősebben zörgető kérőjének; a bejövételének a helye most is megvan: a *Place de la Brèche*.

***

Ott ültünk az egyik estén a térre néző kávéház terrasán és néztük a körülöttünk nyüzsgő életet. Előttünk a villamos ívlámpák fényében úszott a tér, amelynek helyén annakidején ledőlt fal-

omladékon és füstölgő romokon keresztül az ostromló csapatok bejöttek; körülöttünk a terrazon a városivó hősök késői utódjai, francia katonák ültek a mi ártatlan gazeuse-ünktől ugyancsak elütő ital, az abszint mellett. A szép sárgásfehéren opalizáló méreg csábitóan csillogott a poharakban, a terrasz alatt egy ébenfaképpű szudáni néger énekes verte a tam-tamját és mutogatta széles mosollyal a ragyogó fehér fogait, az utcákon bő burnuszú arab és

A Place de la Brèche, az egykori ostromló rész helye.

hegyes kalapú hegylakó kabil nép hullámzott, az asszonya rikitó ruhákban, rengeteg nagy fülbevalókkal és egynéhány marékra való ezüstpénzzel meg egyéb zörgő holmival a nyakán. Jugurtha népének egyenes utódai, jórészt tiszta berber vér ma is, aszfaltos járdákon, villamos lámpák fényében a régi numida fővárosban! Epen a sarlatán királyuk bölcs mondása jutott az eszembe, a *Romae omnia venalia*, hogy milyen szépen illik az, némi változtatással az ő egykori kegyelt székvárosára is, — milyen jól tudott az őslakó berber nép a kezdetben mindig heves ellenállás után utóbb szépen alkalmazkodni úgy az arab, mint később a francia hódítóhoz, — mikor

az asztalunk mögött egy szerény «Szálem!», majd, amikor ezt nem akartuk észrevenni, hangosabb: Good evening, Mess'rs! — szólalt meg. Erre már kénytelen voltam hátrafordulni, mert nyilvánvaló volt, hogy a «Good evening» csak nekünk szólhat. Az északafrikai francia gyarmatokon beretvált ábrázattal járó emberről senki le nem veszi, hogy nem angol, amivel különben még jól jár, mert meg van kimélve attól, hogy németnek nézzék. Az idegenekből élő vezetők számára is a francián, meg ezen a kettőn kívül több nemzet nem létezik, hiába is próbálná az ember magyarázni az ellenkezőjét. Tehát nyugodjunk bele, hogy angolok vagyunk és megkérdezzük a «Szálem» gazdáját, hogy: mi tetszik?

Természetesen vezetni akar. Még pedig sürgősen, most mindjárt.

— Aztán hová akarnál vezetni ilyen későn este?

Persze kiderül, hogy valami putikba a felsővárosban, arab haszáncot nézni. Az első ajánlat tíz eset közül mind a tízben ez.

Megmondom neki, hogy nem kell. Részben, mert nem érdekel. részben, mert csúnya, részben, mert már láttam és többre igazán nem vagyok kíváncsi. Egy szóval: nem kell.

A reménybeli vezető erre zavarba jön, hogy az ő nagy kártyája, amivel minden «angol»-t megfogni remél, nem vág be, egy darabig motoz a fején, azután új eszmével jön elő: hogy hát akkor gyerünk a várost megnézni.

— Most, éjjel? Bebarangoltuk azt mi már nappal, azután meg ez a *Kitáb el Abmar*, ez a vörös könyv itt a kezemben sokkal többet tud mondani, mint akárhány vezető.

A vezető kelletlenül nézegeti az ő néma konkurensét, a vöröskötésű kitábot, de egyszerre diadalmasan felkiált:

— De akármennyi betű van is a kitáiban, egy helyre még sem tud elvezetni!

— És ugyan mi az a hely?

— A Rummel.

Igaza volt neki; a Rummel szakadékába nem tanácsos az idegennek vezető nélkül lebecsájtkozni; ha letér a szokott útról, baja eshetik. Tudtam, hogy oda vezető kell, de még nem akartam az első szóra engedni és tovább dicsértem neki a könyvet.

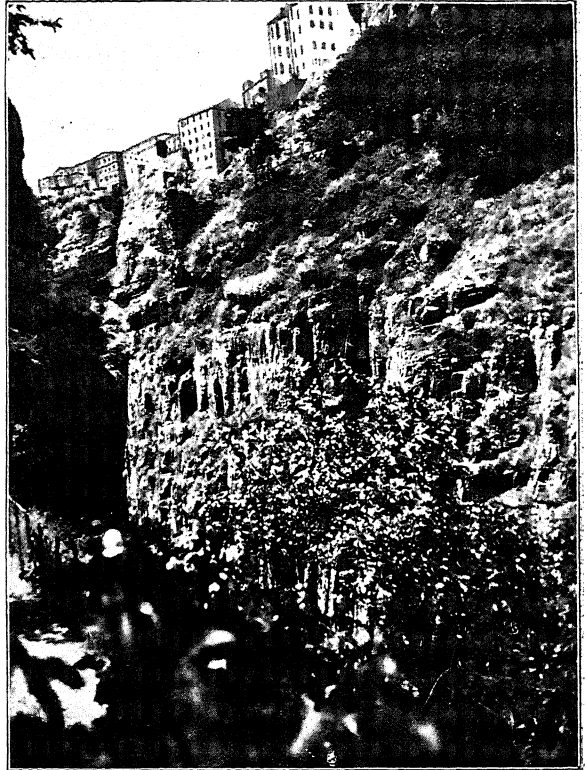
— Ebben a kitáiban minden benne van, a Rummel is.

A konkurrens folytonos dicsérete végre a derék müzülmánt is kihozta a békéjéből és most már mérgesen kiáltott:

— Igen, benne lehet a Rummel, de ha rossz sziklára lépsz, a kitáb nem fog meg téged és bizony leesel, Sidi és kitöröd a nyakadat!

Nevetve kellett ráhagyni, hogy igaza van, de azt meg neki kellett elismernie, hogy éjszakának idején semmiképen nem lehet a szakadéokban kóborolni, ám ha annyira a szíven viseli testi épségünket, várjon ránk reggel a szálloda kapujában.

A vezető részben sajnálkozva, hogy a ma esti baksisból nem lett semmi, másrészt azonban megvigasztalódva a holnapi üzlet reményével, elhagyott és mi tovább gyönyörködhettünk a régi numida fővárosnak francia mintára átszabott, villamfényes és katonamuzsikás esti szépségében. A téren tovább hullámozott a

Constantine: a Rummel.

sokszinű tömeg, a szomszédos asztalkáknál fogyott az opálszinű mérge, valamelyik közeli arab kávéházból néha a csörgős dob hangja és a nádfurulya éles szava hallatszott át, — Constantine, a bájos, sokat vívott ara élvezte legutolsó urával való zavartalan együttélése immár hetvenötödik esztendejének, gyémántlakodalmának békességes örömeit...

A Rummel szakadéka a föléje épült várossal, fényes napvilágnál nézve, egyike a legnagyobbszerű látványoknak, amelyekben az embernek része lehet. Még a természeti csodák látásához hozzászokott globetrotter is elfogultan áll meg ez előtt a kép előtt, amelyhez hasonlót alig láthat valahol a világon.

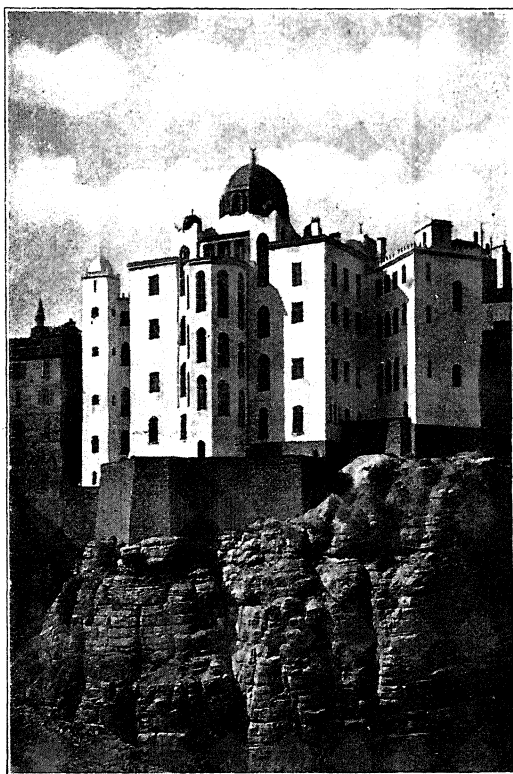
Ha az ember a várost az egykori rés helyén át elhagyta, átmegy a keskeny földnyelven, amely a várost erről az egyetlen oldaláról a környékező magaslatokkal összeköti és amelynek végében a Damrémont tábornok halála helyét jelző piramis áll, azután benszülött vásárosoknak a meredeken lejtős hegyoldalba épített szegényes bódéi között áthaladva, egy nagyon meredek gyalogösvényen leereszkedik a síkságra, oda, ahol a Rummel a szakadékba lép.

A szakadékot az a sziklatető alkotja, amelyiken a város épült, a szemközti terrasszal, amely egyenes folytatása volna az előbbinek, ha a mélység meg nem szakítaná.

Vásárosok boltjai a constantinei hegyoldalban.

Hogy ez hogyan keletkezett, a szakirodalom megfelel reá, de így első pillantásra is valószínűtlennek látszik, hogy az alján zúgó kis folyó, a Rummel vájta volna ki; az amerikai nagy folyók, a Colorado, az Arkansas cañonjaiban jól lehet látni a víz folytonos munkáját, hogy évezredekken keresztül rétegről-rétegre hogyan vájta a folyam mélyebbre az ágyát, de a Rummel igen kicsiny folyó ahhoz, hogy ilyen óriási szakadékot hozhatott volna létre. Sokkal valószínűbb, hogy földrengés, csuszamlás vagy hasonló geológiai tényező szakította

Constantine: Házak a mélység szélén.

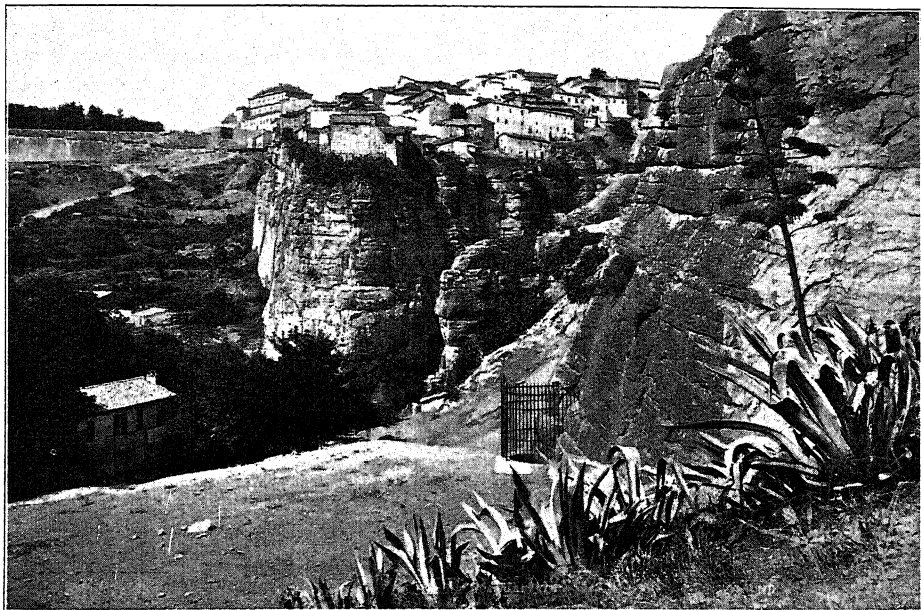
ketté a hegyet és hozta létre a mélységet, — a víz csak utólagosan találta meg belé az útját. Támogatja ezt a föltevést a sziklák alakulásán kívül az a körülmény is, hogy a sziklák alján és egyebütt is a hegy lábánál meleg források vannak, amelyek mutatják, hogy az öreg Föld mélyén fekvő erői még ma is működnek ennek a sötét műhelynek az alján.

Ahol a szakadék kezdődik, ott nagyon keskeny, a két széle alig egyméhány méternyire van egymástól, hanem azután egyre szélesebb lesz, amellet a szélei mindinkább emelkednek és egész borzalmas nagyszerűségében bontakozik ki az óriási mélység. Nem messze a bejárásától van egy hely, amelyet olyan tarpeii sziklafélének használtak; egy elmosódott felírás mondja el a 289-ben Kr. u. ide letaszított keresztény vértanúk passióját; a rövidítések kiegészítésével így szól:

III. NONAS SEPTEMBRES PASSIONE MARTYRIORVM
(sic) HORTENSIVM MARIANI ET IACOBI DATI IAPINI
 RVSTICI CRISPI TATI MELTVNI VICTORIS SILVANI
 EGIPTII SANCTI DI . . . MEMORAMINI IN CONSPECTV
 DOMINI CVORM NOMINA SCITIS †

Tehát a constantina-i sziklákat is megszentelte az afrikai kereszténység bőven hullott vére! A mártirok szent véré a fehér sziklafalról felcsókolta a tizenhat századon át ráhullt napsugár, a sovány sziklaföld pedig vad agavéből font örökzöld *corona*-t a hely körül, de keresztény ember nem mehet el a hely előtt anélkül, hogy meg ne fogadná az egyszerű felírás-faragó felszólítását és meg ne emlékeznék ennek a helynek a hőseiről, — *Quorum nomina scitis!*

Azután tovább halad az út a sziklafal oldalában. Néhol annyira összeszűkül a két égbenyülő fal, hogy nem látunk az égből csak egy keskeny kék sávot; a lábunk alatt csúszós az út a sziklából fakadó forrásvizektől, alattunk a folyó tajtékzik, vigyázni kell, hogy valamelyik síkos pallón vagy kövön el ne csúszunk, mert nem jó volna az odáig való utat egyik fokról a másikra le-

Constantine: A vértanúk sziklája.

felé zuhanva tenni meg. Máshol megint kibővül a szakadék és nagyszerű kép nyílik ki előttünk: Fejünk fölött száz és száz méter magasságban a fekete szikla nyúlik égnek, olyan meredeken, embertől meg nem közelíthetően, hogy az üregeibe sasok és keselyűk rakták le fészkeiket, jól tudva, hogy azokat emberi kéz soha el nem érheti. Ott kóvályognak, sikítanak, vijjognak nagy barna felhökként a fejünk fölött; néha üdözőbe vesznek egy szirtigalamb csoportot, amely ilyenkor ijedt rebbenéssel menekül a szűk repedésekbe, máskor meg leülnek egészen közel hozzánk egy kiálló sziklafokra és onnan néznek reánk üveges, csodálkozó szemmel, mintha kérdeznék, hogy mit keres ez a csupasz, tolatlan lény az ő birodalmukban? A fekete fal legtetején, az ég kékje alatt mintha fehér csipkegírlend húzódnék végig: Constantine legszélső házai, amelyeket az építőik sajtáságos szeszéllyel ideszerveztettek a mélység legközvetlenebb szélére.

A Rummel sziklaívei alatt.

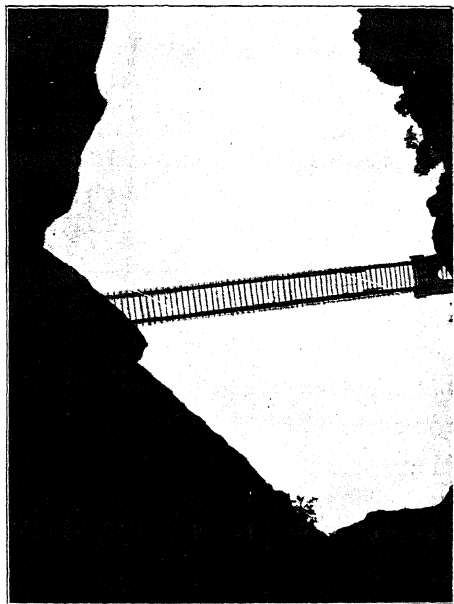
A bizarrság fokozására egyik-másik házból még ajtó is szolgál a mélységre, de bizonyos, hogy ha valamelyik lakójának eszébe jutna kilépni azon, egyúttal mindjárt külön erőlködés nélkül be is lépne azon a próféta paradicsomába, amely az igazhivőknek megígértetett. Úgy esett, hogy éppen a Souk-el-Dselladié, a cserző vargák utcája került ide a város végére, — valószínűleg, mert beljebb a városban nem tűrték az illatos mesterséget. Most azután a műhelyeikből kifolyó gyanús barnászörös lé a sziklafalról hull le a

folyóba, számtalan, messziről illatozó kis kataraktában. Máshol megint a szűk helyen ügyesen épített kis rezervoárookban fogták föl az itt fakadó meleg források tiszta, kékeszöld vizét; egy helyütt arab gyerekek, máshol a helyőrség katonái lubickolnak benne nagy gyönyörűséggel.

De egyszerre sötét árnyék kerül a fejünk fölé. Lenn járunk a mélység legalján, egészen a folyó partján; fölnézünk és magasan a fejünk fölött egy karcsú vashidnak az elegáns, egy hajlásos íve jelenik meg. *El Kantara*, a híd az, amely a várost erről az oldalról a külső világgal összeköti. De voltaképen még sem ez az *El Kantara*-nak, a par excellence «híd»-nak nevezett átjáró, hanem az a természetes sziklaboltozat, amely a szakadéknak ezen a nagyon mély, de szűk helyén ősidők óta megvolt a két átellenes fal között. Ugyan csak üggyel-bajjal volt átjárónak használható, mert az volt a hibája, hogy a párkányoknak nem a tetejét kötötte össze, hanem valahogyan félmagasságban a mélység teteje és alja között, úgy, hogy az errefelé átkelőknak az egyik oldalon le kellett bocsájtkozni, a másikon pedig kanyargós ösvényen megint felmászni. De amint az emlékek mutatják, már évezredek előtt, még a régi Cirta lakóinak feltűnt ez a hely: hogy ha a természet tudott ide hidat építeni, miért ne tudnának annak felhasználásával ők is? Végre a rómaiak építették meg a hidat, hatalmas monumentális építményt, amely öt nagy ívvel hidalta át a mélységet. Az építmény két oldalán a sziklafalakra, középen pedig a Rummel természetes sziklahídjára támaszkodott; az öt ív közül a három középső kétemeletes volt: az alsó ívek aquaeductus gyanánt szolgáltak, az átellenes hegyek forrásainak friss vizét vezették be a városba, a felsők voltak a közlekedés számára valók. Az egész építmény rávallott alkotójának, a római uralomnak hatalmas kezére, sőt egyike volt a legnagyobb-szerű építkezéseknek, amelyet a rómaiak északi Afrikában létrehoztak; a két emeletes ívek magassága 220 láb volt, az alapjukul szolgáló sziklaívvel együtt pedig összesen 404 lábnyira emelkedtek a víz színe fölé. Az arab uralom alatt persze lassankint ez a mű is mindinkább megrongálódott; csak használták, de nem javították, kivéve a Constantine történetében említett Salah bey-t, aki egyéb építkezései között erre a hidra is gondot fordított és 1793-ban egy

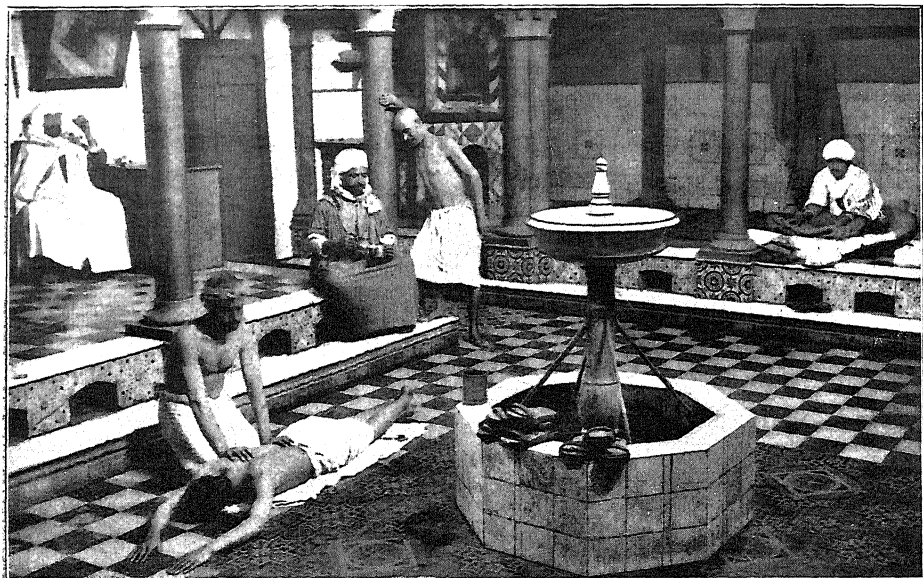
európai építésszel restauráltatta azt. Ezen a hidon át történt a franciák első támadása Clauzel marsall alatt 1836-ban, de egyuttal ez volt a majdnem kétezer éves építmény utolsó nevezetes szereplése, mert 1857 március 18-án reggel az egyik, a városfelőli pillére minden előrelátható jel nélkül egyszerre csak óriási robajjal beomlott és magával rántotta a hídnak két ívét. Miután lehetetlen volt a régi építményt restaurálni, a franciák a hídnak megmaradt felét tizenkét nap mulva nehéz várágúkkal bombázták le, mindössze egy ív maradványa áll emléknak. A mai karcsú vashíd a franciák műve és azonkívül két másik van épülőben.

A Rummel folyó két-három más helyen is eltűnik sötét sziklaboltozatok alá, amelyeknek alján keskeny sziklaösvényen visz a felhőmályosságban az út, végre megint kiérünk a napvilágra, keserves fáradsággal felkapaszkodunk a júliusi napban tüzelő sziklafal oldalán, annak meredek lépcsőin a szakadék tetejére és akkor megint kibontakozik előttünk egész

Épülő hid a Rummel fölött, alulról felvéve.

nagyszerűségében a város és annak környéke. Mélyen alattunk, immár a város másik oldalán, a Rummel kiszélesedett völgyében egy zöld folt látszik, Sidi Mecid meleg fürdője. Nem a fürdő miatt nevezetes, hanem a történelmi emlékei miatt. Itt a várost hordozó szikla alján fakadó hévizek körül épültek annakidején a jómódú rómaiak nyári lakásai; most már csak egy-egy rom beszél a kertek között fehérlett, márványos és mozaikos úri lakokról, de még így is megkapó az emléküket. Az egyik sziklán egy nagyon elmosódott és nehezen megtalálható felírás van, azt mondja:

Constantinei mór fürdő belseje.

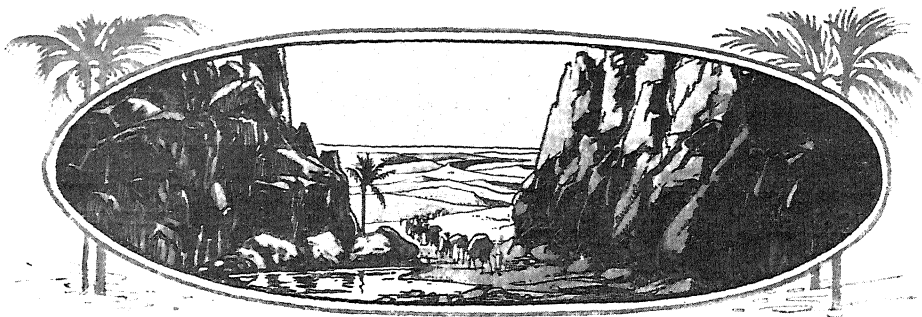
A *Bellum Jugurthinum* híres történetirójának házhelye; szinte ide tudja az ember képzelni őt, amint tuskulánumban, a jómódú római minden kényelmétől körülvéve itt megszövi, azután iródiájának tollbamondja annak a háborúnak a történetét, amely ezt a várost az ő nemzetének kezére adta. Kevésbbé nevezetes emberé volt, de emlékéért mégis bőbeszédűen hirdeti az a felírás, amely egy ötvösmester sírján maradt meg teljes épségben :

Hic ego qui taceo versibus meam vitam demonstro,
 Lucem claram fruitus et tempora summa,
 Praecilius, Cirtensi lare, argentariam exhibui artem.
 Fides in me mira fuit semper et veritas omnis,
 Omnibus communis ego, cui non misertus ubique?
 Risus, luxuriam semper fruitus cum caris amicis,
 Talem post obitum dominae Valeriae non inveni pudicae
 Vitam; cum potui gratam, habui cum conjuge sanctam.
 Natales honeste meos centum celebravi felices.
 At venit postrema dies, ut spiritus inania membra relinquat;
 Titulos quos legis vivus meae morti paravi,
 Ut voluit Fortuna; nunquam me deseruit ipsa,
 Sequimini tales, hic vos exspecto, venite!

A jókedvű ötvösmesternek, aki az ő száz évét úgy látszik, nagy életművészettel élte végig, a csontváza is megvolt a sírkő alatt, mikor azt felnyitották; kedélyes felszólításának: *Hic vos exspecto, venite!* minden olvasója előbb-utóbb eleget fog tenni.

Sokat lehetne még beszélni a régi után a mai Constantineról, annak érdekes épületeiről, mecsetjeiről, mórstilusú fürdőiről, az utolsó bey fényes palotájáról, amely most a parancsnokoló tábornok lakása és különböző katonai hivatalok székhelye, a citadelláról, a város földalatti üregeiről, de az idő sürget: az Atlasz bástyájának egyik fokán épült sziklaváros csak egy megállóhely volt útban le délnek, útban a tulajdonképeni cél felé. Az utas vágyainak tárgya, a mérhetetlen nagy sivatag, ott csillog az ő aranyos fővényének fényével messze ezeken a hegyeken túl; *jalla*, — előre, arrafelé!

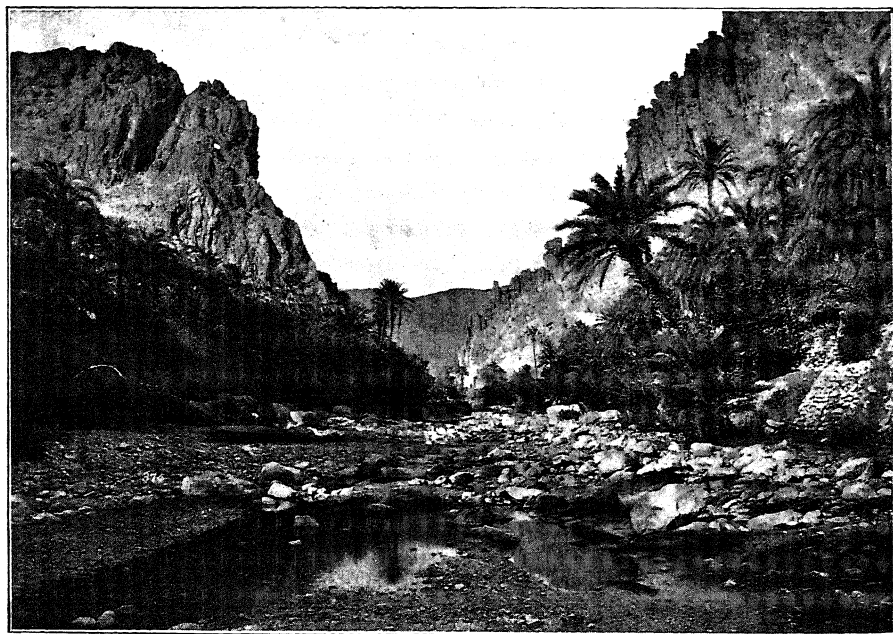
A SZAHARA KAPUJÁBAN.

FGY ÁBRÁNDOS lelkű francia festő, J. Fromentin vágott neki ez-
előtt félszáz évvel a nagy sárga sivatagnak azzal a szándékkal,
hogy ihletet merítsen belőle és megfesse azt. Tüzes fran-
cia lelkének minden szerelmével indult az útjára; kereste az
ihletet, a bájat, a megragadót, — ahogyan ma mondanák: a «nagy
meglátásokat» ebben az aranyosan izzó nagy homoktengerben.
Várta, hogy az lelkének eddig érintetlen húrjait hozza rezgésbe és
képesse tegye őt olyan alkotásokra, amelyeket nem bírt belőle
kiváltani az öreg, józan, dolgos Európa hétköznapi hangulata.
És hogy jobban sikerüljön az útja, a szinhatásokra bizonyosan leg-
kedvezőbb, de uti kényelem dolgában lehetőleg legrosszabb időt
választotta arra, a nyarat. Azt az időt, amikor a pályája legtetején
járó Nagyúrnak, a tüzes, forró, kérlelhetetlen afrikai Napnak hatalma
a legellenállhatatlanabb, — amikor pörkölő sugarai merőlegesen
hullnak le a tüzes csókok zápora alatt vergődő Földre, de amikor
a nagy puszták sárga aranya a legszebben fénylik, a kemény, rideg
sziklafalak olvadozóvá válnak az óriási hőségtől és a szétpattogzott
kövek és az átízott homok forró lehellete megtermi a pusztá gyö-
nyörűséges szép vándorló tündérképét: a *Fata Morgandt*.

A vándorútra kelt festő terve csodálatosan sikerült. Hogy képet
festett-e a Szaharáról és mennyit, azt nem tudom. De hogy remé-
nyen felül sikerült az útja, az onnan bizonyos, hogy visszatérve,
könyvet írt az útjáról. A festő átalakult íróvá; oly sok és sokféle
volt az impressziója, hogy lelke bőségének nem tudott többé egy-

féleképen kifejezést adni, hanem az ecset mellé tollat is ragadott kezébe és azzal írta le azt a sok szépséget, amit látott, a sivatagok királynéjának bájait, amelyeket a világ addig nem ismert.

Ez a festő és az ő könyve jutott az eszembe azon a forró júliusi estén, amikor a vonatunk egyforma zakatolással törtetett át a kiégett pusztán, hogy az alkonyat beálltával az algériai Szahara bejáratához, az El Kantara sziklakapuhoz érjen. *El Kantara*-nak,

A Szahara kapuja.

«a híd»-nak nevezik ezt a sziklaszorost is; Fromentin «La porte d'or du Sahara», — a Szahara aranykapujának keresztelte el. Voltaképpen nem sok nevezetesség van rajta; a megszokott sivatagi kép: kiégett, vörössessárga sziklafalak, az aljukban egy kis patak folyik, az utolsó, amelynek még rózsaszínűek a partjai az odatévedt egy-néhány leándertől, ezentúl azután úgyszólván vége lesz minden növényfélének. Esti nyolc óra után jár az idő, mikor hosszú, unalmas zakatolás után megáll a kis vonat a közvetlenül a sziklafal elé épített állomásnál. Tolatnak és ez eltart vagy negyedóráig; azalatt a vonat összes népessége a halavány lámpák fényében pislogó kan-

tinhoz tódul, hogy a hátralévő útra gazeuse-zal, limonádéval, meg ami folyékony jót hirtelenében itt kapni lehet, lássa el magát. A gazolin lámpák sajátságos vörös karikával pislognak, alig világitanak a szuroksötétségen át, a levegő fojtó, fullasztó, úgy fekszik az emberek mellére, mint valami nehéz ólomsúly. Kérdezzük a kantinost, hogy mi ez?

— Számum volt valahol lenn a délen, annak az utolsó lehelletét kapjuk. Minket még véd valahogyan ez a sziklafal, de majd ha átmennek a kapun, akkor fogják csak érezni igazán.

Nem baj, csak hadd jöjjön. Az ember azért megy a Szaharába, hogy megtapasztalja azt minden szépségével és borzasztóságával együtt; ha a francia festő megtehetette azt, miért ne tehetnök meg mi is?

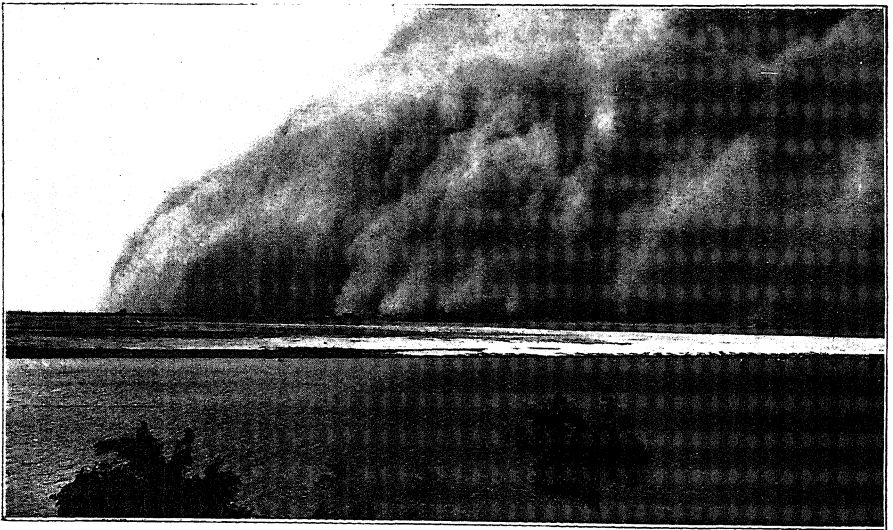
És ha épen a Számum utolsó forró hullámaiba vezetett bele a sorsunk mindjárt az első estén, hát csak próbáljuk meg azt is, visszafordulni most már úgysem lehet.

A vonat újra elindult és egynéhány perc múlva tul voltunk a sziklakapun. Az alaktalan sötétségben csak a tompa dübörgést hallottuk, amint a visszhangzó falak között átrobogott a vonat, azután nekiszabadította a vonatvezető a mozdony gőzét és teljes sebességgel vágott neki a nagy, halálos, fekete pusztának. Most már nincsen megállás a végső pontig, ameddig a sín pár tart, Biskra oázisáig; odáig a sivatagé vagyunk, annak a kegyelmére bízva.

Az El Sahra hamar éreztette velünk, hogy itt van. A nagy fekete csöndet, ami a kocsi két oldalt nyitott ablakain át betódult, egynéhány percig csak a kerekek egyforma zörgése szakította meg, hanem azután percről-percre élesebben egy sivitó hang szólt bele a robogó zajba. Megjelent az ablakoknál, mintha éles füttyező volna; bántó, félelmetes hangon sivitott végig a két szál telegráfdróton, — azután a vihar zúgásává nőtt meg, ha az ember ki akart nézni az ablakon, majd elkapta a fejét, végre valóságos orkán lett belőle. Észre lehetett venni, hogy nehezen, zihálva küzködik vele a vonat. Nagy oceánjáró hajók fűtőházaiban vagy hatalmas vas-kohók szájánál csapja meg az embert az a forró levegő, ami itt most, mint egyetlen forró lehellet végigszágul a egész pusztaságon. A sivatag gyilkos csókja volt ez, amely a messze délen

dült vihar utolsó szárnycsapásaival elénk repülve, üdvözölte a Szahara kapuját átlépett fehér embert!

A vonat órák hosszat zihálva, zakatolva fúrta magát bele az ellenséges hatalomba; a hol hosszan sivitó, hol pedig itéleti vihar hangján üvöltöző szél messziről felkapott homokcsomókat hurcolt magával és azokat egy-egy rohamában mérgesen vágta a kocsik falához. A repülő kvarcsezemecskék éles karcolása jól hallatszott az üvegen és a kocsik fedelén; lassankint ellepték az üléseket és mi néma borzalommal néztük ezeket az apró, gyilkos halálhír-

Számmun.

nőköket, amelyek odalenn, a vándorló homokhegyek birodalmában megindulnak, hogy azután milliónyi társuk kövesse őket és egyetlen nagy, jeltelen sírba temessenek mindent, ami útjukba akad. Embert, tevét, karavánokat, mindent, ami az ő birodalmukba behatolni merészkedett. Csak a délkinai tenger szörnyetegének, a tájfunnak közelsége tudja még az emberben a borzongásnak ezt az érzését felkelteni; legalább nekem az az érzésem támadt fel újra, mint évekket ezelőtt a távol Keletnek azokon a veszedelmes vizein, mikor a tájfun halálos gyűrűjéből menekült a hajónk. Borzongás, de egyúttal a törtető kultúremlernek sajtáságos daca, amely felveszi az elemekkel a küzdelmet és gőzgépeinek erejével beleveti

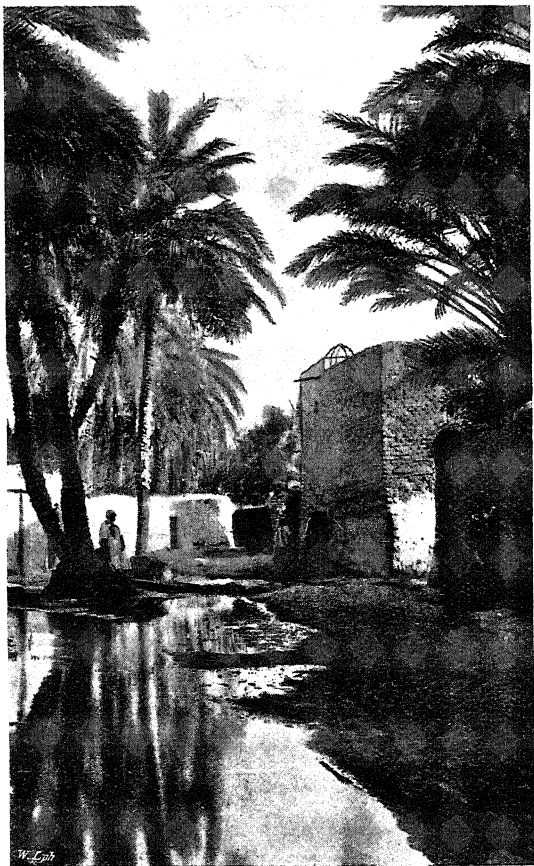
magát az egyik helyen a felkorbácsolt vizeknek, a másikon a vándorló homok fergetegének útjába és kierőszakolja tőlük a győzelmes fehér ember passepartout-ját.

A mi kis vonatunk is megküzdött az ő ellenségével. Nagy késéssel és ellepve homokkal, de végre mégis csak berobogott az egyszerű kis állomásra, amely a vasuti vonalnak errefelé egyúttal utolsó pontja, — a mindenfelől körülölelő sivatag közepén eleven életet élő oázis: *Biskra*. A késő éjjeli óra és a fülledt forróság dacára is nyüzsgő élet lüktetett benne; az állomáson fülsiketítő lármával ajánlkózó arab szolgák iparkodtak a vonatból kiszállókát szállodáik számára megszerezni, azután sima fővényű, villamfényes utcákra szaladt velünk a kocsi a fehér fényben ragyogó lapos házak és a nagy fekete árnyékokkal bölintgató pálmafák között. Amikor megállt, a mindent megszépítő, ragyogó villamos fényben azt hittük, hogy tündérpalotába lépünk: a mór paloták cirádás stílusában épült hotel, az előtte fekvő park déli növényzetével, a széles emeleti terraszán keresztülnövő datolyapálmák koronás fejeivel, a fehér ruhás arab szolgák, a puha szőnyegek mind azt mutatták, hogy úgy mint a Nilus-parti nagy szállodák, Biskra is a nagy pénzekkel utazó világjárók számára van berendezve. Persze gazdag angolok és amerikaiak azok a pénzes idegenek; de azoknak az ideje télen van, amikor, az esztendő négy hónapjában Biskra a nagyvilági életnek ugyanolyan mozgalmas találkozóhelye, mint Kairó vagy a Riviéra. Ilyenkor nyár közepén, nagyon ritka madár és nagyon elszánt földgömbtaposó az, aki ebbe a sütőkemencébe bemerészkedik, — hogy milyen tapasztalatokat szerezhet, azt megmutatta a beszállásolás első negyedórája.

Dzsib-li má! Hozzál vizet! — próbáltam ki nagyon fogyatékos arab tudományomat az egyik szolgán, amire az hozott is vizet egy üvegben. Amikor inni akartam, az izlelőszerv, az emberi táplálkozásnak ez a jó előörse, az első cseppnél tiltakozott: élénken figyelmeztetett, hogy ennek a vízivásnak egészen más fiziológiai következménye lenne, mint amit én akarok. Nem a szomjúság oltása, hanem tengeri betegség. Azt hittem, hogy az arab szolgálatkészségből meleg vizet hozott a mosdáshoz, és kértem őt, hogy innivaló vizet hozzon.

— Ez innivaló víz! — felelte a derék beduinivadék a legteljesebb meggyőződés hangján. Olyan becsületes ábrázattal mondta, hogy nem volt okom benne kételkedni, hogy *neki* ez tényleg innivaló víznek számít; itt Biskrában még nem tudtam, amit két hét múlva odalenn a marokkói széleken, hogy milyen érzés az igazi szomjúság érzése és nem sejtettem, hogy ennél sokkal alábbvaló italt is milyen kitörő örömmel fogok üdvözölni.

Egyelőre hát megmosakodtam a biskrai fogalmak szerint innivaló vízben, azután utitársammal együtt kimentekültem az átízott falak közül valami olyan keresésére, ami a saját, európai fogalmaink szerint is hűsítő számba megy. Ez pedig jégbehűtött gazeuse, szirup, limonádé meg más egyéb ártatlan ital, amiből az esti és éjjeli órákban óriási mennyiség fogy el az afrikai francia városrészek kávéházainak asztalainál.

Kép a régi Biskrából.

Biskra városa valamikor kis arab sárfészek volt, amely az Oued Biskra, a folyó mellett elterülő oázisok legnagyobbikán helyezkedett el sokszázéves festői rendetlenségben és az elválaszthatatlanul hozzátartozó piszokban, — mióta azonban a franciák bejöttek, átformálódott a város. A régi arab Biskra ma is megvan, de most már csak mint külváros; az új Biskra szintén keleti jellegű, de modern,

szép város, elegáns szállodákkal, üzletekkel és francia városról levén szó, természetesen kávéházakkal. Ezekben a kávéházakban, helyesebben az eléjük kirakott kis asztalkáknál ült ezen a rekkenő estén is mindenki, aki csak tehetett: polgári hivatalnokok, katonatisztek, üzletemberek és a sokféle színű jeges italokban kerestek valami kis enyhülést az elmúlt gyötrelmesen forró nap után. De miután köz társaságban, a liberté, égalité, fraternité hazájában vagyunk, az egyenlőség és testvériség szemmel láthatólag nyilatkozik meg, legalább is a kávéházakban: a tisztékével szomszédos asztalnál egy csomó közlegény ült és egyáltalában nem zavarta őket feljebbvalóik jelenléte. Vannak azután olyanok, akiknek ez a békés szórakozás nem tetszik, hanem még ebben a sütökemencében is mozgalmasabb multság után kíváncsiak. Ezek számára ott van az az utca, amelyben az arab kávéházak vannak; ott nyüzsög föl-alá, dacára a késői órának a lakosság tarkább része. Fehérburnuszos városi arabok, teveszörkámzsás sivataglakók, európai és bennszülött katonák a legrikítóbb egyenruhákban, öles termetű szudáni négerék, fátyolozott arab nők és fátyol nélkül járó beduin asszonyok tolonganak vége láthatatlan hosszú sorban a keskeny utcán. Minden második ház kávéház, de milyen? Az egyik része künn van az utcán; a mi kávéházaink «park»-ját képviselő két leándert itt két vagy három gyékény helyettesíti, amely, ahol nem lyukas, ott rikít a színektől; ezen ül mélységes nyugalommal egynéhány ember és nem törődve a körülöttük taposódó sokasággal, nagy lelki békességgel szürcsöli a kávéját és szívja a cigarettáját. Odabenn a vertföldű padlón, ugyanezt cselekszi egynéhány más pár, de ezeknek már egyéb multságuk is akad: kockáznak, malmoznak, sőt egyik-másik burnusznak a rongyos ujjából gyűrött francia kártya is előkerül. Az ilyen csoportok azután hangosabbak is, mint malmozó kollégáik; kiesnek a keleti nyugalomból, amint egymásután verdesik a földre a frenkek színes papírképeit és nem érdekli őket az a bájos zene sem, ami a túlsó sarokban most kezdődött el az időközben megsokasodott számú látogatók tiszteletére.

Amint a kahwadzi, a kávéészrevette, hogy a helyisége benyilójában egynéhány európai jelenik meg és érdeklődéssel nézi az odabenn, a füstös félhomályban folyó életet: int a háromtagú zene-

karnak és az rögtön belekezd a legfűlsiketítőbb nótájába. Hárman vannak a jó emberek, de olyan lármát tudnak csapni, mintha egész katonabanda fűjné. Az egyiknek a szerszáma kecskebörduda, a másiké csörgős dob, de a vezér közöttük a harmadik, aki a már jól ismerős nádfurulyát fűjja. Nagyon primitív egy hangszer, nem is lehet valami sokféle hangot kicsalni belőle, de amit produkál, különösen a duda és a tam-tam kíséretében, az olyan sikító, vijjogó, idegtépő és a legbékésebb embert is megvadító muzsika, hogy aki sokáig hallgatja, vagy a falnak megy tőle, vagy rohamra lehet vinni az eleven ördög ellen is. Az Abd-el Kader elleni harcok idejéből maradt fenn az a történet, hogy két francia század egyszerre indult rohamra a felkelő arabok sáncai ellen. A sáncokról gyilkos tüzelés fogadta őket, egymásután dőltek ki az emberek a sorokból és hosszú véres csíkok maradtak a futólépésben rohanó századok után. De ez nem tartóztatta fel őket, ment mind a kettő, mint a fergeteg; a századok közepén szólt ez az észbontó, rohamravivő zene és a katonák már közel voltak a sáncokhoz. Akkor az egyik rohamoszlopban hirtelen elhallgat a zene, egy-két artikulálatlan hangot ad, azután ijesztő csönd áll be, csak a vezényszavak, a puskaropogás és a sebesültek sikoltozásai hallatszanak azon az oldalon.

A roham rögtön megakad, a katonák elhalaványodva néznek egymásra, a következő percben beáll az eddigi óriási izgalomnak megfelelő reakció és az egész oszlop vad, feltartóztathatatlan futással menekül visszafelé. A másik század emberei azalatt az örjöngésig lelkesítő harci zene mellett öles ugrásokkal vetették át magukat a sáncokon és mint az áldozatukra szabadult véredek, egynéhány pillanat alatt szuronnyal verték ki abból az arabokat. Hogy miért futott meg az egyik század és miért harcolt oroszlánként a másik, azt az összeült haditörvényszék egy nagyon kicsiny, de az emberi cselekvések motívumaira jellemző okban állapította meg: a második századnak *nem lötték át a dudáját!*

Ez az idegizgató, vijjogó, bolondító muzsika szólt itt is. A három ember, aki fűjta, valóságos *trance*-ban volt már; a dudásnak és a furulyásnak a szemei dülledtek ki és minden idegük reszketett az erőlködéstől, valósággal meglátszott rajtuk, hogy nem

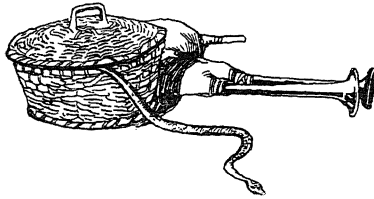
vesznek tudomást az őket körülvevő világról, csak a zenéjüket hallják. A kecskebőr-dobot verő négernek a zenei működése nem volt olyan természetű, hogy nagyobb izgalomba hozhatta volna őt; egyhanguan, ábrándos szemekkel verte a dobot és nézte annak a csörgőit és valami zümmögő néger melódiát énekelt hozzá. Csak néha tört ki belőle a hangos indulat; olykor éles kiáltást hallattott, aminővel valamelyik őse rohanhatott annak idején odalenn Szudánban az ellenségre. Ilyenkor egyik a másikat igyekezett felülmúlni; vad lelkesedésben égtek az arcok, hajlongott az egész felső testük és valami távoli vad tűz, a végtelen sivatag gyermekeinek zabolátlan tüze lobogott a szemekben.

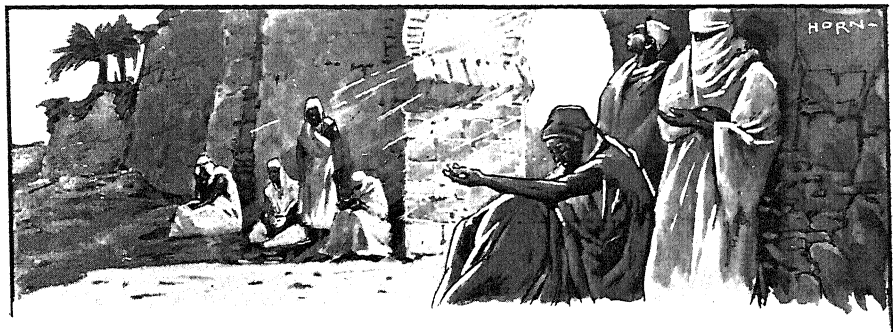
Ámde a sivatag zenéje nem maradt sokáig egymagában. A fülgyönyörködtetése, vagy kinzása után következett az emberi lelkesedés és józantalanság kitörésének másik formája: a tánc. A zene hangjaira egymásután vonult be a zsibongó, füstös helyiségbe három táncosnő, az egyik a berber fajtából, atlaszi hegylakó kabil, a másik kettő az Ouled-Nailok törzséből való arab. Ez a törzs különösen híres arról, hogy a legjobb táncosnőket adja azoknak a sivatagszéli városkáknak, ahol az efajta művészet bemutatása után kívánczoknak. A törzs maga igazi beduin; nomádmódra kószál a sivatagban, a férfiak a kecskéit őrzi vagy ha teheti, a máséit lopja, a leányai pedig Biskrába meg egyebüvé mennek fel és ők a hirhedt hastánc ünnepelt művésznői. Most is ez a kettő kezdte meg a produkciót. A zene ellágyult, lassúvá, szinte olvadozóvá lett, amikor beléptek és a táncosnők lassú, réveteg léptekkel, álmadozó szemmel járták az első ütemeket. A pillantásuk a távolban veszett el, mintha odahaza volnának, a tüskekerítéssel körülvett beduin falu, a duar alján és vizet merítve az egyetlen kútból, szemük a végtelenségbe vesző puszta szélén keresné a szerelmes beduinlegényt, aki az alkonyat hűsében eljön az ő Fátiméjét a kútnál meglátogatni. Sokáig nincsen róla semmi jel; a zene fájdalmas, jajgató, a leány arca pedig remény és fájdalom között vonaglik, hogy még mindig nem jön az, akit ő vár. Egyszerre csak felvillanó öröm fut végig az arcán, azután lázas izgatottság rángatja minden tagját: keble, karjai, egész törzse — innen a tánc neve — a lázas, türelmetlen vágyakozás kitöréseiben szinte külön-külön táncot járnak; valahol a távolban

megpillantott egy kis porfelhőt, azután kibontakozott a lovas alakja, feljutott egy homokdomb tetejére, azután megint eltűnt a dűnák közt és eltűnedezve, majd megint előbukkanva, egyre közelebb jön. Ennek a fázisait mind feltűnteti a tánc és persze a zene is. Amint a szerelmes egyre közelebb jön, a leány boldogan fut elejébe, intget neki, — nem lát, nem hall semmit és a földön kuporgók sietve nyitnak utat a szűk helyen forgószél gyorsaságával futó és pergő táncosnak. A zene az instrumentumokkal kifejezhető hangok paroxizmusát éri el: sikít, vijjog, tombol, a végén valósággal üvölt. Végre megérkezik a kedves: a leány, kendőjét lobogtatva, boldogan veti magát keblére és a lelkesedő hallgatóság, már legalább ennek a barnabőrű része, egyetlen nagy idegfeszültség nyomása alól felszabadulva, kiáltoz, újráz és mély torokhangjai bizonyára hizelgő bókók a «művésznő»-nek, aki halálrafáradtan roskad le a szőnyegre. Hallottam, hogy a nagy szezomban, télen nem egyszer az európai nézők egyrésztét is elfogja a láz és együtt tombol a zenével és a benszülött habituékkal, — bennünket és velünk együtt két hidegvérű északnémetet ugyan hidegen hagyott az egész produkció és csak mint a sivatag emberi életének egyik érdekes *document humain*-jét tettük el emlékeink közé. Amit Kairouanban az Aissaouia-k önkínzó szektája vallásos fanatizmusból visz véghez, annak mását, a táncnak az örületté fokozott paroxizmusát itt az érzéki öröm fellángolásainak kifejezéseül mutatja be a sivatagból ide felkerült táncosnő. Európai ember végignézi az egyiket is, a másikat is, — de sem az üvöltő dervisek vonaglásában etikát, sem a hastáncban igazi esztetikát nem talál, legalább nem a mi fogalmaink szerint. Ha a szép az, ami «érdek nélkül tetszik», ez ugyan nem tetszhetik nekünk sem érdekekkel, sem a nélkül.

Mindazonáltal, nem akarván a magam véleményét másokra ráerőszakolni, készséggel elismerem, hogy másoknak, például a biskrai helyőrség katonáinak eltérő fogalma lehet a szépről, amennyiben ezen a kegyetlenül forró és fülledt nyári éjszakán is nagy számmal tanyáztak az utcasor táncos arab kávéházaiban. Ám a térparancsnokság nem igen bizhatott meg a hadfiak esztetikai tanulmányainak kifogástalan voltában, mert az utca végén, gúlába rakott fegyverrel, egy hat emberből álló készenlét állt őrt, hogy arra az

esetre, ha szükség lenne rá, azonnal a helyszínén teremhessen és valamelyik, túlságosan mulatós kedvű bajtársát hamarosan bevigye. És így, az emberek szolidabb része a pálmafák alá kirakott kis asztaloknál a jeges limonádét szopogatva, a mulatósabbak pedig katonai fedezettel az arab kávéházakban kurjongatva szórakoztak a zsibbasztó, melegcsókú éjszakában, amíg az éjfélutáni óráknak valamelyes kis hűvössége álmodni hozott az oázisváros lakóinak szemére.

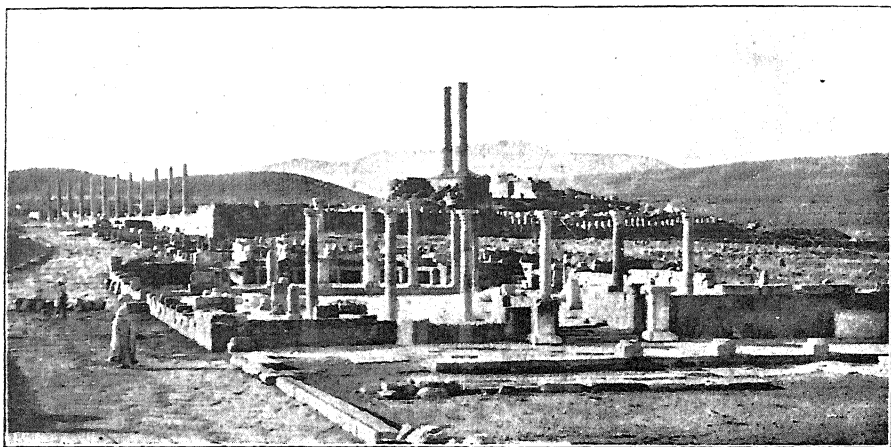

HÁROM SÍR.

AMIKOR az utas Biskra felé közeledik, még El Kantara, a «Szahara kapuja» előtt egy romváros állítja meg az útjában. Nem mintha egy római emlék valami különösen feltűnő volna errefelé, hiszen az egész északi Afrika tele van velük, de ez a város itt egészen a sivatag szélén más, mint a többi. A nagy pusztaság szélére volt építve, úgy, mint nem messze tőle Timgad és attól nyugatra Tebessa, amelynek romjai nagyobbyszerűek, mint emezé, de ez a romváros mégis egészen különös, megkapó gondolatot fejez ki, amint itt áll majdnem kétezeréves őrhelyén. Mert valósággal az volt *Lambessa*, őrhely, a hatalmas római kultúra legelőretoltabb őrszeme a sivatag veszedelmei ellen. Katonaváros volt a szó teljes értelmében, még inkább, mint a mi Aquincumunk, amely az óriási birodalom északkeleti határait őrizte a Duna túlsó partján lakó, állatbőrökbe öltözött, szakállas barbárok ellen. — Emez itt lenn a déli határt védte, hogy amikor a gazdag Mauretania tartományának, Róma egyik fő éléskamrájának, a birodalom szívet tápláló szép sárga kalásza megéri és gazdag kereskedők jönnek le érte duzzadó vitorlákkal a Tiberis partjáról, hát ők vigyék azt haza és ne a messze délről forgószélként feltörő sivatagi nomádhordák, akik ugyancsak ilyenkor szokták a provinciát látogatásukkal szerencsétetni.

Vászonfedeles kis kocsink, amelyen Batna állomásáról jöttünk ki ide, az állomáson frissen szerzett barátunk, egy tizenkétéves kis arab kölyök kalauzolásával, megállott a romváros szélső köveinél

A római romvárosokból. Timgad. I.

és kiszálltunk belőle, egyenesen az első, széles lapokkal kövezett utcára. A ragyogó afrikai Nap, ez a kétezeresztendős ismerője ennek a régi városnak, mosolyogva fogadott bennünket, új ismerkedőket, amint a kikopott öreg kövezetre léptünk. A mosolygó sugárban aranyossárgán ragyogó pusztai gyíkok futottak elő és bújtak el megint a nagy, lapos kövek között, nekünk pedig mintha azt mondtotta volna a kétévezred óta a kövekre hulló fény: Jó, jó, csak jöjjetek és nézzétek meg ezt az utcát! Én láttam már akkor, amikor pirosszegélyű tógába öltözött vezérek és nehéz vaspáncélú veteránok jártak azon, nekem nem ujdonság, de örülök, hogy ha egyszer megint élő emberek járnak rajta!

Nekem pedig hirtelen az jutott eszembe, hogy mire jó a diáknak a gimnáziumban latint tanulni?

Nos, többek között arra, hogy ha valamelyikük valaha elkerül ide, nem fog vele az történni, ami a «husvétii római tanulmányút»-nak keresztelt nagy emberfelhajtások egyikén az egyik magyarral történt, akiből a Forum Romanumon egyszerre csak kitört az őszinteség és a vezető tanáremberhez fordulva, kérdezte:

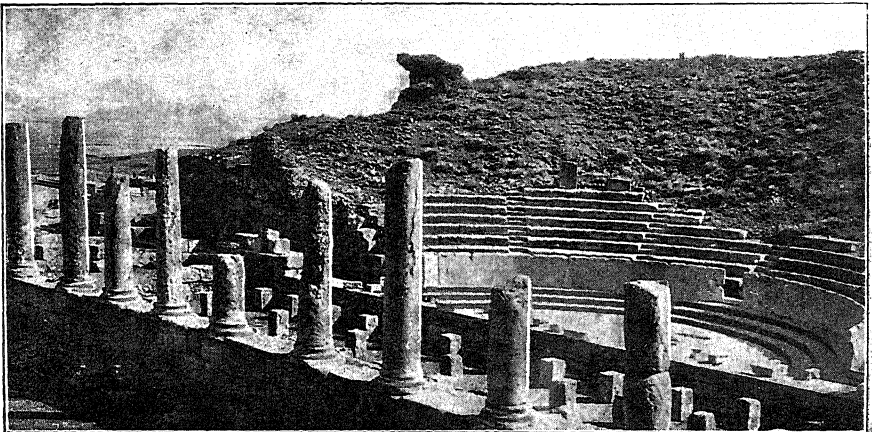
— Mondja, tanár úr, meddig bódorgunk még itt? *Hiszen ez csupa régi kő!* Gyerünk már valami jóra való korcsmába egyet sörözni!

Hanem eszébe fog jutni egy régen tanult horáciusi sor és annak a sornak a nyomán egy egész világ:

... *O fortunati mercatores! Gravis annis miles ait, multo iam fractus membra labore...*

Válóban, itt állunk a *gravis annis miles*-nek, a sok évi nehéz szolgálatban elfáradt veteránnak és az általa irigyelt szerencsés kereskedőnek egykori találkozóhelyén. A római provinciális politika, amelynek, úgy mint ma is a franciának, elsőrangú érdeke volt, hogy gazdag tengerparti tartományát a meghódíthatatlan sivataglakók betöréseitől megoltalmazza, *limes*-t, katonai védővonalat húzott végig a mai Algéria egész déli határán. A *limes* Theveste-nél (Tebessa) kezdődve, Lambaesis-en, a mai Lambessa-n és az el-kan-tarai szakadékon, a «*Calceus Herculis*»-on keresztül lement Bescera-ig (Biskra), onnan azután északnak fordulva, Mauretania déli határán egy darabon a Tell-Atlasznak sivatagfelőli lábánál huzódott, azután átvágta a hegységet és Numerus Syrorum-nál, a mai Lalla Maghnia-nál elérte Mauretania Tingitana-nak, a mostani Marokkónak határát. Aki ma, annyi idő múlva ott jár ennek a *limes*-nek széjjelhullott maradványain, annak eggyel több oka van, hogy kálapot emeljen a rómaiak haditudománya és azon ügyesség előtt, amellyel ezt a hosszú vonalat aránylag kevészámú katonai erővel állandóan megvédelmezni tudták.

De micsoda szolgálat lehetett az odafönn, a kiégett, sziklás hegygerinceken elhelyezett őrtornyokban! A romjaik ma mint nagy fekete csontvázak élesen válnak el a hegyek tetején a napfényben égő környezettől; ezek voltak a *speculatores*, az őrszemek helyei,

A római romvárosokból. Timagad. II.

innen kísérték figyelemmel a sivatag felől kószáló, rendkívül mozgékony getul lovasok mozdulatait. Ha baj volt, ha a nomádok átörttek a láncon, vagy megtámadtak egy magánosan álló őrtornyot, nappal füst, éjjel pedig tűzzel szállott fel a toronyból a legközelebbi szomszédhoz, onnan pedig tovább, amíg a gyorsan haladó jelzés el nem ért valamelyik castellumhoz, vagy ha kellett, még tovább, a katonai városhoz, a castrumhoz.

Ilyen hatalmas *castrum*, a megerősített római tábornak és a légio állandó főhadiszállása gyanánt épült katonai városnak egyáltalában reánk maradt legjobb példája Lambaesis, amelynek földjére most léptünk. A teljesen szabályos, hosszúkás négyszög közepén még elég jó állapotban áll a castrum főépülete, a Praetorium. A főkapuja fölött ma is ott van, bár már alig olvashatóan a büszke név: *Legio Tertia Augusta*. Valóban a fenséges sereg, a római hadsereg elitje táborozott ezen a helyen; a nehéz afrikai szolgálatban megderesedett veteránok, azok a kemény katonák, akik az üzlete érdekében ide is leránduló fortunatus mercator-t, a római gabonakereskedőt bizonyos nem irigység nélkül nézték. Az meg, a költő tanúsága szerint, azon sóhajtozott, hogy milyen jó dolguk van ezeknek a katonáknak: mindent készen kapnak a táborban, egy-egy hadjárat vagy nagy zsákmányt, vagy dicsőséges halált hoz nekik és nem kell örökké rettegniök, mint neki, hogy egy rablótámadás, vagy egy vihar a tengeren tönkreteszi egész életének a munkáját.

A vezérkari épület, a praetorium körül egy csomó egyéb hivatalos épület sorakozott, többnyire élelmezési és folszerelési raktárak; az egyiknek romjai között most is ott fekszik még a «munició»; egy halom, hajítógépbe való kőgolyó. Jó nagyok, ha nem is robbantak föl, mint egy modern ekrazitlöveg, de akit fejbetaláltak, azzal bizonyosan végérvényesen elbántak. A praetorium alatt metszette egymást derékszögben a város két főutcája: a keletről nyugatra futó Decumanus és az északról délnek jövő Cardo. A Decumanus mentén hatalmas kaszárnyák állottak, a város délkeleti sarkában pedig voltak a fürdők, a thermae. Az egész castrumot erős fal vette körül, de a fejlődő város nem maradhatott meg sokáig a falak között, hanem idővel kinőtt azokból; a falakon kívül új város

keletkezett templomaival, diadalíveivel, amphitheatrumával és a halottak emlékeivel, a mauzoleumokkal.

Engem egy érdekelt ezek közül. A *T. Flavius Maximus*-é, aki valamikor parancsnokoló generális, a harmadik légió prefektusa volt itt Lambaesisban. Mielőtt meghalt volna, megbizta Julius Secundust, a légió egyik kapitányát, hogy az erre a célra hátrahagyott 12.000 sestertiusán emeljenek neki

megfelelő síremléket Lambaesis határában. A hű bajtárs teljesítette is elhunyt vezérének utolsó kívánságát, amint ez az emlékművön mind meg van írva. De azután eljött az idő és a századok pusztító ereje hatalmasabb volt, mint a haldokló római katona akarata; a sivatag szele az ő finom, apró, lassan morzsoló rás-polyaival, az örökös rohamokban nekivágódó homokszemecskékkel lassankint szétbontotta, valóságosan szétreszelte a mauzoleumot. Így vett magának boszút a sivatag azon, aki életében ellene és az ő fiai ellen védelmezte az országot; névtelenné, jeltelenné akarta tenni a sírját örökre.

A lambessai pretorium.

Ekkor jöttek a franciák. 1884-ben Aumale herceg vezérlete alatt elfoglalták a biskrai oázist és ugyanekkor a régi Calceus Herculis, a Szahara kapujának megszállásával elvágták azt az utat, amelyen át a sivatag rablói időről-időre be szoktak törni a Tell fensíkjára. Az okkupáció munkája közben fedezték föl Lambaesis romjait, amelyeknek kiásását nemsokára meg is kezdték és azoktól néhány kilo-

méternyire megtalálták Flavius Maximus sírját. És itt következett valami, ami mindennél jellemzőbben a francia *esprit*-re vall. Azt mondták a foglalók:

— Ez a derék katona ugyanazt a munkát végezte ezen a helyen, amit mi. Védte a civilizációt és a békés életet a fékezhetetlen sivatag ellen. Elvárhatja a szelleme mitőlünk, hogy mi, akik az ő munkáját folytatjuk, az utolsó akaratát is teljesítsük és a síremlékét fenntartsuk.

Óvatosan kiemelték a csontokat a romladozó emlék alól és félretették arra az időre, amíg a helyreállítás munkája tartott. Amikor gondosan kijavítva, megint ott állott a piramisban végződő négyszögű építmény, visszahelyezték bele azt, ami az egykori kemény római katonából megmaradt, de mielőtt befalazták volna, elvonult a sír előtt az egész batnai helyőrség, azután tisztelgő állásba lépett és a parancsnokoló ezredes vezényszavára három sortűz dördült el a római tábornok sírja fölött!

Mit lehet ehhez szólni? Azt hiszem, hogy gyönyörű gondolat. Az angol nemzet tett ehhez hasonlót, mikor XIII. Leó pápa halálának hírére a tengereket járó összes hajóin félárbócra bocsátotta a lobogót. Az angol megtesz ilyet, mert gentleman; a francia megtette, mert szellemes, — hogy egy másik katonaság is megtette volna-e? Kötve hiszem, mert — nincsen benne a Dienstreglement-ben.

A római generális holtteste most már nyugodtan pihen diszes obeliszkje alatt, *manes*-e pedig ott őrködik a Legio Augusta utódjai, a Chasseurs d'Afrique és a pirosnadrágos *piou-piou*-k fölött. Vigyáz rájuk, hogy mikor az ő «speculatores»-einek utódja, a kis katona az éjszakai őrhelyen áll: a sötétben kigyómódjára csúszó sivatagi rabló meg ne lepje és le ne gyilkolja. Ha elnyomná az álom az őrhelyén, a veteránok sírja felől jövő fuvalatban maga a generális sívítja a fülébe az ébresztőt, hogy még idejekorán észrevegye a leselkedő veszedelmet és fegyveréhez kapjon.

A sír messze volt, a mi oldalunkról bajos lett volna egészen odáig hatolni a romokkal teleszórt talajon, de a távcsövön jól ki lehetett venni a magas piramist és mi is tisztelettel búcsuztunk el a halála után is őrtálló római katona sírjától. Flavie Maxime, vale!

A másik sír benn van magában a sivatagban, a biskrai oázisból lehet megközelíteni könnyű, homokfutó kocsin. A város, amelynek közepén a sírt rejtő mecset áll, hamisítatlan szaharai város, nincsen benne egyetlen európai sem. Neve ugyanaz, ami a mecseté, és azé az emberé, aki ott eltemetve fekszik: *Sidi Okba*.

«Okba Úr!» Sohasem ejti ki az afrikai arab ezt a nevet más-képen, mint így, hogy eléje teszi az «ur»-at vagy pedig ha röviden akarja említeni, akkor elhagyja a nevet és csak Sidi-t mond, annyira elvალaszthatatlanul össze van forrva ezzel a névvel a szónak *batalmi* értelmében vett uraság fogalma.

És igazuk van. Ha a Sidi nem jött volna át Afrikába az ő lovasseregével és fergetegként végig nem száguldott volna azon egészen az Atlanti Óceánig, akkor a növekvő hold uralma nem terjedt volna ki erre a világrészre is, hogy azt több mint ezer esztendeig tartsa politikai hatalma alatt. Hogy ez megtörténhetett, azt ennek a fanatikus hitű és rettenthetetlen lovasvezérének köszönheti az Izlám.

A pusztaságon keresztül voltaképen nem vezetnek utak, csak csapások, úgy ahogyan azokat a karavánok vagy a gyalogosok kikaposták. Kivétel a biskrai oázisból Sidi Okba-ba vezető út, amely elég jól meg van csinálva, úgy hogy kocsik is járhatnak rajta. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az út okvetlenül mindenütt meg legyen csinálva; változatosság okáért némely helyen megszakad, így mindjárt Biskra városa alatt, az Oued Biskra, a folyó ágyában. Biskra nem egyetlen helység, hanem öt különböző helységnek a komplexuma, amelyek a fő oázison fekszenek. Eközött és a szemben fekvő két kisebb oázis, Gaddecha és Filiah között terül el az Ouednek mintegy félkilométer széles köves ágya. Télen és tavasszal, mikor az északon huzódó Aurès hegységben sok az eső, akkor a folyó szélesesen hömpölyögve folyik el az oázisok között, hogy azután messze délen végre is a sivatag homokja szívja föl a vizét. De most nyáron teljesen száraz volt a meder; legföljebb egy-két gödör fenekén volt kevés piszkos víz, egyébként nagy kövek feküdtek benne mindenfelé, amelyeket az áradásokkor hurcolt ide a folyó. Hidról persze szó sincs; ha száraz a folyó medre, mindenki ott megy át rajta, ahol neki jól esik, ha pedig télen nagy a víz sodra, akkor a jámbor utas mit tehet egyebet, leül a partra és

várja, amíg lefolyik az áradás. Hogy mikor lesz az? Allah tudja a legjobban, minek törje a fejét azon ő? Valamikor majd csak átjut a túlsó oldalra.

A mi arab kocsisunk toronyirányban vette az utat az irgalmatlanul rázó nagy köveken és kátyukon keresztül, hogy minél hamarabb elérje a jó utat, amely az Oued tulsó oldalán, Filih oázisnál kezdődik. Ott egy darabig közvetlen közelében haladtunk az érő gyümölcscsel terhesen bölingtató szép datolyapálmáknak, amelyeknek száma az egész oáziscsoportban több a százezernél. Az útmenti kaktuszszövényeken belül, a pálmafák poros zöldjéből szegényesen nézegettek ki ott az arabok sárkalyibái; annál nyomorúságosabbak voltak a sárból ragasztott, vakolatlan falaikkal, minél hatalmasabb a szépséges, nagylevelű fa, amely a sudár törzsén magasan felettük suhogtatta koronás fejét. Azután elmaradozott az utolsó pálma is és betértünk a steppébe, annak abba a sajátságos alakulatába, amely az átmenetet képezi a füves síkság és a tulajdonképeni homokpuszta között. Valami van benne mind a kettőből, de egyik sem igazán, hanem valami a kettő között, vagy helyesebben: az egyiknek a harca a másik ellen. A vándorló homoké a vegetáció ellen és megfordítva.

Különös látvány, hogyan küzd a száraz pusztai fű az örökös ellenségével, a homokkal: megállítja vándorlásában, leköti, de ezzel egyúttal önönmagának is veszedelmet okoz, mert a homok, vándorlásában megakadályozva, felhalmozódik a fűcsomók körül és elfojtani igyekszik azokat. A fű viszont szabadulni törekszik a homok fojtogatásától, egyre magasabban emeli fejét és gyökere magasabban fészkel be magát, hogy az egész fűcsomót minél emelkedettebben tarthassa. Így azután az a sajátságos kép keletkezik az egész nagy területen, hogy ameddig a szem ellát, mindenfelé apró homokbuckák emelkednek, amelyeknek teteje egy-egy fűcsomóval van koronázva. A buckák közötti mélyedésekben nincsen növényzet, az csupa homok. Ezek a buckák megannyi dünaembrió, ha ez a kemény, szivós pusztai fű nem volna itt, amely útjukat állja, megnövekednének valószínű dűnák, vándorló nagy homokhegyekké és akadálytalanul vinnék magukkal a homoksír pusztítását, a nagy sárga szemfedőt, a halál csendjét a kultura helyén. Szerencsére kemény

legény, szívós életű fű a növény, amely a gyilkos homokkal a küzdelmet fölveszi: a halfa-fű, a *Stipa tenacissima*, amely nagy területet lep el az Atlaszban, a Tell fensíkján és sokáig küzd meg idelelni, a sivatag szélén is ellenségével, a homokkal, mielőtt véglegeesen engedne neki. A halfán kívül egyéb fűneműek is élnek ezen a félsteppén, de azok nem olyan szívóséletűek és amennyiben a nomádok állatai le nem legelték, erre az időre, nyár közepére már elszáradtak.

A tiszta, átlátszó levegőben a látóhatár legszélén egy sötét sáv jelent meg. Pálmafáknak a hosszan elhuzódó sora volt ez, az az oázis, amelyen Sidi Okba városkája fekszik, de hosszú, órák hosszán át tartó kocsizás kellett hozzá, amíg a sáv annyira közel jött, hogy a sötétzöld színét és a pálmafák koronáit is meg lehetett különböztetni. Mikor még közelebb értünk, megjelentek az első agyakerítések, amelyek az egyes

A sidi-okbai építőmester.

kerteket környezik, azokon belül pedig az első fák. Megint ott volt a kiáltó ellentét a természet nagyszerű műve és a nyomorúságos emberi készítmény, a sárfalak és a sárból vert kalyibák között. Az út mentén éppen «építettek» egyet, amint behajtottunk; a patakából vizet merített az ember, azzal sárrá gyúrta az agyagot, a másik egymás tetejére csapdosta, kiegyengette, hogy lehetőleg egyenesen álljon, és mire megszáradt a sár, «fal»-nak hívták. Posuerunt lutum super lutum et vocaverunt murum. Hogy teteje is legyen a remekműnek, a harmadik művész frissen lenyeesett tövises mimóza-

ágakat dugdosott a fal felső részébe, az átmászni szándékozók kedvének lelohasztására. És mégis dacára a primitív, lusta munkának, a sárnak, a poros utcának és a körülácsorgó kócos gyerekeknek, kedves volt a kép: mert víz folyt itt, csobogó, bővizű patak, az egész oázis lelke, éltetője, a partján eleven zöld növényzet virult, húsos tökindák kúsztak fel a túskekerítésekre, az egyik kertben egyhangú énekkel hajtotta az öntözőkereket egy szolgáló, a patak vizében pedig barnabőrű gyerekek viháncoztak, szóval *élet* volt itt, ami csupa gyönyörűségnek látszott a pusztaságból jövőnek.

A kocsink a kanyargós, szűk utcák között nagy robbajjal csörtetve végre befordult a város főterére, ahol a különböző hasznos intézmények szépen sorakoznak egymás mellé. Ott vannak a boltok, az étvágygerjesztő kecskehús-mészárszékek, megfelelő számú léggel, ott sétál az egyetlen szál rendőr és ott van Sidi Okba főnevezetése és büszkesége, a nagymecset, amely Okba sírját foglalja magában. Az arab rendőr állásával járó kötelességnek tekintette előmozdítani szeretett szülővárosa idegenforgalmát, azért mindjárt ajánlkozott, hogy előkeríti a mecset kulcsait és hogy addig is megmutatja a várost. Természetes dolog, hogy az ilyen udvarias ajánlkozásnak az alján — és pedig nem is nagyon burkolva — a baksis reménye csillog, de hát ezt Olaszországtól kezdve megszokhatta az ember, hatósági közegek részéről is. Ez a derék arabs rendőr az ő frankjáért legalább tényleg megmutatta a várost, nem úgy, mint kollégája, a talián vámőr, aki az olasz határon hivatalból elkobzott tőlünk, mint tiltott fegyvert egy öreg Werndl panganétot, de öt perc múlva egy lira fejében, akkor már mint magánszemély, megígérte, hogy utánunk juttatja a livornói vámhivatalba, ahol kiválthatjuk. A vége bizony az lett, hogy nem láttuk többé sem a lirát, sem a panganétot; lehet, hogy a tripoliszi háború előkészületei között besorozták a nemzeti fegyvertárba.

Szóval, a becsületes rendőrünk komolyan vette az ígéretét és rendületlenül vitt bennünket a városka utcáin keresztül. Sidi Okba típusa a szaharai arab városnak, aminőért egyébként messze délre kell lemenni és amelyben nemcsak hogy európai embert nem lehet találni, de egyáltalában semmit, ami európai volna. Kivéve egyetlen egyet és ezt az egyet, mint külön nevezetességet, vezetőnk szintén

kötelességének tartotta megmutatni. Volt pedig az egy szűk bejáratú kis helyiség, amelybe azonban egyetlen szál telegráfrót futott be és amelynek az ajtaja fölé egy festetlen deszkadarab volt szögezve, a deszkán a felírás: *Postes et telegraphes*. Ez a szál telegráfrót és ez a kis helyiség köti össze Sidi-Okbát a külvilággal, többre valószínűleg nincs is szüksége. A pósta- és táviróhivatalnok arab ember, a személyzete egy másik arabból áll, aki bejár Biskrába és kihozza onnan

A kultúra vívmányai Sidi-Okbában: a póstahivatal és a kézbesítő.

a póstát — ha van. Valószínűleg nincsenek túlhalmozva munkával. Az eredeti arab látnivalók a kacsaringós, szűk kis utcák voltak, amelyeknek két oldalán sűrűn állottak a boltok, megannyi kis odú, az alján kuporgó kereskedővel és az üzlet elé kirakott holmival. Jórészt élelmiszer, étvágyelnevő húsdarabok, kenyér, zöldség, azután meg Franciaországból importált ipari cikkek, kendők és mindenféle apró háztartási tárgyak. Ugyanez a látvány minden arab városban, vagy a félig francia, félig arab városok benszülött negyedében, a különbség itt csupán annyi, hogy a kis városka minden európai be-

folyástól távol lévén, egész eredetiségében megtartotta utcáinak arab jellegét, azzal együtt természetesen — szagát is. Az bizonyos, hogy ahol az utcák két méter szélesek és a két oldalt nyíló odukból kilógó poshadt húsdarabokon és kidobált zöldségfélén millió légy élösködik, ott az európai ember nagyon jól teszi, ha szaglőrzékének működését felfüggeszti.

Végre visszajutottunk a mecsethez. A kulcsok — a Keleten semmi sem sürgős — még mindig nem kerültek elő, addig hát elmentünk, körülnézni a mecset udvarán. Az egyik sarokból különös elnyújtott mormolás, azután éneklő kórushoz hasonló hang hallatszott, bizonyos, hogy ezt meg kellett tapasztalni, mi ez? A hang irányában indulva, *medresa*-ba, iskolába jutottunk, ahol a tudomány-szomjas ifjúság javában tanulta az Izlám legfőbb és egyetlen tudományát: a *Kitab*-ot, a Koránt.

— Ohó, ez a reszortunkba vág! — mondtuk. — Mihelyt iskola, mint tanárembereknek meg kell ismerkednünk vele.

A kolléga úr, ez esetben a monoton éneklés vezetője, ugyan sanda szemekkel nézett ránk, betolakodott hitetlenekre, de mi iparkodtunk a processzust lehetőleg nem zavarni és így mégis elég jól megfigyelhettük az egészet.

Tizenkét-tizennégy arab legény guggolt a kövön és kezében irástekercset tartva, éneklő hangon mondotta utána az előimádkozónak az egyes verseket. Főtörekvésük úgy látszik az volt, hogy minél több verset tanuljanak meg könyv nélkül. Volt olyan, aki egymagában iparkodott ezt elérni és az külön sarokba vonulva, írásból igyekezett az egyes verseket nagy buzgósággal megtanulni, de a legtöbben a közös éneklés mellett maradtak. Valamivel távolabb fölfedeztünk egyet, aki szintén külön mormogott az előtte fekvő írásból, de

... omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci, ő is a hasznosat a kellemessel vegyítvén, a legbölcsebb volt valamennyiük között, mert ugyanakkor szorgalmasan főzte a levesét is egy füstös kondérban.

— Az evésről ítélve — mondtam — úgy látszik, konviktus is van az iskola mellett. Nézzünk csak egy kissé körül, hátha megtaláljuk azt is?

Csakugyan ráakadtunk arra is. Az egyik bolthajtásos helyiségből szemet maró, csipős füst áradt ki. Belépve, három-négy Korán-tanulót találtunk benne, akik az írástekerceiket már nyugalomba téve, egynéhány fadarabnál békésen főzték ebédjüket. Ugyanez a helyiség szolgált lakásukul is és így dicséretreméltó berendezkedés volt, hogy az ajtaja hiányzott, mert így legalább a bejáratán huzódhatott ki a főzés füstje, ha már kéményt elfelejtettek hozzáépíteni. Voltaképen tehát szemináriumfélét láttunk magunk előtt, az igaz, hogy abban a nagyon primitív formájában, ahogyan az az Izlámnál szokásos: a Korán tanulására vágyó fiatal emberek összegyűlnek valamelyik nevezetesebb mecset melletti medresa-ban, ott nap-nap után recitálják a szent könyvüket és hallgatják annak magyarázatát. Lakást — amennyiben az annak nevezhető — az iskola ad, élelműkről azután gondoskodjanak ők maguk, de ebben is segíti őket a hívők jószívűsége.

A sötét, villogó szempárok egy percig idegenül meredtek reánk, mikor látták, hogy az iskola udvaráról belépünk a mecsetbe, de azután elfordultak és nem törődtek velünk többé. Benn voltunk tehát magában a mecsetben, a kairouaniak után az afrikai mohamedánság egyik lagnagyobb szentélyében. Időbe kerül, amíg a látogató szeme hozzászokik a mecsetek félhomályához; azután lassankint elkezdi bennük megkülönböztetni az egyes tárgyakat, amelyek különben jóformán az összes mecsetekben egyformák. Szép stukkómunkával borított bolthajtásos tető, amely a hajókat elválasztó oszlopokon nyugszik; a zöldes félhomályban aranyosan csillognak az oszlopfők vésett arabeszkjei és a Koránból vett sorok, amelyek kigyózó arab betűkben futnak végig a falakon. A tetőről nagy, nehéz csillárok függnek le, de a kisebb fülkében néha különösebb díszek is: átfürt nagy strucctojások, amelyekkel a mecseteket és a marabuknak, a szenteknek sírját szokták díszíteni. A padló gyékényekkel és szőnyegekkel van fedve, megannyi imaszőnyeg, amelyiken itt is, ott is hajlongva végzi az imáját egy ájtatoskodó. Épen azért felhajtják a szőnyeget, amerre megyünk, hogy hitetlennek a lába ne érintse azokat.

A mecsetek legnevezetesebb pontja az a fülke, amelyik Mekka irányát mutatja, de ennek a mecsetnek sokkal nagyobb

nevezetessége a sír, amelyről el van nevezve a mecset és az egész város.

A mecset felügyelője kinyitja a faragott ajtót, amely a IX. századból való, bámulatos kézügyességgel készült berber kézi munka, azután szemünket erőltetve, hogy a tágas fülke belsejébe láthassunk, meglátjuk a sírt. Ha jól láttam, ráccsal van körülvéve és teleaggatva selyemkendőkkel, strucctojásokkal és egyéb különös ajándékokkal, amelyekkel a puszták idezarándokló népének kegyelete díszítette föl a *Sidi* sírját. Az egyik oszlopon a fölírás:

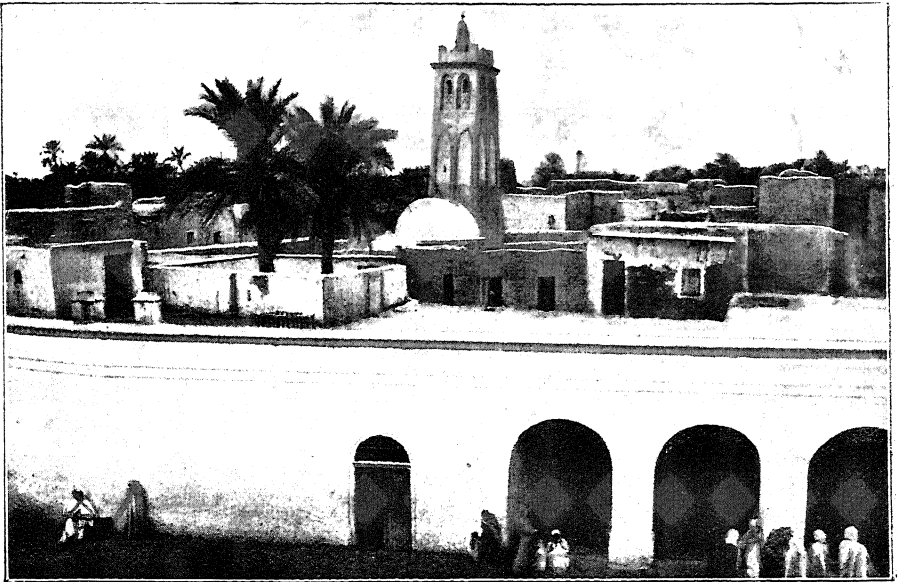
EZ OKBÁNAK, NAFA FIÁNAK A SÍRJA.

ISTEN IRGALMAZZON NEKI!

Megdöbentően nagyszerű a maga egyszerűségében. Ez az ősrégi *Kufi* betűkkel a durva kőbe vésett felírás az egész, ami az Izlám egyik legnagyobb hősének sírját jelöli, aki elfoglalta a félhold számára az egész északi Afrikát és akit végül ennek az oázisnak a közelében öltek meg háromszáz hívével együtt az ellene föllázadt berberék. De művét megsemmisíteni már nem tudták: Afrika mohammedán lett és arab fenhatóság alatt maradt és a hatalmas vezér ott fekszik eltemetve, ahol harci munkáját a halál félbesza-

Sidi-Okba főutcája.

Sidi-Okba mecsetje.

kította. Itt ezen az egyetlen helyen, a sírkövén, nem Sidi, nem úr, itt egyszerűen csak Okba, Nafa fia, szegény, megítélésre váró ember.

Azzal váltunk el mi is, amit a felírás kíván: Isten irgalmazzon neki!

***

A harmadik sír nem ezen a vidéken van. Az magas, napsütötte dombon áll a tuniszi öböl kék vize fölött; a tengerbe nyúló karthágói hegyfokon, mértföldekről messze fehérülő márványos székesegyházban fekszik eltemetve Afrika apostolának, Lavigérie kardinálisnak teste. A fehér márványkoporsó előtt két bronzalak térdel: egy néger rabszolga, aki széttört bilincseit lerázva, a keresztet tartja magasra és egy keresztény néger nő a kis gyermekével. Mind a két gondolatnak: a rabszolga-felszabadításnak és Afrika megtérítésének életében fáradhatatlan apostola volt a kardinális.

Itt Biskrában a szobra áll. Honfitársai, a franciák emelték neki és odaállították az oázis legszélére, ahol már nem következik egyéb, csak a sivatag. Ott áll az apostol, magasra emelt kézzel, azon világ-rész felé fordulva, amelyet egész életében szeretett, Afrika felé;

ennek a belsejébe akart behatolni szóval, imádsággal, misszionáriusaival, hogy megmentse és megváltsa, ami a fekete földrész belsejében sötétségben és szolgaságban sínylődik.

De ez a szobor többet jelent ezen a helyen, mintha akár a sírja volna itt. Az már csak kihült hüvelyét rejtí az egykor benne élt

Lavigérie kardinális szobra Biskrában.

gondolatnak, ez a bronzszobor pedig, ahogyan mélységes felfogással oda van állítva az oázis szélére és nekifordítva arccal a sivatagnak, magát a halál után is továbbélő eszmét fejezi ki. Azt mondja, hogy az apostol földi élete szerint meghalt, de szelleme tovább él azokban, akiket műveinek folytatására küldött, misszionáriusaiban.

Egy ilyen hittérítővel, a Lavigérie bibornok által alapított «fehér atyák» szerzetéből való öreg pappal beszéltem ezen az uton. Ouarglából jött vissza, ami mélyen délen fekszik lenn a sivatagban, Tuggurt alatt, ott működött tizen-

hét évig, mint hittérítő. Elmondotta, hogy az arabokkal semmire sem lehet menni, mohammedánt nem lehet megtéríteni a keresztény hitre, de a Szudánból feljött négerék között jó munka akad. Természetesen a misszionáriusnak alkalmazkodnia kell mindenben a néphez, amely között él; ruházatában, szokásaiban, mindenben. A «Pères Blancs» valamennyien az arab burnuszhoz hasonló hosszú fehér ruhát, és szakállt viselnek, arabul pedig az öreg úr, Père

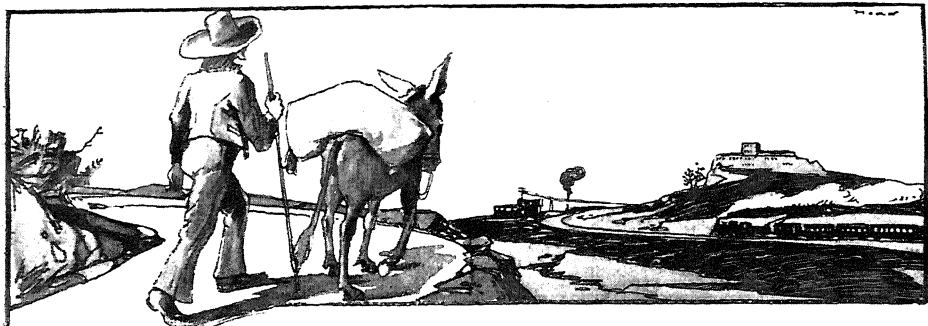
Huguenotte úgy tudott, hogy már jóformán a franciát kezdte elfelejteni miatta. Volt egy igen szép gyűjteménye szaharai sílexekből, történelemelőtti kovaeszközökből, amiket a sivatagi útjaiban szedett össze és amelyekről későbben még lesz szó. Vitte azokat ugyanoda, ahol a fehér atyák egyéb tudományos gyűjtéseiből való kincsek föl vannak halmozva, a karthagoi székesegyház melletti világhírű múzeumukba. Lavigérie bibornoknak szelleme tovább él lelki fiaiban: a tudás és a hit együttes fényével iparkodnak bevilágítani ennek a nagy fekete földrésznek a sötétségébe.

***

Igy került egymás mellé a három név: Flavius Maximusé, Sidi Okbáé és Lavigérie kardinálisé. Harcos ember volt mind a három; az egyik a védelemé, a másik a hódításé, a harmadik a lelkeké. Az első egy nagyszerűen kifejlett államszervezetnek és a vele járó kulturának áldásait védte a szélső őrszem erősségével a zabolátlan barbárság ellen, a második mint a véres, vörös pusztai fürgeteg, a Számum, sepert végig a rómaiak elpuhult utódján, a kiélt bizanci kultúra helyein és új birodalmat teremtett annak a helyén, a harmadik pedig Róma, Bizánc és az Izlám országainál sokkal nagyobb, Krisztus országát, az Egyházat iparkodott előrevinni ezen a helyen.

Az első elmúlt és a történelemé, a másodiknak, az egykori nagy afrikai mohammedán birodalomnak utolsó darabjait, Marokkót és Tripoliszt épen most szedték széjjel, a harmadik állni fog, amíg ez a földrész áll és ez a világ.

AZ ATLASZ FENSÍKJÁN.

SOK, talán a legtöbb Szahara-látogató számára a biskrai oázis az egyetlen hely, a hol egy kissé belepillant a sivatag rejtelmes életébe. Idáig megy a hol dőcögő, hol vágatva nekiinduló kis vasuton hosszú órákon át kiaszott, kiégett halfaföldek között; átmegy a sivatag kapuján, az El-Kantarán, jobbról és balról az izzó napfényben sziporkázó kopár homokdombok végtelen sora maradoz el mellette és a mindent megölő, mindent befedő sűrű homok egynehány órára megmutatja neki az Élet nagy ellentétét: a Halált. Meglátja az oázist is, ahol egy tenyérnyi folton megint az élet kerekedik felül; a mélységből felfakadó vízer nyomán zöld folt sarjad ki a körülvévő sárga tengerből és úgy ül ott, mint az eltévedt virágszál a halálfőn.

A legtöbb sivataglátogatónak ennyi a tapasztalata a Szaharáról. Eljönnek ide ők, az életet élvezők, gazdag franciák, angolok és amerikaiak Biskrába akkor, amikor kellemes idejönni; élvezik tél közepén a nyári napsugarat, hallgatják a nagy pálmalevelek suhogását akkor, amikor odafönn, a fagyoskodó öreg Európában a nagyvárosok gázlámpasorait lobogtatja a süvöltő északi szél, megnézik a Ouled-Naïl-ok táncát és kirándulásokat rendeznek a Vieux Biskra sárkunyhói közé. Ezzel azután vége is a tapasztalatuknak. Tudnak mesélni igen kedves dolgokat az oázis életéről, hazahoznak egy csomó szép fotografiát, írnak az otthoni Magazine-jukba szellemes cikket: *On the edge of the Desert*, «A sivatag szélén» címmel és

örülnek, hogy ezt is látták és ezt is eltehetik életük emlékei közé, a nagy titokzatost, a Szaharát.

Pedig dehogyan látták. A valóság az, hogy Biskra az ő előkelő szállodáival, artézikutas oázisával és fehérfátyolos misszeivel nem igazi szaharai város többé és a körülvevő pusztasága, amelyen elég kényelmes vasuton lehet átjutni, nem az igazi Szahara. A puszták őseredeti egyszerűségét megszépítette, elnivellálta a civilizáció és a római «speculatores»-eknek utolsó előőrse, Sidi Okba világhódító

Tuggurt : a városfal.

lovasainak egykori tábornyája ma ott szerepel az előkelő világ nagy téli mulatóhelyeinek listáján, a Riviera, Egyptom és a többiek között. Aki igazi Szaharát akar látni, annak tovább kell mennie délre.

De merrefelé? Hol mutatja meg ez a nagy szfinksz, a Szahara, a messze nyugatról jött kutatójának legigazabban az ő ábrázatát? Az egyik útirány erre lefelé lett volna délnek, egyenes folytatásaképpen a biskrai útnak. Arrafelé van *Tuggurt*; az még őseredeti szaharai város, épen csak hogy francia katonaság is van benne, egyébként minden úgy van ott, mint mielőtt a franciák a lábukat erre a földre betették. Biskrával és ennek révén a világ egyéb

részeivel dilizsánsz-forgalom köti össze. A postakocsi hetenkint háromszor indul innen lefelé és váltott lovakkal két napig tart az útja. Nagy, nyitott batár-féle, amiben elfér vagy tíz ember és három ló húzza a puszták süppedő homokján keresztül. Az útja persze nem csinált út, csak aféle karaváncsapás; ez vezet le az Oued-Ghir medencéjén keresztül Tuggurt-ba, a «sivatag gyomrá»-ba, ahogyan környékének nagyszerű datolyatermése miatt az arabok nevezik. Földrajzilag az Oued-Ghir medencéje egyetlen mély depresszió, amelynek mélyében egy minálunk szokatlanul hangzó, de a sivatagban közönséges vízrajzi tünemény folyik le: mélyen a homoktakaró alatt két elég nagy földalatti folyó mozog lassan lefelé délnek, a medence legalacsonyabb pontja, Tuggurt közvetlen környéke felé. Természetesen nem szabad a szó legszorosabb értelmében vett folyókat érteni: földalatti áramlások ezek, az oázisok titkos éltető erei, amelyek a távol északi hegységekben történt esőzések mértéke szerint többé-kevésbé bővizűek. De az tény, hogy ott vannak, mélyen lenn a halottnak látszó föld mélységeiben, annyira, hogy még neveket is adtak nekik; az egyik az *Oued Igbargar*, a másik az *Oued Mya*. A lakosság régen tudott létezésükről és ahol közel jöttek a föld felszínéhez, a berberek a maguk primitív eszközeivel

Tuggurt főtere.

Ouargla látképe.

megfúrták a földet az életet adó drága kincsért, a vízért, hogy a kútjaik körül egy-egy datolyatermő oázist teremtsenek a sivatagban. Mikor a franciák lettek a terület urai, a kedvező pontokon sorra fúrták az artézi kutakat és a kiszökkenő víz nyomán egymásután keletkeztek az új oázisok. A datolyapálmák száma megháromszorozódott; ma körülbelül 900.000 a számuk a több, mint negyven oázisban. Az ültetvények jórésze francia tőkepénzesek kezében van és az egész területről évenként átlag 11,000 tonna datolyát visznek Európába. Ez nagyszerű eredmény, különösen azért, mert a gyümölcs-termőfák királynéjának, a Phoenix dactyliferának itt ugyancsak nehéz éghajlati viszonyokkal kell megküzdenie, hogy termését meghozhassa. Az arab közmondás azt mondja a datolyafáról, hogy «lábának vízben, fejének tűzben» kell fürödni, hogy gyümölcsét megérlelhessen. Az oázisokban vízben nincsen hiány, sem a napsugárban a forró, verőfényes nappali órákban, de az éjszakák nagyon hidegek erre felé. A Szaharának egyetlen részében sem oly óriásiak a hőmérsékleti ingadozások, mint itt, az Oued-Ghir medencéjében: az olvasztóan forró nyári napok maximális hőmérséke és a téli éjszakák minimuma között 63 Celsius fok a különbség. És az Oued-Ghir datolyapálmái nemcsak hogy kibírják ezt az enormis különbséget,

de éppen az itt termelt gyümölcs a legjobb és a legkeresettebb az európai csemegeüzletekben.

Ennek az oáziskoszorúnak a fővárosa, Tuggurt, a «sivatag gyomra», az örökké éhes beduinharkák sovárgott ígéretföldje lett volna tehát az egyik hely, ahol a nyugati utazó a maga nagyszerűségében megismerheti a sivatagot. Készen is állott Biskra egyik utcáján a kopott dilizsánsz, amely fejenkint negyven frankért leviszi az utasait abba a messzi sivatagi városba, hogy onnan azután, ha a kedve úgy tartja, még tovább menjen le délnek. Le Ouarglába és El Goleába, a sivatag gyomra után a sivatag szívébe, ahol már igazán vége minden civilizációnak és ahová már csak karavánokkal lehet lejutni. De hosszas tervezés és térképtanulmányozás után mégsem a sivatagnak ezen része mellett döntöttünk. Nem a hőség miatt, hiszen aki nyáron a Szaharában való üdülésre szánja rá magát, az tudhatja, hogy minek megy elébe, nem is az Oued-Ghir medencéjében fenyegető malária miatt, mert ezt ugyanazzal a jó szerencsével más oázisokban is megkaphatja az ember, hanem mert a Szahara nyugati, Marokkóval határos része még érdekesebbnek ígérkezett. Egy kissé ugyan zajos hírek jöttek onnanfelől; a Marokkó fölötti francia-német megegyezés még nem volt meg, sőt éppen ekkor háborús feszültség jegyében forgott arrafelé a világ, de ez nem riasztott vissza. Tant mieux! Hátha még egy kevés sivatagi hadviselést is adatnék meglátnunk?

A nyugati Szaharának Marokkóval határos nagy *erg*-jeihez, homokpusztáihoz átjutni a legérdekesebb kétségkívül azon a karavánúton lett volna, amely innen Biskrából kiindulva, lemegy először egyenesen délnek Tuggurtba, azután délnyugati irányban Ouarglába, onnan még erősebben délnyugatnak fordulva El-Goleába le egészen a nyugati nagy Erg alján, a 29-ik és 30-ik szélességi fok alatt fekvő gourara-i oázisokig, hogy onnan azután Kerzaz-on és Igli-n keresztül felkanyarodjék Marokkónak a délkeleti sarkához. A nem professzionátus földrajzszakos persze nem nagy érdeklődéssel olvassa ezeket a sivatagi neveket, azért sietek is abbahagyni azoknak a felsorolását; de talán ő is meg fogja bocsájtani az elkalandozást, mert megérzi, hogy mi bizserg ilyenkor a földrajzi kutató lelkében. Ugyanaz a kiolthatatlan vágy, amely a világ nagy *explorer*-jeit behajtottá

az őserdőkbe és ki a pusztaságokba, dolgozott bennem, amikor téli éjszakákon az íróasztalomon, vagy odalenn a sivatagszéli városkák katonai kantinjainak asztalán utaztam a kiterített francia katonai térkép útjain. Kutattam, informálódtam, hogy hogyan lehetne ezt a hatalmas utat erre lefelé délnek megtenni és alulról, El-Goleán és az útba eső katonai állomásokon, Fort Mac-Mahonon, Timmimoun-on és a többiekén keresztül nyugatnak fordulva, eljutni a marokkói határra? Sajnos, a számítás és a kérdezősködés is egyazon eredményhez vezetett: hogy ahhoz sokkal több időre, hosszú hónapokra volna szükség. Biskrából Tuggurba még csak könnyűszerrel lehet lejutni a postakocsin, hanem a többi, az már csakis a karavánok útja, azokra pedig egyéb akadályoktól el is tekintve, kiszámított idő mellett nem lehet hagyatkozni.

Nem volt más hátra, mint visszafordulni ezen az oldalon; egyelőre elhagyni a hívogató végtelen pusztát és felkerülni északnak, a tengerpartra, hogy onnan azután az Oranból kiinduló stratégiai vasúttal menjünk le a marokkói határ mentén az oráni provincia déli részébe, a Sud-Oranais-ba és onnan le magába a nagy Erg-be, a Szaharába. Az Atlasz átvágása után harmadnapra megint a tengerpartján, Alger-ben voltunk.

***

Alger-ről e helyen nem írok. Egyike a Földközi-tenger legszebb helyeinek, akár verőfényes nappal, mikor a hegy oldalában lépcsőzetesen emelkedő fehér háztömege vakítóan csillog a tenger kékje fölött, akár éjjel, amikor a parti lámpáknak kilométerekre nyúló hosszú sora messzire világít ki a sötét vízre, de Alger már nem igazi afrikai város. Épen olyan jól odaillenek a tenger túlsó partjára valahová Marseille mellé délfranciaországi kikötőnek; az az egyre rosszabb szoruló arab negyede meg az aszfaltos utcákon lézengő arabjai nem sokat változtatnak a város képén. Alger ma már afrikai francia város és új urai csak azt sajnálhatják, hogy eddig még nem sikerült — és valószínűleg soha sem is fog sikerülni — az egész nagy, termékeny algeri tartományt olyan szépen az anyaország képére átformálni, mint magát a fővárost. Az a bajuk, hogy kevesen vannak hozzá; Franciaország stagnáló népessége nem képes új terü-

leteit gyarmatosokkal ellátni. Az enervált nagy kulturáknak, a régi Rómának baja! Ha alacsonyabb kulturájú, de szaporább népnek, oroszoknak, japánoknak, vagy olaszoknak a kezében volna a gyarmatosítás, a lefolyt idő alatt féligmeddig már átformálta volna a saját képére.

Am a főváros a maga szép utcáival, ötemeletes házaival, villamos vasútjával és ami a fő: a francia városokat jellemző kávéházi életével nem afrikai város többé. A puszták életét kereső utazó csak addig időzik benne, amíg megtalálja az érintkezési pontjait a hatóságokkal, átadja az ajánló leveleit és újakat kap a belső részekben lévő katonai hatóságokhoz; végigudvariaskodik egynehány igen kedves és szellemes úriemberrel, finoman kijavít egynehány közjogi botlást, hogy ő nem autrichien, hanem valóságos hongrois és hogy semmi köze az osztrákokhoz, azzal azután ajánlja magát és új hivatalos papírosokkal és új térképekkel felszerelve, a legközelebbi éjjeli vonattal robog az oráni provinciának ugyancsak a tengerparton fekvő székhelye, Oran városa felé.

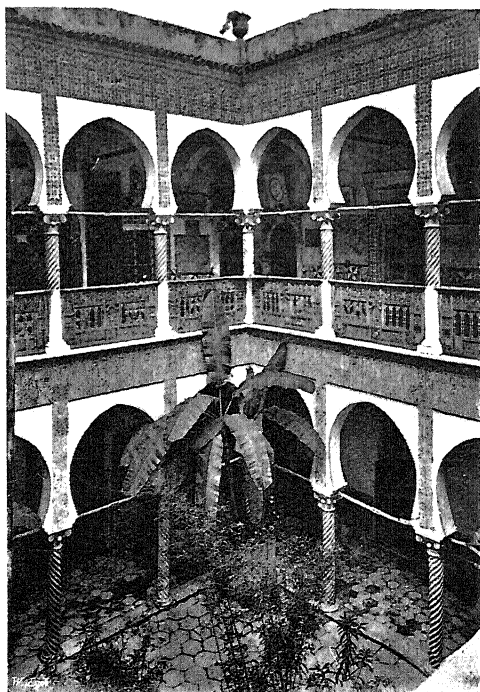
Oran városa, az már egészen más. Igaz, hogy az utolsó évtizedekben ez is megnövekedett nagy kikötővárossá; több mint százezer lakosa van és évenként mintegy 7000 kisebb-nagyobb hajó fordul meg a kikötőjében, széles boulevardjai és szép parkjai vannak a régi árkok és erődítések helyén, de mindezek még távolról sem tüntették el a város régi jellegét. Az első pillantásra meglátszik rajta, hogy védelemre épült hely és a mostani széles útjai és terei csak lassankint nőttek ki a rész-

Az algeri székesegyház.

ben lebontott védelmi művek és betömött szakadékok helyén, hogy azután rohamosan túlterjedjenek az egykori erődített város határain.

Az első látvány, ami a városba jövének mindenhonnan szembetűnik, egy égbemeredő kopár hegy, amely magasan trónol a város fölött és mint egy meredeken levágott sziklafok ereszkedik le a kikötőbe. Ez a Szent Kereszt hegye, a Santa-Cruz, csúcsán még ma is ott van a spanyol időkből való erősség.

Elökelő ház belseje.

Ahol a meredek oldalai a város felé lehajlanak, ott régen egy mélység vonult el, az Oued Rekki ágya. Ezt befödtek és helyét ma egy széles, platános boulevard, a Boulevard Malakoff foglalja el, amin csillingelő villamoskocsi fut végig. De már a boulevard túlsó oldalán megint emelkednek a házak és lépcsőkön megkanyargós utakon jut föl az ember a Château-Neuf-be, az új várba. Persze csak a neve új; maga a vár régi és az arabok Bordj-el-Ahmar-nak, vörös várnak, a spanyolok Rosalcazar-nak hívták. A harcias jellegét ma már elveszítette; katonai épületek és barakkok vannak benne, de a három tornya még ma is kihívóan néz át egykori legyőzött ellenségére, az átellenes hegyen emelkedő Kasbah-ra.

És köröskörül, amerre csak jár az ember, mindenfelé kiszögellő erődítéseket, a hegyoldalba elbújtatott régi spanyol citadellákat lát; fölöttük a legmagasabb hegy tetején, lenézve megvénhedt kollégáit, távcsővel jól kivehetőleg mered ki a tenger fölé a modern fegyvertechnika félelmetes műve, a partvédő ágyúóriás.

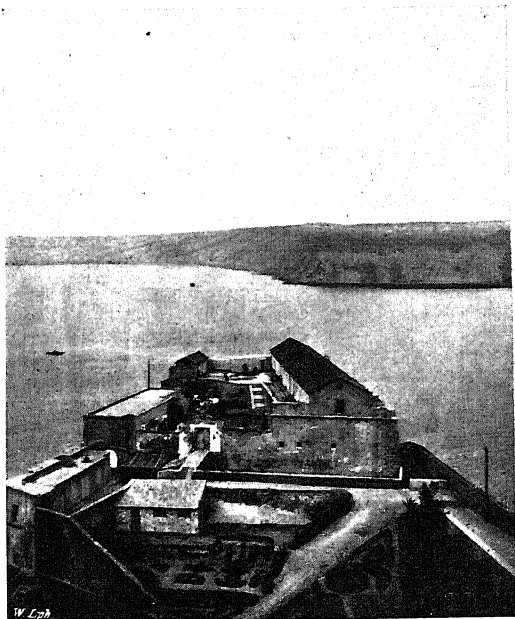
Mindezek a csillagbástyák, cikk-cakkos erődítésfalak és a szikla-hegyek sárga színével egybeolvadó citadellák azokból az időkből valók, amikor véres harcok folytak ennek a kopár, szakadékos föld-foltnak a birtokáért. Amikor négyszáz esztendővel ezelőtt, nehéz, véres ostrom után Ximenes kardinális serege elfoglalta a várost és a spanyolok lettek annak urai rövid megszakítással kétszázötven esztendőre. Ebből az időből való a város harcias képe, mert ha a hely maga a spanyoloké volt is, de ki alig mehettek belőle; mindenfelől halálos ellenség vette őket körül, amely folytonosan résen állt, hogy mikor csaphatna le a gyöngülő idegen hatalomra. Az állhatatos ellenségnek végre is az elemek jöttek segítségére; 1790-ben földrengés pusztította el a várost és a spanyolok feladták azt. A szomszédos Mascara bey-ei vonultak be ide és azontul orani bey-eknek nevezték magukat, de félszázadig sem élvezhették az új dicsőséget, mert 1830-ban, Alger után Oran is hamarosan francia kézre került. A francia uralom óta nagyon szépen fejlődik a város; ma 101,000 lakosa van, a nagyobbik felében spanyol, ami érthető a spanyol partok közelsége miatt. De csak a frissen partraszállottak hordják a nemzeti viseletüket, a régebben itt lakók már letették azt és asszimilálódva az uralkodó francia elemhez, többé-kevésbé franciák, illetve algériaiak lettek.

A meredek hegyoldalokra kapaszkodó utcákon és a betömött szakadékok helyén merészen futkároz fel-alá a villamoskocsi; a kávéházak széles terraszain a kora délutáni óráktól kezdve édes szirupjai és vízzel hígított abszintje mellett hűtözik a nép. Afrikába ojtott békés francia város képe volna az egésznek, ha az utcákat nem tarkitaná annyi egyenruha. Algerben is elég sok a katona, de a nagy városban inkább elvész; hanem itt Oranban lépten-nyomon szembeötlik a gyalogosok ríktó piros-kék ruhája, a zuávok és a spahik lobogó, bő öltözete és itt lehet megtalálni az első szemét annak a hosszú láncnak, ami mint egy vérből és vasból, rengeteg szenvedésből és idetévedt emberi energiából összekovácsolt lánc végighúzódik az egész oráni provincián, mélyen le a Szaharába, és a minek a neve: *Légion étrangère*.

Az idegen légió! Annyira nagyszerű és annyira groteszk, — annyira hősi és annyira szennyes, egyszerre dicsősége és szégyen-

foltja a francia hadseregnek, — hogy arról nem lehet csak ilyen röviden írni, külön fejezet kell neki. Ide Oranhoz, bár itt még legionáriusok nincsenek, annyi köze van, hogy itt van az a hely, ahol minden új legionárius Afrika földjére teszi a lábát. A kikötő feletti hegyoldal, a Château-Neuf régi várarkainak és külső sáncainak helye, most csupa tropikus zöld és pompázó virág: a Promenade de l'Étang. A legszélső keleti kiszögeléséről egy kis parti crődbe

lehet belátni, amely a fehér mészkőfalaival, mint egy sarkantyú, élesen rajzolódik bele az öböl kék vizébe. A Fort Sainte-Thérèse; valamikor a spanyolok építették a kikötő védelmére, most *depót*, olyan katonai raktár féle. Csakhogy ennek a raktárnak az anyaga emberi anyag és az is a legkülönösebb ezen a világon. Idehozzák a a hajóból azokat a friss szállítmányokat, amelyek Marseilleből az idegen légió számára érkeznek. Ide még polgári ruhában érkezik a

Az idegen légió depótja Oranban.

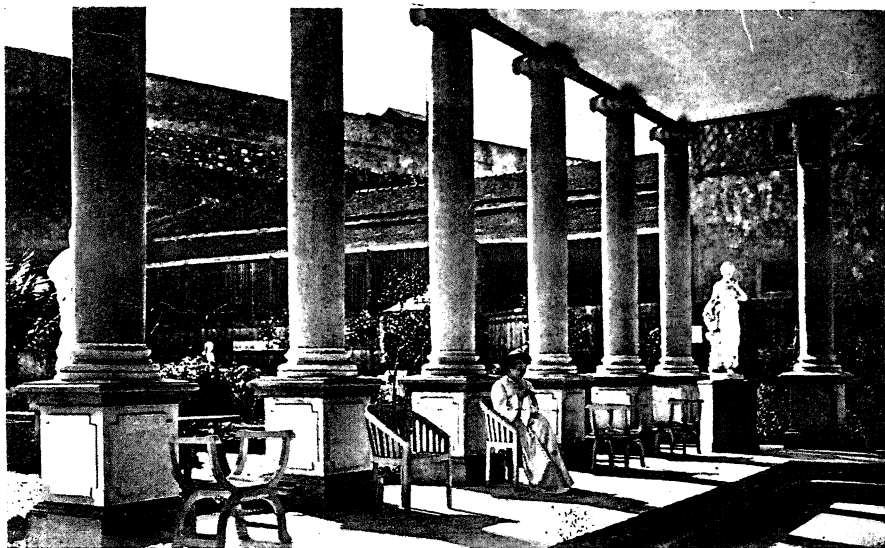
lezüllött iparossegéd, az ábrándos kalandkereső, az elszászi katonaszökevény, az adósságai miatt kvietált tiszt és mindaz a furcsa, rettenetesen kevert népség, amely az élet lejtőin lecsúszva, sokáig habozott a revolvergolyó és az idegenlégió között és végre is az utóbbit választotta. Innen azután hamarosan útnak indítják őket délnek, mert a *depót*-ban kell a hely az új szállítmánynak. A magas helyről, ahol álltunk, jól be lehetett látni az alattunk fekvő kis erőd udvarára; de nem mentünk le a legutolsó hajóval érkezett legionárius ujoncokat megnézni; tudtuk, hogy úgyis találkozunk még majd a légióval elég sokszor odalenn, délen.

Az oráni provincia déli részébe, az úgynevezett Sud-Oranais-ba lemenő utazó jól teszi, ha a hivatalos papírosokkal való ellátásán felül, lefelé való indulása előtt jelentkezik nemzete konzulánál. Odalenn a déli határokon soha sincsen igazi békesség, a marokkói határ pedig ezuttal éppen háborús állapotban volt; tanácsos tehát a konzulátuson való jelentkezés, hogy ha az emberrel valami baj esnék, legyen, aki utána tudakozódjék. Ha egyebet nem, hát legalább a nyomát ütik. Ilyen természetű járkálásaink között jutottunk el az oráni városházára, ami a Place d'Armes-on álló hatalmas, szép épület; az osztrák-magyar konzulátus helyét akartuk benne megtudakolni. Azt gondoltam, hogy a rendőrprefekturán tudják ezt leghamarább megmondani és sorra nézegettem a felirásos ajtókat, hogy melyik volna a nekem való, amikor az egyik ajtón különös felírást látok: *Conseil de Prud'hommes*. Szóról-szóra fordítva: «A bölcs emberek tanácsa».

— Ez kell nekem! — mondtam és benyitottam az ilyen szép címmel ékes tanácshoz, amelyről persze nyilvánvaló volt, hogy olyan, a mi kerületi választmányainkhoz hasonló jóléti bizottságféle, de ami a fő, tényleg sikerült benne egy hivatalosan is bölcs-

Fátyolos arab nők a város utcáin.

Az oráni osztrák-magyar konzul háza.

nek elismert férfiút találni, aki meg tudta mondani, hogy merre van a konzulátus. Utmutatása nyomán hamarosan megtaláltuk az egyik villa kapuján gubbasztó kétfejű szárnyas állatot, alatta a német és a második sorban szerénykedő magyar felírással, hogy ez az a hely, ahol bennünket, boldog osztrák-magyarokat képviselnek. Aki pedig itt, a messze afrikai földön a képünket viselni hivatva van, az egy jó módú osztrák kereskedő, Nessler úr; ő az oráni osztrák-magyar-konzul. Bevezettek hozzá és igazán nagyon kellemesen lepödtünk meg az osztrák-magyar monarchiának ezen az afrikai képviselőségén. Kiderült, hogy a konzul nagy kép- és régiséggyűjtő; mint már lassankint nyugalomba vonuló gazdag kereskedő, értékes képekkel, európai és afrikai régiségekkel vette magát körül csendes villájában. De a szenvedélyes művészetbarát nem elégedett meg az értékes tartalommal, amit háza magában rejt, hanem, ami a legeredetibb gondolat, a tartalomhoz méltóvá tette a keretet is. A villát, amely kívülről, az utcáról, semmiben sem különbözik banális társaitól, belülről átvarázsolta gyönyörű szép római villává, körülfutó oszlop-sorokkal, antik szobrokkal, ciprusok és narancsfák közt csobogó szökőkutakkal. A szíves háziúr, mikor elvégezte velünk a konzuli dolgát, behívott tuszkulánumba; a fehérkavicsos útjain járva,

igazán megkapott ez a karguentai platóra cseppent kis klasszikus folt. Hogy ez a római emlékekkel teli afrikai föld hogyan megtudta illetni a nem lateiner ember lelkét is, hogy idevarázsolta kétezzer éves elődjének, a *fortunatus mercator*-nak öreg napjaira való pihenőhelyét! Felemelő érzéssel hagytuk volna el a kedves helyet, ha, amikor az utcáról utóljára visszaneztünk rá, a kapu fölött nem terjeszkedett volna megint ott a külföldön járó magyar ember kiáltó szegylene, a nagy sötét, kétfejű madár, a gyomrában elnyelt szegény magyar címer nélkül.

***

Most már azután igazán ideje volt, hogy lefelé forduljunk délnek. Amit idáig láttunk, az még mind kultúra, túlságosan sok kultúra volt ahhoz, hogy az a geografust a még nem ismertnek, vagy legalább a kevesek által ismertnek érdekességével izgathatta volna. Amiért a geografusnak lelkesedni és esetleg a testi épségét is kockáztatni érdemes, az túl van ezeken a magas hegyeken, a tengerparti Atlasz-nak hol erdős, hol kopár láncain, amelyek az oráni provinciának tengerparti részét a Tell-től, a nagy füves platóktól és az azontúl még délebbre következő hammadáktól, a pusztaságtól elválasztják. Maga az Atlasz-hegység, illetve annak az ide, Oránba eső része már csak a multban volt érdekes, Jules Gérard, a világhírű oroszánvadász és a nemkevesébbé világhirre jutott epigonja, tarasconi Tartarin idejében. A félelmetes biztonsággal célzó francia kapitány itt, az Atlasz-hegységben lötte halomra az ő vadásztrofeáit és ide telepítette be a regényíró képzelete a hátán egész arzenált cipelő nyárspolgárt, aki elindult, hogy a nagy vadász dicsőségét szerezze meg nevének. Ma már mindebből a vadászromantikából nincsen az oráni és az algériai Atlaszban semmi; a francia katonatisztek régen kilőtték az utolsó oroszánt is és aki ilyen királyi vadat akar a fegyvere elé keríteni, annak át kell mennie a szomszédos Marokkóba, vagy messze le, a Szahara középső és déli részeibe. *E'saba'*, a nagyúr, megszűnt dörgő hangját hallatni az Atlasz sziklahasadékai között.

Hogy a letűnt vadászdicsőség helyét mi foglalta el, azt jól lehet látni arról az elég primitív és lassan haladó vonatról, amely

Oranban az államvasutak pályaházából indul ki. Ellentétben a tengerparti forgalmat ellátó magántársaság, a Paris-Lyon-Mediterranée afrikai vonalaival, amelyek világforgalomra vannak berendezve, szépek és kényelmesek, — a lefelé, délnek menő állami vasút legfőképpen stratégiai célokra, meg teherszállításra való és az utasok kényelmével ugyan nem sokat törődik. Az igaz, hogy nem is igen van, akikkel törődjék; az első osztályon kevés utas van, a másodikat pedig legnagyobbbrészt arabok töltik meg. A jegyváltáskor még nem tudtuk, hogy ezen a vonalon több osztály nincs és hogy a második osztály már a legszélsőbb demokráciát képviseli és így az első napon ebbe kerültünk bele. Így legalább még jobban kitapasztaltuk, hogy mi az, egy stratégiai vasúton utazni, amelyen az utazó polgári népség csak olyan türt szállítmányféle. A piszkos kis pályaudvarról kiinduló vegyesvonal végtelen lassúsággal zakatolt át az Orant körülvévő síkságon, érintette az oráni nagy sebkhata, sós-tavat, amelynek felülete mértföldekre fehérén ragyog a lerakodott sótól. Azután hegyek között és egy bozotos erdőn ment át, a Moulay-Ismaïl erdején; a vad olajfák és thuják sok elesett arab, berber, spanyol és francia katona jeltelen sírja fölött nőnek. Valami sajátságos előszeretettel használták fel ezt az erdőt a küzdőfelek csatatérnek; az arabok a tizenharmadik században egy spanyol és később egy marokkói sereget tettek itt tönkre és az oráni provincia elfoglalásakor ugyancsak itt esett el a Chasseurs d'Afrique második ezredének az ezredese, Oudinot. A vonat utóbb megint síkságra ér; a Sig és a Habra folyóknak a tengerpartig nyúló síksága ez, amelyet mesterséges öntözéssel tesznek termékennyé. A hegyek közül a síkságra igyekvő folyókat a legalkalmasabb helyen, szűk völgyekben gátakkal feltartják, azután az így feltorlaszolt vizet öntöző csatornákon szétvezetik. Ezért termékeny az egész nagy síkság innen egészen a tengerpartig; spanyol gyarmatosok lakják, akik jók az ilyen durva munkára, amit az öntözés megkíván. De nemcsak verejtéket kíván meg az öntözés munkája, hanem esetleg emberi életet is; megtörtént, hogy az óriási víznyomás alatt átszakadt a gát és az egész víztömeg lezúdult a síkságra, irtózatos pusztítást vivén véghez azon. Ez történt a Sig folyó gátjával az 1885-ik év telén, amikor az ujonnan épült víztartót átadták a használatnak és az első

izben töltötték meg színültig a felfogott folyó vizével. Óriási vízmennyiség, tizenennyolcz millió köbméter víz volt a medencékben, de a gát nem állotta ki a próbát, átszakadt és a lerohanó víz tönkretette az egész környéket. Azóta megint helyreállították a víztartót.

A vasút mentén a kép mindenütt ugyanaz; éles napsütésben, kaktuszsövények és magasra nőtt, gyönyörű virágú aloe-sorok mögött maradoznak el a learatott nagy gabonaföldek. Közöttük poros országutak húzódnak végig, az irányukat itt-ott jelzi egy eukaliptusz-sor, rajtuk hol egy spanyol gyarmatos hajt az idomtalan nagykerékű öszvéres kordéján, hol egy piszkosfehérbe burkolt arab nógatja a kis szamarait. A hátukon keresztbevetve egy-egy gabonaszák; valamelyik malomba viszi öröltetni. A földek között sok helyen még most, nyár derekán is ott csillog az odavezetett vízerecske, ahol még kell a zöldségfélének az öntözés, verejtékező arab napszámosok dolgoznak rajta. Vannak helyek, ahol még egészen primitív módon, emberi vagy állati erővel megy az, de sok helyen egészen modern berendezkedést lehet látni: karcsú, vasvázás tornyok emelkednek magasan a thuja és eukaliptuszfák fölé, a tetejükön acélszárnyas kerék, amely könnyedén libben és forog a szél minden kis fuvalla-

Útban a malom felé.

tára. A szél erejével forgatott öntözőgépek ezek; a forgókerék a magasból olyan hangokat ad, mint az eol-hárfa, közelebről nézve, nagybetűs írás hirdeti, hogy honnan került ide a praktikus jószág: Chicago, U. S. A.

Feketebarnára sült gyarmatosok, amerikai öntözőgépek, és a munkájuk eredményével, gabonaszákokkal telepakolt hosszú tehervonatok között érkezik be a mi «vegyes»-ünk egy-egy kis állomásra, ahol hosszú időig to-

Eukaliptusz ág.

latják, rángatják előre-hátra, hogy még egynehány kocsit ragasszanak hozzá és hogy azután majd még lassabban menjen. Minden ilyen alkalommal a kocsinkban lévő arabok egész népünnepélyt csapnak az állomáson várakozó honfitársaikkal; a *szálem aleik*-ek röpködnek a levegőben, megcsókolják az ujjuk hegyét és így illetik vele a másiknak ruháját, egy-egy tekintélyesebb öreget pedig valóságos fiúi tisztelettel fognak körül. Azután seregestül tódulnak az állomási kúthoz, hogy a kancsóikat megtöltsék és mikor ismét indul a vonat, a sok lebegő burnusz és mezítelen barna láb meg kaffogó papucs egymásba gabalyodva tolong vissza a kocsik lépcsőin. A kocsiban egyébként nemcsak az arabok nyüzsögnek, hanem a legyek is; a jó forró levegő meg a sok sárgadinnyehéj odacsábítja őket és a zümmögésük mélabús muzsikává olvad össze a kocsi egyik végétől a másikig hömpölygő arabs diskurzus gurgulázó torokhangjaival. Azt mondani sem kell, hogy arabs utitársaink egyenkint és külön-külön jól megbámulnak minden felszerelési tárgyat, ami az európai utas táskájából útközben napfényre kerül; kellőképen megcsudálják az összecukható vízipoharat, a fotografáló masinát, de a legélénkébb méltatásban a fel-fújható és megint összelapítható útipárna részesül. Erre már nem-

csak a kíváncsibb része, hanem a tisztelőitől körülvelt öreg marabu is felnézett; lassan felemelte szempilláit és lassú, fáradt tekintete egy percre végigsíklott a furcsa jószágon, amit a frenkek — Allah ne vegye nekik bűnül! — a maguk gyönyörködtetésére kitaláltak. Azután megint lecsukódtak az ősz szempillák és a resz-
ető, öreg ujjak tovább morzsolták a nagyszemű arab olvasót,

Így tettük meg az utat Orantól Perrégaux-ig, ahol a vonat délnek fordul; reggeli 6 órától déli féltizenkettőig szerencsésen befutottunk hetvenöt kilométert. Mikor itt hosszabb pihenésre kiszállottunk, csekély megerőltetéssel visszaemlékeztem, hogy ennél gyorsabb vonaton is utaztam már, így például a new-york-chicagói flyer-en, amely ekkora utat épen negyvenöt perc alatt fut meg. Vagy a liverpool-londoni «halálvonat»-on, amely Angliát három és fél óra alatt szeli át keresztben és közben sehol sem áll meg, legfeljebb — kisiklik. Az oráni állami vasút ilyen közveszélyes dolgokat nem művel; nem siet és nem is siklik ki, inkább megáll a nyílt pályán, de ezt azután annál többször. Végre is errefelé Afrikában a mohammedán türelemnek van igaza: akár siet az ember, akár nem, végre mégis csak elér oda, ahová iparkodik. Ha ma nem, hát holnap; ha akkor sem, úgy majd egy hét múlva, és ha az idén nem, a jövő esztendőre egészen bizonyosan. Lám, ide Perrégaux-ba is egészen szépen megérkeztünk; mire való lett volna a fölösleges sietség?

A város Perrégaux generálistól kapta a nevét, aki Constantine második ostrománál halálosan megsebesült ugyanazon a helyen, ahol a fővezér, Damrémont elesett. Csinos kis hely a Habra folyó mellett; van vagy négyezer lakosa, annak a legnagyobb része európai. Széles, nagy, befásított utcái vannak, a közepén egy szép park. Többet a legjobb akarattal sem lehet mondani róla, legfeljebb még azt, hogy temérdek por van benne és még temérdekebb légy. De ez a két utóbbi minden afrikai városhoz hozzátartozik, úgy hogy nem kell külön felemlíteni a látnivalók között. A vonat áll benne jó másfélórahosszat, azzal a biztatással, hogy akkorra «valószínűleg» összeállítják az újat, ami majd tovább megyen, Mascara meg Saïda felé.

Perrégaux-n túl a vasúti vonal ismét belejut az Atlasz hegyei közé; nem messze a várostól a Habra folyó völgye összeszorul és

itt tartóztatták föl a vizét a beleépített gáttal. Az óriási kőfalat nyolc évig építették és kétmillió négyszázezer frankba került, de nem tartott tovább mások nyolc évnél; 1881 december 14-ikén éjjel átszakadt és a mesterséges tó vize, mint a tenger zúdult le a városra és környékére. Az irtózatossággal rohanó víztömeg rémületes pusztítást vitt véghez mindenben, amit útjában talált; elsöpörte a házakat, felhasogatta a szántóföldeket és ezrével pusztí-

A perrégauxi gátszakadás pusztításai.

totta el a háziállatokat. Óriási volt az emberáldozat is: több mint négyszáz embernek az életébe került ez az apokaliptikus éjszaka. — A gátat utóbb újra felépítették és tíz méter vastag fallal annyira megerősítették, hogy emberi valószínűség szerint most már nem forog fenn a gátszakadás veszedelem. A víztartó ma *huszonötmillió* köbméter vizet fog fel és amilyen nagy pusztító erő volt ez a víztömeg veszedelem idején, olyan nagy áldás most az egész környékre. A felfogott vizet az öntözőcsatornák harminchatezer hektár területen vezetik szét; az ezüstös víz csikjai mindenütt ott csillognak a gabonaföldek, szőlők és a gyümölcsfaültetvények között.

A vonal folytonosan emelkedik; a kocsisor nehézkes kapaszkodással, elébe fogott két mozdonyal megy fel az Atlasz egyik hegyláncának, a Beni-Chougran-nak gerincére. Az erdők eltűntek; kopár, a nap-sütésben ragyogó fehér sziklák halmozódnak egymásra, az omladékaikban görcsösen kapaszkodik meg egy-egy füge-, kaktusz- vagy vadolajfa. Ahol sikerült egy kevés termőföldet megmenteni a télen át lerohanó hegyi vizektől, ott egymásra rakott kövek kerítésével veszik azt körül, és a sovány föld azon belül hozza szegényes termését rongyos burnuszú gazdájának. Orannak a Karsztja ez; nem kellett sem a francia hódítónak, sem a spanyol gyarmatosnak. Ezekkel majd ott találkozunk megint, ahol Mascara termékeny síkságán bővében terem a búza, az olajfa, a szőlő, -- azután még tovább délen, ahol a gabonatermelő farmok lassankint eltűnnek és a termőföld fokozatosan beleolvad a nagy füves platók, a steppék világában és ahol a halfa-fű birodalma elkezdődik.

A gerincen áthaladva, az egyik kis állomásnál, Tici-nél, szárnyvonal válik el Mascara városa felé, amelynek fehér falait sokáig lehet látni a távolból. Ez volt a székhelye a híres Abd-el-Kadernek, aki Oran-nak a franciák által történt elfoglalása után fegyverrel szólította a tartomány legharciasabb törzseit és másfél évtizeden keresztül temérdek bajt okozott az új foglalóknak. Abd-el-Kader felvette az emir címet, kihirdette a szent háborút, a *dzsibád*-ot a a hitetlenek ellen, és fanatizált katonáival olyan sikereket tudott elérni, hogy a franciák is kénytelenek voltak számolni vele. Bougeaud tábornok 1837-ben megkötötte vele az úgynevezett tafna-i egyezményt, amellyel az emir az algériai tartomány tekintélyes részének és majdnem az egész Orannak ura lett. Akkorában sokat támadták is a tábornokot ezen megalázó békekötése miatt; szerencséjére Abd-el-Kader maga volt az, aki a békét nem sokáig tartotta meg. Az 1840-ik év legelső napjaiban újra kitört a háború, de az első kalifák fanatizmusával harcoló emir most már nemcsak Bougeaud tábornok, később marsallal találta magát szemben, hanem egy másik férfival, akit eddig még nem volt alkalmá megismerni. 1840-től kezdve a constantine-i hős, Lamoricière, volt Oran katonai parancsnoka és Bougeaud marsallal együtt végigküzdötte az egész hadjáratot.

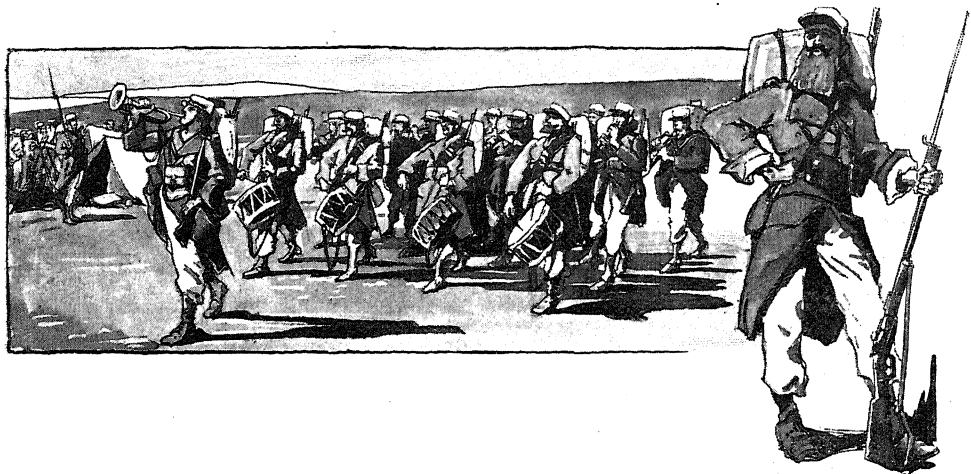
Mind a két fél a végső elszántsággal küzdött, mert tudta, hogy most véglegesen le kell számolnia egymással. Az arabok tízezzel gyülekeztek össze a próféta zöld zászlaja alatt és vad elszántsággal rohantak neki a francia ágyúk kartácsolásának; de a francia csapatok is, köztük az akkor még fiatal idegen légió, a hősiességnek csodáit művelték. Az út, amerre keresztüljöttünk, még most is tele van ennek az elkeseredett küzdelemnek emlékeivel. Nem messze Orantól, a tengerparthoz közel van egy kis város, Mazagan; Abd-el-Kader csapatai ezt támadták meg először és a mascarai főnök vezetése alatt egy tízezer főnyi arab sereg három napon át szakadatlan ostromot intézett ellene. A várost a Bataillon el’Afrique-nak mindössze egy százada, százhuszonhárom ember védte Lelièvre kapitány vezetésével és az egyenlőtlen küzdelem mégis az arabok visszavonulásával végződött. A tartomány városkái tömegével viselik az olyan törzstisztek, tábornokok és ezredesek neveit, akik ebben a hadjáratban szereztek halhatatlanságot maguknak és újabb gyarapodást a nemzeti gloire-nak: Bedeau, Bosquet, Cassaigne, Chanzy, Géryville, Montagnac, Trezel és sok más. A fényes nevek viselői mellett egyszerű emberek is hozzájutottak, hogy emléküket ilyen módon örökítsék meg; épen az imént, Perrégaux és Mascara között jöttünk el egy a hegyszorosban érdekesen fekvő kis helység mellett, amely egy egyszerű altisztnek, Dublineau-nak a nevét viseli. Ezt a derék katonát ezen a helyen, Mascara felé való útjában meglepte egy nagyobb felkelő csapat, de ő mindössze két emberével elálta a szoros utat és a három ember fedezékek mögül lövöldözve, órák hosszat tartotta a helyet, míg végre a lövöldözés zajára nagyobb csapat került elő és kiszabadította őket. — Másfél évi hadviselés után először is az emir székhelye, Mascara esett a franciák kezébe, majd további két és fél év múlva utolsó erősségeit is elfoglalva, megmaradt követőivel átszorították őt a határon Marokkóba. Onnan még egyszer hallatott magáról, de arról a marokkói határon, az Isly folyónál lesz szó. Óran véglegesen a franciák kezében maradt; nem anélkül ugyan, hogy a hatvanas és hetvenes években még egynehány felkelést ne kellett volna leverniök, de olyan veszedelmes ellenféllel többé nem kerültek szembe, mint aminő Abd-el-Kader, szószerint: A «Hatalmasnak szolgája» volt. Mascara ma teljesen francia város;

a nyugati arabság Emir-jének nagymecsetje, az Aïn-Beïda mecset, ahol a fanatikus népvezér annyiszor prédikálta ujjongó hivei előtt a szent háborút a hitetlenek ellen, nagyon csöndes helyé lett: emeleteket húztak belé és ma katonai magtára az ott állomásozó helyőrségnek.

A vasútépítéskor a különben híres város vagy tizenkét kilométernyire elesett a fővontaltól és rövid szárnyvonal vezet belé. Tüszkölő kis lokomotívot fognak két kocsi elé és azok, tele az ablakokból kilebegő burnuszokkal, kiabáló, integető fehér alakokkal, lassan zörögnek el balra, mi pedig megyünk a Tell fensíkján délnek, le Saïda felé. Unalmas, szépségek híján való út; a délutáni napsütésben úgy ég a *bled*, a puszta, akár a jászkúnsági puszták ilyenkor odahaza. Itt-ott a védettebb helyeken egy-egy zöld folt, thuják, mimózák, vad-fügefák, nagyvirágú aloék, azután megint a learatott gabonaföldek szürkésbarna sávjai, kiégett tarlók, a közepükben néha egynehány beduin sátorral. Alacsonyán nyulnak el, mint nagy fekete üszökgombák, a tarlón; az állataik ott legelnek a közelükben, egy-egy hegyesfogú kabil-kutya őrzi őket. Végre lefelé hanyatlik a nap a saïdai hegyeken és a késő délutáni ferde sugarak egy szétterülve épült, szép kis fehér várost aranyoznak be a fensík szélén. Ez a Tellnek, az Atlasz fensíkjának utolsó városa, Abd-el-Kadernek volt második székhelye, *Saïda*, magyarul: «*A szerencsés.*»

Mimóza ág.

A SIVATAG TÖRTÉNETEI.

AMI EZENTÚL következik, az már nem rendszeres útinapló, hanem élémtolakodó impressziók tömege, úgy, ahogyan ettől a júliusi estétől kezdve, mint egy egészen idegen, eddig nem ismert világból való képek rám zúdultak és Afrikának, az ő nagy sivatagjának és az abban élő embereknek a csodálatos életét ismertették meg velem. Irom őket, ahogyan a tollam alá kerülnek.

I.

Az esti térzenére gyülekező legionáriusok csoportja között állok Saïdanak a főterén. A kaszárnyájuk fenn van a hegyen, ők maguka vacsorájuk után lejöttek ide a piacra; vagy félórája jön lefelé kettesével, hármával a sok, fehérruhás, kéköves legény, nemsokára megjön a «clique» is, a zene, azt várják. A tiszt urak az egyetlen szálloda terraszán vacsorálnak, ők majd a jó bor mellől hallgatják a zenét. A legionáriusnak erre nem mindig telik, de legalább a dohány olcsó, hát annak az élvezetéből veszi ki a részét. Száz és száz cigaretta tűzszemecskéje villog a félhomályban és csendes beszélgetés morajlik a csoportokból, olyan, mint a patakzúgás.

Még nem ismerek senkit, azt sem tudom kivenni, hogy milyen nyelven folyik a diskurzus az egyes csoportokban. Közelebb megyek hozzájuk; arra várok, hogy ha majd jön a zene, hangosabbak lesznek és akkor kitűnik, nincsen-e közöttük magyar? Azt megszólí-

tom. Ha az nem akad, akkor jó lesz egyelőre a német is. Az van közöttük bőven.

Csakugyan, mozgolódás támad. A csoportok széjjelnyílnak és utat engednek vagy harminc, magukhoz hasonló fehérvászaronruhás és kéköves katonának, akik hozzák a hangszereiket, a trombitákat, a dobot és ami a légió zenéjében a fő, a hosszú sípot, a fifre-t. Most már egyszerre hangosabb lesz a zúgás és kivehetőek az egyes hangok:

— Voilà la clique!

— Ecco la banda!

— Die Musik kommt!

És még egynehány nyelven. De magyart, hiába figyelek, nem hallok sehol. Még tovább hallgatóznék, hátha valahol megütné a fülemet magyar szó, de egyszerre csak belevág a zene az emberi hangok zúgásába és az első akkordjaival lassan, ünnepélyesen hangzik fel a Légió legnépszerűbb nótája:

Tiens, tiens, voilà du boudin,

Voilà du boudin,

Voilà du boudin!

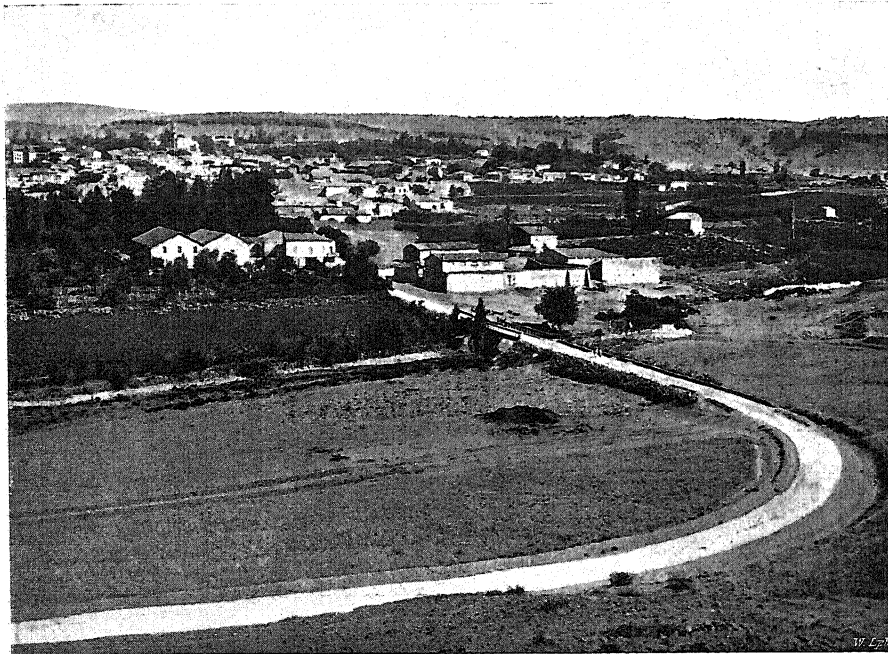
Ezt még mind a trombiták fújják és a dobok tompa, nehéz ütésekkel vágnak bele. A sípok alig hallatszanak, csak a lassú, szinte ünnepélyes dallam közül kivillogó élesebb hang mutatja, hogy azok is működnek. De a következő sornál egyszerre csak azok kerekednek felül és élesen, sikítóan, mint a vércsevijjogás szalad szét ezerfelé a hangjuk:

Pour les Alsaciens,

Les Suisses et les Lorrains . . .

Azontúl vége annak, amit az európai katonazenéhez szokott fül zenének ismer és helyette egy nálunk ismeretlen, vad, szenvedélyes, vérforraló, igazi afrikai zene harsogja, füttyüli, sivitja bele az exotikus hangzavarát a kis katonaváros csendjébe. A huszonöt-harminc hosszú síp úgy ugrál, mintha felizgatott kígyósereg volna és a hangjuk is olyan, mint a százszorosan felfokozott, dallamokba szedett éles, dühös kígyósziszegés. Ide-oda ugrálva a levegőben,

fújják, füttyülik ezt az embervadító, izzó afrikai nótát, a legionárius-marsot, aminek az értelme annyira semmi, hogy meg sem lehet kísérelni a szöveg átültetését, de a melódiája olyan, hogy a félholtat is új életre tudja támasztani és megegyszer nekivinni az arabok golyóinak. Van benne valami a Marseillaise fenségéből, még több a Carmagnole és a «Père de la victoire» dühös, romboló forradalmi hangjából; a valóságban pedig az emberi idegeknek a végsőig

Saida.

való felizgatására jó ez a *boudin*, a «véreshurka-nóta», amelynek a hangjainál ez a szegény kilökött emberekből álló bérenc hadsereg, Franciaország legharciasabb két hadteste, ez a modern pretoriánus-gárda gondolkozás nélkül dobja magát oda a halálnak. Nem a francia zászló dicsőségeért, mert hiszen az idegen neki; a légion étrangère épen azért «idegen légión», mert idegen nemzetek fiából áll, akiket a piros-fehér-kék trikolor nem tudna lelkesíteni, de gondolkozás nélkül rohan a golyózápomba, ha a *légión* zászlaját viszik előtte és a «boudin» zenéje harsog a fülébe. Most is egyszerre kiült az arcokon a lelkesedés, amíg a legionárius nóta szóllott;

pattogott, mint a kiégett sziklákba vágódó golyók hangja, sírt, mint a halálra sebzettnek sikoltása és ujjongott, mint az ellenséges sáncokra felözönlő rohamoszlop; a legionáriusok pedig, már amelyikük tudott annyit franciául, dudolták hozzá a naiv szöveg utolsó sorait:

«Pour les Belges, il n'y en a pas
Ils sont trop tireurs au flanc...»

Az exotikus esti kép, a vijjogó zene, az éneklő katonák és körülálló tarka népség fölött pedig a fák közé bujtatott lámpák félhomályában ott trónolt egy karcsú szobormű sil-

A légio hőstetteinek emléke Saida főterén.

houette-je, egy oroszlánnak és egy legionárius tisztnek a kőbe és bronzba öntött alakja, — azoknak az emléke, akik az utolsó évek harcaiban itt, déli Oránban estek el a légio zászlájának védelmében. A tiszt kezében ott volt a magasra tartott légio-zászló, annak bizonyosságául, hogy ez volt, amiért ezek a névtelen hősök a halálba mentek. És én magamban hozzátettem: És ez a muzsika volt az, ami őket a halálba vitte.

***

Az induló elhangzott, a zenekar más, békésebb nótákba fogott és a legionáriusok kis csoportokban jártak föl-alá a poros sétatéren. Most már könnyebben lehetett hozzájuk férni: egyszerűen megáll az ember az egyik, németül beszélgető csoportnál és megszólítja a legközelebb esőt:

— Az urak németek?

A felelet természetesen egy lelkes:

— Ja, ja, natürlich! Sind Sie auch ein Deutscher? — És egymásután mindjárt be is mutatkoznak, hogy ő württembergi, a társa bádeni, ez itten porosz, amaz pedig osztrák. Kíváncsian lesik a feleletet, hogy a kérdezősködő ismeretlen melyiküknek a szűkebb hazájából valónak fogja magát vallani?

Persze, kénytelen voltam a szegény emberek lelkesedését egy kissé lehűteni és megvallani, hogy egyiküknek sem vagyok honfitársa, de mégis legközelebb áll hozzám az osztrák. Más világrészben, más színű emberek között minden fehér ember testvérszámba megy, az osztrák pedig — mindenesetre a megfelelő közjogi rezervációkkal — szinte honfitársnak számít. Így hát egyelőre a wiener-neustadti fiú lett az újonnan felfedezett honfitárs, a többiek pedig körbe álltak és a világtól elzárva élő emberek kíváncsiságával lesték, hogy miféle hírt hoz ez a ritka idegen az olyan régen elhagyott fehér földrésről?

Elmondottam nekik, hogy magyar ember vagyok, földrajzi utazó, aki lefelé megy délnek, hogy egészen közelről megismerje ezt a sivatagországot. De hogy nemcsak a felszínét, hanem a lelkét is

A téren gyülekező arabok.

tanulmányozom ennek a csodálatos darab földnek és hogy ahhoz hozzátartozik az idegen légió. Itt, Saïdában láttam meg az első legionáriusokat és amint tehettem, megszólítottam őket. Magyar embert keresnék, de örömmel elbeszélgetek a németekkel is.

— No az bizonyos, hogy mi nekünk is van elég elmesélni valónk, ha csak az kell — nevetett a württembergi. — Hanem ahhoz jobb lesz, ha nem maradunk itt egy nagy csoportban a tér közepén állva; van a kaszárnyában egy magyarunk, azért majd elküldünk, hogy jöjjön le ide, mi pedig addig sétáljunk tovább, mert máris gyanúsán néz Önre ez a *sergent*.

— Gyanúsán néz? Hát mit vétettem én a sergent-nak, hiszen még alig két órája vagyok a városban?

— Hja, uram — feleli a német — éppen azok a leggyanúsabbak, akik rövid időre jönnek, hirtelen megjelennek és megint eltűnnek. Nehány napra rá azután rendesen eltűnik egy-két legionárius is a legpénzesebb fiúk közül. Ezek az *agents de désertion*, a szöktető ügynökök.

Kénytelen voltam hangosan felnevetni, annyira érdekes volt az új helyzet. Jártam már ebben a világban sok mindenféle minőségben és néztek még több egyébnek; voltam amerikai misszionárius és globetrotter, néztek angolnak, franciának, sőt volt eset, amikor Japánban orosz kémnek tartottak, de ezért a különös megtiszteltetésért ide kellett eljönni, hogy agent de désertion-t nézzenek ki belőlem.

— És mivel szolgáltam rá erre a gyanúra? — kérdeztem a légionáriust.

— Hja, uram, furcsa világ van erre mifelénk — felelte az. — Lássá, én szegény, földhözragadt ember vagyok és az is voltam mindig; a nyomorúság kergetett bele a légióba, mint sok mást, de a légió olyan csodálatos keveréke az embereknek, hogy akad abban mindenféle családból és osztályból való ember. Gazdag fiúk, akik valami ostobaságot követtek el otthon, ami miatt egyidőre el kellett tűnniük hazulról; leszerződtek a légió öt esztendejére, hanem azután hamar megunták a mulatságot, a kemény életet és a szigorú fegyelmet és most menekülni szeretnének innen. Időközben esetleg a családjuk is megbocsájtott nekik vagy a barátaik adtak össze pénzt

és most szeretnék őket kimenteni a légióból még a szerződés letelte előtt. Csakhogy nehezen megy a dolog; mindenfelől a pusztaság vesz bennünket körül, ha arrafelé szökik valaki, az utána küldött lovas csapat hamar elfogja, akkor azután következik az oráni haditörvényszék, — a vasúti állomáson pedig mindig őrség áll és figyeli az elutazókat. Így hát a meneküléshez pénz kell és külső segítség. Ezt hozza a szöktető ügynök és ezért többé-kevésbé gyanús itt minden idegen, aki a legionáriusokkal szóba áll.

Hogy ok nélkül ne veszélyeztessük új ismerőseink jó hírnevét, elváltunk a csoporttól és ismét belevegyülve a tömegbe, csak egykettővel sétáltunk tovább. Kérdezősködtek a nagyvilágról és történetekbe fogtak a katonák, amikor egyszerre csak egy siető alak közeledett és belefurakodva a sűrű csoportokba, megértetni iparkodott magát a harsogó zene között s izgatottan kérdezősködött: Merre vannak a magyarok?

Megszólaltunk, hogy: Itt! és a következő percben előttünk állott a honfitárs. Erős, értelmes kinézésű, a puszták napsütésétől barnára égett bőré ember volt; rögtön meglátszott rajta, hogy nem a kasza, meg kapa mellől került a katonasághoz, hanem valami finomabb foglalkozása volt, mielőtt a légió fehér-kék ruháját magára vette volna.

— Isten hozta az urakat! — szólt. Hogyan kerülnek ide a világ végére, ahol ember nem jár?

— Lefelé megyünk, a Szaharába, — feleltem — és érdekel minden, ami ahhoz hozzátartozik, a légió is, és azok a magyar emberek, akik abban vannak. Vannak-e sokan?

A katona arcára szomorúság ült ki.

— Vannak, az bizonyos. Hogy sokan-e, azt nem hinném. Ámbár hiszen — és az elesett legionáriusok emléksobrára mutatott — nem lehet tudni, hogy a sok névtelen közül hány magyar fiúnak is szól ez az emlék? Élőt keveset tudok; lejjebb innen, a déli divízió főhelyén, Ain-Sefrában van kettő, egy káplár meg egy közlegény. Itt Saidában én magam vagyok, de engem is holnap indítanak oda le egy szakasszal. Valószínűleg többen vannak fönt Sidi-Bel-Abbès-ben, az első hadtestnél, meg szétszórva a *bled*-ben, a kis helyőrségekben, de azok olyan messze vannak, hogy nem tudunk egymásról semmit.

Nem hallani itt magyar szót esztendőszámra, azért siettem olyan lélekszakadva, mikor a kaszárnyába meghozták a hírt, hogy két magyar ember van idelelenn a zenénél. Hej, ilyenkor érzi az ember, hogy mi az, elszakadva élni a hazájától.

— Hát mondja honfitárs — kérdeztem tovább a katonát — ha már ilyen szerencsésen összekerültünk, hol beszélgethetnénk egy kissé? Nagyon szeretném, ha az első magyar legionáriustól, akivel életemben összekerültem, hallhatnám, hogy hogyan jutott ide és hogy milyen is hát az élet a légióban.

A katona ugyanazzal az aggodalmas pillantással nézett körül, mint az előbb a német kollégája és ő is azt felelte, hogy ezen a helyen, ennyi ember előtt nem tanácsos. A szökések rendszeren olyankor fordulnak elő, amikor egy-egy csapatot levisznek a déli helyőrségekbe, a veszedelmes helyekre, hogy a visszatérőket felváltásák. Az elcsigázva, sokszor megsebesülten visszatérők borzalmas dolgokat mesélnek a lefelé indulóknak a sivatagi szolgálat rettenetes szenvedéseiről, meg a kegyetlen és ravasz ellenségről, a határon átcsapkodó marokkói rablókról, akik állati kegyetlenséggel bánnak a kezük közé eső sebesült katonákkal. Így azután nem egyszer megtörténik, hogy útban odafelé, vagy közvetlenül az indulás előtt egynehányan megszöknek, azért kísérik őket ilyenkor különös figyelemmel.

— Majd holnap, a vasúton, hiszen úgyis együtt megyünk egész nap. Ha nem is egy osztályon — mondotta nevetve — de majd módját ejtjük, hogy elbeszélgethessünk. A káplár, aki a szakaszunkat viszi, jó fiú, nem lesz neki kifogása, ha megmondom, hogy hosszú idő óta most van alkalmam magyarul beszélni. — Hogy el ne felejtsem a nyelvet! — tette hozzá — ezt majd megérti...

Közben végét járta a zene is; utolsónak valami valcert játszott, ami már nem mozgatta meg a katonasziveket, mert a legények csoportosan otthagyták a teret és a mellékutcák kis korcsmaiban tüntek el, hogy ott a Tell olcsó vörösborai mellett búcsúztassák el a holnap induló bajtársakat. Csak egynehány lézengő arab meg a fekete csipkekendős spanyol leányok maradtak a téren, akik egymásba kapaszkodva, hangos viháncozással járták a poros sétatutakat, azután vége lett ennek is. A zene összerakta szerszámaait, kioltották a lámpákat és csak egy helyen maradt világosság, az egyetlen

szálloda terraszán, ahol Messieurs les officiers, a katonatisztek ültek az asztalnál késő éjszakáig és élvezték az elmúlt forró nap után az Atlasz hegyei felől idenfujdogáló hűvös esti szellőt, meg azt a kis darab Franciaországot, az egynehány üveg bordeaux-it, ami az asztalukat díszítette. A hegyen lévő kaszárnyában elhangzott a takarodó, siető legionáriusok, akiknek ez estére nem volt kimaradási engedélyük, bukkantak fel a gyér világításból, szalutáltak a tisztjeiknek, azután mint fehér árnyékok tűntek el a hegyre vivő úton. Mikorra az utolsó,

Városkapu Saidában; előtte legionáriusok.

hosszúra nyújtott kürtszó is elhangzott, üres volt a tér és az egész kis katonaváros, csak a terrazon folyt még a halk beszélgetés, egynehány kis korcsma ablakából szűrődött ki a fény és a mascarai kapu meg a többi kapuk előtt járt föl-alá messzehangzó lépésekkel a fegyveres őrség. Köröskörül a pusztaságra ráfeküdt a nagy világtalan, hangtalan csend, az afrikai puszták sejtelmes csendje, ami eltakar mindent, az éjszakai préda után járó sakált, a magányos tanya felé kigyó módjára csúszó rabló beduint és a szökevény legionáriust, aki talán épen most ereszkedik le a kaszárnya ablakából, hogy a jótékony sötétségben neki vágjon a szabadságnak, vagy

az őrzőjárat golyóinak. Ki tudja, milyen lesz a szerencséje? Reggelre egy golyójárta holttest, vagy a kaszárnya ablakfájáról messzire lobogó kék öv lesz a hirdetője, hogy az éjszaka sem mult el esemény nélkül a kis város fölött...

II.

Ezen az éjszakán nem történt semmi; a délfelé szállítandó kis szakasz, az «escouade» reggelre hiánytalanul ott sorakozott a pályaudvaron. Nagyon örültem, hogy így volt, mert ha véletlenül másképpen történt volna, alighanem kettőnket vesznek elő és ugyancsak bizonyíthattuk volna, hogy egyéb polgári foglalkozásunk is van, mint hogy harctérre induló legionáriusokat szöktessünk meg. A szakaszt kikísérte egynehány tiszt is abból a századból, amelyből az elutazók kikerültek; a kijáratokat feltűzött szuronyú őrök állották el és a vezénylő káplár feszesen állott tisztje előtt, úgy hallgatta végig az egész napos útra való instrukciókat. Maguk a legjobban érdekeltek, a katonák, a legkevésbé sem voltak meghatva a búcsúzástól; a holmijukat rendezték el a kocsiban és nagyokat nevettek hozzá. Olyan mindegy volt nekik, hogy az egyik afrikai fészek, vagy a másik lesz-e ezentúl a hazájuk? A kaszárnya forró, a szolgálat kemény itt is, ott is, hogy délebbre mennek, közelebb a halál helyeihez? Az csak fiatal katonát hat meg, aki még nem szagolt puskaport. Ezek viharedzett legények voltak, meglátszott rajtuk, hogy sok mindent végigpróbáltak már, a nyugalmas helyőrségi életet csakúgy, mint a tábort és — legalább egyrészük igen valószínűleg — a katonai börtönt is. És éppen ezeknek, a nyughatatlan részének való a veszedelmesebb vidék: «C'est l'action qui leur manque» — az izgalom, a cselekvés hiányzik nekik, — mondják róluk a tisztjeik. A helyőrségi szolgálatban lusták, verekedők és iszákosak, de odakünn az «action»-ban, a legelső rohamoszlopokban kitűnő katonák. Ilyen ágyútöltelék kinézésű volt ez a most elindulandó szakasz is, talán egy-kettő kivételével. A magyar fiú csendes, józan, intelligens ember volt, aki itt sem tagadta meg korábbi, értelmesebb pályáját, de már a szomszédja, egy negyven év körüli német, tipusa volt annak, amit a légió nyelvén

«cafarde»-nak neveznek. Hirtelenszöke, vörösarcú, tipikus alkoholista, a karja és melle tetoválva, az arca tele sebhelyekkel, amelyeket azt hiszem, csak kisebb részükben szerzett a csatározásokban, nagyjából a korcsmákban. A búcsúzó katonákat sorra zaklatta «útravaló» cigarettáért, némelyiktől sikerült is egyet-egyét kapnia; harácsolása közben azután észrevett bennünket, amint a mi magyarunkkal beszélgettünk. Az ilyen emberekre mindig ráragad egynehány nyelvnek a töredéke; a nagyvilágban való csatangolásaikban elég alkalmuk volt reá és alkalomadtán sietnek ezt a tudásukat értékesíteni. A «cafarde» is közelebb húzódott és fűlélt, hogy vajjon miféle nyelvnek a szavait tudná a beszédünkben megkülönböztetni? Ha olasz, angol vagy spanyol szót hallott volna, bizonyára azon a nyelven belévégett volna a beszédünkbe, hogy ő is «honfitárs». Persze, akárhogyan érölködött is, a mi tatár idiómánkról képtelen volt még csak megközelítőleg is sejteni, hogy az miféle ismert nyelvhez hasonlít; végre is elvesztette a türelmét és hozzánktoopanva, rövidesen megkérdezte a társát, hogy micsoda nyelven beszélünk? Az megmondta, hogy magyarul.

A német egy pillanatig gondolkodott, de hamar föltalálta magát: — Ach so, also Genossen?

Ha már nem sikerült bennünk landsmannokat fölfedeznie, hát megelégedett a «hű szövetségese»-kel. A találkozás öröme természetesen egy üveg vörösbort kellett fizetnünk neki még az elindulás előtt.

— Nos, és most halljuk a történetet — kértem a magyarunkat, mikor a katonaszállító vonat elindult és a káplár különös engedelmével egy darabig összeülhettünk. — Az első magyarnak a történetét, akit a légióból megismertem, hogy hogyan került a szép Magyarországból ide ezekbe az afrikai pusztákba?

— Hosszú történet az, uram — felelt a legionárius — de igazán nem tudom, érdekel-e valakit rajtam kívül? Kereskedősegéd voltam odahaza és a híres nagy tűznél, a párisi nagy áruház égésénél vesztettem el a kenyeremet. Az életemet is épen csak hogy sikerült megmenteni; egyike voltam azoknak, akik az emeletről szerencsésen ugrottak le a mentőponyvába. Nekem sikerült az ugrás, de sohasem felejttem el azt a borzasztó pillanatot, mikor alig egy-két másod-

perccel utánam egy másik zuhanó test érkezett le, de a szerencsétlen rosszul számította ki az ugrást és közvetlenül mellettem vérfagyasztó ütődéssel vágódott a kövezetre, hogy irtózatos véres tömegként terüljön el azon. Ez a borzasztó nap valami kitörülhetetlen hatással volt az egész életemre. Úgy ült a lelkemen, mint a lidércnyomás, mint egy kínos álmkép. Sokáig nem tudtam megtalálni a lelki egyensúlyomat; mintha egy másik világban éltem volna. Folyton a szemem előtt volt a borzasztó kép: az első pillanatok halálos dermedtsége, azután a kétségbeesett sikoltozás, a menekülés vad jelenetei, a kergető gyilkos lángnyelvek, a csörömpölve hulló ablakok, a hulló testek és különösen az az egy, ami ott közvetlenül előttem mállott szét idétlen véres hústömeeggé...

Nem tudtam dolgozni, legalább is nem közel ahhoz a borzasztó helyhez, ahol ez történt. Kimentem külföldre és más, hasonló nagy áruházban igyekeztem munkát kapni. De ez sem ment könnyen; túlságosan sokáig dolgoztam már a szakmámban, hogysen egyhamar beletaláljam magam egy másikba. Vándoroltam városról-városra, de seholsem volt hosszú ideig maradásom. Végre elkerültem a francia határszélre és itt elért engem is az előttem így járt sok száz pénztelen vándorlegény sorsa. Besançonban, mikor az utolsó kopott sou is kikerült a zsebemből és cél nélkül, éhes gyomorral róttam az utcákat, összeakadtam egy agent de police-al, rendőrrel, aki katonaviselt ember volt és szánakozásból-e, vagy hazafiságból, hogy hazájának «emberanyag»-ot szerezzen, nem tudom, felhivta figyelmemet az idegen légióra és megmutatta annak a sorozó irodáját. Egész délelőtt kerülgettem a helyiséget, de még mindig nem vitt rá a lelkem, hogy átlépjem a küszöbét. Nem tudtam megbarátkozni a gondolattal, hogy öt hosszú esztendőre lekössem magam egy olyan ügynek, amit nem ismerek, elmenjek harcolni soha nem látott vidékekre olyan emberek ellen, akik nekem semmit sem vétettek és akikhez semmi közöm nincsen. Újra bejártam a várost, hogy hely után nézzek és hogyha csak lehetséges, tisztességes munkával keressem meg a kenyeremet, de alig tudtam valamit a nyelvből, nem tudtam magamat megértetni és mindenhol elutasítottak. Dél felé volt már és én egy nap óta nem ettem semmit; azt sem tudtam, hol fogok aludni az éjjel. Két ajtó állt nyitva előttem: az ingyenes

éjjeli menedékhely és a légió sorozó irodája. De ha nem sietek, ezt is becsukják és akkor nem marad más, csak az első. És ha el is foglalom a koldusok tanyáját erre az éjszakára és megeszem a nekem dobott kegyelemkenyeret, mi lesz azután? Holnap ilyenkor ugyanott lennék, mint ma. Elöttem állott a chasseur-ök kaszárnyája, a legénységi konyha ablakából párologva szállt ki a készülő jó meleg leves gőze — odabenn meleg volt, hosszú sorban ágyak álltak egymás mellett, — idekinn pedig az éhség, az idegen város, az idegen, szinte ellenséges emberekkel... A kettő között egy ajtó, aminek a küszöbét át kellett lépnem és egy sor írás, a névaláírássom. Ha a szerződés alá odaírtam a nevemet, a nagy köztársaság katonája vagyok és addig is, amíg felveszem a ruháját, a vendége, akit jól tart, hogy majd hasznát vegye az erejének! De akkor sietnem kell! Megnéztem egy toronyórát, — az enyém már régen elveszett valamelyik zálogházban — még egy negyedórám volt, ha azt akartam, hogy az irodát nyitva találjam. Futva mentem arrafelé és öt perccel a hivatalos idő vége előtt ott álltam az ajtó előtt, a kezem a kilincsen. Még egy másodpercre visszaneéztem az utcára, a szabadságba... de ugyan mit ért az ilyen szabadság? Eh, vége, határoztam és benyitottam. Odabenn már menni készültek, az egyik hivatalnok rám is mordult, hogy miért jövök az utolsó percben, mikor volt időm egész délelőtt? Ha tudták volna, hogyan küzdöttem magammal egész délelőtt a szabadságomért, az életemért! De most már el volt vetve a kocka. A médecin-major, a katonaoorvos sietve, felületesen megvizsgált, alkalmasnak talált, azzal elém toltak egy ívet, a szerződést; én aláírtam és mikor a tollat letettem, már a köztársaság katonája voltam, öt esztendőre! Az aláírás után persze nem csináltam titkot abból, hogy pénz nélkül állok és hogy az első perctől kezdve igénybe óhajtom venni a Grande Nation vendéglátását. Ezen nem is igen csodálkoztak; egy igazolójegyet nyomtak a markomba és az egyik altiszt rossz németességgel oktatott ki, hogy hová menjek az igazolvánnyal és kihez forduljak.

Eppen a chasseur-ök kaszárnyája volt a hely, ahová a jegy szólt. Valami furcsa, szorongó érzéssel és mégis sok önérzettel állottam meg a kapujában. Bérelt katonája voltam immár Franciaországnak, eladtam magam neki öt esztendőre, de egyúttal jogom volt ahhoz,

hogy most már el is tartson. Legalább így gondolkoztam. Most már nem a besançoni szegényekháza, vagy a csavargók számára való rendőrbörtön, hanem az *R. F.* felírású hatalmas ház az én lakóhelyem is. Ime, jön is már a házigazdám!

Egy altiszt volt, aki elém jött és átvette az irásomat. Ez is beszélt valamit németül; úgy látszik, a mesterségéhez tartozott. hogy Franciaország új, de éhes fiait fogadja, mert mindjárt betessékelt az egyik legénységi étkezőbe, ahol még ült az asztalnál egynehány katona, olyanok, akik csak most jutottak hozzá az ebédjükhöz. Velük együtt ült az asztalnál két kopott, polgáriruhás fiatalember; nem tellett bele egy perc és megtudtam, hogy ezek is ugyanabban a járatban vannak, mint én, — tegnap írták alá a szerződést és azóta a kaszárnya vendégei. A katonák nevettek csodálkozásomon és azt mondták, hogy ez gyakori dolog itt a határszéli városokban; itt akadnak meg először a magamfajta pénztelen vándorló legények, — egynehány napig kapkodnak ide-oda, mikor azután mindenükből kifogytak, sorra belekerülnek a légióba.

— Az üres gyomor a legjobb toborzó-bizottság! — nevetett az egyik katona és nevettem, bár kényszeredetten, magam is, mert előttem állott már a gőzölgő kenyérleves és a nagy darab marhahús és éreztem, hogy ezért a tál Ézsau-lencsésjéért képes lettem volna most az egész életemet eladni. A fiatalabbik legionárius-jelöltre különben nem egészen állt az, amit az első pillanatban gondoltam; azt nem a nyomorúság hajtotta ide, hanem a francia szíve. Elzászi volt és nem akart a gyűlölt német zászló alatt szolgálni; megszökött a sorozás elől és a határon átjutva, itt állott be a légióba.

Egynehány nap alatt még két bajtárssal gyarapodtunk; az egyik svájci volt, a másik belga, öten épen ötféle nemzetből valók. Kezdem látni, hogy mi az idegen légió: mindenféle nemzet menekültjeinek az elrejtőző helye, az a nemzeti zászló nélküli mentőcsónak, amely a hozzáúszó hajótörötteket felveszi és egyetlen, nemzetközi legénységet formál belőlük. Mégis, ha a nyelvről van szó, azt kell mondanom, hogy a légió, legalább alakulásakor, inkább német, mint más valami egyéb nyelvű. Legalább mi ezen a nyelven értettük meg egymást, a belgát kivéve, aki nem tudott németül és akinek kedvéért néha neki kellett állni és úgy ahogy törni a franciát,

Ugyancsak németül boldogultunk el a házigazda szerepét játszó altiszttel is.

Egynehány napig így tanyáztunk a kaszárnyában, ahol elég udvariasan bántak velünk, napközben meg a városban sétáltunk és elmondtuk egymásnak az élettörténetünket, meg hogy kit mi hozott a légióba. Nem volt sok változatosság a történetekben, szegény, kis emberek apró életnyomorúságainak a szürke esetei voltak azok, amelyek egymásra halmozódva, végre is kirántották a gazdájuk lába alól a talajt. A nagy, érdekes eseteket későbben hallottuk azoktól, akiket Páris, ez a nagy kloaka, öntött bele a légióba.

Az egyik este kihirdették előttünk, hogy másnap indulunk Lyonba, onnan pedig majd le Marseilleba, a hajóhoz. Lyonig kíséret nélkül megyünk, az ottani pályaudvaron majd jelentkezzünk egy altisztnél, aki várni fog bennünket és hozzácsatol a Páris felől jövő szállítmányhoz, hogy onnan kezdve kíséret mellett tegyük meg az utat Marseilleba. A pályaudvaron kezünkbe adták a jegyet, sőt annyira megbíztak bennünk, hogy még egy kevés útravaló pénzzel is elláttak, amit az útítársaim a közbeeső állomásokon persze siettek italra beváltani. Mikor a vonat elindult, a káplár, aki kikisért bennünket, mosolyogva intett búcsút:

— Szerencsés utat, legionáriusok!

Mi harsogó éljenzéssel feleltünk a kocsiból, mert ez volt az első eset, hogy legionáriusoknak szólítottak. Bár még az elnyűtt civilruháinkban voltunk, egyszerre nagyon büszkének éreztük magunkat katona-voltunkra és őszintén lenéztük a velünk utazó polgári népséget.

Lyonban egy káplár állt a pályaudvaron, mögötte egynehány, hozzánk hasonló kopott alak lézengett. Mindenki elment már a perronról és ezek még mindig ott voltak; ebből gondoltuk, hogy ők a mieink, akik velünk együtt várják a párisi vonatot. Jelentkeztünk a káplárnál, csakugyan a mi emberünk volt. Nem valami barátságos hangon szólt reánk, hogy csatlakozzunk a csoportjához és hogy most már «Point de vagabondage!» — hogy el ne kószáljunk a csoporttól, mert ő felelős érettünk.

Jó egy óra mulva, nagy késéssel jött be a párisi személyvonat. Hosszú kocsisor volt, amiből, mikor megállt, csakúgy dült

ki a sok nép, csak az egyik utolsó kocsi maradt zárva, abból nem szállt ki egyelőre senki. Annál inkább tele voltak a kocsi ablakai emberi fejekkel, a belsejéből pedig ének és kurjongatás hallatszott. Akik az ablakokon kihajoltak, azok durva tréfákat mondtak az átmenőkre vagy ital után kiabáltak. Egy jámbor polgárcsalád haladt el az ablakaik alatt, valami sértő megjegyzést tehettek reá, mert a férfi egyszerre csak vörös lett, mint a pipacs, a napernyőjével hadonázott és magából kikelve kiabált föl rájuk:

— Canaille de Prussiens!

A francia nyárspolgár szentül meg van győződve, hogy a légió nagyobb részét mindenféle bűnök miatt hazulról megszökött németek alkotják; innen volt a nem megtisztelő megszólítás és ha eddig kétségben lettünk volna, most már egészen bizonyosan tudhattuk, hogy ez a kocsi a párisi «szállítmány». Egyébként a következő pillanatban kinyílt a kocsiajtó és egy sergent lépett ki, nyomában két káplárral, — ezek irgalmatlanul összeszidták a kiabálót a botránycsinálásért és rájuk parancsoltak, hogy hallgassanak el, a sergent pedig a mi káplárunkhoz lépett és átvette a mi csoportunkat. Ránk szólt, hogy szedjük össze a holminkat, azután fölvezényelt a kocsiba. A két káplár ment elől, helyet csinálni.

Helyet! De micsoda hely volt az! Egy éjszakai utazás emlékeivel telepiszkított kocsi, ahol a padlón szanaszét heverték a zsiros újságpapírosok, ételmaradékok, gyümölcshéjak és ezekkel, a táplálkozás maradványaival a lehető legdisztelenebbül összekeverve, egybetaposva az egész éjszakan át folyt dohányzás maradványai, csutkák, hamu és a többi. A bizonyára bőségesen folyt italt is csak maradványok képviselték; üres üvegek és hangosan horkoló emberek mutatták, hogy a vörösbornak és az abszintnek jó kelete volt itt az éjszaka. Az egyik alvónak egy üres üveg és egy pár cipő volt a feje alá téve, a saját levetett cipői. Olyan mélyen aludta a részek mámoros álmát ezen a furcsa párnán, hogy még társainak a boszantásai sem voltak képesek felkelteni. Csak hördült egyet-egyed, mint az álmában megzavart kutya és aludt tovább.

És a társaság! Nem hiába mondták Besançonban, hogy mi még csak ártatlan báránykák vagyunk, de majd ha a párisi szállítmány bejön, akkor nyissuk ki a szemeinket, akkor láthatunk vala-

mit! Csakugyan magam előtt láttam a nagy világváros mindenféle fajtájú emberhulladékát; a szalonokétól kezdve a montmartrei korcsmákéig mindazt, amit a világ legelső városának különböző társaságai kilöktek magukból és ami ezen a héten a légió sorozó irodáinak nagy gyűjtőcsatornájába összefolyt. Volt ott elegáns fiatal-ember, akinek még a kezén volt a glazékezeptyű és testén az estélyi ruha; katonás tartású javakorbéli férfi, akin messziről meg lehetett ismerni a volt katonatisztet; pincér, akinek épen csak a szalvéta hiányzott a kezéből; angol hadihajóról megszökött matróz, akin még rajta volt az uniformis fele; szőke német, villogó szemű olasz és párisi gamin, aki idegennek, svájcinak vagy belgának adhatta ki magát, hogy a kutató rendőrség elől eltűnhessen a légióban. Mindez a csodálatos emberzagyvalék ott ült, feküdt vagy tolakodott a rosszszagú, piszkos kocsi-ban és nagy lármába tört ki, mikor a káplárok harsány vezényszavakkal felszólították, hogy szoruljon összebb és adjon helyet nekünk, újonnan érkezetteknek. De a káplárok hamar leintették a békétlenkedőket:

— Csak semmi okoskodás! Az első két padot kiüríteni, en avant! Aki ellenszegül, az Marseilleben megismerkedhetik a cellával! Legalább hamar megtudja, hogy mi a katonaelet!

A helyükről felzavartak morogva szedték össze a holmijukat és mentek tovább maguknak más helyet keresni; közben gyűlölködő pillantásokkal mértek végig bennünket, megzavartatásuk okát. Persze az ő elhelyezkedésük újabb zavarokkal és temérdek szitkozódással járt; az alvókat föl kellett költeni; ami nem ment simán, mert az abszint halálos gőze még nem párologott el a fejekből. Egyikük, ahogyan feltámasztották az ülésben, megint visszaesett és ülve aludt tovább trombitaharsogáshoz hasonló horkolással. Az a haszna volt a víg jelenetnek, hogy félig-meddig elmulasztotta a haragot és a helyeikről kisajátított régi birtokosok lassankint visszazállingóztak megismerkedni az újakkal, főleg amikor felfedezték, hogy a mi csutoráinkban még akad abból a drága folyadékból, aminek ők a hosszú úton már egészen a nyakára hágtak.

A Lyontól Marseille-ig való egész napos úton azután tökéletesen összeismerkedtünk, egy-két útitárs kivételével, akik még nem akartak zárkózottságukból kilépni. Nem barátkozott a szmokingos

fiatalember és a volt katonatiszt; az egyik állandóan kinézett az ablakon és a hosszú, jól ápolt fehér ujjáival idegesen dobolt az ablaktáblán, a másik pedig többnyire ujságot olvasott és csak néha pillantott fel abból, ha már túlnagy volt a lárma. Ilyenkor keményen, katonásan nézett végig az egész zajongó társaságon, de nem szólt semmit. Meg is kapták hamar a nevüket: az elsőt *ci-devant*-nak, a másikat *le colonel*-nek nevezte el nép Ő Felségének humora. Azután hamar születtek egyéb nevek is; az ábrándozó szöke német «Gretchen» lett, az örökösen bagót rágó angol matróz, aki egy szót sem tudott franciául, természetesen «Jack», a piros trikóingés, feketehajú olasz pedig Monsieur Garibaldi. A legrosszabbul egy osztrák járt, egy volt söfőzőlegény, aki utoljára egy párisi söntésben volt csaposlegény és onnan került valami ügye miatt a légióba; ezt a sörhöz való köze és a német volta miatt mindenáron Prussiennek és «Bismarck»-nak akarták a többiek megtenni, ami ellen ő élénken tiltakozott, hogy ő nem porosz, hanem «Autrichien».

— Tiens, voilà l'autre chien! — vágta rá hamar egy hegyenyelvű francia, körülbelül azt akarván vele mondani, hogy az egy kutya. Azontúl nem is vette le semmi szegényről a *l'autre chien*-t.

Hosszú volna elmondani ennek az első napi együttutazásnak a történetét, azt a sok kesergést és élettörténetet, amit az új kollégák az egész út alatt, dicsekedésekkel és durva tréfákkal keverve elmondottak. Ha hinni lehetett volna nekik, úgy a világ legkiválóbb és legbecsületesebb, de legigazságtalanabban üldözött társasága utazott volna itt együtt a kikötő felé, hogy a nagy vizen átkelve, hősi tettekkel mutassa meg az őket kiüldözött társadalomnak, hogy micsoda kiváló férfiakat veszített el bennük. Persze csak ideiglenesen, mert hiszen valamennyiben élénken megvolt a vágy, hogy miután megmutatta, hogy ő milyen kiváló férfiú: megpróbáltatási idejének leteltével ismét üldözői elé lépjen és alaposan lesajnálja azokat.

— Majd ha mint a légió tisztje, mellemen a becsületrend keresztjével, odaállok a nyomorúságos nyárspolgár főnököm elé, aki a tévedésből elszámolt hitvány egynehány száz márka miatt be akart csukatni, akkor merje még egyszer azt a rágalmat a szemembe mondani! Párbaíra kényszerítem a filisztert és darabokba

vágom — szavalt egy kilumpolt képű német fiú, aki bankfiú volt odahaza és akinek alighanem sikkasztás miatt lett egyszerre meleg a szép badeni föld.

— Én pedig Tonkinból küldött ansichtskártyákon fogom lepocskondiázni azt a tökéletlen professzort, aki tisztára igazságtalanul megbuktatott a kereskedelmi földrajzból és akinek semmiféle nemzetsége nem látta azt a világot, amit én most látni fogok — fogadkozott egy levitézlett diák.

Hogy mennyit érnek ezek a fogadkozások, azt azóta ugyancsak megláthattam: az üldözött becsületlovag, a bosszuló párbajhős jelenleg az oráni katonai börtönben ül lopás miatt, amit már francia földön követett el és ami egy kissé megrontotta kilátásait a becsületrend keresztjére, — a professzorának gúnyos levelezőlapokat küldendő ifjú pedig szíve nagy fájdalmára nem tehette ezt meg sem Tonkinból, sem máshonnan, mert már a második hónapban kiderült róla, hogy még nincsen tizennyolc éves. Ilyenformán a sorozása érvénytelen volt és az apja a német konzul segítségével szépen hazavitette. Lehet, hogy ugyanannál a professzornál tanul tovább, akinek a szellemes kártyákat küldeni akarta.

De hát akkor valamennyien nagyra voltunk a szép reményeinkkel, hogy világot látunk, új életet kezdünk és ki tudja, milyen szerencsére teszünk szert. Mint a nyüzsgő, türelmetlen méhkast vitt bennünket a vonat a kikötő felé, ahonnan majd szárnyra keljünk lefelé délnek, az izgalmas kalandokkal váró, rikitó színekkel kifestett új világunkba.

Marseilleban még egy-két napot kellett várni a behajózásra, azután bevezényeltek bennünket a hajóra, az lassan elindult és If várának komor sziklatömege mellett elgőzölve, hamarosan künn volt a nyilt tengeren.

A marseille-oráni tengeri út nem valami nagy sor; nekem legfeljebb azért volt akkor érdekes, mert először mentem tengeren. Büszke voltam arra, hogy nem kaptam meg a tengeri betegséget, meg hogy a szalonutasok közül egynehányan hozzánk jöttek és légionnaire-nek szólítottak és jól tartottak finom cigarettákkal. Kezdtém érezni, hogy a nagy nemzet gloire-jából, annak a katonái iránt való lelkesedéséből egy eltévedt sugár az én fejem körül is

táncol. Alig vártam, hogy felvegyem a légió egyenruháját és onnan kezdve már igazán légionnaire-nak hívhassanak.

Ez még nem Oranban történt meg velünk. Miután nagy szállítvány voltunk, csak egy napig tartottak ott bennünket, azután vasútra tettek és vittek le egyenesen Saïdába. — Néhányan, akik ismerősek voltak a viszonyokkal, jobban szerettek volna az első ezredhez, Sidi-bel-Abbés-be kerülni, ott jobb a szolgálat, de mert épen a saïda-i depótban volt szükség új anyagra, ide kerültünk valamennyien. A bevonulás elég mulatságos volt: a pályaudvaron a légió kiküldött altisztjei vették át a civilruhás csapat vezetését és sorokba állítva vezettek a kaszárnya felé. A ci-devant-unk szmokingja, az angol matróruhája és a többi ütött-kopott mindenféle ruha furcsán festett a katonai egyenruhák között és ki is csődült tiszteletünkre a nép, amerre elmentünk; hasonlóképen nagy kíváncsisággal fogadtak a kaszárnyában. Amikor a nagy rácsoskapun beléptünk, mindenfelől hozzánk tódultak azok, akiknek épen nem volt valami elfoglaltságuk és hangosan kiáltozták a szülőhazájuk nevét:

— Ide a svájciak!

— Van-e köztetek bajor? — és így tovább. Az újonnan érkezettek boldogok voltak, ha honfitársra akadtak az öregek között. Magyar szót nem hallottam és így magamnak kellett ügyetlenkednem egy darabig; végre is egy csoport némethez csatlakoztam, így azután könnyebben boldogultam az első napon. Estére már valamennyien egyenruhában voltunk és a szakaszainkba beosztva.

Ami ezután jó egynéhány hónapig következett, az a közösleges kaszárnyai kiképzés volt. Erről nincs mit sokat mondanom, mert amilyen kínosan keserves volt nekem, olyan kevésbé hiszem, hogy érdekelne mást a maga szürke egyformaságával. Aki volt katona, az tudja, hogy mi az a kiképzés; rengeteg sok fáradságot kell elviselnie és temérdek szidást kell, sokszor ártatlanul, lenyelnie a regrutának a világ minden hadseregében. De azt hiszem, a legtöbbet mégis csak a légióban. Nem hinném, hogy valahol még olyan kegyetlenül bánjanak az altisztek az ujonccal és olyan utálatos kifejezésekkel szidják őket, mint itt, úgy hogy igazi megváltás a szegény ujoncokra, mikor a kiképzés durva része véget ér és az altisztek helyett

most már a tisztek is kezdenek a legénységgel foglalkozni. Az is igaz, hogy a légió emberanyaga sem valami kívánatos; sok benne a törvény elől menekülő, erkölcsöt és fegyelmet nem ismerő szemétkes ember, de sok benne a jóindulatú ember is, aki nem gonosz, csak szerencsétlen. Persze, ha valamennyivel kivétel nélkül úgy bánnak, mint a betörőkkel, elrontják a jobbindulatúakat is. A legjobban még azok járnak, akikről meglátják — mert ez hamar kiderül — hogy már valamelyik hadseregben szolgáltak, mint katonák; ezek hamar átesnek a kiképzésen és azután küldik le őket a megfelelő csapattestekhez.

— És mégis ilyenkor is fordulnak elő szökések? — kérdeztem. Hiszen voltaképen örülniök kellene az embereknek, hogy az unalmas kaszárnyaéletet fölválthatják egy kissé szabadabb mozgással?

— Oh — nevetett a magyarunk — a szökéseknek nagyon különbözők az okai és teljességgel kiszámíthatatlan, hogy mikor és miért szökik meg valaki a légióból. Az egyik azért szánja rá magát, mert megunta az egyforma kaszárnyaéletet és hiányzik neki a mozgás és a cselekvés, ami a gondolatait a szökéstől elterelje; mások, a féltékenyebbek pedig olyankor próbálnak menekülni, mikor sejtik, hogy a lakott helyektől távol, keményebb szolgálatra vagy éppen ellenség elé küldik őket. Néha ragadós lesz a szökési vágy, több ember beszél össze és együtt szöknek meg. De a leghíresebb eset éppen ezen a helyen volt, ahol most megyünk, amikor egyszerre ötvenhárom légionárius szökött meg az ain-el-hadjar-i kaszárnyából.

Megmondtam, hogy tudok az esetről; akkoriban az európai francia lapok is írtak róla a szökevényeknek szokatlanul nagy száma és a merészség miatt, amivel a szökést végrehajtották. Még a helynek a térképét is leközlötték és benne az utat, amit a menekülő csapat a marokkói határ felé megtett és igen örültem, hogy a helyet most természetben megláthattam. Az itteni szokásos kép, részben a learatott gabonaföldek, részben már halfafüvidék volt az, ahol a nevezetes éjszakán az ötvenhárom szökevény keresztülvonult és a csalóka szabadság első örömeit élvezte. Némán, óvatosan jöttek a pusztán keresztül a vasúti töltésig, ott felsorakoztak és lámpajelzéssel megállásra kényszerítették a vonatot. A vonaton történetesen

egy tábornok is utazott, de ez most nem imponált a szabadságuktól ittas katonáknak. Hiába tiltakozott az álmából felriasztott tábornok, a katonák szurony közé fogták a gépészt és kényszerítették, hogy vagy három órányira visszavezesse a vonatot. Ott azután, ahol legközelebb gondolták magukat a marokkói határszélhez, megint megállították a gépet és «Hoch Deutschland!» kiáltással leugrálva a vonatról, eltűntek az éjszakában.

Persze az egész dolog kitudódott másnapra és nagyszerű felfordulást okozott az összes hatóságoknál, de a szökevény csapat gyorsan menetelt és ügyesen változtatta az útirányát, úgy hogy az első napon semmi hír sem érkezett róluk.

Mindenfelé erős lovascsapatok mentek a szökevények után és ezek egyike hozta az első hírt, ami nemcsak a nyomravezetés miatt volt értékes, hanem határozottan jó humor is volt benne. Egy spanyol paraszttal találkozott az egyik üldöző csendőrcsapat, aki egy különös «kincstári utalvány»-t mutatott föl. Kikérdezték az utalványának eredete felől és akkor derült ki, hogy a szökevények az emlékezetes éjszaka utáni reggelen az ő tanyájára állítottak be, megettek-megittak mindent, amit csak találtak és az egész vendégségért a vezető «hadnagy úr» fizetett a felmutatott utalvánnyal, amelyet legjobb tudása szerint a katonai kincstár terhére állított ki és amit a jámbor spanyol a legközelebbi garnizonban akart volna beváltani. Ilyen nyomokon haladtak azután az üldözők a menekülők után; a legszebb az volt, hogy a tanyákon, ahol ritkán látnak katonát, az egyszerű spanyol tanyásgazdák a vezetőt mindenütt gyanútlanul elfogadták hadnagynak és nem győztek betelni a dicséretével, hogy milyen szép rendben tartotta az embereit és hogy azok milyen tisztességesen viselkedtek, «éppen csak hogy sárosak voltak a hosszú úttól». Most már könnyű volt az üldöző lovasoknak megalkotni a körülzáró gyűrűt és a szökevényeket, akik időközben, hogy könnyebben menekülhessenek, több csapatra osztak, a szökés harmadnapján délben el is fogták, de maga a vezér elmenekült és csak később került a hatóság kezébe. A mulatságnak persze szomorú vége lett: az egész társaság Oranba került a hadbírószág elé, ahol a közkatonák több-kevesebb évi börtönbüntetést kaptak, de a szegény levitézlett vezér nagyon megfizetett a vonat-

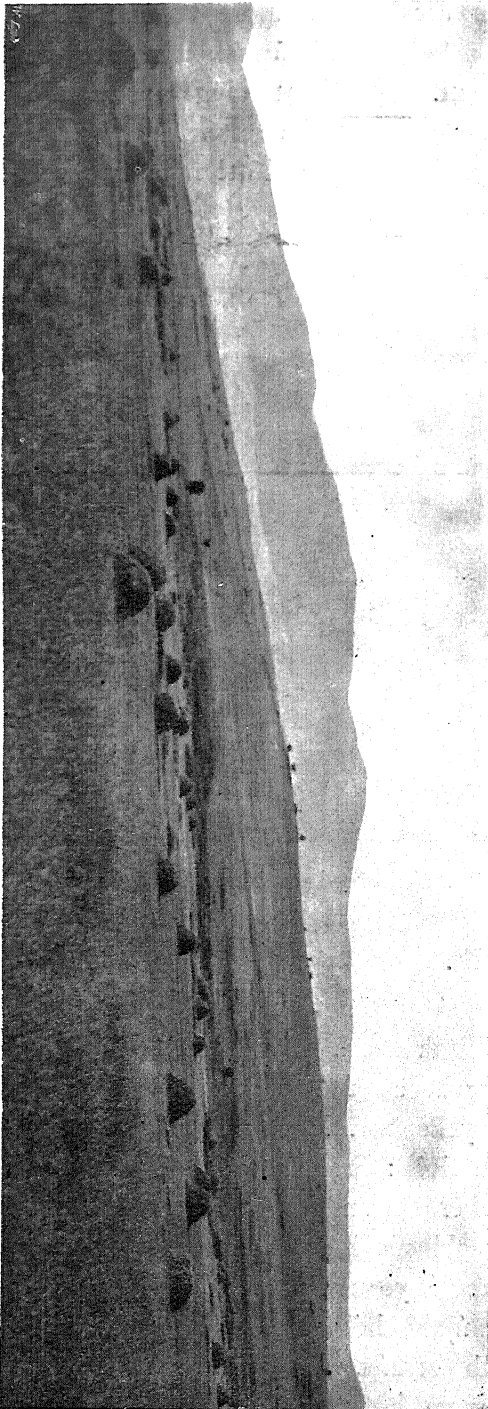
megállításáért és a néhány napos dicsőségért. Most tölti Új-Kaledoniában, a fegyengyarmaton a második évét annak a húsz esztendőnek, amit az expedícióért kapott. Egyébként még szerencsájük volt a jó fiúknak, hogy nem háborús időben követték el a bolondságukat, mert akkor irgalom nélkül fejbe lőtték volna valamennyit.

Lovas csendőrök visszahozzák a szökevény legionáriusokat.

III.

Eddig tartottak a légióról való történetek; megköszöntem az elbeszélőjüknek és egyelőre elváltunk azzal, hogy hiszen még lesz bőven alkalmunk folytatni a tárgyat az úton, meg odalenn Ain-Sefrában, ahová valamennyien igyekezünk. Most már a keret érdekelt, ahol ez az exotikus élet lefolyik: Franciaországnak ez az új birtoka, amelyért félszázad óta érdemesnek tart annyi pénzt és annyi vért — az igaz, hogy legnagyobb részében idegen vért — kiontani és amely olyan furcsa szerzeménye neki, hogy ha egy darabot elfoglal belőle, az kényszeríti őt újabb hódításokra, hogy az előbbit megtarthassa. Valóságos délibáb ország, amelyért küzdve, egyre előbbre jut a pusztába. A Nap egyre fölfelé haladt és elnyomta az

A Tell fensíkján keresztül.

ébrenlévő emberi energiát: az emberek álmosan néztek egymásra a kocsisarkaiból, azután lecsukódtak a szempilláik és elnyomta őket az álom. Én pedig néztem, egyre néztem az átmelegedett, rezgő levegőben táncoló képet: az egyetlenegyvet, amit ezentúl láthat a szem, jobbra és balra, előre és mögöttünk, mindenhol ugyanazt. A füves rengeteget, a steppét, a pusztát, amit egyetlenegy szóval lehet kifejezni; ez a szó: a *halfa*. Ez a sivatagi fű ezentúl az egyetlen, ami ezen a magas, félig már szaharai platón megél, de ez azután uralkodik korlátlanul. Kis csomókban nő ki a földből, küzdve hol a homokkal, hol a kavicsal, de legyőzve azt és elterülve rengeteg, belátatlan távolságokra. Nem élne itt még más növény, legfeljebb itt-ott egy kevés *Zizyphus lotus*, — de a *halfa*, ez a száraz, kemény fű megél és győzedelmeskedik. Nem hiába, hogy *Stipa tenacissima* a tudományos neve, tényleg szívós a legnagyobb mértékben, életében is és halála után is. Amíg él, kifúrja a fejét a köves, száraz talajból; ha esőt

kap, egyszerre felnől másfél méter magasra is és erdő lesz belőle, — kemény, szúrós erdő, amely véresre sebzi kezét-lábát annak, aki benne vándorol és halálos méreggel ólálkodó viperákat rejteget a sárga takarója alatt. A learatásánál rendszeren tönkremegy egynehány ember és állat a viperamarásoktól. Mikor azután le van aratva, a szegény arabs nép kézzel köti, a nagy termelő társaságok telepein pedig hidraulikus présekkel szorítják össze csomókba, azután teveháton, kis iparvasutakon viszik a stratégiai vonal mellé, hogy ott óriási mennyiségben felhalmozva, lassan mozgó tehervonatokon szállítsák fölfelé északra, a kikötőbe. Szinte azt lehet mondani, hogy itt déli Oránban a vasút egyebet sem szállít, mint ezt a kettőt, katonát meg halfát, meg azt, ami kettőjükhöz valami módon hozzátartozik. A Földközi-tengeri kikötőkből főleg Angliába viszik a nyersanyagot és ott ipari célokra használják föl, különösen kitűnő, szivós és finom papírost készítenek belőle.

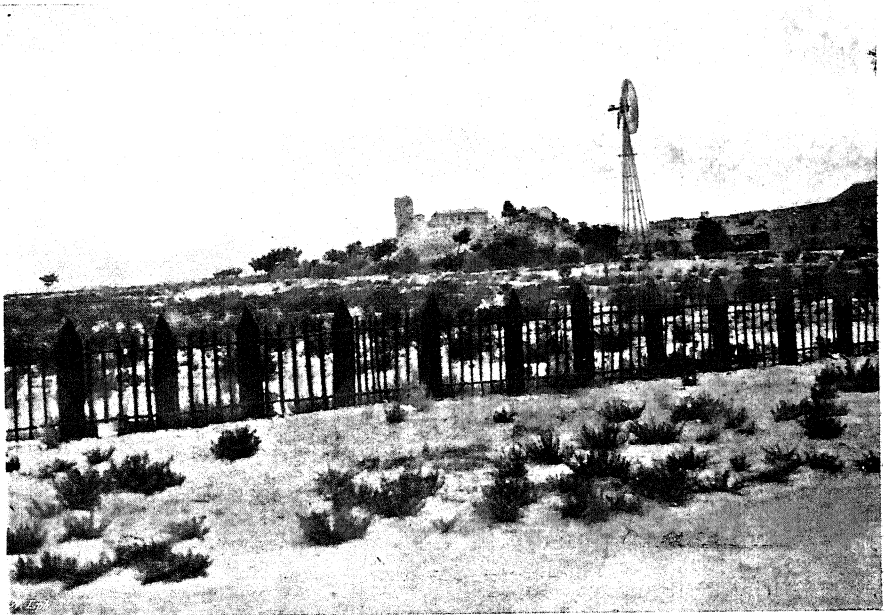

Vándorló nomád törzs sátrai a nyájakkal,

Most július végén a halfaföldek már legnagyobbbrészt le voltak aratva és így nem mutatták azokat a csodákat, a hullámzó tengerhez hasonló képet, mint amikor érésben vannak. De az átfüledt, megritkult levegő így is boszorkányosan táncolt a beláthatatlan tarlók fölött: a nagy sárgaság, mint egyetlen óriási világító folt, fénylett, izzott, mint az olvasztott arany és most megértettem a festő Fromentint, aki ezekre a steppékre jött le és itt nem átszenvedett, hanem mint lelkesen írja: átélvezett egy egész nyarat, hogy színhatásokat találjon. A laikus szem belefárad a nézésbe, de a művész szeme, úgy hiszem, új és új csodákat fedez föl, amint ugyanaz a reszkető, meleg napfény más és másféleképen vibrál az éró fűtenger, a learatott tarló és a messze távolságban feltünedező sott fölött. Itt a folyékony aranysárga szín lassankint átmegy egy másik, csillogóbbba: millió apró kvarckristály, tiszta sivatagi homok az, ami a sott széléről visszaveri a napfényt. Ezzel az alkalikus talajjal már a halfa sem tud megbirkózni; egyes elszórt csomókban még küzd a közeledő sott ellen, azután megadja magát és egyszerre egészen más kép tárul ki előttünk. A sivatagnak gyönyörűen szép, merev szfinksz-arca más oldalról nézve most más képet mutat: sárga homokhegyektől körülvett nagy kékes fehérség közepén egy értetetlenül odatévedt zöld folt: a száznegyven kilométer hosszú *Sott Cbergui* és annak a legkeskenyebb pontján, ahol a vasút átmegy rajta, egy mesterséges oázis: *El-Kreider*.

Itt meg kell álnom egy percre és valamit ideírnom, ami olyan villámhárítóféle akar lenni. Megtörtént már velem, hogy egy másik írásomban nagyon kidicsértem a Föld valamely más foltjának a szépségét, annyira, hogy egy gyanútlan embertársam föllelkessedve az olvasottakon, maga is elment oda, hogy no, azt a csudát már ő is akarja látni. Rászánt egy izzasztó nyári túrát, de amikor visszajött, lehült lelkesedéssel négy szemközt jól lehordott engem, mondván: Minek bolondítom az embereket, mikor az az exotikus valami nem is olyan szép, mint ahogyan irtam? Ha nem indul el az írásom nyomán, két hónapig nyugodtan ülhetett volna a Tátrában és nem kapott volna gyomorkatarrust a mindenféle lehetetlen ételektől. Miután az ember mindig tanul valamit, úgy hogy idővel esetleg egészen meg is okosodhatik: én is levonom az esetből a tanulságot

és ezennel nagyon kérem a nyájas olvasót, hogy azért, mert én nagyon szépnek találtam a sivatagnak ezt a kis gyöngyszemét és most is kedves érzéssel írok róla: a világot észébe ne jusson El-Kreiderbe elmenni. És főleg júliusban ne. Azt hiszem, hogy nagyon összeszidna engem, ha megtenné, mert bizony nem találna ott egyebet, mint körös-körül sivatagot, az állomás körül egy kis gyér fűvet, az egyik oldalon egy poros pálmaerdőt, a másikon pedig

A sivatagi váracska és a Bataillon d'Afrique kaszárnyája El-Kreiderben.

az arab falut, egy kis domb tetején a Bataillon d'Afrique kaszárnyájával és az optikai táviróval. Hátha még éjszakára ott maradna az egyetlen korcsma poloskás vendégszobájában és netán kellemetlen ismeretségbe keverednék a *joyeux*-ekkel, *zéphyr*-ekkel, ezekkel a szemenszedett párisi csirkefogókkal, akik a gyanútlanul hangzó Bataillon d'Afrique legénységét adják! Azt hiszem, hazatérve, meglincselne érte.

És én mégsem tudok elmenni az emlékezésben ezen kis sivatagi fészek mellett anélkül, hogy meg ne álljak és le ne írjam azt a szépségét, amelyet lehet, hogy csak az én szemeim láttak rajta,

de azokat egészen lebilincselte. Olyan érdekes volt nézni ezt a vad, kihalt tájat, a kiszáradt szikes mocsárnak a napfényben fehéren csillogó óriási élettelen területét, a szélein felsorakozó homokdűnákat és azt a zöld foltot, az életét, amelyet kiáltó ellentétül az emberi kéz varázsolt ide. Az az emberi kéz, amely felvette a harcot a mindent kiegészítő Nappal és a könyörtelen talajjal; először artézi kutat fűrt a bennszülöttek szegényes kis forrása helyén, azután befogta a szél erejét és amerikai szivattyúzókúttal húzza ki a föld gyomrából a mélyen rejtőzködő vizet, hogy azzal táplálja a növényzetet, amelynek számára lépésről-lépésről hódította meg a tért a környékező halálos sivárságtól. A legszélső fák jegenyék voltak, amelyek, mint az ellenség felé előretolt őrszemek, folytonosan tűzben állottak, derékig be voltak fújva homokkal, de állták a harcot, segítettek az embernek és saját testükkel védték többi társaikat, az oázist, hogy az ember műve megmaradjon és elviselhetővé tegye az életet ezen a helyen. És azok az emberek, akik arra vannak szánva, hogy itt lakjanak, azoknak egyetlen gyönyörűségük ez a kis erdő, amelyet a két kezük munkájával kellett megteremteniök és ugyancsak úgy kell fenntartaniok! És pedig meg kell hogy tegyék napról-napra, máskülönben olyan volna az életük, mint azoké, akik a tenger egy magányos sziklájának világítótornyában vagy a perui guanoszigeteken, egyetlen kis zöld folt nélküli halálos sivárság közepette élik le az örömtelen napjaikat.

Vajjon kik azok, akik így felkoszorúzták a sivatagot, hogy az szép legyen az ő számukra? Bizony azok a *joyeux*, a «vigak», akik azonban tulajdonképen nagyon kevéssé vigak azon, hogy most itt vannak, lévén az ő szívük összenőve az ő szépséges Páris-ukkal, Marseille-ükkel és egyéb nagy városaival az anyaországnak, amelynek a kedves, otthonos boulevardjai helyett most ebben az átkozott afrikai homokban kell pörkölniök. Bizonyos, hogy napjában egynehány száz sóhajtás száll innen a Montmartre meg a marseillei szépséges Cannebiére felé, hogy milyen jó is volt ott és akkor, mikor a sóhajtozó még szabadon üzte kis játékait és nem vesztett rajt az apacskodáson, hogy azután büntetésül idekerüljön a *Bat. d'Af.*, teljes nevén Bataillon d'Afrique-ba. Ahogyan az énekük is mondja:

Joyeux, fais ton fourbis,
Pas vu, pas pris,
Mais pris, rousti.
Bat. d' Af.!

Hát az bizonyos, hogy a jó fiúk a társadalomnak nem a legkivánatosabb elemeiből valók; odahaza sem voltak azok, hiszen azért kerültek a hazai kényelmes garnizonok helyett ide; itt pedig a kaszárnyaéletük a legförtelmesebb bűnök tanyája és egy hajszállal sem teszi őket jobbakká, legfeljebb még jobban elrontják egymást. A tisztek és az altisztek persze vasfegyelemmel bánnak velük, de nem is igen mernek másképen közéjük menni, mint hogy állandóan revolver van a feljebbvalóknál. Hanem egyre jók ezek a banditaképű fickók: kitűnően tudnak verekedni és ebben nem igen maradnak el a legionáriusok mögött. Békében is, úgy érve a dolgot, hogy ha táborozásnál egy század légió összekeverül egy század joyeux-vel és egynehány emberük összevész, az nem marad kettőjük vagy hármuk dolga, hanem igen rövid idő alatt belesodródik mind a két század és akkor nem múlik az ügy emberhalál nélkül. Nem egyszer egy idegen századdal vagy a chasseur-ök lovasrohamával kellett szétverni a küzdő feleket. Hogy pedig alkalomadtán olyan ütközetben, ahol ember-ember ellen küzd, mit ér ezeknek a fiatal párisi apache-oknak és marseille-i «nervi»-knek a banditaszerű hadakozó módja. arra klasszikus példa a timmimoun-i eset, ami kilenc esztendővel ezelőtt történt. A Szahara nagy ismerője, E. F. Gautier hallotta a helyszínén szemtanúktól; érdemes elmondani, mert valóságos hőskölteménye a Bataillon d'Afrique-nak.

A mozgalmas 1903-ik évben történt, ugyanabban, amelyben Figuig bombázása és az el-mounghar-i ütközet, amikről még később lesz szó. Tekintélyes francia haderő, négyezer ember volt összevonva Franciaország akkori egyik legujabb birtokának és délkelet felé való terjeszkedésének, a Tuat oázisainak védelmére. Arról volt szó, hogy ezt az azelőtt névlegesen marokkói birtokot, voltaképpen független rablófészket pacifikálják és elszigeteljük a tulajdonképeni Marokkótól, különösen annak állandó tűzfészktől, a nagy Tafilalet oázisoktól, amelynek rabló berber lakosai innenfelől csapkodtak be folytonos *razziák*-kal a már többnyire békességben élő francia terü-

letekre. Négyezer főnyi sereg két részre osztva és tábori ágyúkkal ellátva több mint elég volt erre a célra, hiszen tulajdonképeni háború nem folyt, csak arról volt szó, hogy a marokkói bandák átjvetelét megakadályozzák. Csakhogy nem számoltak ezeknek a szinte meseszerű gyorsaságával és bámulatos ügyességével; amivel a homokhegyek közt bujkálva, a legkiterjedtebb őrszolgálatot is kitudták játszani és messze lefelé kerülve délnek, onnan megint felkanyarodtak a timmimoun-i nagy sós shebkához és ezzel egyszerre a francia csapatok hátában voltak, a már pacifikált tuati oázisok közvetlen közelében. Ezeknek védelmére a timmimoun-i katonai állomás volt a franciák kezében, egy régi bennszülött *kasbah*, amit épen akkor alakítottak át a franciák a maguk csapatai számára kaszárnyává; a külső falai egy helyen le voltak bontva és várták a belehelyezendő nagy kapu elkészültét, bent pedig már készen voltak a katonai raktárak, míg a legénység, egy század joyeux hevenyészett szállásokban tanyázott a falakon belül. A tisztek közül csak a raktárak felügyelője lakott benn, a többi, akinek a lakása még nem volt készen, künn maradt éjszakára a *ksar*-ban, a faluban. Ahhoz persze megint egy kis francia könnyelműség kellett, hogy a megbontott falrészt éjszakára nem zárták el barrikádokkal, de másrészt joggal gondolhatták, hogy hiszen négyezer emberük van köztük és a legközelebbi ellenség között.

A berberek lehetek vagy négyszázan és a gyors tevéiket, a méharikat, amelyeken idáig eljöttek, egynehány emberrel hátrahagyva a dúnák között, szép csöndben a kasbah alá vonultak. Bizonyára úgy okoskodtak, hogy minek fosszák ők ki a *ksar*-t és vesződjenek annak a pár zsák datolyának meg egynehány sovány birkának az elvitelével, amit ott találnának, mikor itt vannak a roumi-k pompás raktárai, amikbe csak be kell lépniök, lám a kaput is nyitva hagyták a tiszteletükre.

— Allah elvette a roumi-k eszét, de annál jobb nekünk — gondolták — és egynehány perc múlva az egész tömeg benn volt a külső udvaron, a juhaklok körül. Ott fölfedeztek egy kis ablakot, amelyen keresztül be lehetett jutni az egyik raktárba. Az ablak kicsiny volt és elég magasan a föld színe fölött, de ez nem hozta őket zavarba; egymás vállain át fölkúsztak oda és a félvad ember

macskaüggyességével bemásztak a szűk nyíláson át egyenesen a liszt-raktárba, ahonnan már szabad út volt a belső helyiségekbe is. Már vagy százan lehettek odabenn, mikor végre az egyik őrszem a nagy sötétség dacára is észrevette, hogy valami gyanús mozgolódás folyik a juhaklok körül és hogy az a sok fehérség, ami ott hangtalanul mozog, mégsem lehet csupa birka. Elsütötte fegyverét és lármát csapott, de időbe került, amíg az őrség egészen talpra állott és megértette a helyzetet. A tisztek odalenn voltak a faluban és csak a

Készülődés a sivatagi expedícióra: Gyakorlatok a gépfegyverrel.

kezdődő lövöldözés tette őket figyelmessé a veszedelemre, az egyetlen tiszt pedig, aki odabenn volt, a raktárak felügyelője, az első percben elesett. Fegyveres embereket látott kilépni a raktárajtóból és szentül meg lévén győződve, hogy azok nem lehetnek mások, mint az ő emberei, odarohant, hogy élükre álljon, de vesztére. Abban a percben szúrták keresztül, mikor a vezényszót kimondta. Egy másik tisztet pedig, aki egy szál hálóingben és kivont karddal a kezében futva érkezett elsőnek a faluból, a saját emberei lőttek agyon. A hosszú fehér inget a sötétségben arab burnusznak nézték és lelőtték a tisztet, mielőtt felismerhették volna.

A helyzet igazán veszedelmes volt, mert egyre több berber mászott be az ablakon, a már benlévők pedig csak az erősítést várták, hogy akkor majd támadjanak. Addig elsáncolták magukat a liszteszsákok mögött és ezek nagyszerű védelemnek bizonyultak a Lebel-fegyverek golyói ellen. Ekkor érkeztek oda tömegesen az álmukból felriadt katonák, puska nélkül, csak a szuronnal vagy a joyeux-ktől elváihatatlan késsel a kezükben. Mikor megértették, hogy mi történik a raktárban, hogy az éjjeli őrség behatolt rablókra lövöldöz, de jórészt hiába, egyszerre feltalálták magukat.

— Várjatok csak! — kiáltották — tudjuk mi, hogy mi kell ezeknek! Rajta fiúk, *úgy mint odabaxa!*

És mintha csak egy éjjeli verekedésről lett volna szó a külső boulevardokon, tömegesen beugráltak a raktárhelyiségbe, a zsákok mögött rejtőző berberek közé. Ezek persze hosszú, kétélű, görbe késeikkel, az úgynevezett «nyakelvágók»-kal fogadták őket, csak-hogy ez nem olyan alkalmas fegyver a közvetlen közelből, összekapaszkodva folyó küzdelemben, mint a joyeux-ök kurta kése és szuronya; inkább arra való, amire a berberek használják is, hogy a már harcképtelenné tett sebesültnék a nyakát vágják el vele vagy visszakézzel a hasát metszik föl. Azonkívül az éjjeli sötétségben, ember ember ellen való késelésben a nagyvárosok apacsain nem tesz túl senki, ez az ő igazi elemük. A pokoli ordításból és a feldöntött zsákok tompa zuhanásai közül nemsokára a marokkóiak fájdalomkiáltásai hallatszottak ki; szerencsétlenségükre még az előbb, amialatt társaik bejutására várahoztak, a már benn lévők nem tudták legyőzni rabló természetüket és már a harc előtt zsákmányoltak: felhasítottak egynehány zsákot és a kiömlő liszttel tele-rakták a szürke darócköpenyegük kámzsáját, amit a marokkói zseb gyanánt használ.

Ez most nagy súlyként csüngött a nyakukban és akadályozta őket a kígyók gyanánt bujkáló és a vadmacska ügyességével támadó joyeux-ök elleni gyors védekezésben. Sokan kiszorultak az udvarra. de ott a többi legénység akkorra rendbeszedte magát, a tisztok is megérkeztek, fáklyákat gyújtottak és sor-tüzet vezényeltek minden fehér alakra, amelyik az udvaron meg-jelent. Közben véget ért a kések munkája is; hangos trombitaszó

hívta vissza az életbenlévőket, azzal fölhangzott a könnyörtelen parancs:

— Tout le monde à la baïonette! Nincs kegyelem senkinek! Egy pihent félszázad nyomult be szuronyszegezve, fáklyavilágnál a nagy helyiségbe és negyedóra múlva, mikor az utolsó halálordítás is elhangzott, vértől csepegő fegyverekkel jött onnan vissza. Az éjszakai támadás fényesen vissza volt verve; azok közül, akik a kasbah belsejébe bejutottak, nem maradt senki sem életben — legalább azon az éjjelen így tudták a franciák, a künn várakozók pedig, mikor észrevették a dolgok rosszra fordultát és miután ők is kaptak egynehány sortüzet, észnélkül futottak vissza hátrahagyott tevéikhez és eltűntek az éjszakában. Tagadhatatlan tény, amit másnap a napiparancs is elismert: a timmimoun-i erősséget a párisi és marseille-i késelők mentették meg. Persze sürgős jelentés ment a csapatoknál künn tartózkodó tábornokhoz és mikor ez megérkezett, az éjszakai harc esettjeit — erte sem számítottak volna életükben! — a legnagyobb katonai dísszel, zenekarral és ágyúlövésekkel temették el, de az életben maradt «hősök» annál nagyobb fejtörést okoztak a vezetőségnek. Szívesen megadták volna nekik a vitézségi érmet, sőt egyik-másikat a becsületrend keresztjére is fölterjesztették volna, de — becsületrend egy apacs mellén? Ezt mégsem lehetett megkockáztatni. Különben is minden valószínűség szerint elitták volna azt az első markotányosnál. Így hát meg kellett elégedni azzal, hogy jól megvendégelték őket és az erősség főudvarát róluk nevezték el. Úgy hívják ma is: *Cour des Joyeux*. «A jókedvűek udvara».

Mivel pedig minden tragédiában szokott lenni egy derűs epizód is: ennek a borzalmas éjszakának is volt egy humoros utójátéka. Mikor másnap, a temetés után a kirendelt legénység abban fáradt, hogy a feldúlt raktárban rendet teremtsen, az egyik sarokból két zsák liszt közül egy teljesen sértetlen marokkóit húztak elő. Kis-termetű ember volt és ez magyarázta meg, hogy a szűk helyen olyan észrevétlenül elrejtőzhetett. Természetesen, a «jókedvűek» gyengéden megmarkolták és nagy győzelmi rivalgással vitték az erőd parancsnokához abban a szent meggyőződésben, hogy negyedóra múlva szép kivégzést fognak látni az erőd udvarán. De nagyot

tévedtek, mert az összeült tisztikar a hadijog szempontjából fogta fel az esetet és élénk véleménycsere fejlődött ki a nagy lelki nyugalommal ott álló marokkói feje körül. A hosszas disputának a vége az lett, hogy: természetesen nem lehet vele rövid úton végezni, mert a küzdelemnek már régen vége és mert az illető nem in flagranti és nem fegyverrel a kezében fogatott el, szóval, ahhoz már késő.

A hadbírótság ítélkezhetnék fölötte, csakhogy annak is elég fejtörést okoz, hogy minek minősítse őt: lázadónak nem nevezhető, mert nem francia, hanem marokkói alattvaló. Hadifogoly sem, mert hiszen jogilag nincsen háború Franciaország és Marokkó között. Legfeljebb be lehetne csukni éjszakai betörésben való részvétel miatt, csakhogy ahhoz 1. nincsen megfelelő börtön, ami van, az kell a joyeux-öknek, 2. kissé bajos ezt azt elmúlt éjjeli ügyet az éjjeli támadás nivójáról közönséges betöréssé és gyilkossággá átminősíteni, mert ugyan hogyan venné az ki magát a hivatalos jelentésben?

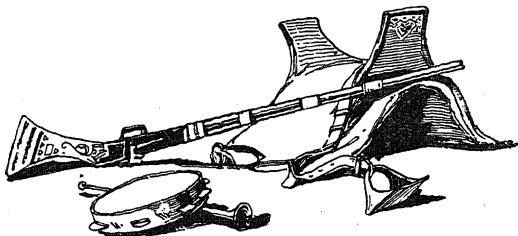
Szóval, nem tudtak a fogollyal egyhamar mit kezdeni és az tovább élt, bár «rendezetlen jogi viszonyok között». Talán azt sem bánták volna, ha megszökik, akkor legalább nem okoz több fejtörést. Egyelőre becsukták egy másik helyen, bennszülötteknek való börtönbe és azalatt irtak a legközelebbi marokkói terület kormányzójának, hogy im itt van egy embere, vitesse el és büntesse meg otthon az ő törvényeik szerint. A derék pasától — majd ő ilyenekkel törődik! — természetesen nem jött válasz, úgy hogy végre is a francia hatóságok únták meg az ingyentartást, szélnek eresztették a foglyot, csakhogy annak nem volt pénze, de talán kedve sem hazamenni; ott maradt, ahol utoljára megragadt, Beni-Abbésben és becsületes kőművesmunkás lett belőle. Mikor az elbeszélő utoljára beszélt vele, akkor azon járt az esze, hogyan hozhatna össze annyi pénzt, hogy két gyorstevéje legyen és azzal beléphessen a franciák szolgálatába, a méharisták közé?

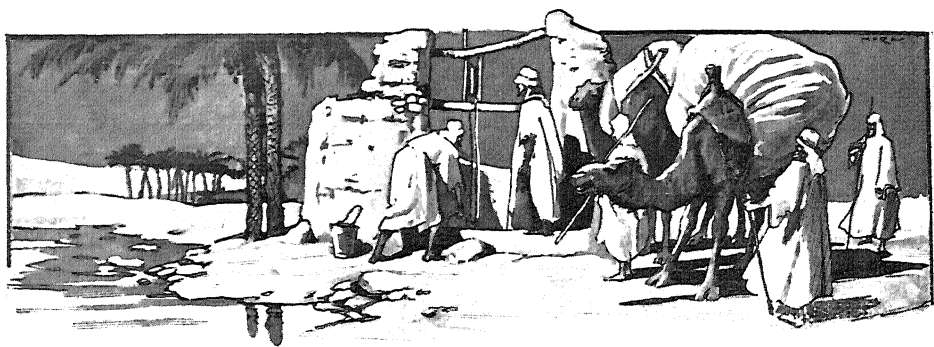
Ime, egy kis sivatagi tüskés virágcsozor a Bataillon d'Afrique életéből, amelyet ezen a helyen, El-Kreiderben láttam meg először. Jó katonák ezek is, szegények, hogyha arra kerül a sor. Hogy egyúttal javíthatatlan csirkefogók, ki tchet arról? Nem mindig maga az az

ember bűnös, aki a bűnt elköveti. Mikor az egyik-másik különösen banditaképűt, akinek jó egynehány késszúrás terhelhette a lelkét, közelebbről megnéztem, eszembe jutott a bibliai kérdés mása:

— Magister, quis peccavit: ipse vel parentes eius?

Valószínűleg mindaketten. Leginkább vétkezik pedig a harmadik: a mai hivatalos és hivatalosan vallástalan francia állam, amely kidobta a vallástanítást az iskolából és kitörülte Isten nevét az iskolai könyvekből és ahelyett egynehány esztendeje valami «Morale laïque»-kal, világi erkölcstannal boldogítja fiait és leányait. Hogy milyen kiváló eredménnyel, arról kiáltóan beszél például a szajna-kerületi kiskorú bűnösök bíróságának szédítő statisztikája és az egyre szebben népesedő Bataillon d’Afrique.

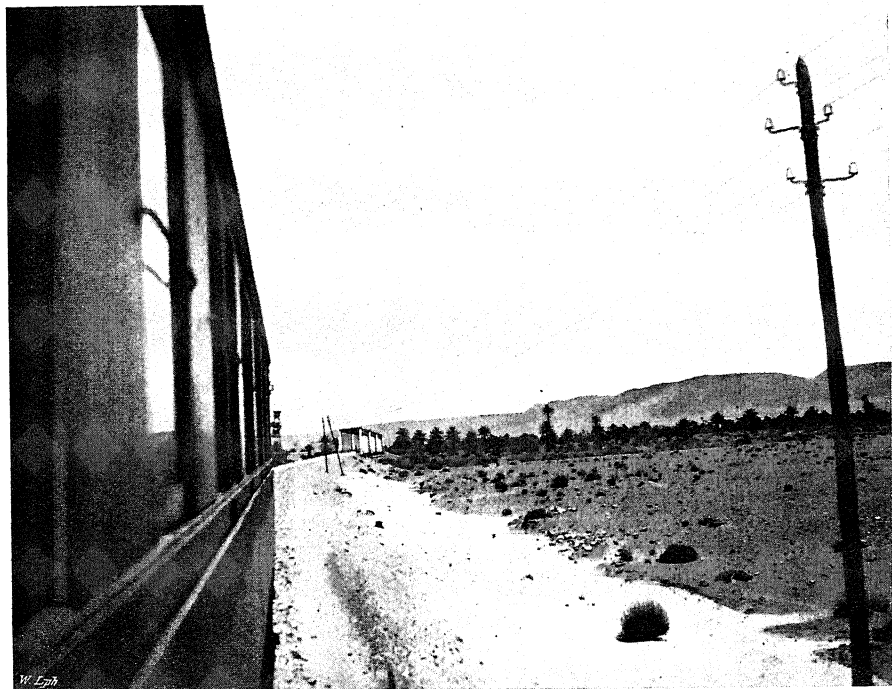
A SÁRGA FORRÁS.

AZ ARAB nevéen: Ain-Sefra. Egy kis oázis mélyen lent délen, vagy ötszáz kilométernyire a tengerparttól, egy kiszáradt oued partján, a legsívőbb pusztaság közepette, ott, ahol Anatole France szerint, a ki most járt odalenn: a civilizáció egy vasúti étkező kocsí szélességében halad előre.

Valóban nem többen. Ami Európából és annak kulturájából még idáig is elkísér bennünket, az maga a vasút és a két lefektetett acélsínen görgő kocsik. Az a szűk terület, ami a két sínen belül van, az európai kényelem, már persze Afrikára lefokozott igényekkel, európai konyha és esetleg — ha egy utazó francia katonatiszt személyében szerencséje van az embernek — egy-egy kulturált embernek a társasága. Ami azontúl van, jobbra vagy balra, az a legigazibb sivatag a maga könnyörtelenségével, életellenességével, — vagy helyesebben azt mondhatnám: vérszágával.

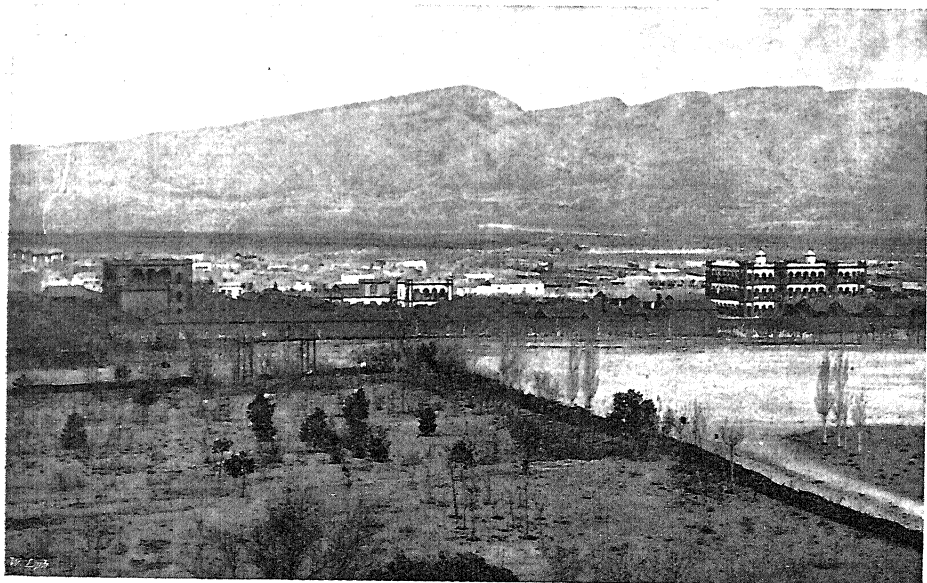
Mert nem szabad azt úgy hirtelenében kimondani, hogy a sivatag ellensége az életnek. Nem okvetlenül az életnek az ellensége, csak a *mi életünknek*. A sivatag is éli a maga életét, csak a mi civilizációnk nyűgét nem akarja elviselni és ha mégis kénytelen vele, csak nagyon kényszerítve teszi azt. Lám; ez a kis életfolt, ez a kis helyőrségi város a maga nagy katonabarakkjaival és szurtos kis légionárius-korcsmaíval igazán nagyon szerény részt kér az életből és a sivatag ezt sem akarja túrni. Rátör és pedig a legváltozatosabb formákban, hogy megsemmisítse: nem is szólva külön a rettenetes hősegről, amely nyáron fűtött kemencévé teszi az egész

helyet, egy egész hadisor fenyegető ellenség áll állandóan kihívó állásban a város mögött. A dúnák. Egy nagy meredek hegylánc, a Dsebel Mekter vonul el kopár, rovátkás szikláival a háttérben; ennek vannak nekitámaszkodva a sok kilométernyire elhúzódo homokhegyek, amelyek folyton mozognak, folyton változtatják az alakjukat, de csak egy irányban haladhatnak: előre, a város felé.

A sivatagi város felé.

Hátul nem engedi őket a hegy. Ez a baja a városkának, de egyúttal a szerencséje is, mert így a hegy egyúttal feltartóztatja a sivatag mélységeiből jövő viharok rohamát is. Ha ezeknek valamikor sikerülne teljes erővel belefeküdni ebbe a homoktömegbe, mint ahogy az Océanon száguldó vihar nekifekszik a végtelen víztükörnek és óriási hullámokkal kergeti azt maga előtt: akkor vége volna a «sárga forrás» városának. Úgy ásnák ki valamikor a homokból, mint most Pompei-it a Vezuv hamujából. Így is, mikor a dúnák felől fúj a szél, bokáig járnak az emberek a finom, vörössesárga

Ain-Sefra.

homokban. És — hogy az ellentét teljes legyen — mintha a sivatag nem bízna a legtermészetesebb fegyverében, a mozgó homokban és a rettenetesen dühöngeni tudó *Chamsin*, a pusztai szél erejében: a másik oldalról pedig éppen az ellenkező fegyverrel, a vízzel ostromolja meg a kulturált életnek azt a halavány árnyékát, aminek Ain-Sefra a neve. Egy kiszáradt folyómeder fut el a városka mellett; rendszeren nincsen benne víz és a franciák által csinált vashíd csak cifraságnak van ott az üres meder felett, nem is gondolt rá soha senki, hogy valamikor cz az *oued* is bajt okozhatna. És mégis, nem a homok és nem a sivatagi vihar, hanem ez a jelentéktelen kis folyó volt az, amely egy napon, a hegyek hirtelen esőjétől megdagadva, rátört a városra és annak európai részét teljesen elpusztította. Azóta a város újraépült, de állandóan kétfelé védekezik: ültetvényeket tol előre a homokhegyek felé és az ember természetes segítőtársával, a növényzettel vívatja meg az ember harcát a temetni akaró sivatagi szemfödél ellen, a pusztá ármányos, kiszámíthatlan folyójára pedig gátakkal vigyáz, hogy ne sikerüljön neki még egyszer megrohanni és tönkretenni az ember műveit.

De nemcsak itt ilyen a sivatag; ugyanaz a kemény, kegyetlen

emberellenség mindenütt, amerre elterjed. Ismétlem, nem mintha ellensége volna az életnek egyáltalában; a pusztának is megvannak a maga életjelenségei és ha az ember nyitott szemmel megy benne, hamar észreveszi azokat. Az ain-sefrai dúnák szélén járva, az egyik, már félig a homokba betemetett fa ágán kameleont pillantottunk meg, amint legyekre vadászgatott. Az állat látott bennünket és iparkodott magát minél láthatatlanabbá tenni: az eredeti kékes-zöld színéből teljesen zölddé változott, mint aminő színű volt a levél, amely alatt meglapult. Mikor fölfedeztük és az ágról próbaképen letettük a földre, hogy vajjon ott is folytatni fogja-e a színváltoztatást: egyszerre barnássárga lett, majdnem olyan, mint a homok. Azután véget értek a fák; az utolsónak az árnyékában, sövénykerítéssel védve az örökké mozgó és támadni kész ellenség ellen, egy zavaros vízű, elrejtett forrás van mélyen a földben. Talán ez a zavaros víz az a «sárga forrás», amelytől a hely a nevét kapta? Kényszermunkára ítelt bennszülöttek jártak le a mélybe vezető lépcsőkön a vízhez, hogy azt onnan felhordják és egynehány legionárius felügyelete alatt öntözzék a szárazsággal küzködő fákat. Ahol az utolsó csenevész bokor is eltűnt a homokban, ott azonnal elkezdődtek a dúnák; szépen, hullámosan ringó kis fodrokkal kezdetben, azután egyre jobban emelkedve, tarajosodva, mint a tenger hullámai. Mikor az elsőre felleptem, a puha homok mélyen süppedt be alattam; a süppedés helyén egy különös alakú erodált követ vettem észre, amelyen a repesztő hőség és a csiszoló kvarcsemecskék már nagyon régen végezhatték pusztító munkájukat. Még nem volt szétesve, de már a legjobb úton volt arra, hogy szétporló anyagával ő maga is gyarapítsa a nagy homoktengert. Lehajoltam érte, hogy felvegyem; egyszerre csak a kísérő arab visszaránt és felkiált, hogy vigyázzak: alig egy arasznyira a kőtől egy vipera feküdt a homokon; lassan, alig észrevehetően gyűrűzött a teste. Nem valami kellemes meglepetés, mikor az ember egyszerre ilyen közvetlen közelében tudja magát a veszedelmes állatnak, de ami a legyőzött borzongásnál is megkapóbban hatott az emberre, az volt, hogy az állat milyen tökéletesen utánozta a környezet színét. Az előbbinél, a kameleonnál csak percről-percre, a környezethez alkalmazkodva változott a szín és csak megközelíteni iparkodott amaszt, de a kigyónál az alkalmazkodás már

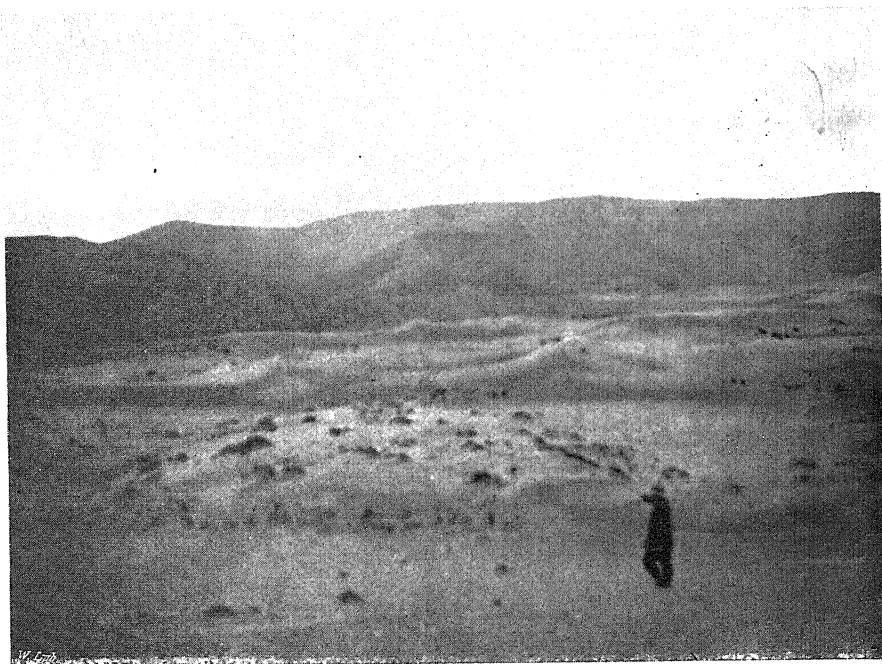
állandó és tökéletes volt, valóságos csodája a mimicry-nek. A homoki viperát jellemző cikk-cakkos rajzok szépen meg voltak rajta, de teljesen rózsaszínű alapon és csak egy árnyalattal volt sötétebb maga a rajz: hű utánzata a vöröses-sárga homoknak, amelyből az állat teste kilátszott. Ezúttal ugyan ez a csalódásig hű utánzás sem mentette meg a gazdájának az életét, mert az első meglepetésből felocsudva, a vasas végű botunkkal hamar ártalmatlanná tettük az állatot, azután pedig, mint ritka példány, a formalinos üvegünkbe vándorolt.

A legyőzött ellenség.

Ez a mimicry, a környezethez való alkalmazkodás jellemzi az egész sivatagot és az abban vegetáló életet. A kiáltó, élénk színek itt ismeretlenek; nem is volnának jók, mert csak veszedelmet hoznának a gazdájukra. Amilyen homok, meg kőszínű a pusztának ez a csúszómászó állatja, olyan a többi is: a gazella, amelyből már elég sok van ezen a vidéken, a sakál; ezek mind az ő vörössárga, a kiégett talajhoz hasonló színüknek köszönhetik, ha sokáig észrevétlenül maradhatnak a vadász előtt. A nagy pusztaság mindezeket szívesen rejti el, keveri össze a saját szürkességével, amint hogy készségesen nyújt buvóhelyet éjjel és nappal az ő legsajátabb fiának, a pusztai embernek, a beduinak. Ennek az élete is olyan küzdelem a létért, mint a siva-

tag többi lakójáé; nagy szüksége van arra, hogy az ő sólyomszemeivel észrevegyen mindent, ami körülötte történik, de hogy őt minél kevesebben lássák meg. A szürke darócburnusza, a szennyes-sárga szőrű tevéje, a földön gombamódjára elterülő lapos sátrai mind erre valók. Ha az ember a pusztaságban egy-egy ilyen beduin tanya látótávolában elmegy, bizonyos lehet benne, hogy nem egy

A dúnák közt.

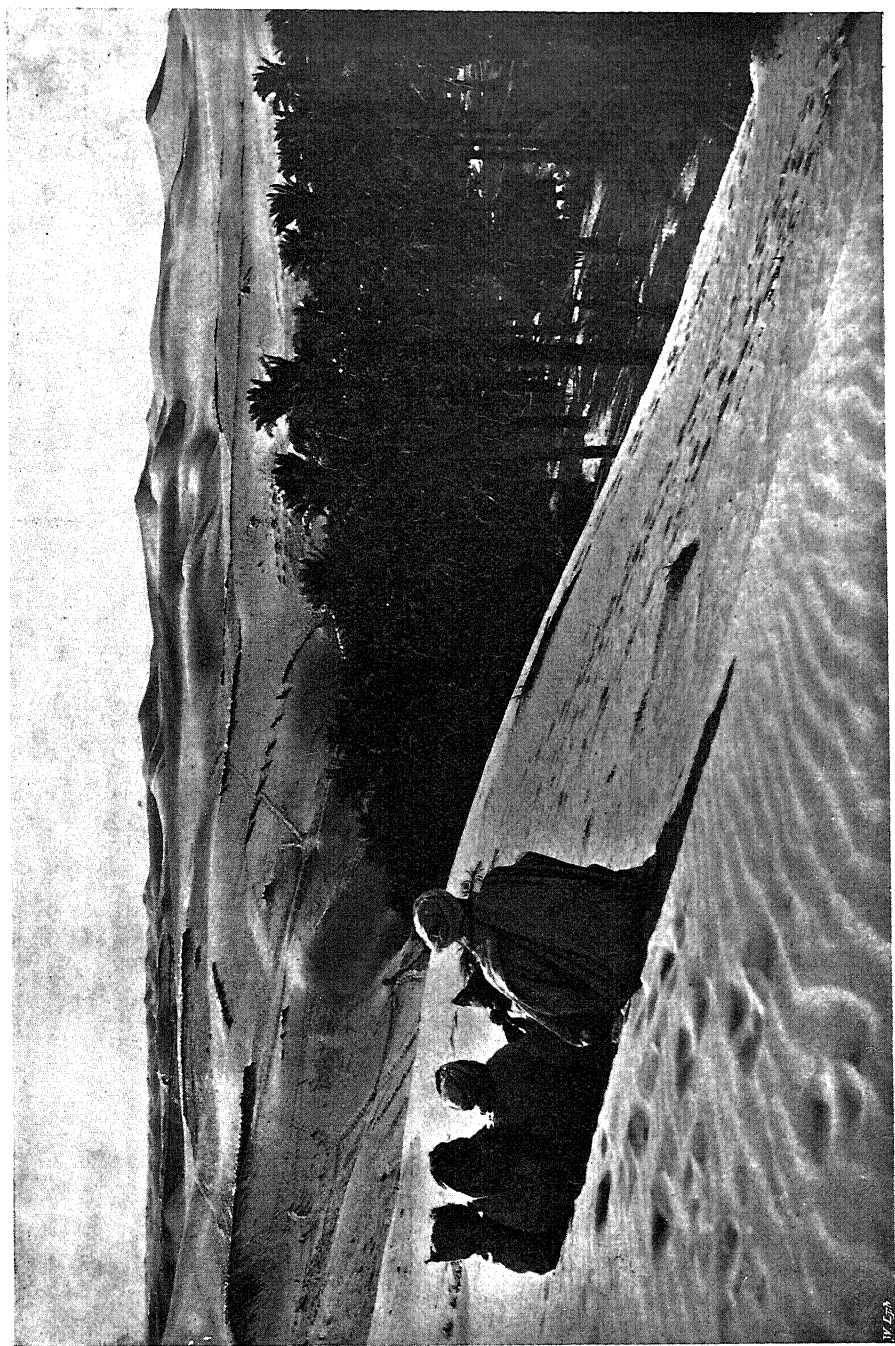
éles szempár figyeli a mozdulatait, hogy vajjon nem ellenséges szándékkal jár-e ott a közelben, mindaddig, míg csak véglegesen el nem tűnik. De máskor nemcsak ilyen óvatosságból követik láthatatlan szemek az utast; mikor később egyszer egy francia katonatiszttel hosszú órákon át vitt együtt az utam a márokkói bizonytalan határszélen, a legelhagyatottabb pusztaság közepette, azt mondotta, mint a sivatag életének jó ismerője:

— Ugye, mi nem látunk senkit, akármerre nézünk? De legyen nyugodt, hogy bennünket sokan látnak. Meg vagyok győződve, hogy valahol a homokhegyek között, vagy a sziklák mögött fekszik egy őrszem, aki jól lát bennünket, amióta csak erre megyünk és

hírt ad rólunk a többieknek is. Ha nem látná, hogy többen vagyunk és hogy fegyvereink vannak, majd megismerkednénk velük közelebről is!

Ha még lejjebb jutunk délre, még közelebről fogjuk látni, hogyan éli a nagy pusztaság embere a maga primitív, rideg, veszélyekhez szoktatott életét és azt is, hogy ugyanaz a nagy sivár földterület, amely az ő forró szárazságával és kiszámíthatatlan viharaival látszólag minden élőlénynek a vesztére tör, milyen hűsleges oltalmazója mindannak a szegényes életnek, aminek itt van a gyökere kezdettől fogva. De annál dacosabb ellensége annak, amit a fehér ember az ő kulturájának nevez és amit az idők folyamán ide is át akar plántálni. Amerre a mozgó homok területei vannak, ott a vasuti töltést úgy kell megoltalmazni ezen ellenség ellen, mint minálunk a hófúvástól. Messze elhúzódó sövények oltalmazzák a pályát attól, hogy egy-egy fergeteg alkalmával tökéletesen el ne lepje a homok. Máshol meg nagy pénzbe került hatalmas vashidak vezetnek át tökéletesen kiszáradt széles folyómedreken, amelyekben az esztendő legnagyobb részében egy csepp víz sincsen. Az ember csodálkozik, hogy mirevaló ez az erőfeszítés és védekezés egy nemlétező veszéllyel szemben? De őt esztendőben egyszer megtörténhetik, hogy az oued, amely kiszáradt meder vagy a legjobb esetben csörgedező vízerecske volt, egyszerre csak fergeteges áradattá dagad és irtózatos erővel söpör el maga előtt mindent, ami nincsen a lehető legjobban megvédve. A fehér ember is ismeri a sivatagnak gyilkos szeszélyeit és védekezik ellenük minden lehető módon: a száraz földjét megfúrja artézi kútjaival, a mozgó homokhegyeit, ahol lehet, megköti mesterséges oázisaival, a viperáinak a mérget pedig kiismerte és tud ellene ellenmérget készíteni. A lille-i Pasteur-intézet 1896 óta készíti a kigyómarás elleni antivenint és ma már nincsen előrelátó sivatagi utazó, akinek az útipodgyászában ott ne volna a kigyóméreg ellenszere és az éles tűhegyű fecskendő, amellyel az esetleges marás után a mentő szérumot azonnal a bőre alá fecskendezheti.*

* Akit közelebről érdekel a kérdés, az olvassa el dr. Calmette — dr. Gorka tanulmányát: «A mérges kigyók és mérgük». Magyarul megjelent a Természet-tudományi Közlöny 488. füzetében.

Az oázis szelét.

De az összes veszélyek közül mégis a legjobban a sivatag lakója ellen kell védekezni. Hogy ez így van, mutatják első sorban a vasúti állomások, amelyek ezen a vidéken már nemcsak állomások, hanem valóságos kis erődítmények. Az ajtaik nehéz vaspléhből valók, az ablakaik pedig voltaképen nem ablakok, hanem lőrések, amelyeken keresztül meglehetősen biztonsággal lehet lepuskázni a támadókat. De hogy ez szükség esetén még könnyebben menjen, vaspléhből való mellvéd van a ház lapos, oldalt kiugró tornyain, azok falán és alján vágott lőrésekkel, hogy a Lebel-fegyverek golyói mindenfelől hozzáférkőzhessenek a házat ostromlókhoz. Szomorú tapasztalatok készítették rá a franciákat, hogy ezen a vidéken a pusztaságban élő vasúti hivatalnokaik és telepeseik állandó hadi készütségben éljenek. Harminc esztendővel ezelőtt egy bandavezér, Bou Amama bel Arbi jött át a több ezerre menő hordájával Marokkóból és a föllázított törzsektől is támogatva, öt hónapon át tartotta rettegésben ezt a vidéket. Akkor építették ki lázas gyorsasággal a vasutat Ain-Sefráig, azóta tovább is. Most már, ha kisebb bandák áttörnek a határon, hogy a békés törzseket megsarcolják, a messze kiépített vasúttal gyorsan ott terem a katonaság és elvágja visszavonulásuk útját. Hogy azután a falnak szorított rablók mit várhatnak a nekikeresztett légionáriusoktól, azt mindenki elképzelheti.

Igy él és védekezik a fehér ember ezeken a vad tájakon a vad természet és még vadabb embertársai ellen. Aki pedig védi őt, az ezeken a vidékeken legnagyobb részben nem a saját nemzetének a fia, hanem négyötödrésztében idegen: a légionárius. Ain-Sefra, a sárga forrás városa már egészen a légióé; itt tanultuk a legjobban megismerni azt és ami a tapasztalatok között is a legérdekesebb volt: a légionáriusok között megismerni a magyar embert.

***

A dűnáról jöttünk visszafelé, ahol az egész pörkölő délutánon künn tanyáztunk és másztuk az omlós homokhegyeket abban a jó reményességben, hogy az epruvettákba gyűjtött homokfajtákon és a rózsaszínű viperánkon kívül sikerül még majd valami egyéb sivatagi érdekességet is hazahozni, de bizony eredménytelenül. Az itt-

ott elsurranó nagy szaharai gyíkok túlságosan függék voltak ahhoz, hogy el lehessen őket fogni és kicsúfoltak bennünket, amikor a csúszós

Naplemente.

lejtőkön föl, le utánuk törtettünk. Időközben leszállt az este; a hosszan elhúzódó, beretvaeles dűnagerincek gyönyörű szép vörös

fényben égtek a búcsúzó afrikai Nap utolsó sugaraiban és körök-körül az egész halotti vidékre ráült a kezdődő éjszaka csöndje, de ez egyúttal jó figyelmeztetés volt nekünk is, hogy: forduljunk hazafelé. Az ilyen kigyóklakta helyen nem jó naplemente után kint tanyázni, mert akkor már nem az ember fogja meg a kigyót, hanem a kigyó az embert. Visszafordultunk hát és a kis oázison meg az arabs falun keresztül a legionáriusok nagy, háromemeletes kaszárnnyája mellett elhaladva, a vashídra értünk, amely az üres folyómeder fölött az európai városrészbe visz. A híd túlsó végén egy legionárius káplár állt; erős, katonástartású, úgy harminchat-harmincnyolc év körüli jóképű ember. Szemmelláthatólag várt valakire. Mikor közelebb értünk, szalutált. Én siettem visszaköszönni:

— Bon soir, caporal!

Amire ő is megszólalt:

— Jóestét adjon Isten!

Mintha egy kis dűna szakadt volna ránk, akkorát néztünk az első pillanatban, hanem azután annál nagyobb örömmel tört ki belőlünk a szó:

— Az már más, földi! Akkor hát: Fogadj Isten!

A katona nagyot nevetett:

— Hát mégis csak igazam volt! Hogy az urak azok a «németek», akiket nekem ma cernirozni kellene.

Erre megint rajtunk volt a csodálkozás sora; hogyan jutunk mi ahhoz, hogy németeknek nézzenek, akiket meg kell figyelni? Hamarosan kiderült, hogy itt sem kerültük el azt a gyanút, aminek errefelé, úgylátszik, minden idegen ki van téve, aki a legionáriusokkal való érintkezést keresi. A kis helyőrségben már hire ment, hogy két idegen érkezett ide, akik tegnap a vonaton egy legionáriussal valami ismeretlen nyelven beszélgettek, sőt mi több, az el-kreideri kis erősséget lefotografálták. A Marokkó miatti francia-német huza-vona még javában állott és a franciák érthetően idegesek voltak. Hátha ez a két idegen katonaszöktető vagy ami még rosszabb: kém? Ain-Sefra, mint általában ezek a déli területek, már katonai közigazgatás alatt áll és így rövid úton megbíztak valakit, aki maga nem volt német, de jól tudott németül, hogy bizalmasan járjon utána, mi járatban van az a két idegen? Így esett a választás a magyar káplárra.

Mindezt új ismerősünk a hivatalos gondoskodás iránt való köteles tisztelettel, de egyébként nem titkolt derűtséggel mondotta el. Hogy is ne nevetett volna magában, mikor ő már a Saidából jött legionáriustól tudta, hogy a két «bizalmasan» megfigyelendő idegen valóságos magyar és hogy a hivatalos aktusból nagyon hamar kedélyes nemzeti viszontlátás lesz! Másnap azután köteles komolysággal jelentheti a kapitányának, hogy a megfigyelt utasok nem kémek és nem is németek, hanem ártalmatlan Afrikajáró magyarok. Mi pedig az egész esetből azt a tanulságot vontuk le, hogy jó lesz, ha holnap minél korábban hivatalosan is jelentkezünk a katonai hatóságnál és előmutatjuk az igazoló írásainkat, akkor remélhetőleg nem néznek többé kémeknek.

***

Vacsora után hát együtt ült az egyetlen kis kávéháznak a homokra kihúzott pléhasztalánál az ain-sefrai magyar társaság: a káplár, mi ketten, a tegnapi legionárius meg egy harmadik, aki már régebben volt itt helyőrségen. Nem volt abban semmi különös, hogy közkatonák is ott szórakozzanak, ahol a tisztjeik; a szomszéd asztaloknál csupa tiszt ült, nem messze maga az ezredes, de hát ez a demokrácia hazája és különben sem lehet válogatni a helyiségekben, ha nincs több, mint ez az egy. A téren a légió zenéje szólt, megint az a csengő-bongó, embert bolondító muzsika, ami arra jó, hogy ezekkel a halálraszánt legényekkel elfelejtesse, hogy mi az ő sorsuk, hogy egy idegen nemzet nagyságáért mennek neki a veszedelemnek, akkor is, mikor ezt a sivár földet őrzik és akkor is, amikor az ellenség elé viszik őket. Egynehány bámész arab gyerek állt a téren, a többi hallgatóság katona volt; a zene mellett élvezték az esti szabadságukat, azt a rövid kis időt, amíg a takaródó vissza nem hívja őket a kaszárnyájukba. A káplárhoz fordultam:

— Mondja csak, mi tartja ezekben az emberekben a lelket? Nem akarom a kérdésemmel a katonai szellemet rontani, de mégis, mint gondolkozó ember kérdelem, hogyan képes ennyi ember, akik között sok az értelmes is, itt élni öt hosszú esztendeig — a semmi-ben és a semmiért?

Láttam az új ismerősön az első perctől kezdve, hogy ha a katonaelet meg is viselte, de magasabb képzettségű ember, és hogy úriembernek kellett lennie odahaza. Épen azért kérdeztem ezt tőle, tudtam, hogy megérti, mit kérdezek. A legionárius lelkét akartam megismerni.

Nem csalódtam. Megértette a kérdést és aszerint felelt, illetve nem felelt rá.

— Tudom, hogy mit kérdez, uram és jótól kérdezi, mert jómagam tizennégy esztendeje szolgálok a légióban. Meg is tudnék rá felelni, hanem majd egy kicsit — később. Most még korán van ahhoz, beszéljessünk inkább Magyarországról, amíg ezek a fiúk is itt vannak.

Én is megértettem őt. Intelligens ember volt és katona. Mint feljebbvaló — a légióban igen nagy tekintélyük van az altiszteknek is — nem mondhatott olyan dolgokat, amik ha igazak is, a «fiúkban» a fegyelmet lazíthatnák. Majd a takarodó után, ha azok hazamentek. Ő maradhat akár éjfélig is.

Beszélgettünk hát Magyarországról. Volt ugyan ujságjuk; az egyiküknek valami rokona küldözte a régi ujságokat nagyobb csomagokban és meglehetősen értesülve voltak, hogy mi történik odahaza, hanem azért mégis csak jobban esik a messze idegenben eleven embertől hallani az otthoni ujdonságokat. A légió muzsikája fújta a nótákat, a homokra kivitt kis asztaloknál fogyott a mindenféle hűsítő ital, a dűnák mögül fölkel a félhold és bizonytalan fényénél sötét cikk-cakkokban jelentek meg az éles gerincek, — ennél az egy asztalnál pedig az öt összeverődött magyar ember beszélt otthoni ujdonságokról, vagy helyesebben, olyan dolgokról, amik otthon egy hónap előtt mentek ujság számba. Mindegy, ezeknek, szegényeknek, ujdonság volt így is.

Azután véget ért a zene, a kaszárnyából áthallatszott a takarodó és a katonák, akiknek nem volt erre az estére kimaradási engedélyük, hazamentek.

A mieinket megbiztatta a káplár, hogy majd holnap este lesz rá mód, hogy tovább együttmaradjunk, most engedelmeskedni kell a reglamának.

Amikor egyedül maradtunk, kimagyarázta magát a káplár.

— Természetes — mondotta — hogy a fiúk előtt nem mondhatok el mindent. Én már öreg legionárius vagyok, a tizennegyedik esztendőmet szolgálom, még egy esztendőt kihúzok, azután a teljes nyugdíjammal megyek el. Ezek még fiatalok, az egyik csak pár hónapos regruta, minek rontsam a kedvüket? Ráérnek még megismerni a légiót a maga igazában ezekben az elátkozott arab sárfészkekben, meg még lejjebb délen a tábori életben, ahogyan megismertem én.

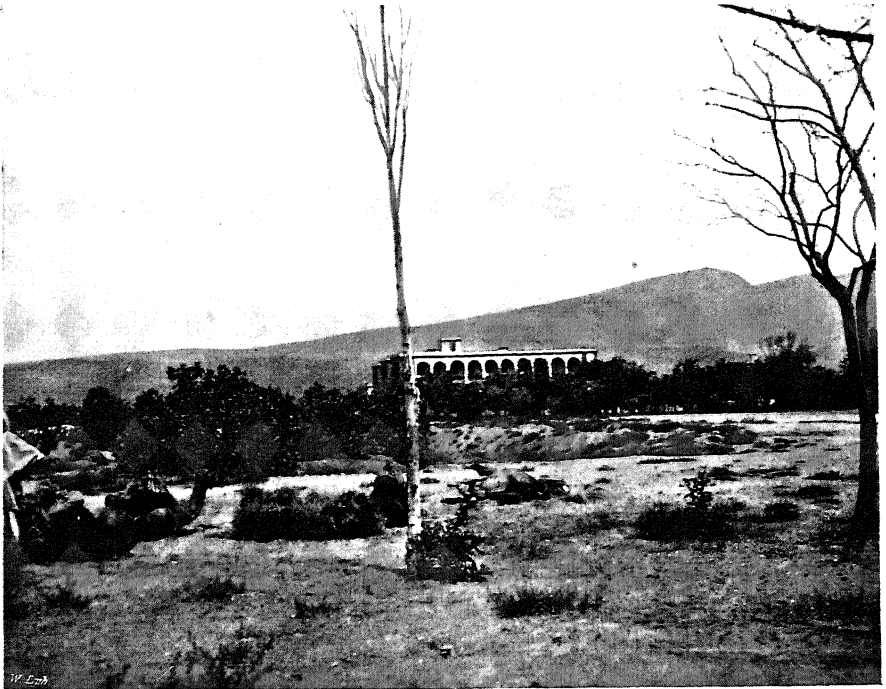
A légió kaszárnyája Ain-Sefrában.

Most már azután közlékeny lett az emberünk. Tudta, hogy olyanokkal beszél, akik nem az egyes emberek magánügyeire, idejövetelük okaira kíváncsiak — erről nem szívesen beszélnek az emberek a légióban — hanem akiket az egész intézmény lélektana érdekel. Hogy van az, hogy annyi ember, akármilyen legyen őket ide, ki bírja tartani ezt a rettenetesen sivár, örömtelen életet, amely egyáltalában nem embernek való, mert hiszen mindent kíván és mindent el is vesz az emberétől, amit az csak odaadhat: a fiatal-ságát, a szabadságát, az egészségét, a teljes munkaerejét, igen sokszor az életét is — fizet pedig mindezért a gazdag köztársaság a legionárius közlegénynek az ellátáson felül napi egy sou-t, azaz nem egészen öt fillért!

Itt van a kívülálló számára az első pillantásra érthetetlen pont. Mert hiszen ma, a néphadseregek korában még mindig vannak olyan országok, ahol nincsen meg az általános hadkötelezettség és ezeknek természetesen fizetett, zsoldos hadsereggel kell dolgozniuk. Ilyen elsősorban Anglia és Amerika és ilyen részben Hollandia és Belgium is, amely utóbbiaknak csekély emberanyagából nem futja, hogy nagy gyarmatterületeiket kizárólag hazulról lássák el katonasággal — meg okosabb is a hollandus burger, hogysem ilyen módon vigye vásárra a bőrét — tehát idegenből való toborzással kell magukon segíteni. Csakhogy óriási nagy a különbség ezen zsoldos hadseregek és a Légion Étrangère között! Aki New-Yorkban megfordul a City közepén, a postaépület és a városháza közötti téren, az láthatja, hogyan sétál a városnak ezen a legforgalmasabb helyén nap-nap után két szépen kiöltözött, jól táplált katona egy tábla mellett, amelyen messziről láthatóan, feltűnő színekkel vannak megfestve Uncle Sam katonái: ilyen a gyalogos, ilyen a lovas, emilyen a tengerész, akinek kedve van hozzá, tessék válogatni! Elolvashatja a plakátot és megszólíthatja a két katonát, azért vannak ott; ezek apróra elfogják neki magyarázni, hogy milyen *dzsáb* az, amit elvállalni készül, — hogy mennyi kezdőfizetést kap, milyen az ellátás, minő az előmenetel és hogy miféle munkára kötelezi ezért magát. Sőt a tengerészek külön verbuváló hirdetménye egyenesen üzleti szempontból fogja fel az ügyet és mint «first-class business»-t ajánlja az arravaló embereknek a belépést, külön elmondván, hogy mire viheti az illető a hadihajón, mint tengerész, mint mechanikus, mint hajóács stb. Nekünk, a kontinensen élő embereknek ugyan egy kissé különösnek tűnik a katonafogdosásnak ez a módja, ami a két nagy, angolnyelvű országban járja: a nyilvános parkokban való toborzás, a mindenfelé kiakasztott nagybetűs plakátok, sőt apróhirdetések «Men wanted for the army» címmel, de odaát ezen nem találnak semmi furcsaságot. Azt mondják, ez is olyan foglalkozás, mint a többi: meg kell fizetni tiszteségesen a vállalkozást, akkor lesz elég ember, aki ennyi vagy annyi esztendőre, amennyire a szerződés szól, behajtja a nyakát a katonai fegyelemnek bizony ott is elég kemény igájába és megteszi, amit tőle kívánnak. Még a lelkesedésbe is belejön; az angol csapatok kitűnőek

a gyarmatokon, de még a minden nemzet leszármazottjaiból összeverbuvált amerikai csapatokat is olyan tüzzel láttam a Fülöpszigeteken a fölkelő bandák ellen vonulni, hogy gyönyörűség volt nézni.

Hát ennek mind van értelme. Az érthető dolog, hogy egy erős, egészséges ember, aki a megélhetését keresi, nem riad vissza a

Pihenő tevék Ain-Sefra mellett.

veszedelmesebb fajtájú foglalkozásoktól sem és amint beállna tűzoltónak vagy pedig a híres kanadai lovasrendőrségbe, azon mód beáll katonának is. Megszerződik az állammal, mondván: te adsz nekem tisztességes lakást és ellátást, naponkint ennyi és ennyi gramm húst, kenyeret — ez mind benne van a szerződésben, — a kikötött zsoldot és betegség esetén gyógykezelést, én pedig kötelezem magamat, hogy fegyveres kézzel is elmegyek oda, ahová vezényelnek. Ha ütközetbe vezénylik a felfogadott katonát és az a halálát leli abban, az elég nem jó neki, de ezt az eshetőséget is

előre látta, amikor megszerződött; tudta, hogy nem cukrászműhelybe áll be. Ellenértékül megvan neki, hogy ha megsebesül, vagy szolgálatképtelen lesz, tisztességes végkielégítést, ha pedig kiszolgál, nyugdíjat kap. Magától értetődőleg az is benne van a szerződésben, hogy a szerződő fél, amíg a hadseregnek tagja, aláveti magát a katonai fegyelemnek.

Ismételem, ez mind helyes és emberileg érthető dolog. Ezt teszik az említett államok az ő zsoldos hadseregeikkel és a megfelelő változtatásokkal ugyanígy jár el Franciaország is az ő épen most kifejlesztés alatt lévő fekete gyarmati seregével, a híres «force noire»-ral, amelyet szudáni és szenegáli négerekből toboroz és képez ki nagyon szép eredménnyel. Ezek is felcsapnak zsoldos katonáknak és az állam az ő igényeik szerint nagyon tisztességesen gondoskodik róluk, még pedig nemcsak személyükről, hanem családjukról is; amint már a legészakibb táborhelyükön, Beni-Ounif-ban látni lehet, ahol az állam szép, egészséges táborhelyet tart fenn a szenegáliaknak, külön kis lakóházzal minden család számára.

De amit a legionárius tesz, illetve, amit magával tenni enged, az közönséges emberi motívumokkal mérve a dolgot, egyszerűen érthetetlen. Ami a legionáriussal történik, az tárgyilagosan véve, az emberuzsorának a legrosszabb fajtája és alig különbözik attól, amit a XVIII. század angol uralkodói a kontinensen összelopkodott vagy duodec német fejedelmecskék által nekik az amerikai gyarmatokba eladott katonákkal elkövettek. A legionárius is, illetve az a szerencsétlen ember, akit rossz sorsa, keresethiány, adósság, menekülés a társadalom vagy a törvény keze elől a légió sorozóirodájába hajt, kényszerítő körülmények nyomása alatt — talán azért, hogy aznap legyen mit ennie — aláír egy szerződést, amelyben eladja magát öt esztendőre — a semmiért. Belép a világ egyik legnehezebb szolgálatát tevő hadseregbe, — vállalkozik arra, hogy elmegy nem európai embernek való klímá alá, végtelenül sivár pusztaságokba, ahol a rettenetes hőség és a sivatagi környezet fizikai gyötrésein kívül állandóan ki van téve a másik, még nagyobb kínnak, a lelki gyötrődéseknek, amit az embernek nem való környezet okoz, — a sivatagba vesző előőrskön védi a köztársaság drága afrikai birtokait, nap-nap után

veszélyezteteti az életét a félvad törzsekkel való küzdelemben és teszi mindezt miért? A hálöhelyén és az ellátásán kívül — amely szintén nem hasonlítható össze az angol vagy amerikai zsoldos katona pompás ellátásával — fizet a gazdag köztársaság a szegény legionáriusnak napjára egy vörösréz sou-t, talán azért ennyit, mert ennél kisebb pénze (a centime-ok alig vannak forgalomban) már nincsen. Az igaz, Tonkinban és a francia Indo-Kínában egy frank a napizsold, de onnan alig is jön haza élő ember, vagy ha visszakérül, meghalni vagy nyomoréknak jön haza. De nem sokkal jobb a szolgálat ezeken a sivatagi őrhelyeken sem; még az olyan civilizált helyeken is, mint az ezredek székhelyei, Saïda vagy Sidi-bel-Abbés, a temetők fele a legionáriusok apró fakeresztjeivel van tele. Gondolatnak is nyomorúságos, hogy ezek az emberek két krajcárért éltek és haltak meg!

Ha az ember lelkes francia hazafival disputál erről a tárgyról, az azt feleli: hogy hiszen senkit sem kényszerítenek a légióba, mindenki a maga akaratából áll be oda, azután meg, hogy a légió Európa selejtes népsége; örüljenek, hogy van egy hely, ahol meghúzhatják magukat. Csakhogy nem egészen így áll a dolog. Mert igaz ugyan, hogy a légióban képviselve van Európa összes nemzetейnek a söpredéke is, akik nem is annyira ide, mint inkább külön fegyencszázadokba valók volnának, de viszont sok a magában véve tisztességes elem, amely azután, gonosztevékkel összekeverve és azoknak a bánásmódjában részesítve, itt megy tönkre. Ilyenek elsősorban az elzászi és lotharingiai katonaszökevények, nem egyszer tizennyolc-húsz éves fiúk, akiknek a nevük, sokszor már a nyelvük is német, de a szivük francia és nem akarnak a német zászló alatt szolgálni. Átszöknek a határon és mivel a rendes hadseregben nem szolgálhatnak, belépnek a légióba. Szegényeket, ezeket éri a legnagyobb csalódás; odahaza, rajongó lelkesedéssel azt képzelték, hogy mint francia katonákat fogja őket az anyaország keblére ölelni és mikor itt vannak, azt látják, hogy úgy bánnak velük, mint fegyencekkel. Meg a többi jelentkező sem mint züllött ember; van közöttük sok, aki nem bűnös, csak szerencsétlen. Adósságai miatt kvietált tiszt, családi katasztrófák folytán lelki egyensúlyát elveszített ember, no meg igen sok éhenhaló szegény ördög menekül

a légióba, itt azután összekerülnek Európa börtöntöltelékével és akkor egy kalap alá fogják valamennyit. Azt mondják rájuk: Örüljenek, hogy itt lehetnek!

A hatalmas köztársaságnak jobban szem előtt kellene tartania, hogy mint államnak és különösen mint olyan országnak, amely még nemrégben elismert vezetője volt az emberiségnek a magasabb kultúra terén, kötelezettségei vannak az egész emberiséggel szemben. Az egyes ember, főleg ha szerencsétlenség éri, gyöngé; ellenálló képessége úgyszólván semmi, odajut, ahová valamiféle áramlat sodorja. Nem lehet azt mondani, hogy «senkit sem kényszerítenek» a légióba; elég az, hogy az alkalmat megadja hozzá az állam, a kényszerítést elvégzik a körülmények. Ha egy külföldi vándorlólegény három nap óta éhesen, a Szajna hidján azon tündök, hogy most onnan leugorjék-e vagy a légióba álljon-e be, mégis valószínűbb, hogy az utóbbit fogja választani. Ezeket nevezik azután «önkéntesek»-nek.

Ha már a köztársaság az ő csökkenő emberanyaga folytán rászorul, hogy afrikai és ázsiai területeinek védelmére a nyomor ezen önkénteseinek felajánlkozását igénybe vegye, legalább ne uzsorázza ki őket! Ne vegye fel az erkölcsi szemét-számbamenő anyagot, amelyet saját otthoni ezredeibe semmiesetre sem sorozna be — vegye fel a nemcsak testileg, de erkölcsileg is helytállót, mint az angolszász fajok zsoldos hadseregei, — fizesse ezt a hadsereget tisztességesen, akkor a légió tényleg *hadsereg* lesz, nem pedig egy — mindenki elismeri, hogy hősies — banda, de mégis csak banda, amelyet háborúban pálinkával és a légió észbontó muzsikájával neki lehet vinni a poklok torkának is, de amelyet egyébként szuronnyal és az agyonlövetéstől való félelemmel kell visszatartani attól, hogy a kilentizedrésze széjjel ne szökjék. Máig emlékszem arra a francia csapatszállító hajóra Singaporeban, amely legionáriusokat vive Saïgonba, útközben ebben az angol kikötőben megállt és nagyon jellemző képet mutatott.

A legionáriusok kétszeresen is önkéntesek voltak; nemcsak mint szerződött katonák, hanem azért is, mert a tonkini rablóbandák elleni küzdelemre önkéntes jelentkezés alapján válogatták ki őket. Jelentkeztek szegények ide, a halálos trópusi betegségek hazájába,

mert még ezt a szolgálatot is sorsuk javításának remélték. Az érdekesség azonban az volt, hogy a szállítmány parancsnoka egyetlen legionáriust sem engedett partraszállni; az «önkéntesek» ott szorongtak fegyveres örök mögött a csapatszállító fedélzetén, mikor más nemzetiségű hadihajók matrózai vígan jártak a városban. Volt jó oka a parancsnoknak nem bízni az embereiben; tudta, hogy ha egyszer szabadjára engedi, sohasem látja őket többé viszont. Idelenn Afrikában a sivatag tartja körülzárva a legionáriusokat; azért így is elég szökési kísérlet történik, többnyire Marokkó felé, de csak igen kevés sikerül. Többnyire visszahozzák őket vagy pedig a marokkóiak verik agyon a szerencsétleneket.

Ezek voltak azok a komoly dolgok, amelyekről czen az estén beszélgettünk; helyesebben, inkább én mondtam el a magam véleményét, mert hiszen ezeket a dolgokat tudtam eddig is bőven egyebünnen. A legionárius kápláron meglátszott a katona, hogy nem szívesen beszél olyan dolgokról, amelyek már a magas politikába vágnak; inkább csak arra volt szükségem, hogy egynehány kérdésre megfeleljen, főleg arra, hogy mi tartja az emberekben a lelket, hogy úgy, ahogy mégis csak megvannak? Erre is az volt a felelet, amit előre vártam: a kemény fegyelem és a fizikai kényszerűség, mert nem tehetnek máskép. És végül még valami, ami aránylag ritkán áll be, de ha megjön, akkor sokaknál elfelejtet mindent; elfelejteti az elhibázott élet keserűségeit, megjavítja a lustát, az iszákost, a kicsapongót és a rossz útra ment energiákat a helyes irányba tereli: ez a csodaszer a *l'action*, a cselekvés, a harc.

— Erről majd holnap, ugy-e, hogy a fiatalok is hallják? — mondtuk az öreg legionáriusnak, mikor egy darabon még elkísértük a kaszárnya felé, hogy magunk is élvezzünk még valamit a friss éjszakai levegőből. Alig volt már ébren valaki a városkában; itt-ott egy ablakból szűrődött még ki halavány világosság, egyébként csend volt mindenfelé. Egyszerre csak egy hosszan elnyújtott kiáltás hallatszott az éjszakában:

— Haltez là!

És egy fegyver agya csapódott a földhöz.

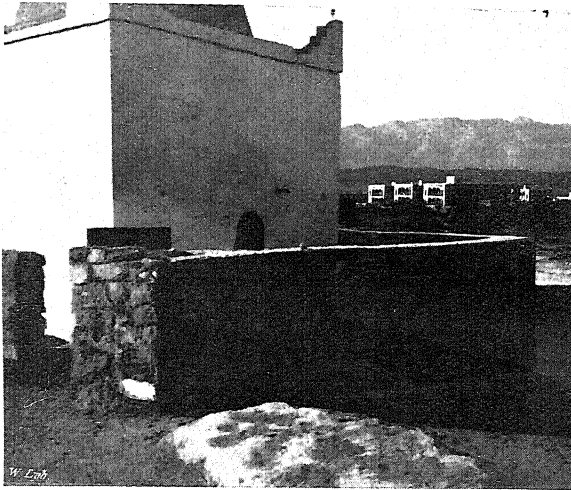
A kísértőnk gyorsan megállított és visszafelelt:

— Bon ami. Légionnaire!

Amire a sötétségből megjött a válasz:

— Passez!

Az egész jelenet alig egy percig tartott, de elég izgalmas volt. A vak sötétségben egy katonai raktár mellett mentünk el, annak az őrszeme kiáltott «megállj!»-t. Még egy figyelmeztetés és ha arra sem állunk meg, a harmadik már lövés lett volna. A káplár azután jól rámondult az őrszemre, hogy nyissa ki jobban a szemét és ne nézzen békés embereket tolvaj araboknak. De nekünk jó tanulság volt az eset (és ajánlom másoknak is, ha arra járnak), hogy éjszakanak idején ne sétáljunk ilyen, állandóan félig hadiállapotban lévő katonai városkák utcáin; igen dísztelen halál volna az embernek magát ennek a sivatagi «sárga forrás»-nak a városában, Ain-Sefrában lelövetni csak azért, mert nem tudta a jelszót.

EGY NAP A LÉGIÓ TÖRTÉNETÉBŐL.

El-Mungar, 1903. szeptember 2.

A MAROKKÓI határ megint eleven mozgásban volt. Nem volt háború, legalább hivatalosan nem; de azért vígan pusztították egymást az emberek. A marokkói bandák, nagyobb vakmerőséggel, mint valaha, átjöttek a határon; megrohanták a délre, a gourara-i oázisokba vezető karavánutat, *razziá*-kat rendeztek a békés törzsek között és megostromoltak kisebb helyőrségeket, amelyek hősiezen védték magukat. 1903. május 31 ikén az algériai kormányzó, Jonnart személyesen jelent meg a francia határszélhez legközelebb eső marokkói oázis, Figuig egyik városa, Zenaga előtt, hogy a szultán képviselőjével tárgyaljon, de csukott kapura talált és a falakról a város lakossága puskatúzzal fogadta a kormányzót.

Ezzel betelt a mérték. A kormányzó és kísérete visszalovagoltak oda, ahonnan jöttek, Beni-Ounifba, magukkal vitték a sebesültjeiket is, de nyolc nap mulva francia ágyúk álltak fel Zenaga kapui előtt és égynehány órai bombázás után a franciáké volt a város, néhány nap alatt pedig az egész oázis. A szultán fenhatóságának elismerésül hagytak benne egy marokkói pasát, az ott van ma is.

Nehezebben ment a dolog a karavánút megtisztításával. A marokkói *barká*-k lázadó arabok bandáival egyesültek és több csoportban jó égynehány ezerre mehetett a számuk, de sohasem lehetett tudni, hogy hol vannak. Olyan mozgékonyak voltak, mint a homokhegyek, amelyek között eltűntek; napról-napra máshol bukkantak föl. Az ellenük küldött expedíciós hadtest ugyancsak

Beni-Ounif-ból indult ki és szélesen kiterjesztve szárnyait, mozgott lefelé a Zousfana folyó mentén. Nem mehetett valami gyorsan, de azt a vidéket, ahol végigment, alaposan kisöpörte; ott többé nem lehetett a rabló harkáknak maradásuk. Ha el akarták kerülni a biztos bekerítést, lejjebb kellett szökniök délnek, vagy visszamenekülni Marokkóba, mielőtt a kiterjesztett szárnyak a visszavonulás útját elválnák előlük. Az expedíció útja egyébként a legrosszabb időre esett, nyárra, amikor a nehéz felszereléssel menetelő katonáknak kétszeresen fáradságos az izzó sivatag homokhegyein föl-le a napi tíz órai útjukat megtenni abban a tudatban, hogy az ötven-hatvan méter magas dűnák mögött mindenhol halálos ellenség leselkedik rájuk, és jaj annak, aki kidőlve hátramarad az úton.

Augusztus utolsó napjaiban az expedíció megérkezett a Zousfana mentén az El-Mungar el Acherak nevű hegyfok közelébe, már nem messze Taghittól, ahol a kis helyőrség nemrégiben verte vissza véres fővel egy nagy marokkói harka támadását, ami pedig nehéz dolog volt, mert a tábor rossz helyen van elhelyezve; a mögötte lévő hegyről bele lehet látni és jó fegyverekkel tüzelni is lehet a táborba. Mindezek a helyek az Oued Zousfana mentén, az Igli-be vezető karavánúton fekszenek; Iglinél a Zousfana egyesül a Marokkó belsejéből jövő Oued Guir-rel és azontúl *Saura* a nevük. Ugyanitt találkozik a folyók mentén haladó két karavánút is: a Figuiből jövő a másikkal, amely a Guir folyó mentén Bou-Denib-ből és még feljebb magából a fővárosból, Fezből jön le idáig. Mindezeknek az utaknak Igli a természetes találkozó helyük; innen azután Beni-Abbésen, Kerzazon, a gourarai és touat-i oázisokon keresztül megy le az út a sivatag legbelsejébe, In-Salahba és onnan hosszú hónapokig tartó vándorlás után ér el a délre menő karavánoknak sokáig legendás végső céljához, Timbuktuba. Ezt a nagy karavánutat nevezik In-Salahig a közbeeső oázisok miatt a «pálmafák útja»-nak; akié ez az út, azé a Szaharának egész nyugati fele. Természetes, hogy a marokkói bandák elsősorban erre az útra vetették magukat; megszállták a kiszáradt folyómeder mentén ásott kutakat és innen végnélkül zaklathatták az egész vidéket. A sivatagban akié a víz, azé az út és akié az út, azé az egész terület. Ezt az utat kellett tehát megtisztítani minden áron.

Szeptember 2-ikán korán hajnalban a táborból egy század legionáriust indítottak útnak felderítő szolgálatra El-Mungar irányában. Ezek a karavánút mentén haladtak, míg három század spahi, könnyű lovasság, mint mozgékonyabbak, egy nagyobb körben beljebb vette az útját a sivatagba, hogy arrafelé vizsgálja meg a területet: van-e nyoma nagyobb számú ellenségnek. A légió elég gyorsan haladt, mert úgynevezett «compagnie montée» volt: ez a hivatalos neve annak, amikor minden két legionárius kap egy szamarat vagy öszvért és arra felváltva ülnek rá, így legalább az egyik pihen, amíg a másik gyalogol mellette. A legionáriusok egyébként rövidség okáért számar századnak nevezik az ilyen ideiglenes meglovasítást.

Az ezen különös módon meglovasított század parancsnoka ezen a napon Selchauhansen hadnagy volt, egy fiatal dán katona, a kire a másfelé elfoglalt kapitány helyett a felderítő szolgálat elvégzését rábízták. Jó katona volt, magas, szőke fiú, aféle sneidig fiatal hadnagy, aki «teljes gőzzel» ment bele minden akcióba és az embereit is nagyszerűen tudta magával vinni. Egy kissé szeles volt, de hiszen ha nem lett volna az, akkor nem lett volna itt a légióban; békésen ült volna otthon a kis északi hadseregben, ahonnan szintén valószínűleg holmi szeleskedése miatt jött el és letevéen újra a tisztvi vizsgát, hadnagy lett a légióban «au titre Étranger». A század két órát ment a kora reggeli órákban, «hogy jó étvágya legyen a reggelihez», akkor megfőzte a kávéját és rövid pihenő után megint menetelt tovább. A hőség egyre nagyobb lett és a dűnák is folytonosan emelkedtek; valóságos hegymászást kellett rajtuk véghezvinni. Mintha alpesi vadászcsapat volna, úgy tornászott fel a század a homokhegyekre föl, azután a másik oldalon le; néhol elbukott egy öszvér és a lovasa nagyot hempergett le róla a csúszós domboldalon a társainak nagy nevetése között. A hadnagy jókedvű volt és egyre biztatta az embereit; egy távoli magas dűnasorra mutatott: No még odáig jussunk el, ott azután megtartjuk a déli pihenőt. Ám az a pont még ugyancsak messze volt és mire odajutott a század, az emberek már alaposan ki voltak merülve a hőségtől és a folytonos homoktaposástól. Hat órajárásra, mintegy harminc kilométernyire lehettek a tábortól és ellenségnek semmi nyomát nem találták. Jó lett volna még azokra a halmokra is fel-

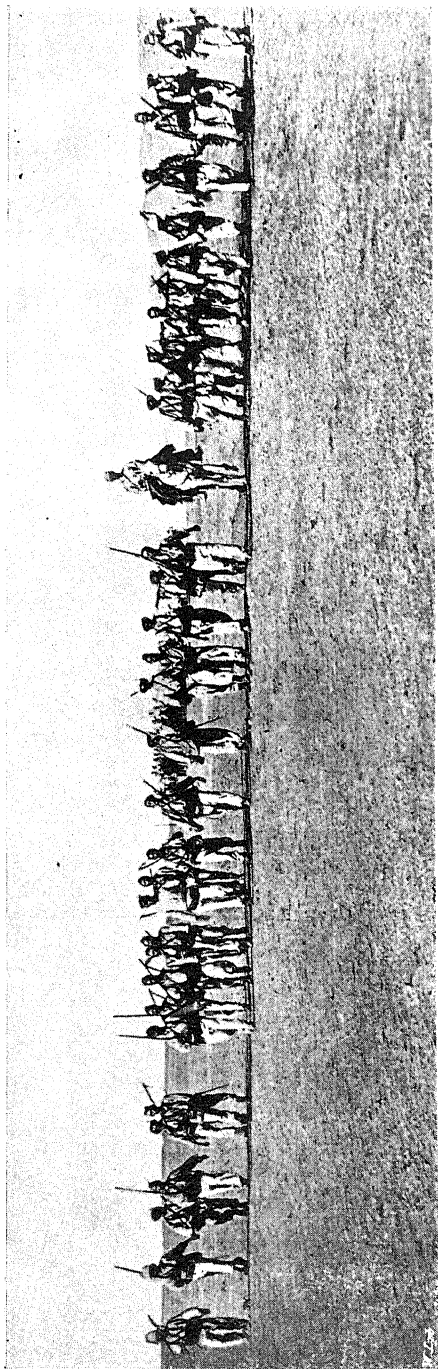
kapaszkodni; onnan megint jó darabon be lehetett látni a vidéket, vagy legalább egynehány embert felküldeni oda, hogy nézzen körül, de mindenki fáradt volt már, pihenő után kívánczozott és szeretne volna a súlyos holmiját azon a helyen földre dobni, ahol állott. A hadnagy a tisztársával együtt egynehány percig távcsövén kémlelte az előttük magasodó halmokat, azután valószínűleg azt gondolta: Eh, egyik dűna olyan mint a másik; ha eddig nem találtunk semmit, ott sem lesz semmi! és megállást vezényelt. Pedig, ha átláthatott volna azon a homokfalon! A legnagyobb «harka», négyezer marokkói és arab feküdt oda át halálos csendben a bukkák között és mint az ugrásra készülő leopárd várta a légió érkezését.

A többit mondja el a mi magyar káplárunk, aki akkor mint közlegény élte végig ezt a borzasztó napot:

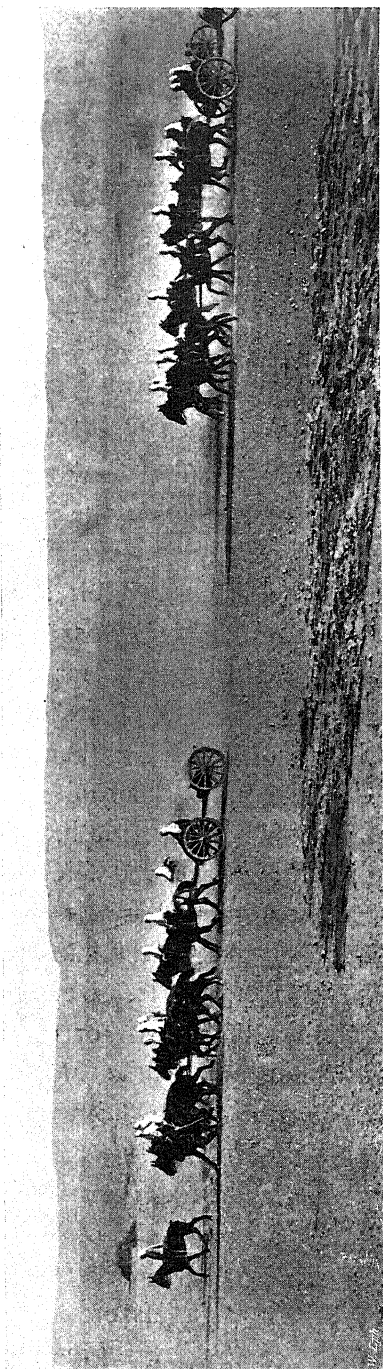
— Egy mélyedésben pihent a század két homokhegy között; kiosztották az ennivalót és én éppen egy konzerves doboz fölnyitásával vesződtem, amikor egyszerre csak irtózatos ropogást hallok, golyók fűtyülnek el a fülem mellett és egy csomó emberünket látom véresen lebukni a földre. Szivettépő volt a halálkiáltásuk, amint összeestek. Egy pillanatra mindenki megdermedve nézett, mintha gutaütés érte volna, azután a kijózanodás és az életösztön egyetlen nagy kiáltása hallatszott az egész táborban:

— Aux armes! Fegyverre!

Ilyenkor látja az ember, hogy mennyit ér az európai hadseregben a fegyelem és hogy mennyire segíti ez a katonát a barbár ellenség ellen, ha az még olyan vakmerő és nagyszámú is. A füst elszlott a dűnák tetejéről és most már látható lett odafönn az ellenség is; vad, feketeszakállas, sárga vagy olajbarna alakok ugráltak föl a dűna pereme mögül, ahonnan ezt a halálos sortüzet adták. Ha még egynehányszor megismételhetik, lepuskáztak volna valamennyiünket, mint a verebeket. De a fegyvereik nem voltak ismétlő fegyverek, többnyire régimódi hosszúcsövű puskák; időbe tartott, amíg újra töltenek, vagy másokat engednek a helyükre, hogy azok lőjjék ki ránk fegyvereiket. Ezt az időt is eltöltötték azzal, hogy rettentes diadalordításba törtek ki odafönt, amikor a mieinket elesni látták; valósággal vadállati üvöltés volt. Ez az egynehány perc men-

Menetelő legionáriusok a sivatagban.

Tábori tüzérség vonulása a pusztaságon át.

tett meg bennünket, legalább egyelőre. Az első pillanat dermedtsége után, amint a gúlákba rakott fegyvereinkért futottunk, hogy azokat felkapjuk, ösztönszerűleg vártuk a vezényszót, hogy mit tegyünk most? Most már, ismét fegyverrel a kezünkben, készek voltunk mindenre, amit a parancs mondani fog. És az nem késett egy pillanattal sem. Az első hadnagyot nem láttuk. De a másiknak a kardja már kiröpült hüvelyéből, mutatta az irányt és harsányan hangzott a vezényszó:

— Első szakasz a sebesültekhez! Második szakasz a vízestömlőkhez! Valamennyien futólépésben a dombra föl!

Az őrmesterek és a káplárok segítettek a parancsot továbbkiáltani és rövidebb idő alatt, mint azt el lehet mondani, a század, mint egy hirtlenül működni kezdő nagy gép, bámulatos gyorsasággal megindult, hogy teljesítse a parancsot. A katona ilyenkor nem gondolkozik, csak megy, mint a gép; a fő az, hogy valaki parancsoljon neki. A kijelölt szakasz egy pillanat alatt ott volt a sebesülteknél, fölkapta először is a hadnagyot, azután azt, akit épen lehetett, a másik szakasz a vízestömlőket, azután hajrá, vissza! Ideje volt, mert az átellenes lejtőn már vad, ordító alakok százai ugráltak lefelé, hogy berontsanak az elhagyott táborba és felülről újra kezdődött a lövöldözés. Szerencsére most már egy kissé javult a helyzet: széles vonalba eloszolva futottunk a kijelölt cél, a mögöttünk lévő dombtető felé és így szétoszolva, meg úgyis, mint mozgó célpontokat, kevésbé érhetett a golyó: aki útközben megsebesült, azt ragadtuk magunkkal. Közbe egy-egy szakasz megállt, visszafordult és sortüzet adott; ezzel megakadályoztuk azt, hogy az ellenség a sarkunkba érjen. Mikor odafönn voltunk, lázas gyorsasággal hánytuk föl a szuronnal az alacsony védősáncot és akkor volt az első pillanatnyi időnk, hogy körülnézzünk, mi történik körülöttünk.

Borzasztó dolog volt, amit láttunk. A megvadult ellenség zöme ekkor ért az elhagyott táborba és ekkor láttam életemnek a legborzasztóbb látványát, amit sohasem fogok elfelejteni. Némelyek a szétszaladt öszvéreink után futottak, hogy azokat befogják; mások az ott hagyott felszereléseknek estek neki, de a legtöbben, mint a veszett farkasok, azokra a szegény sebesültjeinkre rohantak rá, akiket már nem birtunk elszállítani. Egynek tizen is nekiestek; letép-

ték róluk a ruhát, a görbe késükkel az ő vad szokásuk szerint föl-vágták a sebesülteknek a hasát, azután valósággal darabokra tépték szét őket. Ugyanezt cselekedték a halottakkal is. Mi odafönn tehetetlen dühünkben sírva voltunk kénytelenek végignézni a rettenetes mézsárlást; hej, ha egy mitrailleuseünk lett volna, hogy közibe lehetett volna lőni ennek a vérszomjas hordának! Így ahogy voltunk, örülnünk kellett, hogy maradt egynehány percünk magunkat elsáncolni, máris jöttek az arabok. Ugy ontotta őket az átellenes domb, mint a pelyvát; futva, ordítva, lövöldözve ereszkedtek le a lejtőn, eltűntek a mélyedésben, azután egyszerre fölbukkanták előttünk és a két szélünkön, jobbról és balról. Rendetlenül, a félvad hordák szokása szerint tolongva törtek ránk; már itt voltak ötven-hatvan lépésre előttünk és futva, nagy ugrásokkal jöttek egyre közelebb. Még egy perc és rajtunk vannak; ha elérhetnek bennünket, a puszta súlyukkal agyongázolnak. Mi csak néztük meredt, üveges szemekkel ezt a rohanó ördögcsordát, a fakó arcukat, a lobogó burnuszokat, a villogó görbe késeket, a «mukalá»-kat és hason fekve a homokban céloztunk, amint valaha csak célozni tudtunk életünkben, de csodálatos fegyelem! Egyetlen fegyver sem sült el időelőtt. Az ujjunk a fegyver ravaszán, a szemünk az élő célpontokon volt, de a fülünk azt leste, mikor halljuk a vezényszót:

— Tűz!

Abban a pillanatban elhangzott az. Rögtön utána egy siketítő dördülés, azután vezényszóra a második és a harmadik. Az utolsó sortűz után újra élesen hangzott a vezényszó:

— Feu de peloton!

És mi újra lőttünk, most már szakaszonként.

Már az első sortűz után egy vérfagyasztó ordítás reszkettette meg a levegőt; újra hangzott a második és a harmadik után, de a fájdalomnak és a dühnek kitöréseit akkor hallottuk csak igazán, mikor szakaszonként kezdtünk lőni. Ennek a rövid, néhány másodperces szüneteiben úgy hallottuk, mintha meglőtt vadállatok halálordítása hangzanék előttünk. Végre beszüntette a hadnagy a tüzelést, távcsövével nézte az előttünk lévő teret, azután eloszlott a füst és tisztán láttuk, hogy mi történt ezalatt a néhány perc alatt.

Vagy háromszáz arab teste hevert előttünk a homokon. A legtöbb el volt terülve és mozdulatlanul feküdt ott, ahová esett; némelyik még élt és föltámaszkodva, vad átkozódásokat szórt felénk, megint mások fölkeltek és fájdalmasan botorkálva, vánszorongtak menekülő társaik után, akik ugyanolyan vad rohanással, ahogyan jöttek, tűntek el a körülfekvő buckák mögött. Egynehány test alig húsz lépésnyire hevert előttünk; ezek egészen idáig jutottak el a vad rohamukban, de annál több golyó volt bennük, az átluggatott, rongyos burnuszukból három-négy helyen is folyt a vér.

— Most rajtunk volt a sor, hogy diadalordításban törjünk ki. Ezek megkapták a magukét! Úgy látszik, olyan bandával kerültünk össze, amely még nem állott szemben rendes francia katonasággal és nem ismerte a Lebel fegyver irtózatosságot, hogy az ilyen sűrű tömegben használva, két-három embert is képes keresztülütni. Csakis így érthető a nagy vakmerőségük, hogy ilyen tömegekben, minden fedezet és óvatosság nélkül jöttek ránk; nyilvánvalóan azt hitték, hogy amint az első orvtámadásuk sikerült, úgy egyetlen rohammal legázolhatnak bennünket. Ismétlem, ha csak egyetlen mitrailleuseünk van, olyan gyönyörűen végigsöpörhettük volna őket, hogy háromszáz helyett legalább kétannyi fekszik a homokon. Így meg kellett elégednünk ezzel a szerény eredménnyel és gyorsan berendezkednünk a bekövetkezendőkre. Azt jól tudtuk, hogy az araboknak eszük ágában sincsen abbahagyni a küzdelmet, csakhogy most, a kapott lecke után, megokosodnak és taktikát változtatnak. Visszatérnek az első módszerükhöz és fedezet mögül lönek.

Addig is, amíg ez megkezdődik, gyorsan számba vettük magunkat, hogy hogyan állunk? Kiderült, hogy az első támadás huszonhat emberünkbe került halottakban és nehéz sebesültekben, ezek között volt a dán hadnagy is. A tüdejét fúrta át egy golyó; még élt, de kínosan hörgött és időközönként elveszítette az eszméletét. A négyesög közepén feküdt egy öszvérnyszerűen és amikor magánál volt, bátorító szavakat mondott a legényeknek.

— Én meghalok — hörögte — de vezet titeket a kollégám... Ha az is elesett, vezényeljen a sergent... A sergentek után a káplárok... De ne hagyjátok magatokat, fiúk... Ne feledjétek, hogy legionáriusok vagytok!

Kínosan hörögve mondotta az utolsó szavakat. Mi mélyen meghatva feleltünk neki:

— Nem felejtjük el, mon lieutenant! Ezek az arabok nem kapnak meg bennünket élve!

Az altisztek gyorsan pálinkával kevert vizet osztottak ki közöttünk, amire nagy szükségünk volt, mert borzasztó volt a hőség. Még nem volt tizenegy óra, de a Nap rettenetes erővel tűzött le ránk és mi ott feküdtünk az izzó homokon; felkelni nem lehetett, hacsak nem akartuk magunkat kitenni az arabok golyóinak.

Ezeknek a haditervével hamar tisztában voltunk. Miután nem sikerült bennünket rohammal legyűrniük, most elfoglalták az összes körüllevő dombokat és minden oldalról gyilkos tüzelést kezdtek ellenünk.

Ezzel elkezdődött az élet-halál harc. Nem volt többé sortűz, nem volt vezényszó, mindenki magára volt bízva és hallgatva dolgozott. Egy utasítás volt és ezt iparkodott is mindenki betartani, hiszen az élete függött attól: fedezék mögül lőni és csak biztos célpontra tüzelni; nem pocskólni a töltényeket céltalanul!

Hiába kérdezné ma valaki tőlem: mondjam el pontosan, mit csináltam és mit éreztem életemnek ez alatt a hat órája alatt, ezen a szeptember másodikán délelőtt tizenegy órától délután ötig. Féltem-e? Bátornak éreztem-e magamat? Mit gondoltam, hogy kimenekülök-e innen élve?

Minderre nem tudnék felelni. Azt mondhatnám: Nem volt egyetlenegy gondolatom sem, csak az életösztön dolgozott bennem. Azt láttam, hogy körülöttem, hol itt, hol ott egy ember kiált fel hangosan, a fejéhez kap, elejti a fegyvert, azután élettelenül, üveges szemekkel marad fekvé a homokon vagy pedig nyögve kúszik a középre a vizestömlőkhöz és ott próbálja a sebét borogatni. És a körülvevő dombokon mindenfelé fehérkendős fejeket láttam, amint a hosszú puskacsőveik mögül mély torokhangokon kiabáltak felénk, azután fehér füstfelhők váltak el a dombtetőről és megint kidőlt a sorainkból egy-két ember... Én pedig löttem; céloztam és újra löttem és nagy megkönnyebbülést éreztem, ha lövéseim után egyegy turbános vagy kámzsás fej eltűnt a legközelebbi dűna széléről. Azt gondoltam magamban: Ezzel is kevesebb!

Igy tartott ez késő délutánig. Feküdtem a rettenetesen forró nap alatt az égető homokban és megmerevedett, ölmos tagokkal egyre dolgoztam, gépiesen, mint a gályarab, aki az evezőt húzza. A karjaim már alig tudták egyenesen tartani a nehéz puskát; a nyakamba görcs állt a merev fekvéstől, az ujjaim félig meg voltak égve az átizzott puskacsőtől és véreztek a fegyver ravaszától. Néha abba kellett hagynom a tüzelést, hogy a puskacső kihüljön; ilyenkor körülnéztem: láttam, hogy már megint kevesebben vagyunk. Nem bírtam tovább a szomjúságot, fölkerekedtem, hogy a vizes tömlőkhöz kússzam. A szomszédom az egyik őrmester volt, az rámszólt:

— Megsebesültél?

— Még nem — feleltem — és szinte csodálkoztam rajta. Most jutott eszembe, hogyan van az, hogy még mindig nem talált el a golyó?

— Jöjj gyorsan vissza! — mondotta az őrmester — minden percben rohamot intézhetnek!

Óvatosan, hason csúszva jutottam el a vizes tömlőig; ott láttam, hogy már csak háromban van víz. A többit kiitták a szomjas katonák, egynek pedig az alját kifúrta egy golyó és kifolyt belőle minden víz. A vizet azonnal beitta a homok, egy nagy nedves folt maradt a helyén. Egy kinlódó legionárius feküdt azon a helyen, akinek az oldalán volt egy lőtt seb; az nedvesítette meg a kendőjét az összelapult tömlőből kiszivárgó utolsó cseppekkel, hogy borogatást tegyen a sebére. Nem messze tőle a hadnagy feküdt, inkább félig ült a földön, a fejét az öszvényeretre támasztva; az átlőtt tüdejéből szivárgott a vér és véres hab volt a szája szélén. Néha megmozdult és a kendőjével próbálta azt letörölni. Mikor engem meglátott, odaintett és gyöngye hangon kérdezte:

— Hogy vagyunk, fiú?

— Rosszul, mon lieutenant! — feleltem — egyre több emberünk hiányzik. De nem hagyjuk magunkat!

— Csak tovább, tovább! A légió... a becsület... — és megint véres hab jött ki a száján.

A helyzetünk igazán kétségbeejtő volt. Köröskörül a szomszédos dombok sűrűn megszállva arabokkal és hol az egyik, hol a másik

helyről folytonosan fehér füstfelhők emelkedtek föl; egy roppanás hallatszott és a másik pillanatban már ideát voltak a golyók. Hol az alacsony homoksánc előtt vágódtak le, hol a sáncba, hol magában a táborban; fölcsapták a homokot és az egy-két lábnyira föl-
szökött azon a helyen, ahol a golyó bevágódott. Mintha apró szökőkutak támadtak volna a homokban, úgy szökeltek az föl egyszerre tíz-húsz helyen. Szerencsére kevés lövés talált; ha azok mögül a dombok mögül ugyanannyi európai katonaság lövöldöz reánk, régen nem lett volna közülünk hírmondó sem. Nem mintha az arabok

Legionárius tábor: a vágóhíd.

rossz lövők volnának, de a fegyvereik ócskák voltak ahhoz, hogy nagyobb távolságra jól tudjanak velük találni; inkább csak azért értek el eredményeket, mert nagyon sok golyót lőttek el.

Így is rettenetes veszteségeket okoztak nekünk. Amikor reggel elindultunk, százhuszonhat emberből állott a század; ebből az első támadás, ami meglepetésnek jött, levert huszonhatot, maradt épen száz emberünk, akikkel a kis fensíkot tartjuk. Ennek most már több mint a fele ki volt dőlve; legtöbbször halva, némelyik pedig nehéz sebbel hevert a homokon. Igaz, hogy az első támadásból megmen-
tettünk néhány könnyebb sebesültet is, ezek úgy, ahogy bekötötték a sebüket és most újra kezelték a fegyvert; egyáltalában az emberek oda sem néztek a könnyebb sérüléseknek, de így is folytonosan

fogyott a számunk. Előrelátható volt, hogy ha ez még egynehány óráig így tart, annyira meggyöngülünk, hogy nem bírunk még egy újabb rohamot visszaverni.

Mert ez ellen is kellett védekeznünk. Az ellenség, úglátszik megúnta már a hosszú huza-vonát; felbőszítette az, hogy dacára óriási számának, még mindig nem volt képes bennünket elnyomni. Meg a veszteségei is nagyok lehettek; a szennyesfehér burnuszok kitűnő célpontok voltak az éles dűnagerinceken, már az első néhány lövés után jól tudtuk a távolságot, azontúl csak az irányzékot kellett jól beállítani és úgy hullottak, mint a verebek. Bizonyos az, hogy sokkal nagyobb veszteségeik voltak, mint nekünk, de mikor olyan rettentő sokan voltak! Néha egy csapatjuk már nem tudta tovább fékezni a dühét, előrohant a fedezéke mögül és irtózatossal kiabálással rohant felénk, hogy közvetlen közelből adjon tüzet. Amilyen veszedelmesek voltak ezek a rohamok, mert hátha egyszer mégis csak betörnek a táborba? olyan pompás alkalmak voltak nekünk, hogy egy csomó arabot közelebb segítsünk a próféta meglátásához. Mindenki a fenyegetett helyre rohant és percekig nem hallatszott egyéb, mint a fegyverkakas meg a tölténymagazin folytonos katto-gása, ahogy a kilőtt töltények helyébe az újakat betöltük, meg a siketítő ropogás. A sáncok előtt ilyenkor két kézre fogva kaszáját, aratott a halál és a pillanatnyi szünetekben élesen hallatszott az:

— Allah, lá iláha ill'Allah! = Nincs más isten az egy Istenen kívül!

A halálrasebesült mohamedán harcos utolsó hitvallása. Úgy gondolom, ezen a napon a próféta nem győzte elég gyorsan nyitogatni a paradicsom ajtaját a bekivánczó hiveinek. Egy-egy ilyen roham után a sáncok előtti tér tele volt szórva hosszan elnyúlt fehérruhás testekkel, a gazdáiktól messze elrepült görbe késekkel és hosszú puskákkal; olyan volt, mint egy nagy, véres kirakat. De mi sem jártunk jól; a roham kidöntött a mi sorainkból is egynehány embert; az őrmester, aki mellé visszatértem, a legközelebbi rohamnál fölugrott a fektéből, hogy vezényeljen — a második hadnagyrégen nem volt már — és abban a pillanatban kapott egy golyót, épen a hasába. Nagy gromba ólomdarab volt, ami a szegény ember testét egészen föltepte; a belei kezdtek kifelé tódulni a

nyíláson. Könyörögve fordult hozzám, hogy segítsek neki a sebet bekötözni. Én letettem a fegyvert és melléje térdeltem, hogy kimossam a sebet és bekössem, de alig kezdtem hozzá, az arabok már észrevették, hogy ezen a helyen rés támadt, hogy két védő hiányzik és egynehány Júdásszakállas, keselyűképű fickó már nagy bakugrásokkal rohant a rés felé.

— Várjon, sergent, csak öt percig, amíg ezekkel elbánok, addig tartsa vissza a tenyerével, azután bekötözzük! — kiáltottan neki és azzal gyorsan levágva magam a sánc mögé, célbavettem az embereimet. A Lebel szépen levitt közülük kettőt; a többi megfordult és ahogyan jött, el is tűnt. Ugyanakkor véget ért a roham is és én visszasiettem az őrmesteremhez, hogy ellássam őt, de már nem volt rá szükség. A földön feküdt és a fejéből folyt a vér; ahogyan az előbb térdelt a földön, hogy a seb körül a ruháját kibontsa, úgy érte a második golyó. Szegénynek, már nem volt szüksége semmire, de talán jobb is volt neki így.

Most egy káplár vette át a vezényletet. Délutáni négy óra elmúlt már és mi rettenetes állapotban voltunk. Ez a roham megint elvitte egy csomó emberünket; alig volt már meg a századnak egy negyed-része. A baloldali szomszédom is elesett; ez egy német fiú volt, egészen átjárta a golyó és kínosan nyöszörgött mellettem. Megkérdeztem, hogy mivel segíthetnék rajta?

— Adj egy kis pálinkát, bajtárs, hogy szépen haljak meg! Azután vedd el a történyeimet és használd föl jól. Estére úgyis utánam jössz!

Az őrmesternél találtam egy kevés pálinkát, az is olyan meleg volt már, mint a kulacsunkban lévő poshadt víz. Összekevertem a kettőt és a haldoklónak a szájába töltöttem, azután átvettem a történyeit, mert nekem alig volt már. A búcsuzó bajtárs hálásan nézett rám; annyit hallottam még, hogy a Miatyánkot kezdi mormolni, azzal egy új puskát kerítettem és megint belefeküdtem a sáncba.

Odaát az araboknál valami különös mozgolódás támadt. Már többször megpróbálták, hogy megadásra bírjanak bennünket, kiabáltak át valamit és kendőket lengettek, de persze hiába. Nagyon jól tudtuk, hogy mit ér az ilyen banditáknak való megadás. Most

egyszerre elhallgatott a tüzelésük és a hozzánk legközelebb eső dombon megjelent egy emberük, a turbánjának a hosszú fehér kendőjét lengette és hangosan kiabált át hozzánk a zagyva nyelvükön, amiből csak annyit értettünk, hogy többször fordult elő benne a:

— Mulena! Kegyelem!

Vagyis, hogy kegyelmet adnak nekünk, ha letesszük a fegyvert. Körül a dombokon az egész banda leste, hogy mit felelünk a parlamentérnek.

A dán hadnagy, aki még mindig élt, megértette, hogy miről van szó. Nagy erőlködéssel fölült és nem törődve azzal, hogy minden szónál egy-egy vérpatak indul meg az átlótt tüdejéből, ránk kiáltott:

— Fiúk, ne felejtsetek el, hogy legionáriusok vagytok! A légió nem adja meg magát!... És véresen köpködté az utolsó vezényszót: Tizenkét ember... Célozz!... Tűz!

Nem tizenkettő, volt az több is, aki hirtelen célba vette a hosszú, fehér alakot. A sortűz eldőrdült és a másik pillanatban az arab, vagy másfél tucat golyótól találva gurult vissza az övéi közé.

A hadnagy halálravált arcán még egyszer fölillant az élet, amint hörögte:

— Legionáriusok, ezt jól csináltátok!

És behúnyt szemekkel, véresen hanyatlott vissza a nyeregbe.

Odaát természetesen rettenetes kavarodás támadt. Nem lehet szavakkal kifejezni azt az örvénygő dühöt, amit a küldöttnek a halála okozott az ellenségeink között. Azt hiszem, a főnökeik közül való volt az az ember és most magunkra zúdítottuk az egész törzs vérbosszúját. Mint egyetlen ember, úgy ordított bosszúért az egész tábor; mint a kiszabadult örültek ugrándoztak odaát a dombokon, a fegyvereiket lóbálták, össze-vissza lövöldöztek felénk és mi szentül meg voltunk győződve, hogy most már igazán ütött az utolsó óránk. Tudtuk, hogy most egy elkeseredett, ellenállhatatlan roham fog következni; akármennyit lövünk is le útközben, a többi mégis betör a táborba és akkor végünk van. A főgondunk arra volt, hogy élve ne kerüljünk a kezükbe, mert akkor borzasztó sors várna ránk. A parlamentér lelövése nem volt ugyan a nemzetközi jog szerint való,

de az ilyen banditáknál a békeküldött is csak hadicsel; most azonban, hogy lelőttük, számolni kellett a következményekkel, hogy amelyikünket rossz sorsa elevenen juttatna a kezükbe, azon töltenék ki a bosszújukat a legrettenetesebb kínzásokkal. Épen ezért a káplár négyszögbe vezényelt bennünket, a sebesülteknek is fegyvertadtunk a kezükbe, közrefogtuk őket és szuronnal a kezünkben vártuk az utolsó rohamot. Nekem már csak két töltenyem volt; Istennek ajánlottam a lelkemet és azt gondoltam: Jobb is így; egynehány

Legionáriusok az ain-sefrai dűnákön.

perc még és végeztünk, amúgy a hosszú éjszakán lopva törtek volna ránk és talán elevenen estünk volna a kezükbe.

De a roham még késett. Hiúszszemekkel néztünk át, hogy mikor vesszük észre annak az első jelét, de a támadás még nem indult meg. A nagy mozgolódás és kiabálás még egyre tartott, de valahogy úgy látszott, mintha az arabok most nem velünk törődnének, hanem nagy felindulással maguk között vitatnak meg valamit. Azt is láttuk, hogy kisebb csapatok válnak el tőlük és más irányban sietnek el.

Mi lesz hát?

A lélekzetünket visszafojtva figyeltünk és vártunk.

Egyszerre csak egy emberünk, aki eddig keményen, nekivetett lábakkal, szuronytszegezve állott, fölúti a fejét, egynehány pillanatig összeszorított ajkakkal, a szemeit behúnyva figyel, azután azt mondja, hogy ő hall valamit.

— Mit? — kérdezik a többiek és halálos csönd támad, mindenki figyel, ahogyan csak bír.

Egynehány másodperc mulik el, néhány ember nem hall semmit, mások tovább hallgatóznak, valaki halkán mondja:

— Mint hogyha trombita vagy kürtszó volna?

A káplár csendet int, ugyanakkor az araboknál nagy ordítás, amittől nem hallani semmit, de amikor az véget ér, az az ember, aki elsőnek hallotta a hangot, minden idege megfeszítésével tovább figyel, egyszerre eldobja a fegyverét és szinte magánkívül fölkiált:

— *C'est la charge! Les Chasseurs d'Afrique!*

Most már többen is halljuk, még egy pillanat és valamennyien... A dúnák között ide-oda ütközve, szakadozottan, de tisztán hallhatóan jön egyre közelebb az éles kürtszó: Tra-ra, ra-ra!

A Chasseurs d'Afrique lovasrohamának a kürtjele!

Azt nem lehet szavakkal elmondani, hogy mit éreztünk ebben a pillanatban. Az emberek tisztára megbolondultak az örömtől. Táncoltak, ugráltak és örömben vadul kiabálva mutogattak egymásnak a dombok felé: ahol eddig az arabok álltak, ott most egy nagy embergomolyag tülekedett egymáshátán, le a dúnák mélyédeiseibe; egy-két perc még és eltűntek valamennyien. Mi még egy utolsó sortüzet küldtünk utánuk, nem annyira, hogy nekik ártsunk, mint inkább, hogy megmentőinkkel tudassuk, hogy merre vagyunk. A hatás nem is maradt el: egynehány perc múlva négy lovas kanyarodott ki elsőnek egy domb mögül, azután egy szakasz spahi, végre vágatva jött egy egész század. Utána a második és sokkal későbbben a harmadik század, a chasseur-ök. Azok rohamból jöttek vissza, sok volt közöttük a véres kard.

Tehát csakugyan megtörtént a csoda: megvoltunk mentve! Az a három század mentett meg bennünket, amelyik ma reggel nem sokkal utánunk indult el; nagy félkört tett meg a sivatagban, azután errefelé tért vissza. Mikor hozzánk értek, a vezetőjük, egy

lovas vadászkapitány, előreugratott; mi egysorban álltunk és a káplárunk hangosan vezényelt:

— Század, tisztelegj!

És a «század»: *buszonkét* rongyos, vértől borított ember szabályosan tisztelgésre tartotta a fegyverét. A sor végén egy bekötözött fejű katona verte a dobot és mögöttünk egynehány sebesült, félig fölemelkedve a földről, a sapkájához emelte a kezét...

Soha életemben el nem felejttem ezt a tisztelgést.

A kapitány megállította a lovát, némán, mereven viszonzta a tisztelgést, azután elfogódott hangon kérdezte:

— Ki parancsnokol itt?

Előállott a káplár.

— És a hadnagy és a többiek?

A káplár odamutatott a földön heverő holttestekre; túlságosan sok volt már az izgalomból, nem tudott szólni, csak értelmetlen szavak jöttek az ajkára.

A kapitány leszállt a lováról, odalépett a káplárhoz és az egész legénység előtt — hiszen egyformák voltak ebben a percben, századparancsnokok voltak mind a ketten! — kezét fogott vele. Azután azt mondta:

— Köszönöm bajtárs! Átveszem a vezényletet.

Mi, halálrafáradt emberek, most éreztük csak igazán, hogy az erőinknek a végére értünk. Még egynehány perccel előbb az óriási izgalom fönn tartott bennünket és készen álltunk arra, hogy az arabok rohamát szuronnal fogadjuk, most pedig, amint a fegyvereinket gúliba raktuk, szinte élettelenül estünk magunk is a földre. A lovasok részvétellel jöttek segítségünkre és erősítőkké láttak el; ő tőlük tudtuk meg azt is, hogy minek köszönhattuk megmentésünket? Nem utolsó sorban annak a sortűznek, amit az állítólagos békekövetre adtunk. A derék chasseurök és spahik elmondották, hogy ők egésznap i földerítő lovaglásukból visszatérőben voltak és nem találkoztak sehol ellenséggel, csak amikor a mi küzdelmünk helye mellett nagy távolságban elhaladtak, hallottak a messzeségből folytonos puskaropogáshoz hasonló hangot. A tisztek azonnal megállították a századokat és figyelték, hogy honnan jön a hang, de a magas dűnák között nagyon nehéz volt efelől tájékozódni, mert

ezek jórészt fölfogták, meg elterelték a hangot. Mégis elindultak abban az irányban, ahonnan legvalószínűbbnek tartották, hogy a hang jön. Mikor közelebb jöttek és a homokhegyek között a járőreik hol fölbukkantak, hol eltűntek, az arabok előőrsei észrevették a veszedelmet és hírül adták a táborba.

A folytatására már közös erővel jöttünk rá. Mikor az arabok sejtették, hogy segítség közeledik és hogy az a lövöldözés nyomán előbb-utóbb ránk fog találni, pokoli ravaszságú, igazán banditákhoz méltó hadicselt találtak ki. Beszüntették a puskatüzet, hogy minékünk se legyen mire felelni és visszahúzódtak, de ugyanakkor «békekövetül» kiküldték a legravaszabb rókájukat, hogy mi a fehér kendőre, meg a folytonos «mulena»-ra majd megadjuk magunkat. Akkor azután gyorsan legyilkolnak vagy lóra kötözve magukkal hurcolnak bennünket és elvágatnak; mire a segítőcsapat odatalál, már hült helyük van.

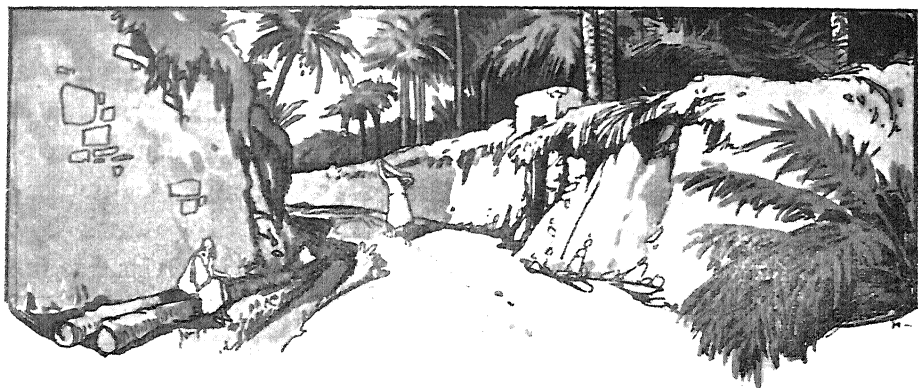
Ezt a számítást huzzuk mi keresztül, tudtunk nélkül. Az a sors-tűz, amit a hamis békekövetre adtunk, nemcsak azt a vén gazembert küldte a sejtánhoz, de nyomra vezette a mi lovasainkat is. A sok Lebel-puska egyforma, éles dördülése a beállott csendben másképen hangzott, mint az addigi távoli, zűrzavaros lövöldözés; a lovasság egyszerre megkapta az irányt és azt is tudta most már, hogy a reggel elindult legionárius század küzd ott. Innen kezdve gyorsan ment minden. A chasseurök előrevágtattak és mihelyt az ellenséget meglátták, a kapitány rohamot fuvatott; nyomukban vágatott a két spahi század. Az arabok nem várták be őket, lóra kaptak és elvágattak; a vadászok kardja csak egynehány késedelmes futót ért el.

Ez volt a megmenekülésünk története. Az elesett, majdnem száz derék emberünket sajnos, már mindez nem támaszthatta föl. Elestek a légió becsületéért, mint annyi sokan előttük; a végét járta a szegény hadnagyunk is. A spahik nagy nehezen összetereltek egynehányat a reggel szétszaladt ösvéreink közül és a sebesülteket azokra tették föl; az egyikre a hadnagyot. Hirnökök mentek előre a táborba; mi többiek, későbben utánuk. Reggelre ért oda a szomorú és mégis dicsőséges menet; a hadnagy még megérte, hogy eltorzult mosollyal kezét szoríthatott a lovas kapitánnyal, azután megint elveszítette az eszméletét és meghalt, még a szállítás alatt. Elveszítettük

az összes tisztjeinket; egyet kivéve, az altiszteket is, elveszett a század négyötödrésze, de megmentettük a légió becsületét!

Amikor még újonc voltam, a légió történetéből hamar megtanultam az orleans-i napot, 1870 október 11-ikét, mikor a porosz-francia háborúban Orleans városának eleste után a légiónak egy zászlóalja, meg a pápai zuávok fedezték a francia sereg visszavonulását. Egész nap tartott a véres ütközet és sikerült a sereget biztonságba hozni; de mikor este egyenkint szőlítették az embereket, a légió ezeröttszáz emberéből harminchatan, a pápai zuávok háromszázhetven emberéből pedig tizenheten feleltek a nevük hívására. A légiónak az egész zászlóalját újra kellett toborozni, de a történelemben megmaradt Orleans neve, — a mi századunkat is egészen újra kellett fölállítani, de az ellenségnek ezeröttszáz emberébe került ez a nap és El-Mungar neve is megmarad a légió történetében, ameddig csak az élni fog!

A «PÁLMAFÁK ÚTJÁN».

AKI NYITOTT szemekkel utazik egy idegen országban, az nem sokáig elégszik meg azzal, hogy az illető hely életének külső nyilvánulásait, a dolgok felszínét lássa; hamar fölvetődik benne az ember lelkének mélyén mindennel szemben és mindig ott rejtőző kérdés: *Miért* van ez? És miért van ez éppen így? — És ha nem tisztán fizikai, hanem az emberi lélek produktumainak a körébe vágó, emberi intelligenciának a revier-jébe tartozó alakulásokról, politikai, társadalmi vagy nemzetgazdasági formációkról van szó, akkor a kutató léleknek a «miért»-je nemcsak az

okot kereső miért? — a görög filozófia *διὰ τι*-je, hanem egyúttal élénken érdeklődik a cél iránt is, hogy mi végből, mi célból történik mindez? Vagy miután úgyis francia területen vagyunk, egészen stilszerű a kérdés:

— *A quoi bon tout cela?*

A quoi bon? Mire jó ez? Azt hiszem, nem kell valakinek sem professzionátus geografusnak, sem hivatásos nemzetgazdának vagy politikusnak lennie, hogy ez a kérdés idelenn a Szaharában nagyon hamar fölvetődjék a lelkében. Mire jó ez a terület a foglalonak és mi szüksége volt a grande nation-nak lejönni ide a homokba, hogy abba beleüsse az ő háromszínű lobogóját? — És főleg mirevaló az a szemmel látható, minden lépten-nyomon megnyilvánuló erőfeszítés, amellyel ezt az újonnan szerzett és inkább ingó — a szelek szárnyain járó — mint ingatlan birtokát megrögzíteni, minél szorosabban magához ölelni iparkodik?

Bizonyos az, hogy a Szaharának valamely európai hatalom által való tényleges birtokba vétele minden időkben hálás témája azoknak, akik szívesen ragadják meg az ilyen alkalmakat többé-kevésbé jó politikai élcek gyártására. Nem is szólva a jókedvű Jacques Lebaudy-ról, a Szahara operett-császárjáról, a legnagyobb élcelő alighanem maga a komoly lord Salisbury volt, aki 1890-ben a franciákkal azt az afrikai osztozkodást megcsinálta, amelynél az angolok, jókora szudáni koncessziók ellenében az egész Szaharát nagylelkűen a franciáknak adták oda és aki a lordok házában, hogy ezt a nagylelkűséget a gyapjúzsák szempontjából is igazolja, finoman «terres légères»-nek, «könnyebb természetű föld»-nek nevezte a danaida ajándékot. Szűkebb társaságban, diplomaták között már jobban megoldódott a nemes lord nyelve:

— Odaadtuk azt a homokbuckát a gall kakasnak — mondotta — hadd kaparásszon benne!

A Rajnán túl pedig a köztársaság összes hivatalaiba való porzó beszerzése szempontjából tartották nagyszerűnek az új akvizíciót és magukban sokáig mulattak a Streusand-Kolonie-n. — Több viccet legfeljebb az állítólagos osztrák-magyar gyarmatról, a Ferenc József-földről faragtak az emberek.

Ám az új birtokosok nem hagyták magukat zavartatni az élcelődések által és nagyon is komolyan vették a dolgukat. Magukban talán ők is egy kissé csodálkoztak, hogy hogyan jutottak ők volta-képen ahhoz, hogy Afrikában ekkora nagyhatalmasság legyenek, de megvigasztalódhattak azon, hogy a politikát és főleg a koloniális politikát nem mindig az államférfiak intézik, hanem elég gyakran

a véletlen események és a politikusoknak örülniök kell, ha a gyepelöt legalább utólag kézbe kaphatják. Amilyen kiszámíthatatlan eseten — az utolsó algeri deynek haragos kedvén, egy légycsapón és azon, hogy a haragos pillanatban éppen a francia konzul állt előtte — mult az, hogy Franciaország előre megfontolt szándék nélkül, sőt jóformán akarata ellenére lett afrikai hatalmassággá: úgy a körülmények kényszerítő ereje volt az is, ami az Atlaszon túli terjeszkedésbe belevitte. Nem volt ez az a céltudatos, hódító terjeszkedés, ami, legalább nagyobb részében, az angol gyarmati politikáé; egyszerűen annak az embernek a kényszerhelyzete, aki ha már A-t mondott, hát B-t is kénytelen mondani. Algernek, a városnak elfoglalása után a beszivárgó gyarmatosok révén magától jött Algériának, a tartománynak okkupációja; Orant-t a régi gazdája önként adta fel, Constantine elfoglalása elől pedig láttuk, hogy már szintén nem lehetett kitérni, a megsértett nemzeti becsület kívánta azt. Ha már egyszer megvoltak a tengerparti provinciák, nem lehetett kitérni az Atlasz hegylakó népeinek pacifikációja elől sem, máskülönbén a harcias törzsek folytonosan lecsapkodtak volna a békés gyarmatosokra. Amint hogy meg is tették, ameddig meg nem fékeztek őket. Az az érdekes az eljárásban, hogy a francia kormány sohasem volt igazán energikus: egyezségekkel, paktumokkal dolgozott, ameddig csak tehette. Messzemenő autonómiát adott a kabiloknak, a M'zab lakóinak, a mozabitáknak, sőt egyideig igazán érthetetlen békekötésre, a szinte szégyenletes tafnai egyezsége lépett a lázadó Abd-el-Kaderrel. Az volt a szerencséje, hogy utóbb is az szegte meg a békét, így azután a franciák kénytelenek voltak a neki már egyszer átengedett területeket hosszú évek küzdelmeivel ismét visszafoglalni.

Ami a még délebbre, az Atlaszon és a Tell fensíkján túl, az oázisokba és a Szaharába való terjeszkedést illeti, a történet megint ugyanaz: az események kényszerítették rá az új birtokost, hogy még tovább foglaljon, ha eddigi területeit biztonságban akarta látni. Ha valaki negyven esztendővel ezelőtt azt jósolta volna az alig megszületett harmadik köztársaságnak, hogy fegyvereit egykor le fogja vinni a mélyen délen fekvő oázisokba: kinevették volna érte. Az elveszített háború és a rettenetes nemzeti katasztrófa után

elég dolga volt a lesújtott nemzetnek odahaza, hogy ismét talpraálljon és meginduljon a nemzet vérkeringése; sőt elég gondot okozott neki, hogy addigi afrikai birtokait megtartsa. A szedáni katasztrófa és a császárság bukásának a gyarmatokban is érezhető reakciójaképpen 1871-ben az Atlasz vad hegyei között kiütött a kabil törzsek lázadása és hosszú hónapokig tartott, amíg a fiatal köztársaság azt le tudta gyűrni. Eszeágában sem volt, hogy még vadabb ellenséget, a fanatikus marokkói törzseket, vagy a hozzáférhetetlennek és értéktelennek gondolt sivatag kalózeit, a tuaregeket szaba-

Ahol a gall kakas kapargálhat...

dítsa magára. Ám a marokkói kérdésnek és elsősorban a messze lent délnyugaton, a marokkói széleken lévő oázisok kérdésének sárkányfoga már akkor közel harminc esztendeje el volt vetve és az nőtt és bújtt szépen ki a földből anélkül, hogy kérdezte volna: tetszik-e az a nagy politika intézőinek vagy sem?

A Szaharának és történetének úgy földrajzi, mint politikai szempontból egyik legkitűnőbb ismertetője, E. F. Gautier, nagyon szellemesen írja meg az egyik művében,* hogy milyen jelenet lehetett az, mikor a marokkóiaktól támogatott Abd-el-Kader leveretése,

* La conquête du Sahara. Essai de psychologie politique. Paris 1910.

az 1844-iki győzelmes isly-i csata után a francia és a marokkói kiküldöttek összeültek, hogy a békét megkössék és a francia birtokok és Marokkó határait véglegesen megállapítsák. A tengerparthoz közel, az északi részeken még csak ment a dolog, bár ott is későn vették észre a franciák, hogy tulajdonképen a régi római *Mauretania Tingitana* természetes határáig, a Muluja folyóig kellett volna kiterjeszkedniök, sok későbbi kellemetlenséget takarítottak volna meg maguknak. De hogyan állapítsák meg a határt odalenn délen és délnyugaton, a sivatag felől? Senkinek sem volt kedve a gyilkos hőségben a napverésben izzó kopár hegyekre fölmászni, hogy ott a határt kimérje, vagy a sivatag mozgó dűnáiba beleverni a határpóznát, hogy azt azután másnap a dűnával együtt máshová hordja a szél. Megelégedtek tehát általános határmegjelölésekkel és ez a ravasz marokkói diplomáciának, amely nem ért a háromszögelléshez, de annál gazdagabb tárháza van a legagyafúrtabb hátsó gondolatokból, egészen kedve szerint való eljárás volt. Kimondották például, hogy a Figuig-oázis, amely mindig marokkói területnek számított, ezentúl is az marad; ami attól keletre van, az a francia érdekszférába tartozzék. A délfelé eső területekről, magáról a sivatagról nem is igen történt megállapodás; a franciát nem érdekelte az ismeretlen pusztaság, a marokkói pedig tetette, mintha nem érdekelné. A bő, fehér ruhájának ráncaiban eltemetkező marokkói diplomata csak arra ügyelt, hogy Figuig neve benn maradjon az egyezés okmányában, mint a Moghreb országához* tartozóé; de a hosszú szakállának egyetlen rezgése sem árulta el, hogy több súlyt fektet erre a határmegjelölő oázisra, mint akármelyik kopasz hegyhátra vagy kiszáradt folyómederre, amelyek egyebütt voltak hivatva a határt valamiféle névvel ellátni. A villogó, sötét szemei csak azt nézték, hogy európai kollégája így, ahogy van, aláírta-e az okmányt; azután urának, a serifnek nevében ő is szépen odarajzolta az ő kacsaringós betűit. Amikor a példányokat kicserélték és a meghatalmazottak nagy jókívánatok között elváltak, a francia elment abban a kellemes tudatban, hogy most Marokkóval békeség lesz legalább félszáz esztendőre, a marokkói diplomata pedig hazament megjelteni az ő urának, hogy Allah

* *Moghreb-el-Aska* = a lenyugvó Nap birodalma; Marokkó.

kegyes volt hozzá és elvette a frenkek eszét, mert aláírtak olyas valamit, amit nem írhattak volna alá, ha az igazhivók tudománya világosítja meg az ő koponyájukat.

Mert tudta azt a marokkói nagyon jól, hogy mi neki a figuigi oázis. Hogy az egy valóságos kapu, hogy az a sivatag igazi kapuja, a *Bab es' Sabra*, nem pedig az a másik, ott Biskra körül, amit a hitetlenek annak neveznek. Olyan, mint az angoloknak a tengeren a Dsebel-al-Tarik, Gibraltár vagy pedig a Bab-el-Mandeb a Vöröstenger be-

Karaván a Szaharában.

járatanál. Akié a kapu, azé az út is, már pedig honnan vezet ki a híres «Pálmafák útja», a kisebb-nagyobb oázisoknak hétszáz kilométeren keresztül a sivatag szíve felé folytatódó sorozata, mint épen Figuiből? Akié pedig ez az út, azé nemcsak az annak mentén elterülő oázisok, nemcsak a lassú, de biztos összeköttetés a gazdag szudáni várossal, a karavánok végső céljával, Timbuktuval, hanem az igen különösen kifejlett marokkói jogfogalmak szerint azé mindaz is, ami az úton mozog. Karavánok és azok kincsei, amelyekből részt és pedig alapos részt kérnek maguknak a Tafilaleet nagy oázisának a határhoz közellakó harcias törzsei, ha pedig nem hajlandó a kereskedő a rablólovagok adóját megfizetni, elveszik tőle az egészet. Hiába megyen

panaszkodni a frenkekhez, hogy így, meg úgy járt; ha azok utána-erednek a rablóknak, ezen jeles ipar művelőinek még csak a sivatagba sem kell elmenekülniük: egyszerűen beveszik magukat Figuigbe, az már marokkói terület, ott nem bánthatja őket senki. A pasával majd kiegyezkednek, hogy az mennyit kapjon a rablott jószágból; annak fejében azután, majd ha a francia hatóságok átírnak neki, hogy fogja el a rablókat, nagy későn azt feleli vissza, hogy igen szívesen megtenné a kedvükért, de itt csupa becsületes muzulmán lakik, itt nincsen rabló egy sem. Talán lefelé szöktek valahová a pusztába.

Szóval, Figuig volt Marokkónak az aranytojó tyúkjá. A Szahara két nagy karavánútja közül a nyugati az út utolsó harmadában a «Pálmafák útja»-n át vezetett fölfelé; erre jöttek a kincses Szudánból a sok száz tevéből álló karavánok, amelyek Közép-Afrika természeti kincseit hozták Marokkó és a tengerparti kereskedelem számára. Meg még egyet hoztak, ami Algériában a francia foglalás előtt, Marokkóban pedig egészen a legutolsó eszten-dőkhöz épen olyan kelendő volt, mint a strucctoll, az elefántcsont

Részlet a figuigi oázisból.

A Zousfana völgye Figuig mellett; balra a Dsabel Joussef. (József hegye.)

vagy a drága fűszerárú: az eleven árucikket, a fekete embert. A nagy rabszolgakaravánok mindig jó piacra találtak idefenn északon; Marokkó úgy a házi- és gazdasági cselédeit, mint a katonáinak jó részét hosszú évszázadokon keresztül a pompás, izmos szudáni és szenegáli emberanyagból vette, úgy hogy idővel az eredeti berber lakosság egyes helyeken, főleg az ország déli részeiben, egészen összekeveredett azzal. A jelenlegi uralkodó családban is erősen észrevehető a fekete fajjal való keveredés. Egy-egy erős, fiatal férfi rabszolga átlag ötszáz frankon kelt el a piacon; látnivaló, hogy ez az üzlet, az emberhús kereskedés, egyike volt a legjövedelmezőbbeknek. Másrészt, a marokkói gyakorlati nemzetgazdaságtanban mindenha jelentékeny szerepe volt a rablásnak; a karavánúthoz közel lakó harcos berber törzsek egészen természetesnek találták azt, hogy egynehány száz jó lovas összeálljon egy *barká*-ba és leránduljanak a «Pálmáfák útján»-n *razziá*-t, *rezzu*-t tartani. A razzián azután harácsoltak mindenkitől, aki csak az útjukba került; karavánoktól és az útban fekvő oázisok lakóitól. Még csak azt sem lehet mondani, hogy okvetlenül vért is ontottak; természetesén sokszor megtörtént ez is, ha valaki a tulajdonát védte, de egyébként a razziá-zás szinte

magától értetődő tisztességes «polgári foglalkozás» számba ment. Támpontja pedig, hogy úgy mondjuk, operációs bázisa úgy a békés közlekedésnek, mint a harácsolás mesterségének minden időkben a figuig-i oáziscsoport volt.

A szép napok alkonya ott kezdődött, hogy a marokkói stílusú nemzetgazdasági elveket nem mindenki akarta érvényeseknek elismerni, főleg a legközelebből érdekeltek, a franciák nem. Amily mértékben terjeszkedett a francia uralom lefelé délnek, olyan arányban nőttek kötelességei gyarmatosaival és új alattvalóival vagy védettjeivel szemben. A rabló törzsek nagyhamar felfedezték, hogy odaát, a határon túl, a Tell fensíkjának, meg a szaharai Atlasznak művelhető részein az új uralom alatt bizonyos jólét kezd kifejlenni; hogy új telepítvények, spanyol gyarmatostanyák keletkeznek, a bennszülött lakosság is kissé megtollasodik és a szükségképen meginduló forgalom folytán hírhordóik újabb és újabb jelentékeny szállítmányokról regéltek nekik. Nosza, mi egyébbre való mindez, mint egy egészséges kis razzia rendezésére? Egészen természetesnek találták, hogy Allah most már, tekintettel a megnehezedett kereseti viszonyokra, új jövedelmi forrást nyitott az igazhivők fiainak. Most már nem kell mindig a messze délre, a sok veszéllyel és nélkülözéssel járó sivatagi kirándulásokra, száz és száz mértföldre ellovagolni; hanem ha sürgősen van szükség egy kis költőpénzre, ha a gondos családapa férjhez adja a leányát vagy más valami családi kiadás előtt áll, egyszerűen összeszedi néhány jóbarátját és átrándul velük a frenkek, a *rumi*-k területére, ott mindig akad valami elvinni való. Az üzletág kezdetben be is vágott és egynehányszor jelentékeny zsákmánnyal jöttek vissza a harácsolók; hol egy élelmiszerszállítmányt fogtak el, a mi valamelyik telepre volt szánva, hol pedig a halfafű betakarításakor ütöttek rajta egy nagyobb gazdaságon és elhajtották annak a teherhordó tevéit. Rendesen vér is folyt ilyenkor, mert a telepések nem fogadták a razziát jámbor megadással, hanem tőlük telhetőleg védekeztek ellene. Úgy a rablások, mint a velük járó vérengzés mihamarabb arra kényszerítették a katonai kormányt, hogy védekezzenek azok ellen; így történt, hogy az Oranból kiinduló kis vasutat, amely kezdetben csak ipari célokra, főleg a halfafű szállítására volt szánva, megvette az állam és egyre

tovább építette. Különösen Bou-Amama bandáinak véres garázdálkodása az 1881. évben, Ain-el-Hadsar felgyújtása és a gyarmatosoknak a khalfallahi halfaföldeken történt lemészárlása voltak azok az események, amelyek kiáltó szóval követelték, hogy az állam megvédje alattvalóit a vérengző rablók ellen. Akkor sürgősen egy év alatt megépítettek 181 kilométert Mechériáig. De ez sem maradhatott sokáig a végső állomás; tíz év múlva újabb száz kilométerrel délre, Ain-Sefráig hozták le az elsősorban stratégiai célokra szánt vonalat. Magától Figuigtól ugyan messze volt még a vasút, de azt a területet, amelyen átment, már jól védte; a hammadák kopár kővei között futó acél sín pár és hűséges segítőtársa, a zizegő telegráfrót hamar vitték a veszedelemnek a hírére, meg a segítséget is. Hozzájárult, hogy a franciák dél felé egyre több, védelemre szánt katonai állomást állítottak fel, a múlt század utolsó évében pedig rátették ellenőrző kezüket magára a «Pálmafák útja»-ra és annak jelentékenyebb oázisaira is. Így most már nagyon messze nézett be a sivatagba a *rumi*-k láthatatlan szeme: a hegyek csúcsain felállított optikai távirók elhozták a katonai állomásokra a hírt, onnan pedig hamarosan csapatok indulhattak a rablók üldözésére. A kis vasút, amely immár félezer kilométernyire nyult le a tengerpartról, a maga megerősített őrházaival háborítatlanul szállíthatta le az újabb és újabb csapatokat, köztük azt, amelyet a rabló marokkóiak nagyon hamar megtanultak respektálni: a légiót. A légiónak van egy kedves harcmódja: a szuronytámadás, a sivatagi rabló pedig ettől fél a legjobban. A szuronyrohamban nagyon érvényesül az összetanult, fegyelmezett európai katonaságnak a nagy fölénye a barbár vakmerőség fölött és ugyancsak a gyilkolásnak ebben a művészetében tudja a légionárius kiadni azt az egyéni keserőséget és bosszúvágyat, ami benne az őt kiüldözött társadalom, szóval az *ember* ellen összegyülemlött. Ilyenkor kitörhet belőle a sokáig visszatartott vészes energia; ől azért, mert gyönyörűsége telik benne. Aránylag ritkán sikerül a légió csapatainak szuronyvégre kapni a marokkói banditát; vagy a lovaskatonák, a spahik kergetik azt meg, vagy a gyalogosok golyói elől kap lóra és otthagya egész zsákmányát, a lassan mozgatható tevecsordát és minden egyebet, menekül a maga sivatagi útjain. De néha sikerül a bekerítése vagy a harka bízva nagy

számában, megáll és szembeszáll, hogy megvédje a zsákmányát. Ilyenkor van azután aratása a légiónak. Egy-két öreg legionáriussal beszéltem ilyen határszéli históriákról; látható gyönyörűséggel beszéltek el, hogy micsoda nagyszerű dolog volt az, mikor hosszas üldözés után egy-egy ilyen jól megrakodott marokkói bandát befogni sikerült. A kölcsönös tüzelés nem sokáig tartott; a tiszték jól ismerik az embereiket, hogy azoknak a szurony kell! A legények már szinte ösztönszerűleg megérzik, hogy mikor ért el a tüzelés olyan fokot, hogy eredményesen tovább nem fokozható; ilyenkor már alig várják, hogy a tiszt megadja a jelet a *charge*-ra, a rohamra. Ez nem is késik; a tiszt, aki eddig a sor mögött állt vagy feküdt, hogy onnan irányítsa a tüzelést, beszünteti azt, kardját kirántva a sor élére ugrik és elhangzik a vezényszó:

— En avant!

A dobos pedig veri a rohaminduló gyors, egytagú ütemeit. A csapat futólépésben, «au pas gymnastique» teszi meg azt a távolságot, amely őt az ellenségtől elválasztja; az természetesen tüzel, ahogyan csak bír, majd a görbe késeihez kap, a rohanó sorból egy-néhány ember kidől, de a következő pillanatban a nyakán vannak a legionáriusok, az első sor szinte saját testének súlyával esik rá az előtte lévő élő akadályra. Ezután következnek azok a rettenetes percek, amelyekre az elbeszélő katona később maga is csak zavarosan emlékezik vissza, nem is tudja elmondani, hogy mi történt vele, csak annyit tud, hogy *akkor* egy vörös felhő borult a szemére és azon keresztül homályosan látta, amint hosszú kések cikáztak a szeme előtt és azokat félreverte, vadul rángatózó barna testekbe járt ki-be a kezében görcsösen szorított véres fegyver...

Mindez a temérdek erőszak pedig, amit a fehér ember ezeken a rettenetes halálvidékeken, a vad természetén és annak félvad lakóin elkövetett, mert elkövetni kénytelen volt, egy célt szolgált, azt, hogy a már meglévő kulturát megoltalmazza. Hiába, a kultura és az emberi törtetés útjai mindig erőszakkal járnak és sokszor vérrel is. Ez esetben Algéria biztonsága kívánta a sivatag megfékezését; a sivatagot magát alattvalójává tette a fehér ember, mikor acélsíneket rakott a földjére és acélsodronyokat húzott rajta keresztül, a barbár embert pedig, mikor a maga jobb fegyverzetű és fegyvel-

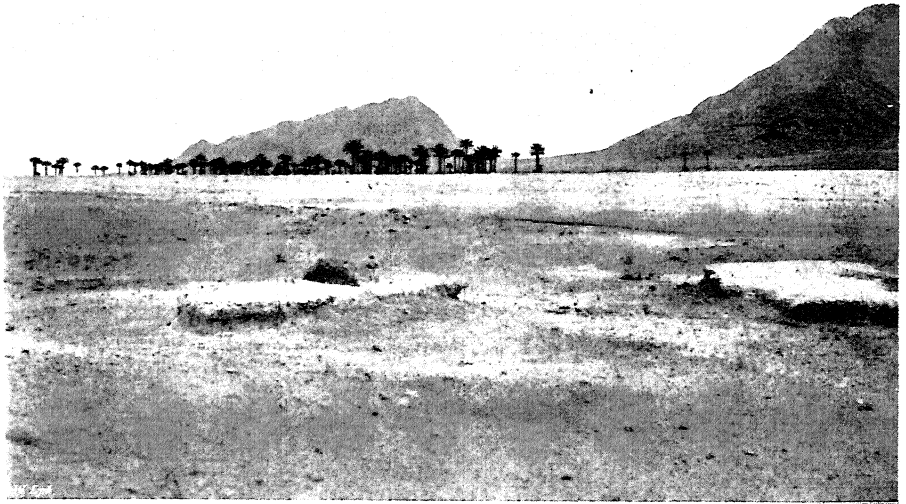
mezett katonáit küldte ellene. Még ebben is lehetőleg kimélte a maga vérét: nem a túlfinomodott nemzet vékonyan folydogáló élet-eréből merített, hanem idegen zsoldosokat használt fel erre a munkára; a magáéi közül legfeljebb azokat adja, a zephyreket, a joyeuxket, a jókedvű gazfickókat, akikért nem kár, ha mindjárt itt is maradnak három lábnyira a homok alatt. Akár a régi Róma, amely idegen zsoldosokkal igaztatott le más, amazoknak idegen népeket, a maga emberei közül pedig későbbben különös előszeretettel küldte

A Zousfana folyó.

a saját társadalmának megvetettjeit, a keresztény katonákat a legvadabb provinciákba, meghalni. Az egykori gyarmatosító ősnök utódja, a *troisième République* a cézári Rómát követi ebben is és abban is.

Mikor pedig, akár akarta, akár nem, idáig eljutott a köztársaság, hogy az eredetileg csak papiroson neki juttatott «könnyű földek»-et tényleg is birtokba kellett vennie, akkor a gall kakas egyszerre csak olyan dolgot művelt, amivel ugyancsak meglepte kollégáit, a nagy európai állatsereglet egy- és kétfejű sasait, oroszánait és egyéb exotikus társait. Nem kezdett el, ahogyan kárörvendően várták tőle, meddő módon kapargálni a homokban,

Útban a figuigi oázis felé.

hanem nagyon is céltudatos munkára indult. Itt kezdődött meg az államférfiaknak az a szerepe, hogy a gyeplőt megint a kezükbe kaphatták és ha az eseményeknek akarata nélkül nekiszabadult szekerét már vissza nem fordíthatták, hát legalább a jó irányba terelték azt. A köztársaság diplomatáinak most, hatvan esztendő elmúltával, mikor már egészen itt álltak a sivatag útjának kapuja, Figuig előtt, jutott az eszükbe a marokkói diplomata, hogy miért volt az olyan kellemes úriember, miért egyezett bele olyan készségesen sok egyébbe, csakhogy ez az oázis még a serif birodalmához tartozónak ismertessék el?

Most itt állott a diplomácia az aranytojó tyúk kalitkája előtt. Milyen jó lett volna most, ha ez az oázis, amely csúnya rablófészek volt ugyan, de egyúttal a nagy karavánútnak aranykapuja, nincsen névszerint megemlítve annak a régi békekötésnek poros aktáiban! Csakhogy, sajnos, nagyon is benne volt, ami még utóvégre nem Marokkó miatt lett volna baj, ámde Berlinben azt még jobban tudták, mint Fezben és legalább is olyan jól, mint a Quai d'Orsay-n Párisban. Európai zene-bonát okozott volna a marokkói határ megbolygatása, egyelőre tehát ezen a ponton nem lehetett

csinálni semmit. Szépen levezették a stratégiai vasutat Figuig alá és ott, egynehány pálmafánál megállottak vele, pontosan négy kilométernyire az oázistól.

Ám szerencsére az utaknak is az a jó tulajdonságuk van, ami a botnak, hogy két végük van. Ha az egyik, a vastagabb végét ezidőszerint más valaki fogja, meg lehet talán próbálni a másik végét elkapni, hátha annál fogva, idővel el lehet érkezni emehez a végéhez is? — Talán nem is olyan nehéz mesterség; néha csak időn fordul meg és kitartáson. Ez esetben, még egyen fordult meg: pénzen. Azon, hogy a foglaló hatalomnak, amelytől a nemzetközi szerződések hétpecsétes és hét sárkánnyal őrzött lakatja zárta el a Közép-Afrikából a Szaharán át Marokkóba és azon keresztül az Atlanti-Oceán partjaira vezető karavánútnak egyik kapuját — és ezáltal idegondolva, de hangosan ki nem mondva, magát Marokkót is — hogy ennek a gyarmatosító hatalomnak legyen ahhoz kedve és arra való pénze, hogy elkezdje az akciót a pálmafa-út, az oázis-sor másik végén, hétszáz kilométerrel lejjebb, a sivár pusztaság legteljesebb közepében, odalenn In-Salahban.

Köves puszta, erodált hegyek és folyóvölgy Beni-Ounif előtt.

Nos, a franciáknak volt hozzá kedvük is és pénzük is. A mai Franciaországnak lehet temérdek baja és hibája, de van egy nagy erénye: van pénze. Ez pedig kiváltképen a mai pénzsűk világban igen nagy erényszámba megy és igen nagy erősségnek a forrása. Sehol Európában annyi kis kapitalista nincsen, mint Franciaországban és ilyen jó adó-alanyok mellett a francia kormány megengedhette magának azt a luxust, hogy éveken keresztül a gurarai-i, a tuati és az ezen hosszú sorba tartozó egyéb oázisokat okkupáló csapatoknak csak a zsoldjába — fölemelt, hadi állapotkor kijáró zsoldba — évenként elfizessen három millió frankot. Ezek a szegényes oázisok, amelyek In-Salahtól a karavánút mentén elszórva Figuig-ig elterülnek, az összes datolyafáikkal és a kecskéikkel együtt aligha érnek meg három millió frankot, — a lakosságuk ötven vagy hatvanezer lélek, de a francia államférfiaknak mégis megérték a megszállásukra fordított nagy áldozatot, mert így tartották a kezükben az első szálát annak az Ariadne fonalának, amelyet visszafelé felgombolyítva, a végén mégis csak szépen eljutottak Marokkóba.

Közben segítségükre jöttek, akaratuk ellenére, maguk a marokóiak is. Hogy hogyan történt az eset, azt megpróbálom elmondani, úgy, ahogyan öreg, viharvert legionáriusok most egy éve odalenn Beni-Ounifban, a Hôtel du Sahara homokos terraszán egy pár üveg méregdrága, de annál rosszabb meleg sör mellett elmondották nekünk, régi harcos históriákra kíváncsi idegeneknek.

***

A frenkik időszámítása szerinti május hónap egyik utolsó napján történt, hogy az emberséges Si Mohamed ben Nacer el Hads, a kovácsmester a napi munkája végeztével nagy sebbel-lobbal törtett vissza az övéihez Zenagába. Odaát volt a frenkek városában, Beni-Ounifban, valami rossz kereket összeeszkábálni; a mestersége odahaza nem sokat jövedelmezett, mert ott ugyan kocsin nem jár senki, abból az egynehány patkolásból pedig nem lehet megélni, hát ha szerit ejtette, átjárogatott a frenkekhez dolgozni. Azok egynehány esztendeje, hogy letelepedtek itt a félig-meddig kiszáradt Oued Zousfana mentén, amellet a néhány poros pálmafa mellett, amiből az ottani oázis áll; Allah kérim, Allah irgalmas, ő tudja,

hogy mire kellett nekik az a rongyos hely? Bizonyára nem a kevés datolya miatt, ami ott megterem, hiszen azt nem bántották, meghagyták a tulajdonosaiknak, sőt még szép új kutat is fűrtak, hogy több teremjen. Valami egészen sajátságos dolgot műveltek a rumi-k: nagy kőházakat, egészen új várost építettek bele a tökéletes pusztaságba, ahol eddig csak a sakál járt, azokat megtölték katonákkal, hogy őrizték, ugyan mit? A köveket? Igazán azt kell hinni, hogy Allah elvette a hitetlenek eszét, hogy ilyesmire dobálják ki a pénzüket. De a legkülönösebb az volt, amikor sokáig hányták, lapátolták a földet, mintha utat akarnának csinálni maguknak innen az ő hazájukba, Frenkisztánba; egy napon azután hosszú vasakat kezdtek lerakni a földre és azt mondták, hogy ez az ő útjuk. Az igazhivők kételkedve rázták a fejüket, hogy hogyan lehessen ezen karavánnal menni? Akkor a frenkek azt felelték, hogy ez nem karavánnak való út, hanem amikor minden készen volt, sok zászlót tűztek ki a házaikra; az aszkarik, a katonák mind sorban felálltak az út mellett, a frenkek előkelőbbjei pedig valami hosszú csöveket tartottak a szemük elé és azokba néztek, mint akik várnak valamire. Egyszerre csak a hosszú vasakon zúgva és dörömbölve szaladt elő a messzeségből valami, ami olyan volt, mint egy kis ház; ablakai voltak és kéménye is volt és füstölt rettentően; csakhogy kerekeken járt és roppant gyorsan szaladt, úgy hogy a legjobb mehari, a leggyorsabban futó teve sem tudta volna utólélni. A legcsodálatosabb az volt, hogy semmi sem húzta és mégis szaladt; egy szentéletű öreg *taleb*, aki jól ismeri az összes írásokat, a fejére húzta a burnuszát, elfordult és azt kiáltotta:

— Ne nézzétek, igazhivők fiai, a hitetleneknek ezt a házat, mert a sejtán lakik abban és az húzza!

Valami lehetett is a dologban, mert a szaladó háznak az ablakán egy emberi arc nézett ki és az olyan fekete és kormos volt, mintha csakugyan az lett volna a sejtán. De az igazhivők mégis csak ott maradtak, mert azután még sok kis ház következett, amelyekben a frenkek sejkjei és vezérei laktak és gyönyörűség volt őket nézni, amint ott álltak az ablakoknál az ő aranyos ruháikban. Mikor a hosszú, szaladó ördögösség megállt, nagy lármát csapott, sistergett és tüzet fújt és az aranyosruhás sejkek kijöttek belőle és

a legöregebb, egy fehér szakállú pasa beszélni kezdett. Nagy csendben hallgatták a többiek, de mikor befejezte a beszédjét, annál nagyobb lárma lett; nagy kiabálás támadt, a zene szólt és az aszkarik háromszor lóttek a levegőbe. Azután nagy multság következett; volt arab *fantazia* is, lovasjáték; a katonáknak jókedvük volt és kinálták egymást, sőt még az igazhivóket is abból az italból, amitől a próféta emezeket eltiltotta. Persze az igazhivóknak nem volt szabad ahhoz hozzányulniuk, de azért vannak, akik azt mondják, hogy másnap találtak egynehány férfiút, akik a burnuszukba burkolózva, mélyen aludtak a hazafelé vivő út mellett. Csak nem a frenkek italából ittak volna?

Ime, ilyenek valának az emlékei a beni-ounif-i vasút megnyitásáról az emberséges Si Mohamednek, akit az okon hívának az apja után ben Nacer el Hads-nak, mert az apja kereskedő volt és sokat utazott a világban, Mekkában is járt. Így azután mint szent zarándok, mint hadzsi jött haza és joga volt zöld turbánt hordani. Si Mohamed szívesen viselte az apja nevével együtt a hadzsi nevet és szívében mélységesen megvetette a frenkeket, akik tisztátalanok, bort isznak és olyan tüzes kocsikon nyargalásznak, amiket bizonyára a sejtán talált ki a számukra. De mint praktikus ember, nem vetette meg a jól csengő frankokat és ha csak tehetette, átrándult a frenkik városába, hogy a mesterségével odaát is keressen valamit. A kereseten kívül az a haszna is volt, hogy híreket tudott meg: hogy megint új katonák jöttek, hogy ennyi és ennyi század ment le megint délfelé és így tovább. Ezeket azután esténként nagy komolysággal mesélte el a pihenés, a *kéf* édes óráiban a kávéjuk mellett guggoló polgártársainak és Si Mohamed tekintélye a híreivel arányosan növekedett odahaza Zenagában.

Ezen az estén nagy oka volt a sietésre. Egy egész tarisznnyára való hire volt a hallgatósága számára és alig várta, hogy nekik elmondhassa. Hogyne! A pályaudvaron volt és ott kalapálta valami targonca eltörött kerekét, amikor egyszerre csak hangos trombitaszóval katonák jöttek és fősorakoztak a sinek mentén. Mindig több és több jött, azután egy külön csoportban tiszték, de nem a vászonruháikban, ahogyan rendesen járnak, hanem a díszruháikban, nehéz, aransujtásos dolmányokban, érdemjelekkel a mellükön. Ők

is megálltak a pályaháznál a katonák előtt és látszott rajtuk, hogy várnak valakit. A pályaudvaron abbahagyattak minden munkát, a Sidi kalapálását is, úgy hogy ideje volt báméskodni és kérdezősködni. Meg is kérdezte, hogy ki az a nagy úr, akinek a tiszteletére zászlókat tűznek ki és akit ennyi katona fogad?

Megmondták neki, hogy a kormányzó jön. Ezt a Sidi még nem nagyon értette, hogy mekkora úr az, hát tovább kérdezősködött. Miféle kormányzó? Hol lakik és kiket kormányoz? És mi a méltósága? Seik, basch-aga vagy pasa?

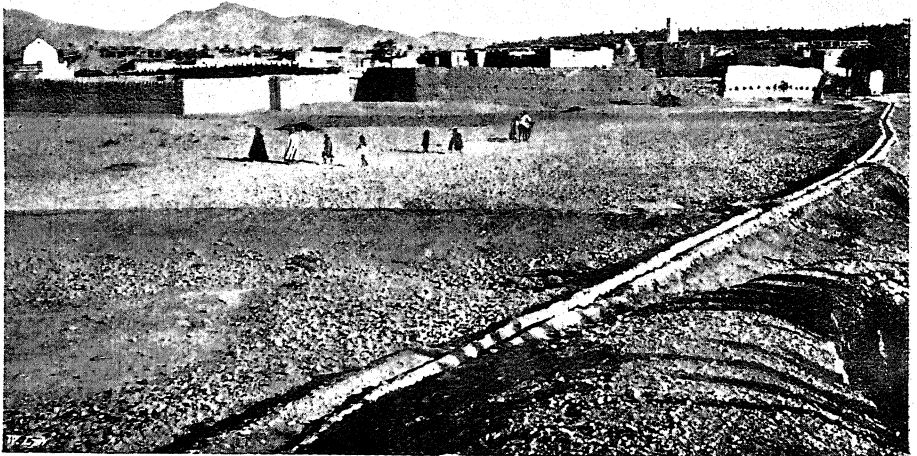
A sivatagi katonaváros: Beni-Ounif.

Valaki azt mondotta, hogy egyik sem, hanem azoknál sokkal nagyobb: ő az összes pasák és seikek fölött van, ő a frenkek emirje. *El-Dzszejreb*-ben lakik, Alger-ban és olyan nagy úr, mint az utolsó algeri dey volt, aki egyenesen a khalifa nevében kormányzott; ez az emir a frenkek szultánjának a helytartója, nála már csak Frenkisztán szultánja nagyobb, aki odaát lakik, a tengeren túl.

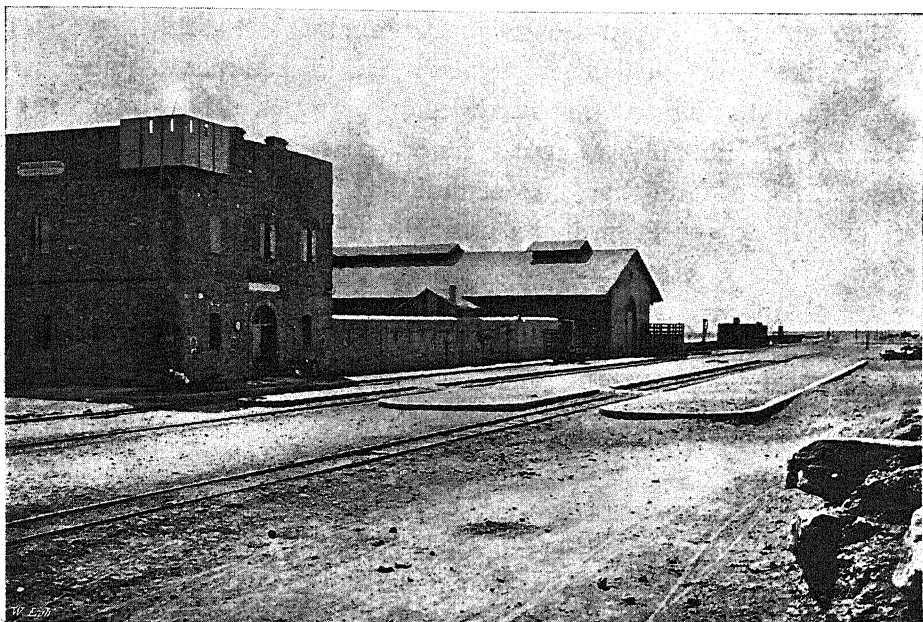
Si Mohamed, a hadzsi fia megörült, mikor ezt a beszédet hallotta, hogy ő most ilyen nagy urat láthat, de a következő percben már valami gyanú lopódzott a szívébe és elkezdte azt rágni, mint a sivatag sakálja a kidőlt tevének a testét.

— Miért jön ez az emir ide? Miért épen ide? Vajjon mi látnivaló van ezen a sivatagi városon, amit a frenkek bolondjába ide-építettek és aminek semmi hasznát nem veszik? Vagy talán adót szedni jön a nagyúr, mint amikor ő náluk a *magbzen* emberei neki indulnak és megrazziáznak egy-egy fizetni nem akaró törzset? De hát ki fizessen itt? Abból az egypár pálmafából, ami ebben az elkényszeredett kis oázisban áll? Azért ugyan nem érdemes ilyen nagyúrnak olyan messziről eljönnie. Nem sokkal valószínűbb-e, hogy az ő hét városuknak és a százezer pálmafával ékes gyönyörűséges oázisaiknak a hire jutott el Frenkisztánba, az ottani szultánhoz és az most elküldötte az emirjét, hogy azokat megnézze és számára elfoglalja? És a gyanú hegyesfogú sakálja egyre nagyobb darabot rágott ki a Sidi szivéből.

Most megérkezett a vonat, a katonák tisztelegtek és sok aranyos egyenruhás tiszt meg egynéhány polgári ember szállt ki belőle. Odaléptek a várakozó tisztek csoportjához, akik feszesen tisztelegtek és a Sidi, aki egy raktár lépcsőjén ágaskodott, azt látta, hogy mindenütt egy ember megy a csoport élén; ennek mutatnak be

Beni-Ounif a vasút mellől nézve.

A beni-ounif-i pályaudvar; jól lehet látni az egész pályaudvart befogó védőfalat és a tetőn a lőréses mellvédet.

tiszteket, sőt arab seikeket is, akik a környékből meg a déli oázisokból jöttek fel, hogy hódolatukat mutassák be a frenk szultán helytartójának. Mind hófehéren ragyogó burnuszokban voltak, csak az olajbarna arcuk látszott ki belőle, meg a kezük, mikor a homlokukhoz emelték, hogy szálemet mondjanak a nagyúrnak. Itt a Sidinek eszébe jutott, hogy ő egy hadzsinak, egy szent embernek a fia és hogy ő bizony nem köszöntene szálemmel egy hitelent, egy rumit, akármilyen nagy úr is az; elég szégyen ezektől a seikektől, hogy megteszik. De ezeket már bizonyára meghódították a frenkek és nem szabad férfiak többé, mint ők odaát az ő karsajkaikban, ahol a frenkeknek semmi keresni valójuk. De hátha épen azért jött ide ez a helytartó, hogy összeszedje a katonáit és a Nyugat szabad országa fiainak a szabadságát is megpróbálja elvenni? Újra és újra ez a gondolat tért vissza a fejébe és a Sidi nem tudott tőle szabadulni az egész napon át.

A fogadás véget ért, a katonák elmentek és a fényes kíséret is eloszlott a városban; a pályaudvar megint visszakapta a rendes képét és Si Mohamed is folytatta a leltári tárgyonca javítását. Dühö-

sen kalapált rajta és minden kalapácsütésnél úgy érezte, hogy illet tudna ő ütni meg még nagyobbat is annak a frenknek a fejére, aki az ő ksarjaikba vagy az oázisukba elsőnek próbálna behatolni. Igen, ekkorát... piff!... mert a határ, az határ és a frenkek csak maradjanak ide át Beni-Ounifban, de semmi közük nekik ahhoz, ami... paff!... oda át van és próbálja csak meg egy frenk az ő tisztátalan koponyáját az ő ksarjuk előtt mutatni, ő lesz az első, aki betöri ezzel a kalapáccsal... bumm!

Es akkorát ütött a kerékre, hogy az majdnem széjjelment. Amikor végre későn délután készen lett a munkájával, átvették azt tőle és a raktárfelvigyázó kifizette őt. A Sidi barátságosan mosolyogva megmutogatta a fehér fogait, kinyitotta a burnusza elejét és egy piszkos bőrzacskóba csuszta a fényes ezüstfrankot, meg a kopott nagy rézsoukat, amiket a munkájáért kapott. Mikor elbúcsuzott, tisztességtudóan a homlokához emelte a kezét, de arra vigyázott, hogy száletet ne mondjon, mert a raktárfelvigyázó nagy úr ugyan, de hiába, csak egy rumi és annak nem lehet Allah békéjét kívánni. Megelégedett tehát azzal, hogy újra mosolygott és azt a köszönést mondta, amit a frenkektől tanult el:

— Merci, monsieur!

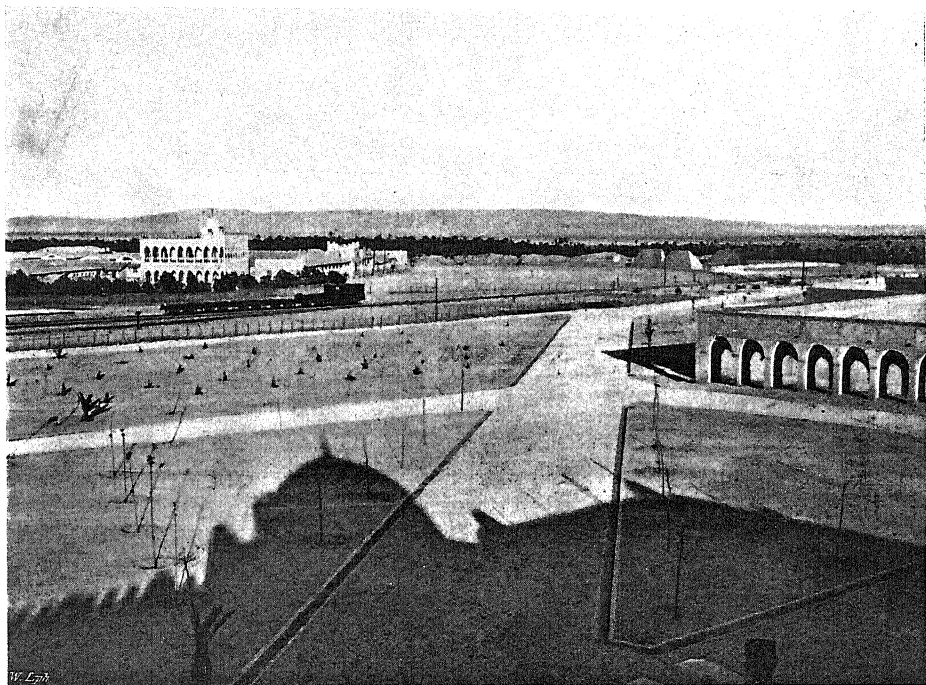
— Jól van, jól, Mohamed — felelte a hivatalnok — majd ha megint lesz valami munka, hivatlak. Szerencsés utat!

A Sidi még egy darabig ödöngött a városban; megnézegette a sok idegen vendéget, szóba állt egynéhány ismerősével, hogy még több hírt tudjon meg, azután neki vágott a hazafelé vezető útnak, hogy még a sötétség előtt otthon legyen. Az alkonyatban hosszú árnyakat vető pálmafák is beszédesen zizegve, mintha a nagy nap eseményeit beszélnék meg egymás között, bólintgattak a hosszú leveleikkel a siető hírvivő szikár, csontos alakja után.

***

Ezen az estén meg a következőkön nagy elevenség nyüzsgött Zenagának meg a nagy oáziscsoport többi ksarjának a falai között. Nappal nem látszott semmi különös változás a városon; a jó meleg májusvégi nap egyformán tüzött le a körüllemelkedő kopár hegyekre, a sárból vert falakra és az élet épen olyan lustán,

álmosan folyt a vályogos viskók labirintusában, a végnélkül kanyargó szurtos, szűk utcákon, mint egyébkor; de esténként egészen megváltozott a kép. Már az első estén mint a futó tűz terjedt el a hír, hogy a frenkek szultánjának a helytartója érkezett meg odaát az új városba és az esti hűvösségben a házak elé kiterített gyékényeken meg a vásártér kávébarlangjai, a falakba vágott szennyes kis oduk előtt nagy elevenséggel tárgyalták, hogy vajjon mit akarhatnak a

Beni-Ounif. A napverés legforróbb óráiban.

frenkek? Napközben újabb staféták jöttek, akik odaát voltak és egy-egy percre láthatták a kormányzót és kíséretét; ezek a legkülönbözőbb híreket hozták. Az egyik azt mondta, hogy az egész társaság lefelé készülődik délnek, a másik, aki estére érkezett, már többet tudott és azt mondta, hogy nem, hanem ide jön az oázisba, hogy megkeresse a rablókat, akik a múlt hónapban odalenn a karaván-uton egy nagy karavánt kiraboltak és azután ide menekültek. Voltak izgatók, akik még többet akartak tudni és azt mondták, hogy a rablók csak ürügy, az igazság az, hogy a frenkek

elhatározták az oázisok elfoglalását és most valami címen át fog-
nak jönni, hogy megnézzék, milyen erősek a ksarok falai és hogy
mennyi katona kell az elfoglalásukhoz? Senki sem tudott bizonyosat,
de mindenki sejtette, hogy valami készül és mindenki tüzelte a
másikat. Egy ember tudott volna többet és ez az egy a szultán
kormányának, a *magbzen*-nek az embere, a pasa volt, aki tudhatta,
hogy mi készül itt: hogy Jonnart, az algériai főkormányzó épen ő
vele, a szultán képviselőjével jön tárgyalni a határszéli állapotok
miatt, amelyek már tarthatatlanokká voltak a franciákra. Tudta ő
jól, hogy a franciák nem nézik tovább összetett kézzel, hogy min-
den bandita- és razziavezér, ha odaát befejezte a garázdálkodását,
vagy ha megzavarták benne, egyszerűen csak átmeneküljön a hatá-
ron és innen orrot mutathasson nekik. A katonáikkal nem üldöz-
hették őket, mert a hatvan év előtti békekötésben ők maguk ismer-
ték el, hogy Figuig marokkói terület; eljöttek tehát diplomatazáltni
és épen ezért jött a főkormányzó, hogy vele, mint a szultán kép-
viselőjével tárgyaljon. Igen ám, de azt is nagyon jól tudta a fényes
ábrázatú pasa, hogy az ő urának, a szultánnak a tekintélye ezeknél
a rakoncátlan törzseknél annyi, mint a semmi; ugyan jól járna, ha
ő itt Ő serifi Felsége nevében karhatalommal akarna föllépni. Magá-
ban tehát oda kívánta a franciákat vissza, ahonnan jöttek és monsieur
Jonnartnak, a főkormányzónak a tárgyalásokra szóló barátságos meg-
hívóját eltette a burnusza legmélyébe, hogy ne is tudjon róla
senki; nem alap nélkül sejtette, hogy ez a fölizgatott tömeg rögtön
ő ellene fordulna, ha megtudnák, hogy a frenkekkel szóba áll. Majd
akkor, ha már nagyon kell; addig kár volna elsietni a dolgot.
A derék pasa ugyan aligha ismerte azt az államférfiui bölcs mon-
dást; hogy: «Laissez faire, laissez passer, les choses se feront de
soi-même», — valószínűleg inkább Allahra hagyta a dolgot; ez eset-
ben azonban maguk a zenagabeliek voltak, akik egynehány ócska
puska elpukkantásával megnyitották Franciaország marokkói politi-
kájának egy új fejezetét.

Május harmincegyediké volt, ragyogó tűző nyári nap, amikor a
főkormányzó fényes kísérete lassan lovagolva Beni-Ounif felől, a két
kopár hegy, a Dsebel Tarla és a Dsebel Zenaga közötti széles völ-
gyön, az El-Khenegen keresztül, azt a nagyszerű képet látta föl-

tünni, amit ez a hatalmas oáziscsoport az ő csaknem százezer pálmafájával az érkezőnek mutat. A legragyogóbb verőfényben égő táj: a hegyek közötti mélyedésben szinte beláthatatlanul elterülő széles sötétzöld pálmaerdők, a Zousfana folyó ezüst csikja és a fák közül kivillanó kis fehér házcsomók, a ksourok meglepetés gyanánt hatottak még erre a társaságra is, amely pedig hozzá lehetett szokva afrikai szépségekhez. Lassan, beszélgetve lovagoltak a legközelebbi és legnagyobb város, Zenaga felé és úgy tudták, hogy ennek kapui előtt fognak találkozni a pasával. A pasa, aki tudott jövetelükről, készülődött is fogadásukra, de nem sietett túlságosan. Ne mondhassák a városbeliek, hogy nagyon iparkodott a frenkek elé; azoknak sürgős a dolog, nem ő neki. A szép berber lovak már ott állottak fölkontározva az udvaron és a zászlótartó kezében lóbogott a vérvörös serifi lobogó, de a pasa még késett. Végre jelentették a hírvivői, hogy a franciák már egészen közel vannak, erre a szultán képviselője is lóra ült és megindult a menet a kapu felé, hogy odakünn, a falak előtt megtörténjék a találkozás. Csakhogy ez alatt az idő alatt különös dolog történt odakünn a falakon. A kapuőrök messziről észrevették a közeledő lovascsoportot és föllármázták a legközelebbi utcák népességét; azoknak egynéhány perc műve volt fölkapni az ócska flintáikat, a lóporos tülköket és fölsietni a falakra.

— Jönnek a frenkek! A beni-kelb! A kutyafiak! — hallatszott mindenfelé.

Hogy a pasa hallotta-e?

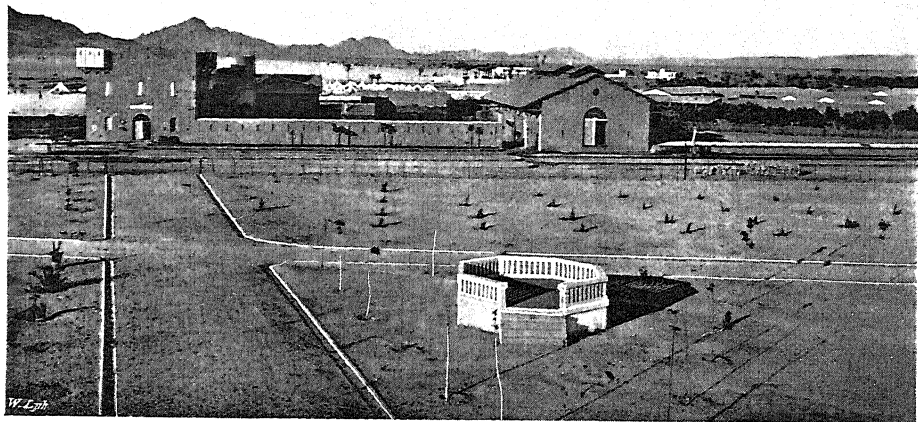
Nem volt köteles meghallani. Elég az hozzá, hogy mikorra az előkelő társaság vagy háromszáz lépésnyire érkezett a főkapu elé, meglepetve látta, hogy a kapu be van zárva, ellenben a falak tele vannak kiáltozó emberekkel. Még nem tudhatták bizonyossággal, hogy mi akar ez lenni? Hiszen a pasa hirnöke már jelezte, hogy ura felkészült; talán ünnepélyes fogadtatás lesz? Egyszerre majd kinyílik a kapu és ahogyan az arabs törzseknél szokásos, nagy lovasjáték, a «fantazia» robog elő és annak a végén jön elő a főnök, aki fogadja őket. Azok meg odakünn a puskáikat fogják puffogatni a levegőbe.

Egy vagy két perc telt el és a társaságnak nem kellett tovább bizonytalanságban maradnia a fogadtatás természetere felől. A kapu

nem nyílt ki, ellenben a lövöldözés elkezdődött; egyszerre csak golyók csapódtak le a kövek között és az előkelő társaság meg-hökkenve látta, hogy ez nem ártatlan örömlövöldözés, hanem hogy annak magva is van. Mielőtt idejük lett volna magukhoz térni a meglepetésből, több sebesülés is történt; szerencse volt, hogy a régimódi marokkói puskák egy-kétszáz lépés távolságra már gyengén hordtak és így egyik sebesülés sem volt életveszélyes. A következő percben a lovascsapat iparkodott gyorsan kívül jutni a veszedelmes zónán; visszavonult, bekötözte sebesültjeit, azután visszalovagolt, amerről jött. A falakról óriási diadalkiáltás kísérte a visszavonulót és még sokáig hallatszott a fegyverropogás, de a kapu zárva maradt és üldözésükre nem jött senki.

Zenaga diadalmármorban úszott ezen a napon. Úgy nyüzsgött a város, mint a méhkas; mindenféle lármás csoportok hirdették, hogy megszalasztották a franciákat és hogy a helytartó megjelent-heti odahaza, hogy az oázist harcias nép lakja és hogy azt nem jó háborgatni.

— Nem is mernék jönni többé a frenkek! — kiáltozták. — A főkormányzójukat elkergettük, hát kit tudnának még külömb

Beni-Ounif: a «park» a katonai zenekar helyével.

Beni-Ounif: a városháza.

embert ide küldeni? Legfeljebb még a szultánjuk jöhetne át a tengerentúlról!

— Attól sem félünk! — biztatták magukat. — Ime a mi szultánunk itt van az országban és attól sem kell sokat tartanunk, hát miért féljünk jobban a frenkekétől, aki messze van?

Csak a pasa sejtette, hogy mi fog következni, de ő moshatta a kezét. Ő tisztán állott; mikor megtudta, hogy a diplomáciai partnere közeledik, eléje indult; arról ő nem tehet, hogy ez az esztelen városi nép feldühödött a sok lovas láttára és puskalövésekkel fogadta azt, akit ő a legnagyobb barátsággal készült üdvözölni. Ha most majd bajuk lesz belőle, ők lássák; őt, a pasát nem okolhatja senki. Csak azt nem tudta a pasa sem, hogy a franciák a hosszabb, diplomáciai utat fogják-e választani az őket ért sérelem megtorlására, vagy pedig rövid uton, egyenesen tőle fogják-e követelni a bűnösök megbüntetését. Nyugodtan ült hát és várt.

Ám a franciák ezalatt távolról sem ültek nyugodtan oda át Beni-Ounifban. A következő napokban lázasan működött a táviró a kis sivatagi város és Alger, meg még tovább, Alger és Páris között; sok százszavas kábeltelegramm futott át a tenger fenekén a

két nagy város között és a szép június hónapnak legelső napján már lázasan kiabáló rikkancsok futkosták be a francia főváros boulevardjait a legújabb nemzeti sérelemmel, a figuigi oázisban történt lövöldözéssel. A párisi könyvkereskedésekben aznap sok ezer példányban fogyott el Marokkó térképe — a francia publikum ilyenkor tanul földrajzot — és a kávéházaknak szélesen kirakott abszintes asztalkáinál meg a boulevardok platánjai alatt csaknem úgy hangzott a *revanche* és az *au Maroc!* mint valamikor az *à Berlin!* kiáltás.

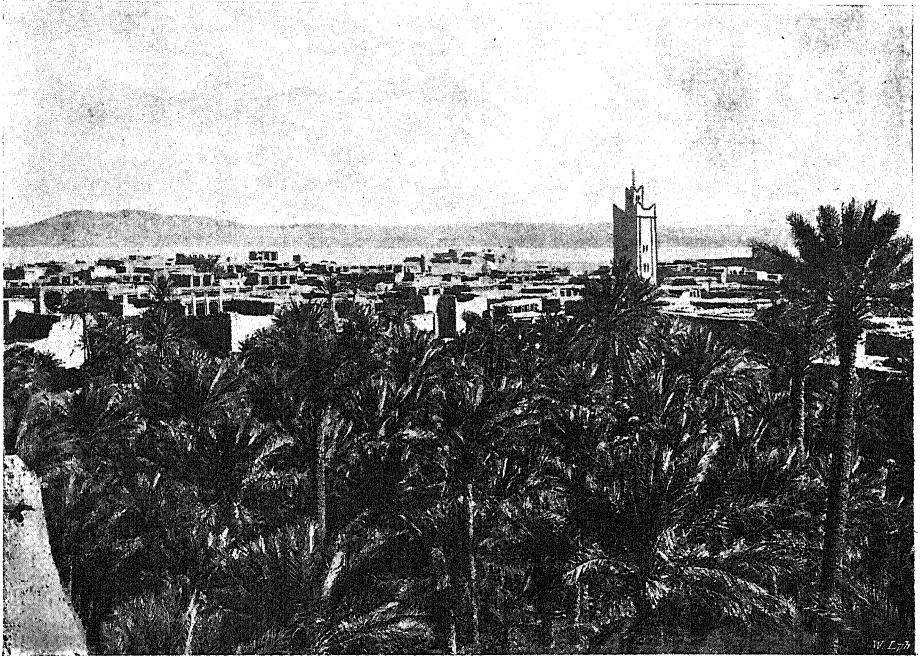
A zenagai zsidó kereskedők, akiknek jó orruk van és akik mint a karavánok kereskedelmének élénk tényezői, sok mindent hamarabb megtudnak, mint más, négy-öt nap mulva már sugdosták maguk között, hogy odaát, a határon túl a franciák készülnek valamire. Hadiállapotban van az egész helyőrség; a városba nem lehet bejutni, aki közeledik, arra fegyvert fognak az őrszemek; csak nagyon lopva lehet egy-egy hírhez jutni és hogy messziről is jól lehet látni, hogyan jönnek egyre-másra a katonai vonatok onnan felülről. Vajjon mi lesz ebből a nagy készülődésből? De óvakodtak hangosan beszélni a nép előtt, mert az még mindig nagyon el volt telve győzelmének a dicsőségétől, hogy megszalasztotta a frenk szultán helytartóját és bizonyára agyonverte volna őket, a *jebudi*-kat, ha a diadal örömét lefokozni akarták volna. A határig előre küldött őrszemek nem jelentettek semmi mozgolódást az oázis felé. — A frenkek félnek! — kiáltozták szét a városban, mikor visszajöttek és a győzelem mámore továbbra is széles hullámokban hömpölygött Zenagának, meg a többi sárvárnak vakondokjáratokhoz hasonló utcáin.

A nyolcadik nap reggelén azután megkezdődött a kiábrándulás. Si Mohamed, a kovács, aki a háborúpártnak egyik lelke volt, a kora reggeli órákban az őrhelyén állott, amikor porfelhőt látott fölemelkedni a beni-ounifi uton. Karaván volna? Nem is volna rossz; akörül mindig lehet valamit keresni. Egy-egy *kafileh* megérkezése mindig örvendetes esemény az oázisban. De amikor jobban figyelte a közeledő karavánt, hamar rájött a Sidi, hogy ez még sem lehet olyan *kafileh*, mint a többi; először is föltűnően hosszú, ami még nem volna baj, de nagyon nagy rendben jön és...

— Alla jsallmak! Allah őrizzen meg! Valami nagyon csillog ott a sor közepén! — fordult a társához.

Most már ketten nézték a gyanusan közeledő sort, mígnem szinte egyszerre fölkiáltottak:

— A frenkek! Allah büntesse meg a gyalázatosakat! Hát nem volt nekik elegendő, amit multkor kaptak, most megint ide merészkednek jönni?

Zenaga városa a figuigi oázisban.

— Igen, de most sokkal többen jönnek! — felelt kétségeskedve a társ és egyre aggodalmasabb arccal nézte a kibontakozó hosszú hadoszlopot.

— Mindegy — kiáltotta dühösen Mohamed, aki igen jó fiú volt békés időben, de javíthatatlan fanatizmussal hitt a zenagaiak hősiességében, ha erre került a sor — annál többet fognak kapni! És már útban is volt visszafelé, hogy a veszedelem híret elsőnek vigye meg az ő hősie polgártársainak és idejekorán föllármázza őket.

A többi őrhelyekről is csakhamar besiettek az őrszemek a

vészhirrel és így, mikorra a francia hadoszlop a Zenaga előtti széles fensíkra ért, a város már teljesen védelmi állapotban volt, már legalább lakóinak felfogása szerint. A magas városfalakon százával nyüzögtek a puskás férfiak és siketítő lármát csaptak, a dzsámák tornyaiból pedig a kikiáltók éles, jajgató szava bátorította őket. Mintha *dzsibád* (szent háború) lett volna hirdetve, olyan fanatikusan kiáltozták a háborúba menő mozlim Credoját:

— Lá iláha illalláhu! Nincs más úr az egy Istenen kívül!

Az emberek kiabáltak, a puskák durrogtak, a harcidob puffogva szólt, odaát pedig a frenkek még mindig mozdulatlanul állottak, csak a közepük felé volt elevenebb mozgás. Ott, úgy látszott, lovakat fognak ki és hajtanak el, azután szétválík, jobbra és balra elvonul és a közepén üres tért hagy a sereg, de közelebb jönni nem mer. Mi ez? Ujabb és újabb ordítás hirdette a támadóknak, hogy: gyertek csak közelebb, ahol a golyóink elérnek, majd akkor lesz meleg!

A jó emberek pedig, ha ismerték volna a frenkek ördögös üvegét, a távcsövet, megláthatták volna, hogy mi történik odaát. Az, hogy a tisztek egy csomóba állva, távcsöveikkel kíváncsian vizsgálják a várost és védőit és hogy úgy készülnek az elkövetkezendő jelenetre, mint valami színelőadásra. Hogy nagyokat nevetnek a harci lármán és a puffogtatáson, ellenben szépen, nyugodtan szerelik föl a saját ágyúütegüket és mikor ez megtörtént, a csapatok jobbra és balra félreállnak, mert most a tüzérség fog beszélni.

És a tüzérség meg is szólalt. A jó zenagabeliek javában handabandáztak odafönn a sárfal tetején és invitálták a frenkeket, hogy jöjjenek közelebb, amikor egyszerre fehér füstfelhő szállt fel az üteg felől, egyetlen nagy mennydörgő robaj hallatszott, mintha a föld szakadt volna ketté és a következő pillanatban, ó jaj! valóban ketté is szakadt, legalább az a darab föld, amin ők állottak eddig. A melinitlövegek belevágódtak a sárral, náddal, itt-ott beledugdosott kövekkel összeragasztott városfalba és az megrogyott, mintha földrengés érte volna. A pereme hosszú darabon leszakadt és a száraz sártömeg úgy porzott az égnek, mintha millió pöfeteg-gombát vágta volna földhöz. Ahhoz vastag volt a fal, hogy a lövegek átüssék, de amint felrobbantak, óriási darabokat szakítottak ki belőle és a harmadik sorlövés után inkább hasonlított az egy

összedőlt vályogtömeghez, mint falhoz. Két-három löveg a kaput találta és az szilánkokra hasadva, mint formátlan roncs szakadt ki a sarkaiból; a kapuőrök és a falvédők a rémülettől hangosan ordítva, inkább gurultak, mint ugráltak le a helyeikről és észnélküli iramodással futottak visszafelé a városba. A fülsiketítő dörgés egyre hangzott; a leszakadó faldarabok tompán dübörögtek és most már magában a városban is elkezdődött a pusztulás. A tüzerek feljebb vették az irányzékot és miután a falak védőit elkergették, most a városbelieknek mutatták meg, amit azok még nem próbáltak: hogy

Zenaga főtere.

mit tesz az, ha csak egy órára is, bombázott városban lakni. Az apró sárkalyibákra, az utcák köveire egyremásra hullott a tüzes eső; ahol egy-egy löveg felrobbant, széles körben nem maradt körülötte ép darab fal, a repülő acélszilánkoktól olyanok voltak a közeli házak, mint a rosta. Egyik kalyiba a másik után dőlt be, a nagymecset tornyába is becsapódott egy löveg és nagy darabot szakított ki abból; a kikiáltónak a torkába fűlt a harci kiáltás és eszeveszetten futott le a toronyból. Ami azután már szomorúbb látvány volt: az utcákon és tereken elszórva csonka, véres hullák kezdtek feltűnni és az összeégett, szennyes burnuszon keresztül töcsába szivárgott a kiömlő vér...

A város előkelőbbjei, különösen a kereskedők, kétségbeesetten rohantak a pasához, aki hideg nyugalommal ült a szőnyegén, bár az ő házába is jól behallatszott a folytonos ágyúdörgés.

— Segíts rajtunk, ó fényes ábrázatú nagyúr — kiáltotta a kétségbeesett embercsoport — mielőtt a frenkek tönkreteszik a várost és megölnék benne minden élő lelket! Parancsold meg nekik a felséges szultán nevében, hogy ne pusztítsák el ördögi fegyvereikkel a serifnek, a szultánnak a városát!

A pasa bosszúsan kelt fel és végignézett a jajveszékelőkön.

— Űgy, most a szultáné a város? Űgy-e most jó a hatalmas szultán, amikor baj van, de amikor adót kellene fizetni, akkor azt mondjátok: messze van a szultán, jöjjön el az adóért, ha akar!

Ebben a percben óriási dördülés és hulló kövek robaja hallatszott. Egy közeli mecsetnek a tornyát találta el egymásután két melinitlöveg; a torony felső része megingott és ledőlt. A lövések iránya kezdett közeledni a pasa lakásához, a kasbah-hoz; finom figyelmeztetés volt ez a pasának is, hogy itt van már az idejekitűzetni a fehér zászlót. A küldöttség újabb jajgatásba kezdett; a pasa előbb mégegyszer végig akarta suhogtatni szavainak korbácsát a megrettent lázadókon; soha ilyen jó alkalma nem lesz többé hozzá.

— Ó ti nevetlen szamarai az áldott prófétának — kiáltott rájuk — hát ki hozta a frenkeket a városra, ha nem ti? Amikor a frenkek szultánja, aki nagyúr a tengeren túl és az én szultánomnak barátja, elküldé ide az ő hatalmas emirjét, hogy az velem, mint barát a baráttal beszéljen amaz átkozott rablóknak ártalmatlanná tétele felől (akik hogy mennyi sápot fizettek be őkegyelmessége kezeihez, arról bölcsen hallgatott), nem a ti embereitek támadtak reá? Akkor, amikor én útban voltam, hogy a kegyelmes szultán nevében üdvözöljem őt!

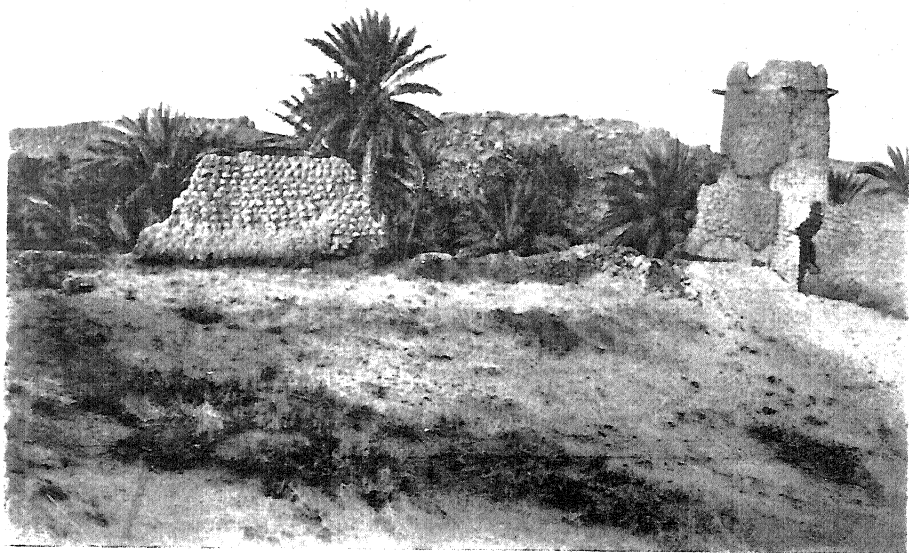
És még tovább méltatlankodott volna a derék férfiú, ha nem tarthatott volna joggal attól, hogy közbe a kasbah-ba is beleszap egy ágyúgolyóbis és akkor vége az ő tekintélyének. Így hát megelégedett a rebelliseknek ennyi megaláztatásával és felhúzatta a kasbah zászlórúdjára a fehér zászlót.

Az ágyúdörgés abban a pillanatban elnémult, a pasa pedig lóra

ült és katonáitól követve büszkén, mint a város megmentője, lovagolt ki a szétlőtt kapu maradványai között, át a francia táborba. Mögötte kullogtak, mint a megvert kutyák, a város előkelőségei, sőt és datolyát hozva tálcákon a békességes meghódolás jeléül. A francia tábornok joviálisan fogadta a marokkói generálist; «egy kis félreértés»-nek mondotta az egészet és a tolmács segítségével ketten együttesen szidták «ezeket a rebellis fickókat», akik nem átallanak kellemetlenséget okozni az ő atyai jó uruknak, Ő serifi Felségének. Hogy azután többé ilyen csúnya rendetlenség elő ne fordulhasson, a jószívű franciák magukra vállalták, hogy rendet csinálnak a figuigi oázisban. Meg is csinálták, a pasát is meghagyták benne, épen csak egyről feledkeztek meg: hogy ők maguk kimenjenek onnan. Névleg ugyan a marokkói szultáné maradt a szép, termékeny terület és őt képviselte továbbra is az ott lakó pasa az egynehány vörösrűhás katonájával, a valóságban azonban a beni-ounifi «Bureau arabe», a francia katonai közigazgatás lett itt az úr és az az úr ma is. Az 1903. május 31-iki puskaropogtatás hangja igen kellemes nyitány volt Franciaországnak az ő marokkói politikája akkor elkezdődött új fejezetéhez: egynehány sebesülés és egy katonai demonstráció árán kezébe adta neki azt, amire régóta vágyott: a nagy nyugat-szaharai útnak, a «Pálmafák útjának» a kulcsát.

***

Ilyen gondolatokkal jön el az utazó erre a nevezetes helyre, a figuigi oáziscsoportot megnézni. Vonzza őt a hely természetes szépsége is; jól esik a szemnek a sivatagon keresztül való hosszú utazás után a széltől és a vándorló homokszemektől rovátkosra barázdált kopár sziklák és a gyilkos hőséget sugárzó köves pusztaságok után ismét valami zöldet látni. De nemcsak az oázis, mert ezt utóvégre megkaphatja az utazó máshol is. Utoljára a tiout-i oázisban jártunk, ahová Ain-Sefrából juthat el az ember elég fárasztó lovaglással. A szokásos képet nyújtotta, mert hiszen a kisebbfajta oázisok és azok bejárása körül nem nagy a változatosság. Órákhosszat, odalenn délen már napokhosszat megy az ember valamiféle állat hátán a sivár, kiégett hammadá-ban azon az egyetlen útnyomon, ami errefelé útnak számít, az öszvércsapáson. Jobbról-balról semmi más, mint maga a

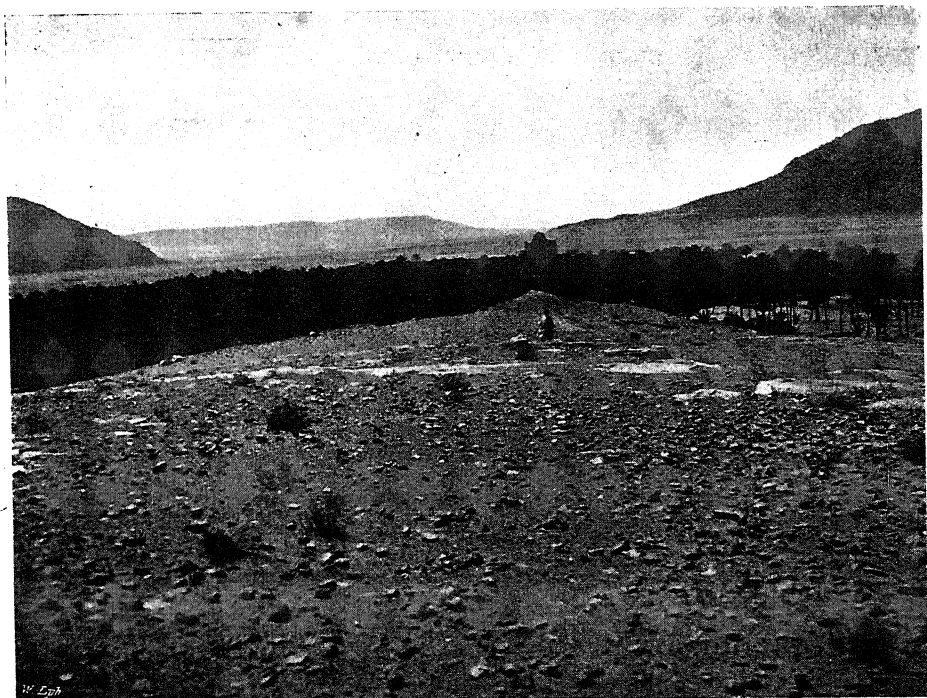

Az arabs falu — ksar — a tiouti oázis mellett.

legsívőbb pusztaság; bár sietek megjegyezni, hogy ez geografusnak épenséggel nem unalmas kép, mert örökös változatosságban nyújt illusztrációkat egy nagy és a földrajztudomány érdeklődését állandóan ébren tartó kérdéshez: hogy hogyan jött létre és hogyan jön még mindig létre ez az óriási pusztaság? Az útmenti sziklafalakon súrlódó homokszemek, a szárazon kigyózó folyóágy, a nappali órákban áthevült és az alkonyat óráiban kihűlő és hangos pattanásokkal repedező sziklák megannyi nagyon érdekes, szemellátható dokumentum, amit erre a kérdésre való feleletnél fel lehet használni és hiszen később majd rá is kerül erre a sor. De azt egy percig sem vonom kétségbe, hogy nem szakembernek bizony unalmas lehet az ilyen sivatagi vándorlás és a társaság, amit a *bled*, a pusztaság nyújt, szintén nem nagyon alkalmas arra, hogy az út egyhangúságát feledtesse. A társaság két arabs lovasból, olyan pusztai csendőrféléből áll, akiket a kiindulási hely katonai parancsnokságától kap az ember. Igen jóra való emberek, katonai fegyelem alatt állanak és a nyeregkapájukon átvett karabély oltalma alatt tökéletes biztonságban érezheti magát az utas; csak az a bajuk van a jó fiúknak, hogy igen keveset tudnak az itteni «Armeesprache»-ből, a franciából.

Viszont az utas arabs tudománya sem valami nagyszerű; bár az egész télen vesződtem vele, de nagyon nehéz nyelvnek bizonyult; ahhoz itt, közöttük kellene élni, hogy ezeket a sajátságos, gurgulázó torokhangokat eltanulja tőlük az ember. Így azután rendesen nagyon vegyes francia-arabs konverzáció volt, amit a kíséretünkkel véghez vittünk; a jó emberek többnyire elég beszédesek lettek volna és magamnak is kedvem volt sok mindenféléről kérdezni őket, hanem rendesen csak egy bizonyos határig jutottunk el egy-egy tárgynál; azontúl a kölcsönös meg nem értés miatt általános derűtléggé fulladt a társalgás.

Ilyen módon jártuk meg néhány nappal ezelőtt azt a utolsó kis oázist is; a hosszú, fárasztó útnak a végén egy igen rongyos kis arab falut találtunk és azon túl volt a folyóvíz, annak a partjain pedig vagy öt-hatszáz pálma. A fák koronáiról már súlyosan csüngött alá az érő termés és voltak mesterséges vízvezetések is az oázisban; meglátszott rajta, hogy az az egynehány száz szegény, toprongyos ember, aki a falu sárkalyibáit lakja, a megélhetésében egészen és teljesen erre a jövedelmi forrásra van utalva. De az oázisok életének

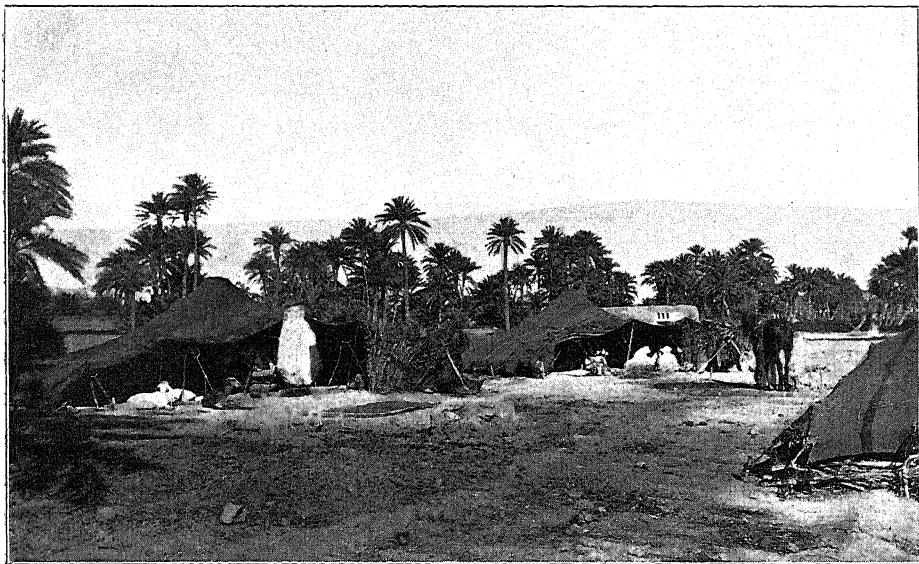
Kilátás a zenagai fensikről az oázis egy részére.

teljes képét még sem az ilyen elszórtan álló kis termópálma-csoportok, hanem sokkal szemléltetőbben a nagy oázisok adják.

Figuig nem egyetlen oázisnak, vagy városnak a neve, hanem voltaképen egy egész kerületet, egy oáziscsoportot jelent, amely a szaharai Atlasz déli lejtőjén, a Zousfana folyó völgye közelében terül el. Nem ez a folyó adott létet az oázisnak, hiszen az az esztendő nagyobb részében száraz; inkább megfordítva lehet mondani, hogy ha *Figuig*-en alól nyáron is van víz a folyóban, az az oázisból való, amelynek fölösleges vizei ide folynak le. Az oáziscsoport egynehány hatalmas, bővizű forrásnak köszönheti a létezését, amelyek legnagyobb részükben egy fensíkon, mintegy kilencszáz méter tengerföldről magasságban erednek és amelyek nagyon érdekes és sajtós vizvezetési rendszerükkel mindennél szemléltetőbben mutatják, hogyan használta föl már a sivatag őslakója is a körülvevő vad természet ellen való védekezésében az ő egyetlen szövetségését és nagy feyverét: a vizet.

A *Figuig* szó tulajdonképen kicsinyített alakja egy másik szónak, a *feidj* (*feidzs*)-nek és ebből a köznévből vált tulajdonnévvé. A *feidj* vagy másképen *gassi* megjelölés homoktól ment területeket jelent az *erg*-ben (*areg*), a dűnák tömegétől borított homokos pusztaságban. A szaharai arab nomenklaturából nem könnyű dolog kiokosodni; egyrészt, mert ugyanazon fogalomnak arab és berber elnevezés is felel meg, amelyeket helyenkint felváltva használnak, másrészt, mert az arab elnevezéseknél is nem egyszer nehéz megállapítani, hogy hol végződik pontosan az egyik fogalomnak a határa és hol kezdődik a másiké. Így van az például a *reg*-gel és *erg*-el, amelyek közül az első szószerint «vízszintes»-et jelent és általában nagy, sík homokos területekre használják, az *erg* pedig hullámos dűnák nagy tömegének a kifejezésére jó, de a térképen *erg*-nek jelzett nagy területeken nem egyszer fordulnak elő egészen sík helyek és megfordítva. Az azonban bizonyos, hogy a «*feidj*» homoktól mentes területet, megállóhelyet, egyúttal tehát magát a kavaranutat is jelenti a homoksivatagban és innen lett ennek a szónak a kisebbített alakja, a *figuig* a tulajdonneve ennek a *par excellence* «megállóhely»-nek a nagy marokkó-szudáni kavaránúton.

Beni-Ounif felől jöve, jó darabig egy köves, pusztai területen át halad az oázis felé közeledő; amint közeledik a helyhez, mindinkább nagy fekete hegyek, a szaharai Atlasz egyik kiágazásának, a Dsebel Maïz-nak tömegei fogják körül azt a medencét, amiben majd az oáziscsoport feltűnik. Addig is, amíg valami érdekeset látunk, a kíséretül adott két maghzen, lovascsendőr közül az egyik, az előlovagló megfordul a nyeregben és a környezetbe jól beillő úti történetekkel szórakoztat. Felmutat a Dsebel Zenaga nagy [sötét

Sátortábor az oázis mellett.

tömegére és elmondja, hogy a tavasszal ugyancsak két csendőr kísért errefelé két idegen turistát egészen Zenagáig; de ott azok okosabbak akartak lenni, mint a maghzen és nem tértek velük vissza Beni-Ounifba, hanem a figyelmeztetés dacára ott maradtak azzal, hogy majd másnap jöjjenek értük, nekik van sátoruk meg utifölszerelésük, majd ők ott alusznak. Ez még nem lett volna nagy baj, mert a város ma már bátorságos hely, de a két szerencsétlen másnap hajnalban a fejébe vette, hogy fölmászik a hegyre minden kíséret nélkül. Föl is mentek, de sohasem jöttek többé vissza; amikor a keresésükre indultak, megtalálták őket átvágott nyakkal, holtan. És hogy jól megértsük, a görbe késének, a moukala-nak a

fokával szemléltetően mutatja be, hogy milyen az a procedura, mikor az embernek marokkói ritus szerint vágják el a torkát. De barátságosan mosolyogva megnyugtató bennünket, hogy most már nem történhetik ilyesmi, mert azóta az utazónak nem szabad másfelé mennie, mint ahová a maghzen elkiséri; és el is hittem neki, hogyha napszálltakor nem akarnánk vele Beni-Ounifba visszatérni, kész volna akár karhatalommal is visszaszállítani bennünket, hogy sértetlenül adhasson át a «Bureau arabe»-nak.

Egy helyen, ahol a hegy egészen közel az úthoz nyulik be, primitív rajzokat lehet látni a sziklafalon. Prehisztórikus, mindenestre az izlam előtti időkből valók ezek a rajzok, mert hiszen az izlám nem tűri meg emberek vagy állatok ábrázolását. Más oázisok közelében is lehet találni ilyen, a sziklafalba vésett ábrákat, a Tiout mellettié sokkal jobban kivehető, mint ezek; rendszeren vadászó embereket, tevéket, gazellákat ábrázolnak; elég gyakran fordul elő az oroszlán alakja is annak bizonyosságául, hogy ezen, legalább másfélezer (de valószínűleg jóval több) év előtt idevessett rajzok keletkezése idején az őslakó berbereknek elég sok bajuk lehetett ezzel az állattal. A mostani lakosság *badzserat-mektubat*-nak, írott köveknek nevezi ezeket a primitív ősoktól származó rajzokat; hogy valóban nagyon régiek, az is bizonyítja, hogy ma már a Szaharában nem is lehet valamennyi állatfajt feltalálni, amelyeket ábrázolnak, ami megint nagyon jó argumentum amellet, hogy azon időben a Szaharának jelentékeny része még nem volt homoksivatag, hanem vadászásra alkalmas steppe.

Közeledünk az oázishoz; a kövecses pusztaság véget ér és megjelennek az első kertek. Eltérő a látvány attól, ami homokpuszták közepén álló kis oázisokban fogadja az utast; ott a dűnák közül kibukkanó egynehány csenevész, gyümölcsöt nem hozó pálma az első őrszem, ami még félig bele van temetve a homokba. Azután jönnek elszórtan egyes nagyobb példányok, amelyek még mindig küzdenek a fojtogató homokkal, végre nagyobb tömegekben jelennek meg a gyümölcsöt termő pálmák, de az oázis alja ott is végig homok. A pálmafák mellékhatásait leszámítva nincsen az oázisokban aljnövényzet és főleg nincsen az, ami nélkül a mi ligeteinket el sem tudnók képzelni: nincsen gyep. Ez az, ami a messziről

tündérszépnek látszó oázist közelről látva meglehetősen barátság-
talan helyé teszi; nincsen a fáradt vándor számára puha gyep-
szőnyeg, ahová letelepedjék, meg kell elégednie egy kidőlt pálma-
törzsszel vagy ha az sem akad, magával a homokos talajjal. Az alj-
növényzet hiánya érthető, mert míg a pálma mélyen fogódzó
gyökereivel az alsó, vízjárta rétegekből veszi föl a szükséges vizet,
addig a felszínhez közel nincsen semmiféle nedvesség, amelyből
valamelyes vegetáció megélni tudna és a folytonosan befűvódó forró

Ciszterna a figi oázisban, Zenaga mellett.

homok amúgy is megfojtaná azt. Más a kép a nagyobb oázisokban,
ott, ahol bőséges vízforrások vannak; a pálmák alatt itt sem igen
van növényzet, de igen szépen megterem a kerti vetemény és a
gyümölcsfák többféle fajtája a pálmacsoportok közötti kertekben.
Itt lehet azután nagyon érdekes példáit látni annak a vízvezetési
rendszernek, ami a primitív sivatagi ember sok ezeréves mester-
kedése és folytonos küzdelme az ő legnagyobb ellensége, kulturáinak
és lakóhelyeinek tönkretovője, a szárazság, műszóval élve: az el-
sivatagosodás ellen.

Első sorban is ezekre a vízvezetésekre, a *foggara*-kra voltunk

kiváncsiak és azért kis csapatunk az oáziscsoport legbősegebben bugyogó forrásvizeinek kútfeje, az el-oudaghiri plató felé lovagolt. Nagyon hamar észrevettük, hogy belekerültünk a kertek közé és a földalatti vízvezetékek szövevényes hálózatába. Vége volt a nyugodt, egyforma tempóban való lovaglásnak és olyan szerep következett, amelyről már az első negyedórán szomorúan konstatálhattuk, hogy az áll legmesszebb összes eddig gyakorolt foglalkozásainktól. Riadtan vettem észre erre az útra való előkészületeimnek hiányos voltát: arra valóban elmulasztottam készülni, hogy akadályversenylovas is legyek. A kis lovacska az elől haladó katonáét követve, vigan galoppozott le a mély árokba, hogy a másik, meredek oldalon megint fölkapaszkodjék; alacsony vályogkerítést ugrott át, a plató tetejére vezető szűk ösvényen úgy kapaszkodott föl, mint egy legelésző kecske, de főleg nagyszerű ügyességgel kerülgette ki a föld alatt zugó vízvezetékeknek a szabadba tátongó szellőztető nyílásait, amelyek mind elsőrangú nyakkitörési alkalmak lónak és lovasnak egyaránt. Ha a ló véletlenül belép egy ilyen lyukba, elbukik és legalább is lábát töri, de a lovasa nagy ívben röpül le, aszerint, hogy milyen a szerencséje, vagy a sziklák közé, vagy valami mélyen fekvő kert kerítésfalán keresztül a szép piros gránátalmák meg a husos tökindák és uborkaágyak közé. Ám a ló ügyesen, vigyázva lépegett és nyugodtan meg lehetett figyelni az egész környezetet: az első akadályoknak kényszerugratásai után magas kertfalak közé jutottunk, amelyeken csak lóhátról lehet itt-ott átlátni. Ahol bepillantás nyílik a kertekbe, ott jól lehet látni az öntözőcsatornák utolsó, szinte hajszáleres szétoszlását a veteményeságyak között; egy-egy szudáni néger szolga vagy szolgáló kapálgat elég lustán a kertben, vagy igazgatja a kapájával a víz folyását, valami néger melódiát züm-mögve a munkájához. Ezek bizony rabszolgák, akiket vagy akiknek szüleit úgy hozták el a nagy rabszolgakaravánok a sok ezer és ezer mértföldes sivatagi uton keresztül a Szudán nagy embertermő vidékeiről, hogy most marokkói gazdáik szolgálatában éljék le életüket. De nem kell megbotránkozni azon, hogy a franciák egyelőre türik ezt az állapotot. Először is nem engedik újabb rabszolgák behozatalát; ha történik, az csak lopva történhetik, azután pedig a fekete rabszolganak helyzete az átlagos marokkói háztartásban nem

okvetlenül rossz. Marokkóban négernek lenni nem lealázó dolog; igen előkelő családok szívesen veszik, ha anyai ágon szudáni eredetet tudnak felmutatni, van belőle elég a mai uralkodó családban is. Azután pedig a rabszolgának' helyzetét a háztartásban, ha nem is törvény, de hosszú idők óta kifejlődött szokásjog szabályozza; a néger nem annyira rabszolga, mint inkább egy bizonyos családhoz, háztartáshoz kötött cseléd, akivel szemben urának nemcsak jogai, de kötelességei is vannak. Most, hogy a nagy karavánút

Kenadsa városa a figuigi oázisban.

teljes egészében francia ellenőrzés alá került, természetesen meg kell szünnie azon minden rabszolgaszállításnak.

Ahogy a végeláthatatlan, magas sárfalaktól beszegett, szűk és kanyargós uton haladunk a kertek között, eszembe jut, hogy milyen kegyetlen, véres harci munka lehet egy ilyen oázis elfoglalása, ha azt elszánt emberek védelmezik. Minden kertfal egy-egy barrikád, amelyet utászoknak kell a csákányaikkal ledönteniök, vagy amelyet a legionáriusoknak kell a belédöfött szuronyokon megmászniok, hogy az ellenfélhez férkőzve, a falak mögül folyó gyilkos tüzelést elhallgattassák. Ezeken a szűk helyeken nem sokat ér

az európai stratégia; itt egyéni bátorság kell és azok kiostromlásához olyan vad és elszánt legényekre van szükség, mint aminők a légió emberei; de az is bizonyos, hogy rettenetes jelenetek játszódhatnak le, mikor a megtizedelt és a végletekig feldühödött legionáriusoknak az akadályokon áthatolva sikerül végre a makacs ellenséget szuronyvégre kapni. Itt a figuigi oázisban Zenaga bombázása után elég simán ment a foglalás, hanem más, déli oázisok elfoglalásáról, amelyeknek lakói kétségbeesetten védekeztek, még öreg katonák is megborzongva beszélnek, mint kegyetlen vérfürdőkről.

A plató tetejéhez közeledünk egyre meredekebb emelkedéssel; az ösvény egyik oldalán még folytatódnak a kertek, de a másik már fantasztikus alakú sziklafal, amelyen víztől ázott bokrok fogódnak, közöttük pedig bőséges sugarakban szökell, majd megint kataraktákban hull szikláról-sziklára az oázis kincse: a friss, tiszta víz. Fenn vagyunk az el-oudaghiri fensík tetején; a fensíkon egyebütt is fakadnak források, de a legbőségebbek itt vannak Ain-Zaddertnél; igazán meglep a forrás vízgazdagsága és a vadregényes szépség, amely a helyet körülveszi. Itt a Szaharában egészen mások a természeti szépségek, mint amelyekhez az ember hazulról vagy más világrészekből szokva van; a végtelen térségek, a déli napverés lángjában égő aranyszínű puszta, az alkonyati égre beretvaéles konturokkal lerajzolódó dűnák, ez az, ami a Szaharában szépnak számít. (Ha valamiről, úgy azt hiszem, ezekről lehet elmondani, hogy «érdek nélkül» tetszenek.) De itt Figuigben kezdtem megismerni a sivatag arcának szépsége után annak az élő zöld koszorúnak a szépségét, amely ezt a fenséges halotti arcot körülfonja: az oázisét. Általában — sajnos, ez egy kissé különösen hangzik és nem egy olvasó talán megütközik a következő sorokon, mert meglehetősen ellenkeznek a minálunk elterjedt közfelfogással — erősen le kell szállítanom az oázisok szépségét. Költők és festők után indulva, az európai emberiség általában meg van szokva egy-egy oázist valami áldott, paradicsomi helynek tekinteni, ahol, hogy hamarjában egy-néhány frázist összeszedjek: «A ringó pálmafák sejtelmesen susogó koronája borul enyhethadóan a sivatag fáradt vándora fölé» — ahol «a sivatagi éden önként nyújtott gyümölcsével táplálja gondtalan

lakóit» és a többi. Vagy ha bolondgomba kell, hát itt van a negyvenes évek* egyik szépirodalmi lapjában megjelent versből:

«Ne nézd a Számum sivatag hazáját,
Hol bús zsiráf kintől nyögdelve száll,
Keresd oázban Mahomed szakállát,
Hol aszkézisban bűg az ideál!»

Az igazság az, hogy az oázis is szép, természetesen, mint ahogyan a maga módja szerint minden szép ezen a világon; elragadóan szép azonban csak 1. annak, aki képen látja, 2. az arabnak, aki nem ismerhet ennél nagyobb szépséget. A valóságban az oázisok szépsége inkább csak messziről hatásos, olyan, mint a színházi díszleteké. *Décor d'opéra*, mondja Gautier, operai díszlet, amelyet a körülvevő borzalmak tüntetnek föl paradicsomnak. Közelről nézve azonban az élet nagyon alsórangú és szegényes ebben a színházi szépségű környezetben; ami a növényi életet illeti, már az előbb volt róla szó, hogy a gyümölcstermő fák királynéja, a datolyapálma nem igen tűr meg más növényt az ő birodalmában. Az a hely, ami neki jó, ahol az arab mondás szerint «feje tűzben ég, lába vízben ázik», nem jó egyéb növénynek; egynéhány szegényes kerti veteményen, meg a mocsarak partján tenyésző leánderbokrokon és vizinövényeken kívül a pálmának egyéb növénytársa a legtöbb oázisban nem akad. Az állatvilág főleg vizimadarakból áll ott, ahol a szabad vízfelület a természetes vagy mesterséges tóban elég nagy; csakhogy ugyanez a stagnáló víz tenyészt ki az oázisok rettentő átkát: a malária plasmodiumát és annak a közvetítőjét, a szúnyogot. Errefelé jövet már a vasuti kocsikban is figyelmeztető táblák vannak kiakasztva, amelyek intik az utasokat, hogy maláriás területre jönnek és hogy el ne mulasszák használni a mocsárláznak egyetlen hatásos orvosságát és preventív óvószerét, a kinint. Európai ember meg is teszi — bár óvakodjék túlságba menni vele, mert akkor meg azzal teszi tönkre a szervezetét — de ki segítsen az oázisok nyomorúságos bennszülött lakóján? Annak nemcsak hogy a drága orvosságra, de tisztességes táplálkozásra sem telik. Igaz, hogy ott van a kenyéradó fája, a datolyapálma; egy-egy fa évi termésének az átlagos értéke tíz frank (ebből a francia állam

Az oázis küzdelme a sivataggal.

egy frankot visz el adóba) és az is igaz, hogy az oázislakó elég sokféleképen tudja az ő fájának a termékeit, a gyümölcsét, levelét, hánccsát földolgozni és értékesíteni. Csakhogy tévedés volna azt hinni, hogy ez a nagy fa könnyedén és munka nélkül hozza meg a birtokosának az ő gyümölcsét. Először is szigorúan és szinte szószó szerint megköveteli, hogy a lába vízben ázzék és a gazdája folytonos küzdelemben áll az elhomokosodó környezettel, hogy a vízcsatornái tönkre ne menjenek és a fája ki ne vesszen, azután pedig a datolyapálma a világ egyik legkényesebb gyümölcsfája, ami a beporzást illeti. A termőpálma virágainak beporzását a gazda nem hagyhatja a véletlenre, a természet közvetítő eszközeire, mert akkor azok hol meg lennének termékenyítve, hol pedig nem és neki is aszerint egyszer lenne ennivalója, máskor nem. Le kell vágnia a porzós virágok galyait az egyik fáról, azután fölkúszni a másikkra és mesterséges uton végezni a termő virágok beporzását, akkor lehet csak bizonyos afelől, hogy az tényleg megtörtént. Mikor azután féltő gonddal gondozta a fáját a szegény arab és annak megérett a termése: még mindig nagy kérdés, hogy neki érett-e az meg, vagy másnak. A puszták rablótörzsei a datolyaszüret idején szokták volt

megrazziázni az oázisokat; talán nem visznek el mindent, de terhes és könnyörtelen harácsot hajtottak be — és ha tehetik, hajtanak ma is — a letelepedett életet élőkön.

Egyszóval, az oázisok szegény lakójának az élete inkább nyomorúság, mint élet. A mocsárláztól, meg egy csomó más betegségtől kínoztatva, amik különben jórészt saját tisztátalanságuknak és gondatlanságuknak a következményei, a piszkos fehér ruhájukban, fájós szemükkel, a nélkülözés kifejezésével az arcukon úgy imbo-lyognak ezek a szegény emberek az ő királyi pálmákkal ékes sivatagi börtöneikben, mint az árnyak. Inkább árnyai az embernek, mint valóságos emberek. És ezért nem tudtam megszeretni az oázisokat és hagyott hidegen a szépségük, mert csak ilyen életet, az életnek ilyen szegényes, alsóbbrendű formáját tudják produkálni és nem az igazit.

Mindaz azonban, ami általában a sivatagi oázisokról mondható, nem áll okvetlenül Figuigról is. Ennek a helyzete és a szépsége is elűtő azoktól a szétszórt zöld foltoktól, amelyek együtt, mint egy

A hullámzó zöld tenger felülről nézve.

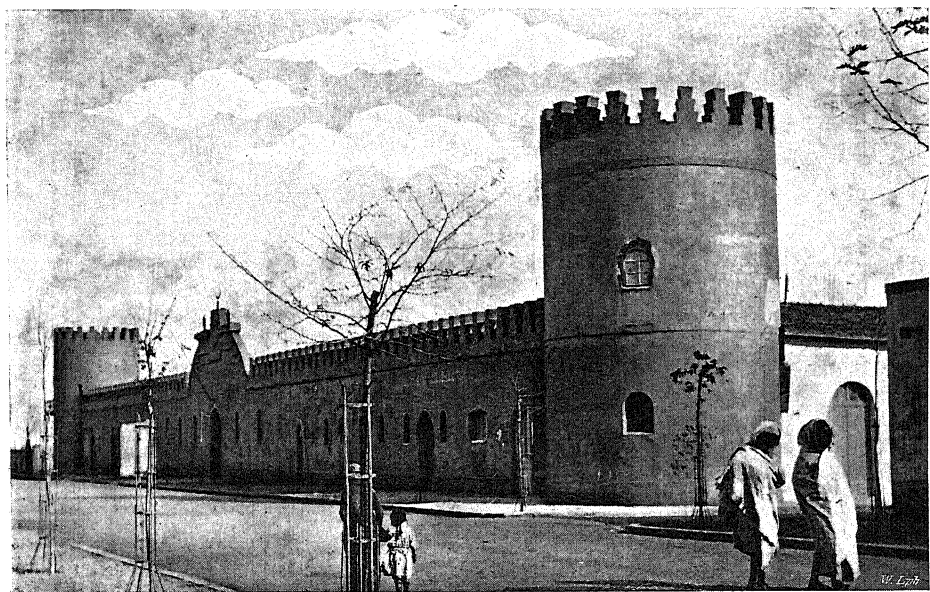
zöld levélkoszorú, a «Pálmafák útja» vannak ráterítve a sivatag nagy halotti maszkiára. A figuigi oáziscsoportnak valami sajátságos bája van, ami városkáinak, ksour-jainak szurtosságá mellett is fölemeli a világ nagy látnivalói közé. Az teszi ezt, hogy a vizeinek forrása nem mélyen fekszik, dűnák közötti depresszióban, hanem magas fensíkon, ahol a bőségesen fakadó forrásvizek nem kerülhetnek el egészségtelen mocsarakban, hanem szikláról-sziklára zuhanva, sietnek le a völgybe és amerre elhaladnak, sziklatetőt és völgyet egyetlen nagy pálmaerdővé varázsolnak. Víz van itt, eleven folyóvízben a bősége, ami olyan nagy ritkaság ebben az örökké szomjas világban és meg is látszik a munkája; itt nem tízével vagy százával, hanem tízezerrel számolják a pálmákat. A figuigi oázis az ő sziklacsoportjaival, a fensíkok közötti mély hasadékaival, kaszkádjaival, rohanó patakjaival, százezer pálmájával és a körülvevő kopár hegyekkel egy sajátságos hibridképződés: egy darab Svájc vagy egy japán tájkép áttelepítve a Szahara nagy országútjára. Ha az utas az el-oudaghiri forráscsoport rózsás leánderbokrai, nehéz gyümölcstől hajladozó pálmái és csobogó kaszkádjai közül kijöve, megáll a fensík meredek szélén és végigtekint az előtte kibontakozó széles völgyön, mélyen maga alatt, messzeterjedően egyetlen nagy hullámszó haragoszöld tengert lát: a pálmák mozgó koronáit, amelyekből itt-ott mint fehér pontok villognak ki a dzsámák, a mecsetek tornyai és az apró városkák lapos háztömegei. Ellentétben az előttünk elterülő gyönyörű képpel a plató széle, ahová két helység is van építve, kopár, napverte, fűszál nélküli kötömeg; mintha sajnáltak volna e két emberlakta hely számára csak valamit is elvenni az oázistól. Csak hadd nőjön ott fa — gondolhatták; — az embernek, annak az egynéhány ezer sovány, szikár, koravén proletárnak, aki a maga szurtosságával ezeket a sárfalakat benépesíti, jó a kopár sziklatető is. Ami a lakosságot illeti, igazán meglepődtem azon, hogy az aránylag kisszámú, tekintélyes külsejű, jól öltözködött és jól táplált városlakó mellett mennyi nyomorúságos, igazán földhöz ragadt szegény ember van ebben a gazdag oázisban is. Meglátszott, hogy a szociális bajok, a pauperizmus épen úgy megvannak itt is, mint akár minálunk, sőt az okai is körülbelül ugyanazok, mint minálunk. A különbség az, hogy itt még nem írnak róla könyveket és

nincsenek meg a szép tudományos elnevezések, mint kapitalizmus, centralizáció, a nagytőke abszorbeáló törekvései stb., itt csak azt tudják, hogy a sok szép zöld pálmafa aránylag kevés embernek, a nem nagyszámú kisbirtokoson kívül egynéhány száz nagybirtokosnak bólintgat a súlyos gyümölcstömegeivel; ezek a régi marokkói családok; a szegény emberek nagy tömegének azután aránylag kevés jut a birtokból és ami azzal lényegesen összefügg: a vízből. Szerencse még, hogy a patriciososztály ezen a helyen sedentär; ő maga is itt lakik a városokban, persze jobb és kívülről is mindjárt megkülönböztethető házakban, mert odalenn, a déli oázisokban vannak különösebb állapotok is. Ott gyakori eset, hogy a letelepülteknek, a tulajdonképeni oázislakóknak nagyrésze csak zsellér, a tulajdonképeni birtokosok nomádok, akik az esztendő legnagyobb részében odakünn vannak a pusztában, a vadászterületeken és csak a datolyaszüret idejére jönnek be, hogy a termésből kivegyék a maguk, mindenesetre oroszlánrészét. A jogi viszony ezen nomád birtokosok és a tulajdonképeni oázisművelők között nem egészen világos, valaminthogy az sem, hogy mennyi illeti meg őket a termésből; csakhogy persze a sivatagban a jogi kérdéseket, ha fölmerülnek, nem bírakkal és törvénykönyvekkel döntik el, hanem karddal, ehhez pedig a férfias szépségű, erős fizikumú sivatagjáró vadász jobban ért, mint az oázislakó, elkényszeredett szegény ember. A földbirtok egyenlőtlen eloszlásán kívül a nagy szegénység másik oka szintén hasonló természetű; a figuigi oázis igen sokat köszönhet a közvetítő kereskedelmének, csakhogy az, amennyiben szintén nem egynéhány hatalmas marokkói családnak, mint karavánrendezőknak kezén megy keresztül, jórészt az ezen a helyen föltűnően csunya, szemita jellegüket szinte elvesztett kabil arctipusú figuigi zsidók kezében van.

A mi házigazdánk szintén egy zsidó kereskedőcsalád volt ezen a napon. A beni-ounifi katonai hatóság, a Bureau arabe, amely a lovakat és a kíséző katonákat adta, ajánlott ide is, aminthogy valószínűleg minden utazó ide kerül abból az egyszerű okból, mert itt európai utasnak való egyéb megszálló hely nincsen. A déli órákban, tizenegytől háromig oly pokoli forróság van, hogy napszúrás veszedelme nélkül nem lehet odakünn maradni; valami árnyék után kel-

lett nézni. A pálmáktól messzire eljöttünk, meg különben is azok többnyire bekerített kertekben állanak; pihenő- és ebédelőhely kellett magunknak is, meg az állatainknak is, tehát beállítottunk a kapott címre. Ott abban a kellemes meglepetésben részesültünk, hogy a háziasszony jól tudott franciául; a pasa tolmácsán kívül az egyetlen ilyen becses tudomány birtokában lévő lény az egész nagy területen. Így legalább közérthető nyelven hamar jutottunk annak a megértésére, ami reánk nézve a legfontosabb volt: hogy tekintettel a magas helyről jövő ajánlásra, igen szívesen látnak bennünket, de nem adhatnak semmit, pénzért sem. Szobát nem, mert az nincs; ételt nem, mert szombat van és így nekik nem szabad tüzet gyújtani. Nem lepett meg túlságosan a szállóhelynek ilyen valóságos vendégfogadási képessége, mert hiszen immár marokkói területen voltunk, Marokkó pedig hirhedt az utazási kényelmetlenségeiről. Ám ez az ilyen karavánszerálybeli fogadtatásra elkészült utast nem hozza zavarba; részint előszedi a saját holmijait, részint pedig az embereivel nekiindul ugyancsak jó marokkói szokás szerint «razziá»-t tartani, szerezni azt, ami van és attól, akitől éppen lehet. A lovak számára az istállóban hamarosan találtunk szénát és azt rövid uton birtokba vettük, azután nekiálltunk a magunk jólétéről gondoskodni. Találtunk tüzelőanyagot és vizet; mi kellett több? A hozzávalót megadták a konzerves dobozaink. Amikor a háziasszonyunk megint előkerült, meglepetve látta, hogy a konyhájában egész otthoniasan berendezkedtünk és hogy javában főzzük a Maggikockákból a húslevest és a komprimált teatablettákból a teát. A többi ételinkhez a világért nem nyult volna senki, sem zsidó, sem mohamedán, mert ki tudja, mi van a roumik ételében? Hátha valami formában disznóhús van benne, azt pedig sem az egyiknek, sem a másiknak a hite szerint nem szabad érinteni. De a levesünkben meg a teánkban megbiztak a katonáink meg kiváló háziasszonyunk is; nagy érdeklődéssel nézték az elkészültét és nagy örömmel vették a kínálást. Még ebéd alatt hire ment a ritka menünek a szomszédságban és a feketekávénál már marokkói vendégeink is voltak. Nem szóltak semmit, csak komolyan és nagy szálem-ek között köszöntöttek be a mi két emberünkhöz, de sejteni lehetett, hogy mi hozta őket és kedvükért még egyszer elkészítettük az ördögös

kockák italát. Hálásan vették a jó emberek és viszonzásul meg ők tanítottak meg bennünket marokkói teát főzni zöld teából és friss mentalevelekből. Nagyon jó hűsítő ital, kivált az ilyen lehetetlen forróságban, amikor az ember egyébként folyton vizet volna hajlandó inni, ami pedig nem okos dolog. Szóval, egészen kedélyesen, szinte családiasan teltek el a déli pihenő órái, azzal a humoros hozzáadással, amit a folytonosan tolmács útján való konverzáció magával hozott és azzal a további kellemetlen hozzáadással, hogy mindez

A «Grand Hôtel du Sahara» Beni-Ounifban.

a kedélyesség *árnyékban* negyvenöt Celsius fok melegben és millió légy zümmögése és hessegetése között esett meg. De hát azzal természetesen előre tisztában kell lenni mindenkinek, hogy Figuig nem alpesi üdülőhely és különösen nyáron nem az.

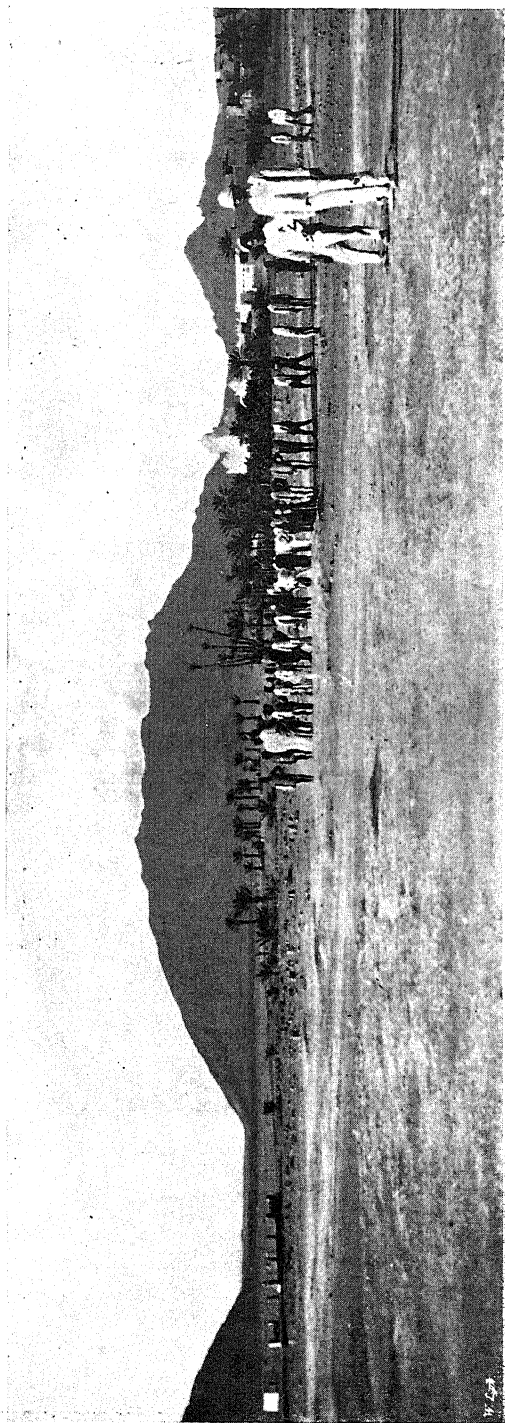
Amikor a tikkasztó déli hőség valamennyire enyhült, megint sorra lehetett venni az oázisokat és szemügyre venni azoknak primitív voltukban is csodálatos vízműveit. Előbb természetesen csengő frankokkal enyhítettük házigazdánkunk a meggrazziázáson érzett netáni fájdalmait, azután bepillantottunk a városka néhány görbe utcájába, sőt a házakba is, de európai ember hamar visszahőköl

attól a látványtól, ami ott a szeme elé tárul. Szűk, piszkos helyiségekben tanyáznak összezsúfoltan a házak nyomorúságos lakói; főznek, esznek, házimunkákkal foglalkoznak, de annyi a lakásban a szenny, hogy az ember nem tartja ki sokáig. Van oka mihamarabb kimenekülni a szabadba, mert a lakás tele van élősdiekkel és a látogató kellemetlen emlékeket vihet magával. Sőt veszedelmeset is: sok a trachomás beteg, a rettenetes gondatlanságuk folytán némelyik már félig meg van vakulva és az ember joggal félhet, hogy a mindenfelé nyüzsgő legyek átviszik a trachomás szem váladékát az ő egészséges szemére is.

Azután megint elmerültünk a kertfalak útvesztőjében. Most jól lehetett látni, hogy minő az oázislakók vízvezetési rendszere, a foggarák, vagy az arabs többszámában *feggaguir*. Földalatti csatornák ezek, amelyek a források vizét a kertekbe elvezetik és csak helyenként vannak szellőző nyílásokkal ellátva. Kevesebb a nyílt csatorna, a *séguia*; az óriási hőségben, amivel számolni kell, a fedett csatornában vezetett víz meg van óva az elpárolgás okozta veszteségtől. Az egész egy nagyszerű vízepítészeti rendszer, amelyen át az olyannyira szükséges víz megtalálja az útját az utolsó öntözni való földfoltig is és a néző nem egyszer joggal kérdezheti, hogyan tudták azt a megépítői a rendelkezésükre álló primitív eszközökkel létrehozni. Az öntözésre szolgáló víz fontosságára jellemző, hogy a messze déli oázisokban, ahol alig lehet valamiféle rendszeres politikai vagy közigazgatási szervezetről beszélni, a franciák eljövetele előtt egyetlen nyilvános funkcionárius volt: a *Kil-el-md*, szószerint: a vízosztó. Ennek kellett ismernie a forrásnak a különböző évszakokban való vízbőségét, az összes öntözésre szoruló területek vízszükségletét, hogy mennyi vizet bocsájthat az egyik főcsatornába, anélkül, hogy a többi elapadna. Az egész oázis életét föntartó fontos elemmel való foglalkozása hozta meg neki a nagy tekintélyét. Ma már természetesen ezen a téren is sokszorosan megérződik a franciák keze; itt a figuigi oázisokban a régi vízosztók helyét a francia vízimérnökök foglalták el; az el-oudaghiri fensíkről egy nagyon meredek, kopár lejtőn bocsájtkoztunk le a zöld pálmatingerből kitűnő Zenaga városa felé és az ahhoz tartozó oázisba belépve, az első látvány egy nagy beton medence volt, amelynek

sima vizekre fölé gyönyörű pálmakoronák levélsátra borult. Ez már a franciák műve volt és így a következő is, ahol a régi egyszerű építményt átalakították és zsilippel szabályozható betonszerkezettel cserélték ki a mérnökök. De odalenn a délen még sokáig a kil-el-má, a vízosztó ember lesz a legnagyobb tekintély, nagyobb még a «frenk szultán»-nál, a köztársaság elnökénél is.

Egy tekintélynek azonban mindenesetre vége van ezen a helyen minden időkre. Ez a serifi Felség, a marokkói szultán és az ő itt rezideáló képviselője, a pasa. Ennek a jó embernek nem valami hálas szerep jutott: ő képviseli a marokkói szuverenitás elvét és ezt mutatja a rezidenciája fölé föl húzott vérvörös serifi lobogó meg az az egynehány fekete-barna képű, ugyancsak vörösbe öltözött katona, akik a kasbah bejáratát őrzik. A franciáknak egyelőre így a legkényelmesebb, hogy respektálják az isly-i békekötés betűjét és fönntartják ezen a helyen Marokkó szuverenitásának az elvét; hogy a pasa, aki itt

Vasárnap délután Beni-Oumifban. (Pihenő katonák.)

tulajdonképen kormányzó volna, hogyan fogja fel ezt az elvet, azt nem tudom. Hogy hogyan fogja fel más, azt volt alkalmam megismerni akkor, mikor ellovagoltunk a rezidenciája előtt és az egyik katonánk, pedig maga is marokkói származású, félig-meddig szánakozóan szólt:

— Kasbah meskina! — Amivel körülbelül azt akarta mondani, hogy: Szegényes uraság!

Am nem lehetetlen, hogy a pasa komolyan veszi a dolgát és tényleg kormányzónak tekintí magát; legalább is a méltóságos viselkedése olyan, mintha ő volna a terület és a helyzet igazi ura. Holott a helyzet csak átmeneti; olyan, mint ahogy az néha az öreg Európában is megesik, mikor valamely hivatal vezetése a magasabb politika érdekeiből a főnökről a helyettesre marad. Az új méltóságába belecsöppent helyettes azután kiváló éleselméjűséggel csakhamar rájön arra, hogy jobb dolog kormányozni, mint kormányoztatni és kitűnő étvágya támad az előbbihez, sőt iparkodik apró horgonyait is elhelyezni, hogy kis hajócskája megússza a bekövetkező apályt. Nem veszi észre, amint marokkói kollégája sem, hogy ami ők lebocsátottak, az nem viharálló vashorgony, hanem — csakúgy, mint ők maguk és egész helyzetük — ruganyos kötélcsomó, puffer, ami arra való, hogy a viharos tengerről a békés kikötőbe törekvő nagy hajók, nagy érdekek hordozói, ne ütközzenek össze egymással. Amikor ez a jó szolgálat megtörtént, akkor a ruganyos csomókkal ékes kis kikötői gőzös békésen hazamegy, a pufferek pedig visszakerülnek a kikötői szolgálat egyéb rekvizitumai közé, de sohasem húzzák fel azokat zászlónak a főárbocra. Ilyen «puffer» ezen a helyen a marokkói pasa; az összelövöldözött Zenagának még el nem mullott csorbái mutatják, hogy a franciáknak még szükségük van az ő jelenlétére, de amily mértékben halad előre a francia érdek érvényesülése a pálmafák nagy útján és legeslegujabban magában Marokkóban is, olyan gyors léptekkel lesz minden diplomáciai fikció nélküli úrrá ezen a határállomáson is a serifi szultánság fiatal örököse, a francia köztársaság.

KARAVÁNNAL MAROKKÓBA.

AUGUSZTUS elseje van, keddi nap estéje, lenn, messze lenn délen, a világ végén egy kis sivatagi katonavárosban, Colomb-Bécharban. Igazán a világ vége: ez nem a nagy karavánút, nem a Pálmafák útja, nem az emberi lakások, még csak nem is az emberi közlekedés útja. Legalább is nem azoké az embereké, akik jó szándékkal járnak a sivatag útjain, hanem azoké, akik rosszal; amolyan rablóbúvóhely, sivatagi haramiákjárta csapás. Tulajdonképen nem is francia terület többé, hanem marokkói; elhagytuk az egykori határjelző hegységet, a Dsebel Béchar-t és mélyen benn vagyunk Marokkóban. Az út, amelyen Beni-Ouniftól és a figuigi karavánúttól eltávolodva, idáig eljöttünk, a legkiáltóbb sivatag; naptól repedezett sárga sziklák, élettelen nagy kövekkel teleszórt hammadák, rovátkás sziklafalak, amelyekről mint millió tüzes szurony tűz vissza a napverés, azután változatosságnak homok, nyugvó homok, futó homok, reg-ek és dűnák, — ezek között folyt le az egész út, amíg végre ide megérkeztünk.

De hát hogyan kerül ide ember? kérdezheti valaki. És mi szüksége volt az embernek ide eljönni; mit keres a hódító fehér ember ezen az elátkozott területen, amely nem terem neki semmit, távol esik az útjától és még csak nem is az övé?

A felelet megint ugyanaz: mert kénytelen volt vele. A foglaló európai kénytelen volt eltérni az ő eredeti irányától, lejönni az ő természetes útvjáról és behatolni ebbe a rablófészekbe, sőt még vasutat is építeni bele és véglegesen megfészkelni magát benne,

épen azért, mert eddig rablófészek volt ez a hely. Azért, hogy ne lehessen többé az.

A nagy karavánút, az oázisok útja — nem mintha az is valami gyönyörűségekkel telehintett hely volna, hiszen azok a szegényes oázisok sokszor egy-kétszáz kilométernyire esnek egymástól — itt vonul el, aránylag nem messze, párhuzamosan velünk, a délnek tartó Zousfana folyó mentén. Sokáig úgy volt, hogy senki sem kereste, kié az az út; azé volt, akié az egész sivatag, amin keresztül-vitt: mindenkié. Mikor azután a franciák belefészkeltek magukat messze délen a Tidikelt, a Tuat és a Gurara oázisaiba és elkezdték «fölgombolyítani a fonalat», hogy visszafelé haladva jussanak ennek az értékes útnak birtokába, akkor valamiféle diplomáciai fikcióval itt, Marokkónak a legdélkeletibb sarkában, a határjelzéseket hírük-ből sem ismerő vad vidékeken is meg kellett állapítani, hogy hát voltaképen hol végződik az egyik ország és hol kezdődik az, amihez az új foglalók formálnak jogot. A franciák udvariasak voltak és lemondtak egy nagy csomó szanaszét heverő kőről meg egynehány vízmosásról, amihez még jogot formálhattak volna és azt mondták: a Dsebel Béchar, a Béchar-hegység gerince a határ; ami azon innen van, az francia érdekszféra, ami túl van rajta, az a legszuverenőbb Marokkó, ahhoz az európai rendcsinálónak semmi köze. Valószínű ugyan, hogy nem épen Marokkó esetleges érzékenysége miatt voltak ilyen udvariasak a határkimérő franciák, hanem azért, mert jól tudhatták, hogy a kedves Berlinben ideges féltékenységgel kísérnék minden újabb terjeszkedő mozdulatukat. Megállapították tehát, hogy a karavánút legfelső szakaszában az azzal párhuzamosan futó Béchar-hegység képezi a határvonalat, azt francia katonának átlépnie nem szabad, még ellenség vagy rablócsapat üldözése közben sem. És nehogy valamelyik hevesvérű katonatiszt túlbuzgósága keresztül-húzza a diplomáciának finoman kieszelt számításait és kellemetlen konfliktusokba sodorja a kormányt: a legszigorúbb katonai büntetéseket, haditörvényszék elé állítást és lefokozást helyeztek kilátásba annak számára, aki ezt a rendelkezést megszegni merészelné. Így azután az európai, illetve afrikai egyensúly megóva maradt és a határkérdés rendezve volt — papiron, a valóságban azonban megismétlődött a figuigi tragikomédia és a legfurcsább helyzetek

állottak elő. A tisztelt rablópublikum nagyon hamar észrevette, hogy itt számára pompás menedékhely nyílt és pedig nemcsak éjjeli, hanem az idő minden szakára való; egy-egy karaván megtámadása után a tetteseknek elég volt a Béchar gerincéig menekülniök, annak a tulsó oldalán már tökéletes biztonságban érezhették magukat. Az üldöző katonák fogcsikorgatva voltak kénytelenek visszafordulni, ami egyrészt nagy morális veszteség volt a hadsereg szellemére, mert különösen a légionárius olyan vadászgyönyörűséggel megy a pusztai haramia után, mint a véreb az üldözött vad nyomán és a magas politikához nem értve, tehetetlen dühvel látta, hogyan siklik ki a rabló — és vele együtt a jutalomból az ő reá eső rész — a kezéből, másrészt a rablóipar fényesen föllendült ezeken a széleken. Az állami szállítmányok sem voltak biztonságban, például az 1901—1903. években a beni-abbési, kerzazi és a többi, ezen az útvonalon lévő helyőrségeknek szánt élelmiszereket állandóan nem kevesebb, mint három, teljes hadilétszámú század fedezete alatt lehetett csak útnak indítani. A századok teljes hadirendben, elő- és oldalvédekkel meneteltek nappal és hadiformációban, a fegyvereket kéznél, a tüzeket kioltva és a teherhordó tevéket középre véve táboroztak éjjel. És mindezt azért, hogy «egynehány zsák lisztet juttassanak el a helyőrségekbe».

Magától értetődik, hogy ez az állapot nem tarthatott örökké, de még sokáig sem. Az élet megint erősebbnek bizonyult a paragrafusnál és a diplomáciai finesse-knél, vagy talán épen az volt a *finesse*: ad absurdum vinni a dolgokat és kézzelfoghatóan demonstrálni a féltékenykedő Európának, hogy Franciaország legbékésebb intenciói mellett sem kerülheti el, hogy marokkói területet ne okkupáljon. Az bizonyos, hogy az éveken át a Dsebel Béchar szikláinak közé menekülő marokkói haramiák legalább is olyan jó szolgálatot tettek Franciaország legtitkosabb marokkói politikájának, mint a figuigi lövöldözők; megadták a jogcímet a behatolásra. Az üldöző csapatoknak tehetetlen méreggel kellett megállniok a «frontière idéale du Maroc» előtt, ahogyan akkoriban azt a helyet nevezték, de valószínűleg ugyanakkor az aïn-sefrai hadtestparancsnok szorgalmasan gyűjtötte a csapatok parancsnokainak jelentését minden egyes esetről és hűségesen küldözte föl az algeri kormányzóhoz, az

pedig tovább Párisba. A sohasem nyugvó diplomácia megint intenzív működésbe lépett, titkos írású táviratok jöttek-mentek Páris, Berlin és London között; piros, sárga és kékkönyveket osztottak szét a különböző parlamentek tagjai között és egy szép napon megérett a gyümölcs: a frontiére idéale-ra, az elméleti határvonalra ki volt mondva a halálos ítélet.

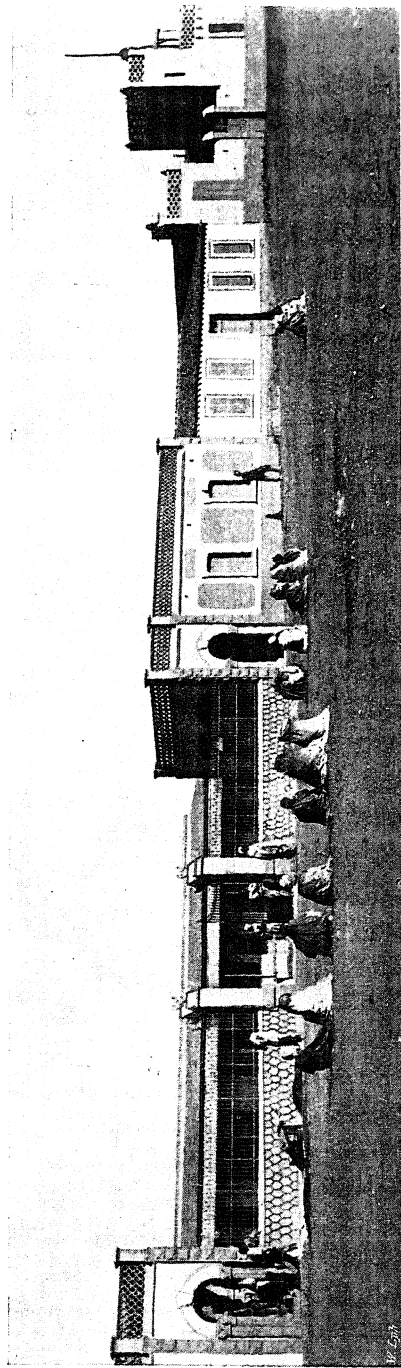
A katonák és a marokkóiak odalenn persze mindebből nem sokat tudtak; ők csak akkor vették észre a nagy változást, mikor a legelső alkalommal a tiszt nem vezényelt megállást a katonáknak az eddig átléphetetlen hegységben, hanem tovább folyt az üldözés, amíg rá nem találtak a tulsó oldalon a rablókra, akik már nyugodtan osztoztak a zsákmányon. Mielőtt magukhoz térhettek volna a meglepetésből, élesen felhangzott a rohamra hívó trombita hangja:

Il y a la goutte à boire là-haut!

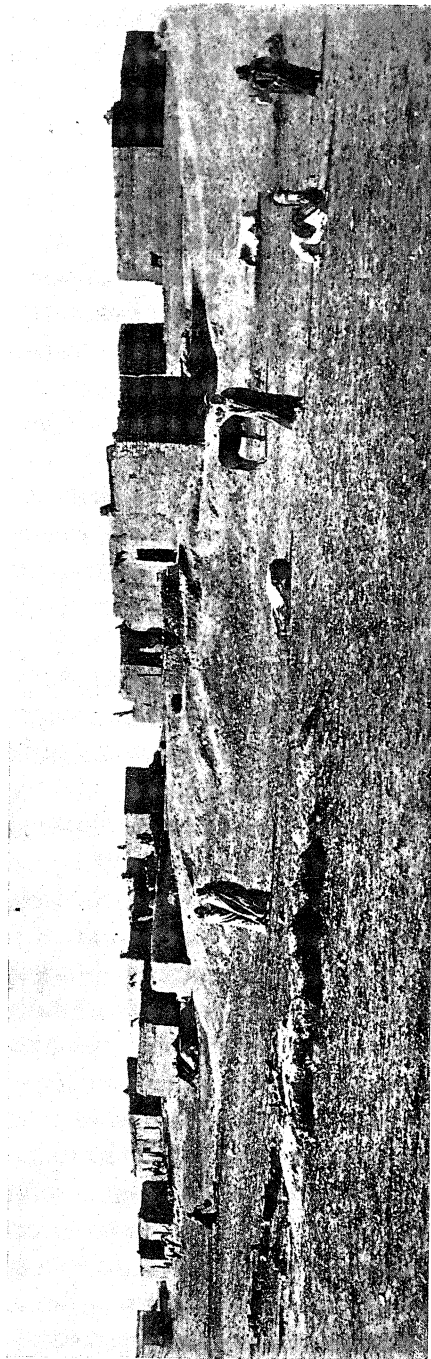
Il y a la goutte à boire!...

És a legionáriusok, mint a felszabadított ördögök rohantak «à boire la goutte», meginni azt a cseppet, a régen szomjúhozott ellenség véréét. Mielőtt a rablók elmenekülhettek volna, már rajtuk voltak a rohanó csapatok és olyan jól sikerült szuronyrohamot adtak nekik, aminőre a legöregebb haramiaükapák sem emlékeztek. Nem csak ez az elégtételük volt meg a sokat szenvedett katonáknak, de az is, ami egy legionárius előtt nem csekélység, a jutalom, ami az elrablott jószágok visszaszerzéséért jár. A tulajdonosoknak ugyanis meg kell elégedniök azzal, hogy az elhajtott tevéik vagy egyéb állataiknak a körülmények szerint kétharmadrészét vagy felét kapják vissza, a többi az üldözőké. Amikor ott jártam, tudtam is a kulcsot, amely szerint a tisztek és a legénység osztoznak az állatokon vagy azoknak az árán, de nem jegyeztem föl és így ma már, sajnos, nem tudom megmondani, hogyan osztódnak fel ezek a tevéntiémek.

A bűvös vonal tehát át volt törve és a rendcsináló hatalom hozzáláthatott a veszedelmes rablófészek teljes kitisztításához. Óvakodott formális háborúba keveredni Marokkóval, épen azért nem foglalt területet, legalább is jogilag nem, csupán «határt szabályozott» és békésen okkupált, már amennyire az ilyen békés

A bennszülöttek kormányzó hivatala, «Bureau Arabe» Colomb-Bécharban; a felek a földön ülve várják, amíg sorra kerülnek.

A szaharai spáhik Iaktanyái Colomb-Bécharban.

okkupáció ideleln a sivatagi erkölcsök hazájában lehetséges. Magának Béchar városának a «pacifikálása» ezeröttszáz bennszülöttnek az életébe került; a városlakók, akik utóvégre is saját hazájukban, marokkói területen voltak, elkeseredetten védték magukat a behatoló idegenek ellen és véres utcai harc fejlődött ki a szűk sikátorokban. Űgyszólván minden kertfalat és minden házat külön kellett megostromolni és a légiónak is sok emberébe került ez a nap, de annál borzasztóbb volt az a vérfürdő, amit véghez vittek, mikor végre megtörték az ellenállást. Bécharral együtt nagy darab marokkói terület esett a franciák kezébe, idővel egészen magukhoz is csatolták azt és uralmuk biztosítására kiépítették a katonai vonatot Beni-Ouniftól egészen idáig. Ez eltérés volt az eredeti iránytól, mert most a vasút, ahelyett hogy a délkeletnek húzódó nagy karavánutat követné, befordul délnyugatnak erre a volt marokkói területre, de majd ha tovább kiépítik, megint visszamehet az egyedül helyes irányba, Igli és Beni-Abbés felé, a Saoura-völgyi karavánútra. Egyelőre ez az utolsó állomása, Colomb-Béchar; a régi arab város mellett gyorsan felnövekedett európai városrész egy francia katonatiszttól kapta a nevét, aki ezt a területet annak idején elsőnek bejárta.

Itt álltunk tehát a vasútnak és azzal együtt a Szaharában a mi európai életünknek a végső pontján. Ami ezentúl van, az katonai szempontból: bizonytalan vidék, közlekedési szempontból pedig... no, azt nemsokára megadatott megtapasztalnunk, hogy mi? Egyelőre íparkodtunk magunkat minél hamarabb beleélni a civilizáció ezen utolsó, a sivatagba vesző végvárának életébe és úgy találtuk, hogy épen ünnepnap előestéjére érkeztünk. Nem ugyan naptári ünnepére, hiszen a naptár szerint szürke hétköznapi volt, csakhogy itt nemszak a kalendárium szerint igazodnak az ünnepek. Itt az ünnepeket a vasút csinálja, a posta meg a karavánindulások; ezekből, meg a katonaságból él az egész város, nem csoda, ha azok a napok érdekelnek mindenkit a legjobban, amikor ezek egyike érkezik vagy indul. Eszerint pedig hármas ünnepnap volt ma ezen a helyen: keddi nap, amikor vonat érkezik felülről és holnap korán reggel mindjárt vissza is indul; ugyancsak a máról holnapra forduló éjjel indul a lovasposta le dél felé és végül, ami a legfontosabb: ma éjjel

megy innen egy karaván, a kéthetenkinti convoi civil mélyen be Marokkó szívébe. A vonat háromszor jön egy héten; meg hozza a postát és ami legalább is ugyanolyan fontos az európaiaknak: az orani jéggyárból a jeget. A fele elolvad ugyan az úton, de a megmaradt fele annál nagyobb kincsszámba megy; azok, akiket illet, már odakünn várják a pályaudvaron és sietve veszik birtokukba a drága terhet. Mások a postaszákokat vivő kordét fogják körül és a katonatisztek már a vasútnál leszedik róla az ujságjaikat, a levelekért pedig ott csoportosulnak az emberek a postaépület előtt és várják az osztályozást. Mert könnyű volna a postának, ha minden levél ideszólna, de nem úgy van; itt kell kiválogatni azokat, amelyek lovaspostával mennek le délnek, azokat ma éjjel indítják. De ugyancsak türelmetlenek az ideszóló levelek boldog tulajdonosai is, főleg a spanyol üzletemberek; ágaskodva nyujtogatják a nyakukat a szép Castiliából érkező, Don José... Don Diego... címzésű levelek után, mert hátha olyasvalami van bennük, amire sürgősen kell felelni, akkor pedig azonnal meg kell írni a választ, hogy még elvihesse a holnap reggeli vonat.

Mindig és mindenhol nagyon érdekes megfigyelni, hogy az emberi gondolat közlekedésének, szabad járás-keelésének ezt a módját, a levélpostát, amelynek kifejlett technikája nélkül kulturánk nem volna az, ami ma, a különböző nemzeteknél és helyeken hogyan bonyolítják le? Különösen olyan helyeken tanulságos a megfigyelés, ahol messze útról érkező postát fogadnak vagy messzire elmenőt indítanak, vagy ahol a közvetítés különös nehézségekkel jár. Ebből a szempontból egyike a legérdekesebb látványoknak, hogy milyen gyorsasággal és ügyeséggel dolgozik az amerikai posta, a híres U. S. Mail, amikor a new-yorki kikötőbe befutó hajókról az európai postát átveszi. Kis gőzösével, melynek egész belseje a postaszákok befogadására van berendezve, odasurran a megérkezett nagy hajó alá, még mielőtt az kikötött volna és nagy vászontömlőt feszít ki a két hajó között, amelybe felülről egyszerűen belevetik a leveleszákokat és azok szédületes gyorsasággal követve egymást, egymásután csúsznak le és hullanak bele a kis hajó gyomrába. Amint az fölvette szállítmányát, sikolt egyet, elgőzöl és a levelek sokkal korábban vannak parton, mint az utasok. Ugyancsak imponáló lát-

vány a nagy kikötővárosok főpostáinak mozgalmas élete a különböző irányokba menő postagőzösök indulása előtti éjjelen; mint egy tökéletes gépezet dolgozik a sok száz emberkéz és egy-egy kézmozdulat ezer és ezer mértföldet, tengereket és világrészeket jelent a levelek irányításában; másnap olyankor már más és más zászlók alatt, sok száz mértföldnyire egymástól fognak sietni különböző céljaik felé a most még egymásmellett heverő levelek. Mindezen nagyszerű arányú berendezkedések fölött képzeletben mindig ott láttam lebegni a sohasem nyugvó és a fizikai távolságokat legyőző emberi gondolatot, amely nem tûr sokáig akadályt maga előtt és előbb-utóbb legyőzi azt, hogy magát másokkal is közölhesse. Az emberi gondolat szabadságának és az egész világra szólásának az apotheozisa a posta és ehhez a nagyszerű képhez nem az utolsó illusztráció az a kis földszintes épület, ami itt Colomb-Bécharban azt a felírást viseli: Postes et Telegraphes.

Mikor beléptem a helyiségébe, tele volt emberrel. Külön tábla figyelmeztette a közönséget, hogy miután ma postaindítás van, a hivatal esti tíz óráig van nyitva és hogy addig lehet feladni leveleket. Láttam is, hogy sokan iparkodnak igénybe venni az alkalmat, kereskedők és legiónáriusok írták az iróállványokon és ablakdeszkákon leveleiket; különösen ez utóbbiakéról lehetett sejteni, hogy azok a világ minden nemzetének hazája felé szólnak. De nem ez volt az, ami megkapott, hanem egy néhány soros hirdetmény a falon. «Ma éjjel indul a levélposta Igli, Beni-Abbès, Kerzaz, Timmimoun és az azontúl fekvő helyek felé.» Mondhatom, ez a két soros hirdetmény jobban megkapott, mint az a másik odaát New-Yorkban, pedig az is impozáns, amikor Mr. Morgan, a Postmaster General, minden hét elején kiakasztja a maga hirdetményét, egy hosszú listát, hogy ezen a héten ezek és ezek a postahajók indulnak Európa különböző országai, azután Középamerika, az Antillák, Brazília, Argentina, az oceáni szigetek, mások meg az afrikai nagy kikötők felé. Abban a hirdetményben benne van az egész világ. De ebben a colomb-béchari hivataléban benne van az egész, immár az emberi kulturának meghódított sivatag, le mélyen a sivatag szívéig, In-Salahig. Az a két bronzszínű lovas, aki fehér burnuszában útra készen, a Lebel karabint a falhoz támasztva, a vacsoráját főzi

most a postaépület udvarán, az két kinyújtott antennája és egyúttal öntudatlan hőse a mi kulturánknak: az összegyűlt leveleket ők fogják nagy bőrtáskákban a lovaik nyeregkápájára csatolni, azután egy tömlő vízzel, egy abrakostarisznyával a lovaiknak és egynehány marék datolyával meg liszttel a burnuszuk kámzsájában ma éjjel nekivágnak, minek? Sohasem lehet tudni. Az éjszakának, a sivatagnak, a rémek országútjának, ahol nem lehet tudni, a nappal rettentőbb-e az ő gyilkoló hőségével, epesztó szárazságával, homokviharaival és a leselkedő szomjhalállal, vagy az éjszaka az ő fantasztikus árnyszörnyetegeivel és véres kísérteteivel, az eltévedés veszedelmével és a sivatag vérszomjas kalózaival, a fátyolozott képű tuareg rablókkal. És mégis mennek. A sivatagot meghódító kulturállam az emberiség iránt való kötelességének ismeri, hogy a mi kulturánk egyik legnagyobb áldását, a távol lakó embereknek írás útján való érintkezését ide is

A szaharai pósta.

kiterjessze és azért fönntartja ezt a szolgálatot, a derék barna legények pedig, akik katonai fegyelem alatt állanak, igazi muzulmán becsületességgel végzik a vállalt munkájukat és inkább az életüket adják oda, mint hogy azt a levelestáskát maguktól elszakíttatni engednék. Amíg a karjuk a Lebel-karabélyt emelni bírja és amíg történyük van, addig a rájuk bízott küldeményt el nem ragadja tőlük senki. Nem egy példa van rá, különösen a régebbi évekből, hogy a postát vivő két lovas jó lovaival és pompás, messzehordó francia fegyverével egész rablóbandákon verkedte magát keresztül és sebesülten, golyóktól át-

lyukasztott véres ruhában, a maga és lova utolsó erejének fogytán, de mégis csak meghozta a postát. Hát ez egy igazán tiszteletre méltó és meghajolni készítő kulturakép volt, amiről a colomb-béchari postahivatalban ez a rövidke hirdetmény beszélt, hogy ma már — mindenesetre váltott lovakkal és emberekkel — olyan messze délen fekvő állomásokra is eljut a szabályosan, hetenkint kétszer közlekedő posta. Sajnáltam, hogy egy név még hiányzik a hirdetmény végéről: ez Timbuktu neve volna, a nagy szudáni kereskedővárosé, a karavánok végső céljáé; de bár elméletben nem volna lehetetlen a postaszolgálatot odáig is kiterjeszteni, sőt az ezen irányban meharikkal, gyorstevékkal történt kísérletek igen szépen beváltak, a kérdés gyakorlati megoldása mégis csak a valamikor megépülendő, a Szaharát átszelő vasúttal, a Transsaharien-nel kapcsolatban lesz lehetséges.

Ám ez idáig még mind csak theoretikus gyönyörűség volt. Igen érdekes volt megfigyelni a kis katonaváros nyüzsgését ezen a nevezetes napon és a posta indítását, de sajnos, még nem nyílt semmiféle kilátásunk abban az irányban, amiért mi magunk tulajdonképen ide eljöttünk: hogy hogyan juthatnánk innen tovább? Már pedig tovább akartam jutni mindenáron, akármerre, a fő az, hogy bele a legérintetlenebb sivatagba, ahol nincsen az ujonnan belekerült kulturának annyi nyoma sem, amennyi a hosszan futó sínpár között elfér, ahol nincs vasút, nincsenek erődített őrházak, nincsen még oázis sem, hanem egyesegyedül az, amiért tulajdonképen jöttem, *El Sabra*, a sivatag! Igaz, hogy ezen a helyen, a beléjevezető vasút végső állomásán már pontosan 750 kilométernyire voltunk a tengerparttól; tekintettel arra, hogy a Szahara nyugati részén átvezető vasútvonal, a Transsaharien Orantól Timbuktuig mintegy 2800 kilométer lenne, ez a 750 kilométer az útnak több mint az első negyedrésze. Tehát elég mélyen benne voltunk a Szaharában és ennyiben meg lehettünk magunkkal elégedve; a valóságos sivatagi képben sem volt hiány, hiszen Ain-Sefrától kezdve egyebet sem lehet látni és itt is, ha valaki negyedórát megy a városon túl, már benne van a dűnákban; de mégis, még mindez nem elégített ki. Oázisok és katonavárosok, még mindez túlságosan sok volt a civilizációból; valami olyan kellett, ahol mindebből nincsen semmi, hanem csakis

a sivatag maga az ő halálos csendjével és ebből a csendből kibontakozó szépségeivel. Tudtam, hogy erről a helyről, mint a vasút végső állomásáról havonként kétszer, a hó elsején és tizenötödikén indul az úgynevezett *convoi civil*, amit talán úgy lehetne fordítani, hogy fedezettel utazó karaván, s amely ellentéte a *convoi militaire*-nek, a katonai szállítmánynak, jó magyarul, a trénnék. Ehhez az utóbbihoz csak igen kiválasztottaknak, hivatalos minőségben, például geológiai vagy egyéb kutatásban kiküldött francia állampolgárnak adatik meg csatlakozni, de a *convoi civil*-el elmehet más halandó is; polgári egyénekekkel, kereskedőkkel utazik együtt, de katonai kíséret mellett. Ain-Sefrában a legsürgősebb dolgom volt a katonai parancsnokságtól az erre való engedélyt kérni, ám nagy szívfájdalmunkra nem adták meg. Próbáltam alkudni, hogy legalább Taghit-ig engedjenek menni, ami százhatvan kilométer Colomb-Béchartól és épen olyan nevezetes csatatér, mint az útba eső El-Mungar, de nem használt az alkuvás sem. Az ügyet intéző ezredes igen udvarias volt, de kijelentette, hogy idegen állam polgáraival szemben a francia hatóságok nem vállalhatják azt a felelősséget, amit a maguk embereiért; az út arrafelé még mindig bizonytalan, túlerővel való támadás jöhet, amikor még a katonai kíséret sem biztosít «contre les accidents» (ilyen szép szóval fejezte ki az agyonveretést), odahaza az nagy reszenzust keltene stb. stb., szóval a francia kormány nem teheti ki magát esetleges diplomáciai kellemetlenségeknek. Még mindig iparkodtam megnyugtatni a colonel-t, mondván, hogy ami az én «accident»-omat illeti, annak következményei felől legyen egészen nyugodt; szűkebb hazámban, a szép Duna partján az, elég szép számú honfitársamnál a szomorúsággal épen ellenkező érzést váltana ki és csöndben sokan áldanak őt, amiért elengedett a karavánnal, a wien-i Ballplatz urainak pedig egyéb dolguk is van, mint-hogy egy a Szaharában agyonvert magyar professzor után érdeklődjenek. Még ha tudomásukra jutna is, valószínűleg azt mondanák: Úgy kell neki, miért nem jött inkább ide Wienbe, kulturát tanulni. Az ezredes finoman mosolygott, de hajthatatlan maradt; mindössze egynehány oázisban tudtunk kiegészni és innen valók voltak az oda szóló katonai kísérek.

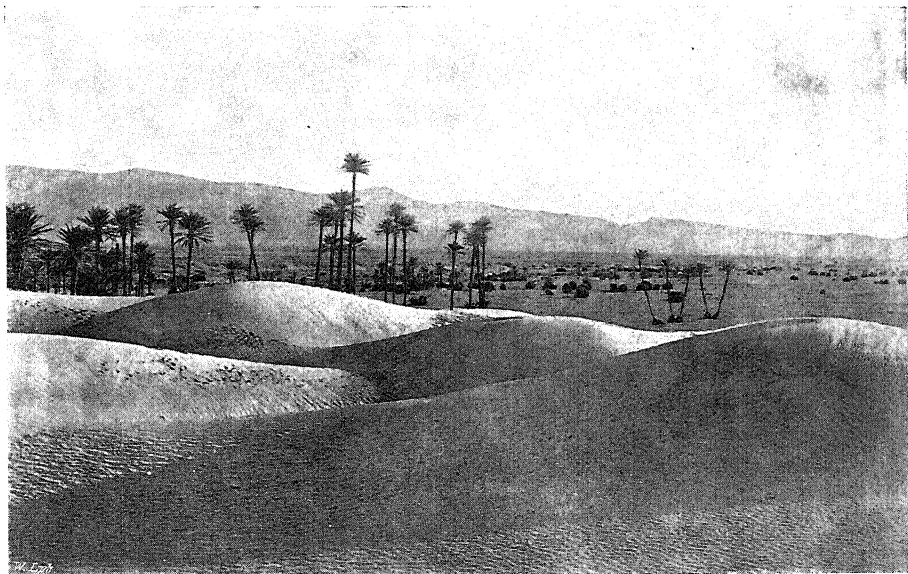
Hivatalos úton tehát nem sokra mentem és így Colomb-

Bécharba megérkezve, a másnap visszainduló vonattal akár mindjárt magunk is visszafordulhattunk volna, ha... az atyáskodó katonai hatóság ez esetben nem keményfejű magyarral akadt volna össze, aki fejébe vette, hogy akárhogyan is, de bemegy a sivatagba, ha nem lehet engedéllyel, hát nélkül. Az bizonyos, hogy háborús időkben meg bizonytalan tájakon a hatóságok nem nagy örömmel látják az utazókat és lehetőleg távol iparkodnak tartani őket a még nem egészen biztos utaktól; máskor megint politikai okok játszanak közre, csakhogy ha az utazók mindig ehhez tartanak magukat, akkor Hedin Sven sohasem jutott volna be Tibetbe, sem a mi Vámbérynk Belső-Ázsiába. Ez a készülő kis kihágás ugyan igen csekély dolog volt az idézett két nagy kutatónak a maguk akadályaival való küzködéséhez képest, de nekünk elég fejtörést okozott. Itt Colomb-Bécharban volt az utolsó alkalom, hogy valamely karavánhoz csatlakozunk, de hogyan?

Ilyenkor az ember előveszi azt a tudományát, ami May Károly regényeinek az olvasásából ragadt rá, ahol ez a kiváló képzelőtehetséggel megáldott német az ő képzeletben megtett exotikus útjain a leglehetőlenebb helyzetekből végre is mindig fényesen — és az olvasó diákok igaz örömeire — kivágta magát. Próbáljuk meg mi is az ő receptjét és járjuk be a bazárokat, álljunk össze egynehány lókötőképű spanyollal, majd megint legionáriusokkal, szólítsunk meg minden második arab tevehajcsárt, hátha a sok közül akad valaki, aki valami útbaigazítást tud adni, amibe azután belekapaszkodhatunk?

Tényleg az egész estét ilyen célú bolygással töltöttük el és nem eredmény nélkül. Ugyan nem egy helyen érezhetően kellett tapasztalnunk, hogy már ugyancsak mélyen benne vagyunk a Szaharában; a francia nyelv már csak kevés helyen volt jó, sőt a rövid arab nyelvű kérdésekre sem reagált minden megszólított. Elsőnek egy fekete katonát állítottam meg, aki a város végéről, a szenegáliak tábora felől jött, hogy merre lakik a kapitányuk? Ahhoz ajánló levelem volt. A kérdezett igen barátságosan mutatta a szép fehér fogait és felelt valami ismeretlen nyelven, ami sem francia nem volt, sem arabs, úgy hogy lemondóan kellett válaszolnom: Bocsánat, fekete polgártárs, de nem tudok szenegáli nyelven! Később

meg a város főterén pihenő karaván egy emberén kellett tapasztalni, hogy nem reagál az arabs nyelvű kérdésre; ez, a vonásai után is ítélve, még tiszta berber lehetett. Hosszan róttuk ilyen járatban a kettős városka utcáit és néprajzi tanulmányunk nagyon jó volt ez; franciák, arabok, mindenféle nemzetből való legionáriusok, spanyol üzletemberek, marokkói hajcsárok, szenegáli katonák és azok feleségei tarka összevisszaságban jártak a nap leszálltával kissé türethetőbb levegőjű utcákon a fehérre meszelt, laposfedelű

Homokdűnák Colomb-Béchar határában.

földszintes házak között; az utcákon persze bokáig érő homok, az utak szélesek, hely van bőven, annyira, hogy a főtéren, az árkádos házak előtt két-három kisebb karaván számára jut hely lepihenni. A lenyergélt állatok ott feküdtek a homokban és élvezték a semmittevést, ami a tevének ép olyan drága jó dolog, mint amilyen jó a *kéf*, a nyugalom az ő arabs gazdájának; csak akkor tört ki egyik-másik állat a tevének jellemző, rettenetesen csúnya panaszos bőgésébe, ha a hajcsárja felállásra akarta kényszeríteni. A datolyás kötegek nem túlságosan étvágygerjesztő módon összepréselve, a sókockák, az összegöngyölt szövetek, meg a sivatagi kereskedelem

egyéb kincsei ugyancsak a homokban feküdtek felhalmozva, amint azokat a pihenő állatokról leszedték.

A keresett információt azonban nem itt kaptuk meg, hanem a szállodánknak, a magát kiáltó humorral «Grand Hôtel»-nek nevező vendégfogadó terrasán. Az igaz, hogy az épen olyan kevésbé volt terrasz, mint ahogyan a hat darab pálmalevél-mennyezetes, ablaktalan vendégszobával ékeskedő pajta nem volt hotel; egyszerűen az utca homokja volt, ahova a spanyol házigazda esténkint a családja segítségével kihordta az asztalokat, de megvolt az a jó tulajdonsága, hogy esténkint itt adott egymásnak rendez-vous-t «tout Colomb», az egész francia kolónia. Legnagyobbbrészt katonatisztek, kívülük még egynehány postás és vasutas; a hölgyközönség teljesen hiányzott. Lehet, hogy az egyiket családost isz ott hon étkezett, de valójában inkább úgy áll a dolog, hogy kevés olyan asszony van, aki ebbe a nőnek hihetetlenül unalmas sivatagi fészekbe elkisérné a férjét. Otthon marad Franciaországban, már csak a gyermekek neveltetése miatt is és kivárja azt az időt, amíg férjét visszahelyezik az anyaországba. Az urak asztalait az különböztette meg az egyszerűbb elemétől, hogy az előbbie k le voltak terítve, emezek pedig nem; miután megtaláltam a szenegáli kapitányomat és megbeszéltem vele, hogy mikor lehetne megnézni a fekete katonáinak a táborát, három feltűnő alakot fedeztem fel a demokrata asztalok mellett és iparkodtam azok közelébe jutni. Három vasutas volt, de nem ez volt az érdekességük, hanem az, hogy mind a hárman mélyen elmerülve olvasták a legvadabb szocialista ujságnak, a «Guerre Sociale»-nak most érkezett számait. Ez annyira vörös szocialista és forradalmi meg katonaságellenes lap, hogy még a radikális Franciaországban is egy évi börtönt jelenthet annak a katonának, akinél megtalálják; de ezek a vasutasok, bár állami alkalmazottak voltak, nyugodtan olvashatták ott a katonatisztek szemé előtt. Úgy látszik, az apostoluk, Monsieur Hervé, aki ezidőszent börtönben ült és onnan csempészte ki cikkei, megint valami különösen tüzes cikkben hirdethette az átkos burzsoának és a katonaságnak közeli végét, mert nagyban bólingattak hozzá és utóbb élénken vitatkoztak rajta. Az elveikre nem voltam kíváncsi, de

mert érdekes alakok voltak és bőbeszédűek, hozzájuk fordultam, hogy a ma éjjel délnek induló convoi civil-en kívül nem tudnak-e napokban valamely más karavánról, amely bármely irányban elindulna a városból? Készségesen feleltek, hogy ugyancsak ma éjjel megy egy másik szállítmány is, de az nem délnek, hanem nyugatnak, be Marokkóba.

— És szabad-e azzal idegennek is mennie?

— A szabad járás-kelés az emberi jogok közé tartozik és nincsen nemzetiséghez kötve! — felelte a Guerre Sociale lelkes olvasója.

— Igen, igen — gondoltam magamban — hiszen ha Monsieur Hervé volna itt a disponens, ő minden további nélkül megengedné, hogy oda menjek, ahová akarok és hogy ott vágassam le a nyakamat, ahol legjobban esik, de miután az ő országa egyelőre még nem érkezett el és épen ezen a helyen nagyon is a militarizmus uralkodik, nagy kérdés, hogy mit fog szólni a vállalkozáshoz a colomb-béchari Bureau Arabe, ha megtudja?

Szerencsére e pontban nem túlérzékeny lelkiismeretem megnyugtatója gyorsan ment. Először is, a Bureau Arabe-nak nem kell okvetlenül megtudnia a dolgot, ráér azzal akkor is, ha visszajöttünk, — azután meg az ain-sefrai ezredessel a déli útirányról tárgyaltunk és arra mondta, hogy az veszedelmes és hogy arra semmi szín alatt sem szabad menni. Honnan vagyok én köteles tudni, hogy mit szabad vagy mit nem szabad nyugat felé?

Amint az elvi kérdésen hamarosan átestünk, hasonlóképen gyorsan lebonyolítottuk az ügy anyagi oldalát is. Az öreg spanyol öszvércsiszár, aki Colomb-Béchar és Bou-Denib marokkói város között a kéthetenkinti járatokat ellátja, némi aggodalmaskodás után hajlandó volt bennünket fejenként száz frankért odaszállítani és onnan visszahozni. Tout compris: mindent beleértve, elsőosztályú utazást és ellátást az úton. Lelkünkre kötötte, hogy éjfélkor legyünk ott az indulás helyén. A kísérő katonaság — félszázad legionárius — épen ekkor indult előre; dobpergés nélkül, zajtalanul vonult ki a városból és néhány perc alatt eltűnt az éjszakában.

Az indulásig hátralévő két óra hamar telt el; becsomagoltuk az előttünk álló tizenkét napos karavánútra szükséges holmikat, a

többit otthagytuk a vendégfogadóban a címünkkel és arra az esetre, ha valami baj lenne, az orani osztrák-magyar konzul címével együtt, azután örvendve, hogy megszabadultunk a pálmaleveles szobáktól, nekivágtunk podgyászsunkkal a sötétségnek és a szomszédság összes kutyáinak ugatásától kísérvé, elbotorkáltunk a spanyol tanyájáig.

Ott már eleven élet folyt: három nagy kordé állt a ház előtt félig megrakodva; a többi terhet most rakták fel rájuk fáklyavilág mellett. Nagyon furcsa alkalmatosságok voltak: két óriási nagy, embermagasságnyi kerék hordott egynehány szál erős deszkát és ezek emeletmagasan voltak megrakva mindenféle holmival, hordókkal, zsákokkal és csomagokkal. Az egyensúlyozás művészete volt úgy terhelni meg a kordét, hogy annak terhe se előre, se hátra ne bukják; egyúttal jól összevissza kellett kötözni a rakományt, hogy az a várható, nem épen enyhe zökkenésekkor szét ne hulljon.

Hogy miféle útra volt kilátás, azt a legjobban mutatták a keréktalpak és a fogat. A keréktalpak széles alkotmányok voltak, egyrészt homoktaposásra szánva, másrészt arra, hogy megakadályozzák a jármű felborulását, ha az ferdén menne. Hamar észrevettük, hogy nagy szükség volt az ilyenfajta berendezkedésre; tényleg csak ilyen elefánttalpak mellett érthető, hogy az egész készség százszor fel nem dőlt a dűnák között. A húzóerő minden kocsinál hét-nyolc erős öszvérből állott, amelyek persze nem rúd mellé, hanem egymás elé fogva húzták a kordét. Olyan hosszú rúd nincsen, ami ezeknek elég lett volna, hanem a gyeplőknek kellett olyan hosszúaknak lenniök, hogy a kocsis valamennyi állatot igazgatni tudja.

Mindez idáig csak exotikus dolog volt, amit az, aki először látott ilyen homoktaposásra való berendezkedést, kellő bámulattal nézett végig. Hanem ezután következett az egésznek a humoros része. A jeles járomű ugyanis egyúttal személyszállításra is szolt, sőt az egyezés szerint hálóhelyhez is volt jogunk. Érdeklődni kezdtünk tehát, hogy hol van az a waggon-lits? A gazda megmutatta, hogy: ott fön, csak tessék elfoglalni és mindjárt *buenas noches*, jóéjszakát is kívánt hozzá.

— Az ám, buenas noches, de hogyan jutunk oda föl, hiszen ahhoz létra kellene?

A derék spanyol megnyugtatót, hogy az fölösleges; a többi señor is úgy mászott föl és már jóizűen alszik.

Elismerőleg kellett nyilatkoznom az utazási komfort térhódításáról, hogy nemcsak Amerikában lehet előre befeküdni az éjjel induló vonatok sleeping-carjába, hanem itt is fel lehet jó előre kapaszkodni a zsákok tetejére és sok tornázással felvergődünk. Ám odafönn az a meglepetés várt, hogy a «többi señor» nemcsak hogy fönn van, hanem alaposan elfoglalt minden helyet, úgy hogy az utánuk következő señoroknak, már mint nekünk, nem maradt semmi. Persze, itt nincsenek a helyek számozva. Fölöslegesnek tartottuk felkelteni őket, majd elvégzi ezt maga a jármű, mihelyt megindul; a két nagy iromba kerék legelső mozgolódásaiból sejteni lehetett, hogy miféle utazásra van itt kilátás.

Még egy negyedóra telt el az utolsó előkészületekkel, amely idő alatt a városka összes kutyái Chopin gyászindulóját adták elő tiszteletünkre; sakált éreztek-e a közelben vagy a vöröslő fáklyafény riasztotta-e meg őket annyira, nem tudom, de az bizonyos, hogy valami szokatlan ijedt hangú, félelmes hangversenyt csaptak, ami kísértetiesen visszhangzott a sivatagi éjszakában. Végre elindult a karaván. Tevék egyelőre nem jöttek velünk, ami nagyon jó volt, mert különben azoknak a rekedt bőgését is kellett volna hallgatnunk; a tevékaraván majd holnap csatlakozik hozzánk, az első pihenőnél. Egyelőre az öszvérfogatok indultak útnak; azért éjjel, mert a nappali hőségben elviselhetetlen az utazás, a karaváncsapást pedig a vezetők megtalálják a csillagfénynél is. A hajcsárok megpattogtatták a hosszú ostromait, a gazda sapkáját lengetve, *buon viajo!*-t, szerencsés utat kiáltott, a hosszú sor öszvér nekifeszült, azután nagy kiabálás és ostrompattogás között megindult a különös menet.

Az első negyedórában kiderült, hogy milyenfajta utazás ez? Egynéhány száz métert, amíg a városból kiértünk, a kordék még sík és kemény talajon tettek meg, hanem azután rákerültünk a karaváncsapásra, bele a homokba és akkor... ó, emlékezet, segíts! Össze kell szednem mindazokat a helyváltoztatási módokat, amelyek a nyájas olvasó előtt mint rosszak és kényelmetlenek ismeretesek, azokat fölfokozni az elképzelhető, vagy inkább el nem képzelhető legmagasabb hatványra, ezeket a hatványokat összeadni egymással,

megkoszorúzni az elkeseredés humorának vadvirágaival és ez lesz valamelyes fotografiája az érzelmek ama tengerének, amelyeken a tapasztalatokra vágyó utas áthajókázik, ha először életében az általunk használt alkalmatosságra bizza magát. A budapesti közuti villamos pótkocsijai hirtelen megállásoknál, az Ungaro Croata-társaságnak Fiume és Ancona közt közlekedő és a hiszékeny publikum által makacsul «tengeri hajó»-nak tartott vízi járművei a legcsunyább bóra táncában, a városligeti hullámvasút, a ne-nekedfalvai vicinális tolatás közben, az Andrássy-uti emeletes omnibusz, ha résztvenne az alagi ügetőversenyen... ezekből az elemekből méltóztassék a képet összeállítani; nem külön-külön, hanem valamennyiből kivéve a legélvezetesebbet és azt hozzáadva a másikhöz, úgy példának okáért, mintha az embernek, ezen hátgerinccel és törékeny bordákkal bíró lénynek a jó horvát bóra hullámain a budapesti közuti pótkocsikban, de az Ungaro Croata-hajó olajos bűzében kellene fölleszáguldania, vagy a vicinális kigyózna végig kápráztató fordulatokkal a városligeti hullámpályán. Az omnibuszról való kép csak annyiban jó, hogy annak az emelete is ugyanolyan magas, egyébként nem talál, mert négy kereke van és feldülne az első két kerékfordulás után. Ez a spanyol-marokkói instrumentum ellenben állandóan a feldőlés határán mozog, de az utolsó másodperc második felében mégis visszarándul; abban a félpillanatban akkorát zökken a másik oldalra, hogy nincs ideje neki feldőlni, egyébként a jóindulat teljes mértékben megvolna hozzá. Végigtáncoltam már jó egynehány vihart a különböző tengereken, az Atlanti-Oceán januári viharjaitól a délkinai tenger tájfunjáig és kitalasztaltam mindeféle exotikus helyváltoztatási módot: tevehátat, elefánthátat, japán riksát és kínai palankint, de erről a fajta utazásról még nem volt megfelelő fogalmam. Egy emeletes torony tetején, zsákokra és csomagokra terített pokrócokon tanyáztunk és ez a torony olyan bakugrásokkal járt alattunk, mint a viharverte tengeren a kevéstonnájú hajó; amellet ugyancsak lehetett érezni, hogy nem puha elembe sülyed bele, hanem az eléggé ellenálló homokba. Az a két szélestalpú kerék megakadályozta, hogy a kocsí agyig merüljön el és a roppant erővel vontató hét öszvér aránylag elég gyorsan ragadta az egész készségeget magával. Amíg az ember meg nem szokta ezt a torony tetején való

ingást, addig állandóan az a félelem tartotta lenyügözve, hogy mikor dőlünk fel mindenestől, vagy legalább is mikor repül el valamelyikünk széles ívben, mint egy hullócsillag a sötétségbe. Az ember ösztönszerűleg kapaszkodott kézzel-lábbal; ha hanyatt feküdt, úgy látta, mintha bál volna az égben és a csillagok csárdást táncolnának, közöttük pedig ott vigyorgott a vén spanyol kaján arca, amint azt kiáltja: Buon viajo!

Ám a fáradság nagy úr; ahogyan a viharos tengeren szépen hozzá lehet szokni a minden ízében recsegő hajófülkében való alváshoz, úgy itt is. A keringő égbolt mindjobban összefolyt, még annyit láttam, hogy egy öreg csillag ravaszul hunyorgott egy félénken pislogó kicsikére, azután összefogódtak és táncraperdültek... a kerekék nyikorgásából a szférák andalító zenéje vált, a kezem erősen markolta a legközelebbi kötélcsomót és a többi már a jótékony álom országában folyt le. Hogy ilyenkor csupa viharos tengerről, a Niagara örvényeiről, meg ehhez hasonlókról álmodik az ember, az természetes.

Ami valamennyiünket felébresztett, az egy nagy zökkenés, hirtelen megállás és a hiábavaló erőlködés volt, hogy tovább jussunk. Mint ahogyan a vasuti hálókocsikban is nem a rázás, hanem az állomásokon való megállás ébreszti föl az alvót.

— Halló, mi az, zátonyra jutottunk? — kiáltott az utitárs. Amiből kitűnt, hogy ő is a távoli tengereken cirkált az éjszaka.

Már hajnalott és a pirkadó, gyenge fénynél kitűnt, hogy milyenfajta az a zátony, amelyen kétkerekű hajónk megfeneklett. Ez is homokzátony volt, de milyen tengeren! Maga a tenger is köröskörül csupa homok. És pedig nem a reg-nek, a sima homokpusztaságnak egyforma, nagy lapos területe, hanem egymásra tornyosodó, hatalmas homokhegyek, mély hullámvölgyek; egészen olyan kép, mintha egy nyugtalanul eltöltött éjszaka után a kabinja ablakán kitekint az utas és mindenfelé, messze a látóhatár széleig az ágaskodó, fehér csipkés hullámok képe köszönti. Ez is ugyanaz a szaggatott, hullámos kép volt, csak a színe volt más: nem ólomszürke alapon fehér csipkék, hanem valami bizonytalan homályos sárga szín, amely percről-percre világosodott a kezdődő megvilágítás alatt.

Benne voltunk a dúnák birodalmában. A főnakadás onnan

támadt, hogy egy nagy homokhegy lejtőjén jöttünk lefelé, amelynek az aljában nagyon felgyülemlett a dünáról lefújó és lepergett finomszemű homok; az állatok lábai és a széles kerekek is mélyen belémerültek és a jármű megakadt. Hiába kínozták a hajcsárok az öszvéreket, ezek megfeszített erőlködéssel sem voltak képesek kivontatni a kordét; végre is az előttünk haladónak, amely kevésbé volt megterhelve, a fogatából kellett kifogni egynéhány öszvért és azokat is segítségül venni; így azután nagynehezen kijutottunk a kátyúból. Az emeletes alkotmány azonban olyan veszedelmesen ingott az egész művelet alatt, hogy jobbnak láttam leszállni a bizonytalan magasságból, ami nehezen menne, ha az ember az összes hordókon és egyéb akadályokon keresztül részletekben akarná megtenni ezt a lefelé való utat. Egyszerűbb dolog egy elhatározó lépést tenni az ürbe: «Egy ugrás és vége a komédiának!» Az ember nagyot puffan a homokban és azzal talpra áll; gondolom, kezdő aviatikusoknak nagyon jó, veszedelemnélküli gyakorlótér volna az ilyen homokbirodalom.

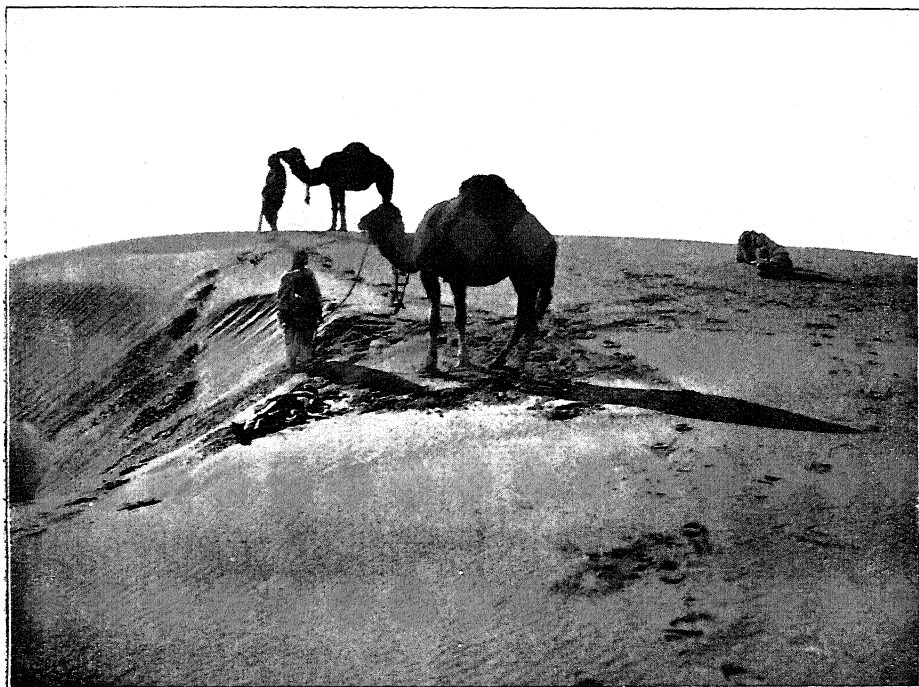
A karavánúton.

De nem az utazás apró bajai voltak azok, amelyek innen kezdve foglalkoztattak. Egészen más, sokkal nagyobbyszerű tárgy bontakozott ki itt percről-percre élesebben az emberi megismerés és gondolat számára, ami feledtetett minden hányattatást, amivel idáig eljutottunk.

Benne voltunk a legtökéletesebb sivatagban, aminőt csak az emberi képzelet magának megalkothat és annak a szépségei a folytonosan növekvő megvilágításnál egyre nagyszerűbben kezdtek kibontakozni előttünk.

Voltaképen helytelenül mondom: aminőt az emberi képzelet megalkothat. A természet nagy szépségeit fokenként megismerve, emberi erőtlenségünkön való szégyenkezéssel, de legalább őszintén, egyre mélyülő meggyőződésként gyökeresedett meg bennem az a tudat, hogy az emberi képzelet voltaképen igen keveset tud alkotni azokból a szépségekből, amelyek a természetéi. Sőt még reprodukálni is csak gyengén tudja azokat. Meg vagyok győződve, hogy nincsen az a lobogó művészi fantázia, amely a valósággal egyenlőrangú képet tudna magának alkotni arról a csodás, minden emberi fogalom fölötti szépségről, ami egy napfölkelte a Himalayában, a nyolcezer méteres, tűzben égő jégcsúcsok között. Oda el kell menni, azt látni kell; akkor lesz a szemlélőnek egy egész életre való emléke a *fenséges*-ről, de reprodukálni, úgy ahogy látta, akkor sem fogja tudni soha, sem írásban, sem képben. Hasonlóképen nem lehet megfelelően visszaadni egy dühöngő tájfun borzalmas nagyszerűségét, egy tropikus őserdőt vagy ezt, ami most előttem, mint egy kinyíló nagy képeskönyv, szétgöngyölödött, a sivatagot. A természet, ez a képzeletnek kis játékain túl az emberi lélekbe a realitások nagy erejével belemarkoló szuverén úr a léleknek sokkal több hűrján játszik itt egyszerre, hogysem ezt a szimfoniát a maga teljességében lekottázni lehetne.

Egy dűnasornak a gerincén állottam, messze elmaradva a többiektől. Alattam széjjelterülve, mint egy sok százelevelű nagy sárga rózsza, a hullámszásában megállott homok. Az, amit *el areg*-nek, a dűnák területének neveznek, ahol végeláthatatlan sorban nem következik egymásra egyéb, mint homokhegy és mély völgyelés, azután megint hegy és völgy, úgy mint a tengeren. Nem volt

Pihenő.

az egész képen más, mint homok; a messze távolban, a látóhatárnak egészen a szélén vonult egy sötétebb vonal, az a hegység, melynek irányában a karavánunk igyekezett és mögöttünk elmaradva állt egyedül a pusztában egy fantasztikus alakú szikla, a többi mind csupa homokredő. De ezek a redők, amelyeket a sivatagnak örökké mintázó nagy művésze, a szél alkotott meg, nem voltak egyformák, sőt még egyhanguak sem: az egyik helyen kacér, apró kis halmok voltak azok, mintha azon a helyen finom csipkét vert volna vagy kedves, aprózó lépésekben menüettet járatott volna gyermekeivel a szél. Máshol megint mély szakadékok hasították át a terepet, amikből meredek homoktorlaszok emelkedtek goth katedrálisok tornyainak a magasságába; úgy állottak az impozáns tömegekkel egymás mellett, mint az amerikai nagyvárosok felhőkarcoló palotái. Meglátszott rajtuk, hogy a pusztán végignyargaló vihar fergeteges ereje rakta ezeket a hatalmas torlaszokat: a szél felőli oldaluk lankás, menedékes volt, a tetejük hegyes, élesen csipkezett csúcs, a másik oldalukon pedig meredeken, szakado-

zottan törtek le, mint ahol már megtörött a vad építészük ereje és a magával hurcolt homoktömegek saját súlyuk alatt szakadtak le. Olyan volt ez az egész óriási terület, mint a vihartól felkorbácsolt és hullámlásának tetőfokán megrögzült tenger; nagy, hömpölygő hullámok és azok tetején nyargaló éles kis hullámtarajok, mintha a fotografáló gép számára állottak volna meg egy másodperc háromszázadrésze...

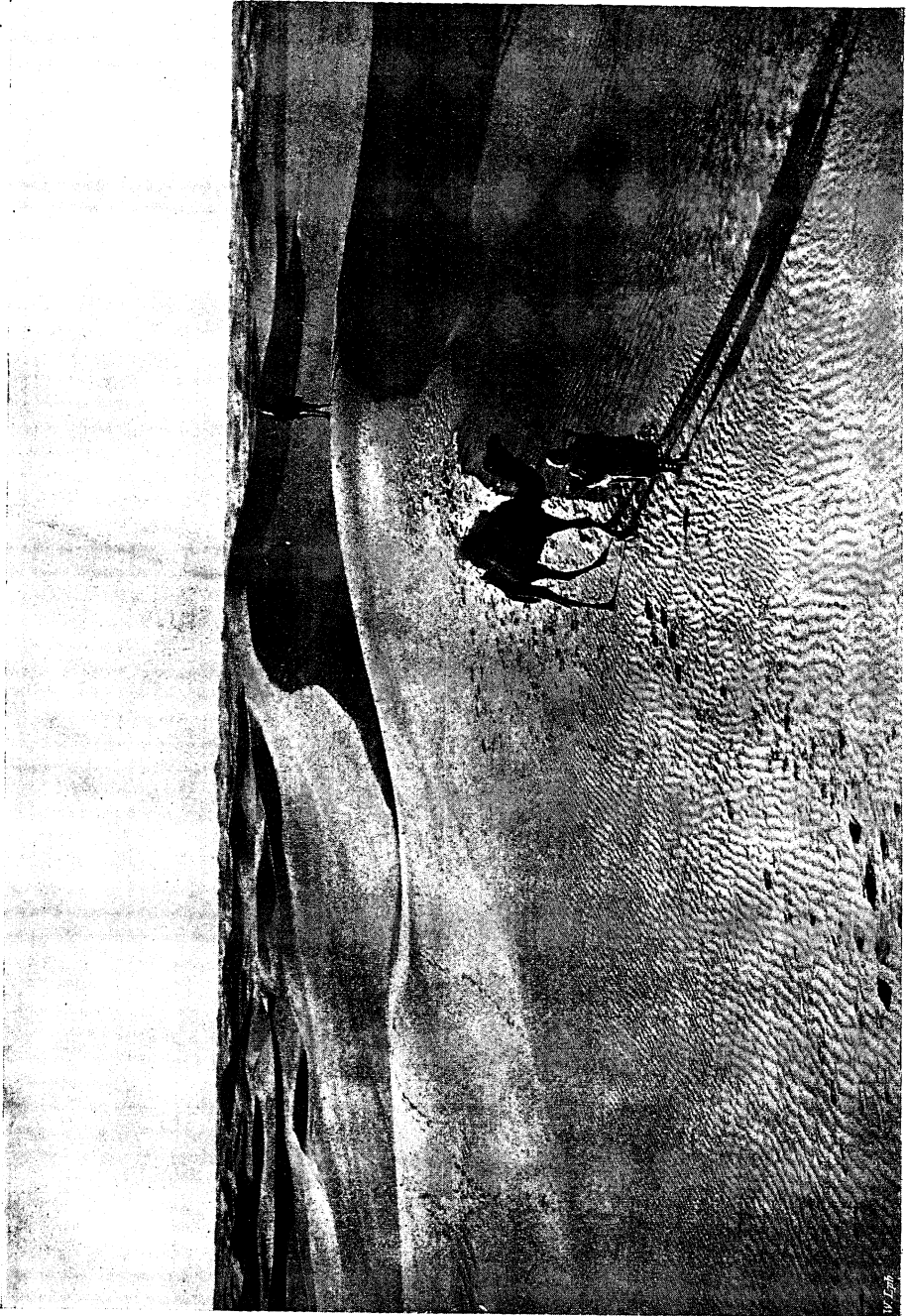
De ami még csodásabb volt ennek a megrögzült viharnek a hullámalakjainál, az a színe volt. Most még jobban megértettem a Szahara festőjét és rajongóját, Fromentin-t, aki idejött színeket keresni. Hiszem, hogy megtalálta a nagy színhatásokat, amiket keresett, hiszen elragadtatással ír róluk a könyvében, de nem hiszem, hogy azokat otthon a maguk teljességében felhasználhatta volna. Kinevették volna érte és nem hitték volna el neki, hogy a természetben ilyen színek igazán létezzenek. Aminthogy nem is hiheti valaki a tüzesen sziporkázó földet és a lángoló levegőt, aki maga nem látta a homoknak ezt a tüzes poklát a dél legforróbb óráiban izzani és nem lehet fogalma a napkeltének arról az afrikai pompájáról, amit csak ez a nagy sivatag tud mutatni. Az ezeregy éjszákára következő hajnal fellobogása az a negyedóra, ami itt a Nap felkeltét megelőzi és ami túljózan, szürke európai nyelvük szegény ahhoz, hogy ezt a színompát kifejezze; a keleti embernek a virágos nyelve kellene hozzá. Emlékeztet a Himalaya hajnalának a földöntúli szépségeire. Amint ott a hindusztáni alföld fölött emelkedő gránitbástya legtetején, a még sötétségbe borult India fölött egyszerre egy sziporkázó gyémánt, a világ Kohinoorja, a Mount Everest tűzbe borult jégcsúcsa jelenik meg: úgy itt millió és millió apró kvarckristály az, amire a felkelő Nap első sugarai esnek, hogy azokon megtörjenek. Ezek is úgy hatnak, mint egy-egy kristályprizma a fénysugár útjában; felfogják, megragadják azt és szétbontják a színek összes színeire. Vörös, sárga, narancsszín, viola és ezeknek mindenféle árnyalatában sziporkáznak a halmok az egyik percről a másikkra változóan, — odalenn a szakadékos völgyekben pedig lassan huzódik el az árnyék, ami még az éjszaka örökségeként maradt meg bennük. Mintha a sivatag gonosz éjszakai szellemei, a dzsin-ek menekülnének a nappal elől vissza a bagoly-

várukba: úgy huzódik az árnyék a nagy fekete szikla felé, amely évezredek napveresétől és karcoló homokszemecskéitől megtépázottan, mint egy fantasztikus várrom áll a pusztaság szélén. Az egész vidéken a halál csendje ül; nem hallatszik semmi egyéb, mint a hajnali szellő, amely a napkeltével együtt támad és az éles, vékony hangján itt susog körülöttem a dűna gerincén, hogy apró forgatagokban kergesse a homokszemeket.

Megragadóan szép ez az óriási, hangtalan terület, ez a szétbontott napfény színeiben sziporkázó nagy hullámtenger, ahol a napfölkelést nem köszönti egyetlen fűszál susogása, egyetlen madár hangja, ahol a homok zizegése az egyetlen hang. És mégis végtelenül szomorú; hiában gyűl ki ebben a pillanatban a Nap az egyik domb fölött és önti el égő pirosság az egész vidéket: a szépsége mégis csak olyan marad, mint a kivilágított temetőé. És valóban az is ez az egész kép: temetőé, az élet nagy ellentétének, a halálnak a képe; úgy tetszik, azt akarta ezen a helyen a világ mindenfajta életének nagy alkotója megmutatni, hogy milyen volna ez a mi földünk, ha Ő, az Úr, az élet csiráját abban el nem vetette volna. A csillagászati távcső ma már egészen közel, szinte közvetlenül a szemeink elé hozza azt az égitestet, amelyről egészen bizonyosan tudjuk, hogy az kihűlt és hogy nincs rajta élet, a Holdat; annak az üres szemekkel meredő kihűlt krátereit és nagy kopár felületeit az az ijesztő csontvázarc, amely közelről mutatja nekünk, hogy micsoda borzalmas dolog volna a Földnek életnélküli léte. A másik, közelebb eső illusztráció pedig emez a kép, a Szahara képe; ha ezt látja az ember, itt is leborul a megsejtett Isten nagysága előtt, mert az Ő végtelensége tükröződik vissza ebben az imponáló, végtelennek látszó sivatagarcban is, — de egyúttal megköszöni az élet Alkotójának, hogy a mi világunk arcát nem hagyta ilyennek, hanem megformálta azt a maga képére és hasonlatosságára, ami az élet és az életnek a teljessége: az Isten.

A homokhegyek között az emberi forgalomnak egyetlen keskeny útja vezetett tovább: a karaváncsapás. Ez a kanyargó, vékonyka élet-ér az egyetlen, ami arról tesz bizonyosságot, hogy még a halálnak ebben a birodalmában is van valamiféle élet: a mozgó emberé,

A sivatagfensége: a homoktenger közepében.

K. Zoltán

aki utat tört magának a sivatagon keresztül, hogy elvigye portékáit oda, ahol hiszi, hogy jobban megfizetik. Az üzleti nyereség érdekében vág neki minden karaván itt is, meg egyébütt is, a sivatag halálos veszedelmeinek, de ugyancsak jól vigyázzon, hogy le ne tévedjen az előtte jártaknak nyomairól, mert a sivatagban az eltévedés annyi mint a halál. És pedig a halálnak egyik rettenetes — legalább úgy gondoljuk, hogy rettenetes — módja, a szomjanhalás. A karavánút mellett vannak kisebb-nagyobb távolságra a kutak; sokszor meg sem igen érdemlik azt a nevet, hogy kút; piszkos, poshadt vízű, a nomádok gondatlanságával félig tönkretett pocsolyák, de mégis csak az van bennük, ami a körülvevő fojtogató homokhoz képest élet és életet ad: víz. Ezeket kell egymásután sorba ejtenie a karavánútnak úgy, hogy minden napra, vagy legalább minden második napra essék egy és a napi pihenő kút mellett legyen. Ezért kanyarog a karavánút annyira és tesz nagy kitérőket is, csakhogy az embernek és állatnak annyira szükséges vizet útbajtse. Egyazon nyomon megy minden karaván, hiszen nem is mehetne máson; csak a sivatagot nagyon jól ismerő rablók harkái és az őket üldöző lovaskatonák, a spahis sahariens, vagy a gyors tevéken járó méharisták tehetik azt meg, hogy mint a kalózhajók és azokat üldöző cirkálók, más irányokban is neki merjenek vágni ennek a látszólag iránytalan tengernek. A karavánok olyanok, mint az Océán nagy közlekedési vonalain járó kereskedő hajók; amint a mi kontinensünk és az újvilág között minden hajósvállalatnak megvan a maga állandó útvonala, szinte azt lehetne mondani, kitaposott útja, úgy a sivatagban is az egy helyre menő karavánok ugyanazt a nyomot tapossák mindig, míg végre az rákerül a térképre is mint út, anélkül, hogy valaha valaki csinálta volna.

Ez az út, vagy csapás kanyargott előttem is; egy darabon még lehetett látni a folytatását, azután eltűnt a dűnák között. Ideje volt, hogy visszatérjek reá és utólérjem a karavánunkat; a sivatagi uton nem jó egyedül maradni. Messze mögöttem hangok hallatszottak; ugyanezen a csapáson egy dombról egynehány teve jött lassan mozgó sorban lefelé, mögöttük a hajcsárjaik. Jobb volt be nem várni őket; a sivatagban, ahogyan az egyedüllét, úgy a váratlan

találkozások sem kívánatosak. Az emberek köszöntik egymást, de a fegyver a kezükögyében van, használatra készen, amíg a másik egészen el nem ment. Ez a hely nem alkalmas arra, hogy az emberek előlegezett bizalommal legyenek egymás iránt; túlságosan nagy az alkalom és erős a kísértés arra, hogy a közömbös emberből is támadóan fellépő rabló váljék, aminthogy a nomádot itt mindig csak egy lépés választja el a haramiától. Nem volt nehéz utólélni a karavánt; itt, a legnagyobb homokhegyek között többször meg kellett állnia, az utat pedig nem lehet eltéveszteni: még ha viharokkor be is fújná a homok, ott maradnak az út mentén a Szahara karaváncsapásainak borzalmas útjelzői, az elszórt teve és öszvércsontvázak. Errefelé is sűrűn fehérlettek az út mentén; hol egy egész csontváz, hol egy koponya, azután távolabb egynehány darab csont, ahogy a kidőlt állat hulláját egy helyen lakmározták föl vagy széthurcolták a rablómadarak.

A karaván állt, amikor utólértém és már nagyban vártak, mert kellemes programmpont következett: a reggelizés. Igaz, hogy csak olyan sivatagi reggeli: friss víz a kerekek mellett lógó nagy kecsketömlőkből, erősen keverve abszinttel és egy-két darab kétszersült, de ilyen mozgalmas éjszaka és a reggeli homoktaposás után ez is nagyon jó. Utána megint elkezdődik a menetelés; részemre legalább ez volt, mert kellemesebbnek találtam a kordék mellett gyalogolni, mint odafönn a zsákok tetején újra kezdeni a keserves himbálózást. A gyaloglásban társamul egy bou-denibi kereskedő akadt, francia ember, aki ezideig lovon követett bennünket, de most átengedte a lovát az utazótársaság egy hölgytagjának, egy előkelőbb berber nőnek. Ez eddig a másik kordé tetején, a «hölgyszakaszban» utazott, de a szokatlan hányattatástól közel járt a tengeri betegséghez, amire az udvarias francia felajánlotta neki a lovát. Ezt pompásan megülte és messzire előre lovagolt; azután következett a karaván a már nehezen fújó öszvérekkel és leghátul a néhány tevével érkező csoport, amely szintén hozzánk készült csatlakozni.

A dúnák lassankint megszűntek és megint *reg*, egyenletes sík talaj volt az, amin keresztülhaladtunk, gorombább szemű homokkal. Sőt növényzet is volt rajta, egy nagy zuzmófaj, amely most, nyár derekán, természetesen teljesen ki volt száradva és mint a pöfeteg-

gomba, porzott szét az ütés alatt, de a bou-denibi kereskedő tanúsága szerint, aki évenként többször megteszi ezt az utat, tavasszal, amikor esőt kap, nagy területeken zöld ettől a zuzmótól a reg és a nomádok állatai szívesen legelik azt. Egyáltalában, nem szabad az egész Szaharát kietlen és terméketlen sivatagnak tekinteni; igaz, hogy Európában ez róla az átlagos vélemény, csak hogy ez helytelen. Bizonyos az, hogy vannak benne igen nagy területek, a melyek teljesen terméketlenek, de nem csekély az olyan területek terjedelme sem, a hol a vegetáció intermittens: tavasszal, mikor a hegyekben esett az eső és az ouedekben valóságos záporpatakok rohannak le, akkor a sivatagnak egyébként kihalt térségein helyenkint egész nagy zöld területek jelennek meg és ilyenkor van jó dolguk a legeltető nomád törzseknek. Most természetesen sivár és kiegészített volt minden.

A menetelésünk mélyen belenyult a délelőttbe és közeledtünk a mai napra kiszabott utunk végéhez. Ideje volt, hiszen éjfélkor indultunk és már csaknem félnap óta voltunk úton; a délelőtti tizenegy órához jártunk közel, a mely időn túl a hőség miatt már veszedelmes az utazás; sem ember, sem állat nem bírja a déli órákban az utat a kidőlés veszedelme nélkül. Ám közel volt a mai napi útnak a végső pontja; megint egynehány dombon kellett keresztüljutni és azokon túl, teljesen lapos síkság közepén fehérlettek az előttünk régen megérkezett katonaság sátrai és az, ami a katonai térképen *El Morra* állomás névvel volt jelezve: két csenevész pálma és azoktól néhány lépésnyire egy kút.

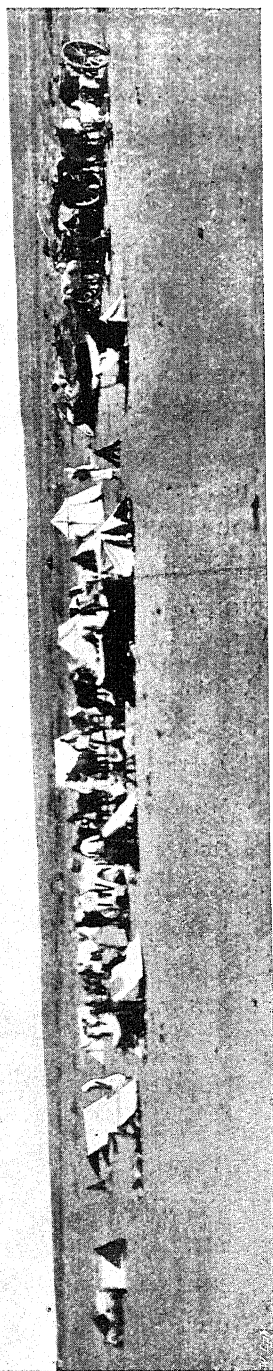
Ennyi volt az egész; nem több és nem is kevesebb. Ez volt a sivatagi állomás összes szegényes gazdagsága, amivel fogadhatott bennünket és aminek már érdemesnek találták nevet adni és a térképre is felrajzolni azt. Más helyen komikum számba ment volna ez, de itt, a körülvevő halálkép közepette valóságos oázis volt az a két pálma, ami a földalatti vizér mentén küzdötte ki magát ebből a sziklaridegségű talajból és az útnak, tehát a közlekedésnek, a kulturának a vára ez a kút, megérdemlik hát, hogy rákerüljenek a térképre.

Amikor mi odaértünk, azt láttuk, hogy már elég nagy utazótársaság verődött össze ezen a sivatagi találkozó helyen; mindazok,

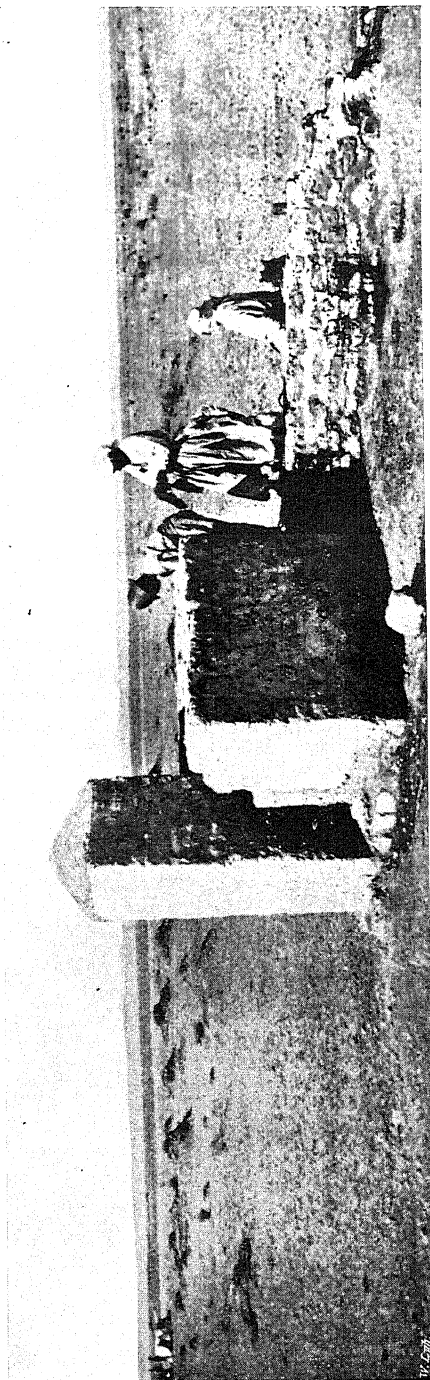
akiknek útjuk volt errefelé Marokkó belsejébe, iparkodtak igénybe venni a kedvező alkalmat, hogy a katonai kísérettel biztonságban utazhassanak. Voltaképen a Fez felé vezető egyik fontos karavánúton voltunk és azért volt olyan nevezetes hely ez a kút; innen tovább haladva, később az Oued Guir, a Guir folyó mentén megy felfelé a karavánút és Bou-Denib városánál kettéválik. Az egyik irányban tovább megy az út a folyó mentén az egész Marokkót nyugatkeleti irányban átvágó nagy vízválasztónak, a Magas-Atlasznak egyik hágójáig; mikor azt átlépte, akkor a Muluia folyó felső szakaszán és a Közép-Atlaszon kell keresztülválnia és így elér az ország fővárosát, Fez-t körülvevő termékeny síkságra. A Bou-Denibnél elágazó másik irány pedig lefelé fordul délnek és hamarosan eléri Marokkó másik legtermékenyebb részét, a nagy Tafielt oázisokat. Ezért volt érthető a sűrű közlekedés ezen a vonalon; napközben is egymásután érkeztek az újabb csoportok, amelyek először is mind a kutat vették ostrom alá.

Nos, erről a szegény kútról, amely minden dísztelensége mellett ezen a népes karavánúton a közlekedésnek olyan fontos tényezőjévé nőtte ki magát, érdemes külön írni, mert a létezése belevilágít a sivatag hidrografiájába és azoknak a titkos vizereknek a hálózatába, amelyek ezt a kiszáradt, sivatagos felszint kisebb-nagyobb mélységben keresztüljárják. A katonai térképen tulajdonképpen nem is fest olyan csunyán ez a vidék; erre a helyre, ahol most vagyunk, egy kanyargó kék vonal van rajzolva és melléje írva a folyó neve: Oued Talzaza. A valóságban azonban a folyó nincsen sehol, még a medre vagy a vízmosás valamely nyoma is alig látható. Hogy merték hát mégis fölvenni a pontosságáról híres katonai térképre, amelynek a vízrajzi adatai százszorosan fontosak itt, a sivatagban? A felelet: úgy, hogy ezt a térképet olvasni kell tudni. Az a kék vonal, amely azt mondja, hogy ettől a helytől északkeletre, a Szaharai-Atlasznak errefelé lejtő nyulványában több forrás fakad és ezek egyesülve, mint oued, mint folyóvíz jönnek le délnek, hogy azután egyesüljenek a sokáig a felszínen folyó és jól látható Oued Guir-rel: igazat mond, csak hogy nem jelenti okvetlenül azt is, hogy ezek a kis folyók okvetlenül *felszíni* folyóvizek. Nem is kiszáradt folyómedrek, *vádi*-k, amelyekben csak tavasszal, talán csak

egynehány héten át van víz; az megint másfajta vízjárás és a térképen is másképen van jelölve, ezek valóságos folyóvizek, csakhogy földalattiak. Nemcsak a nagy mészkőhegységeknek, például a Karsztnak vannak meg a maguk búvópatakjai és földalatti vizei; a természet az ő nagyszabású és célszerű, tehát a legmagasabb elrendezésnek intelligenciájára valló berendezkedésében gondoskodott ilyen földalatti vizekről ott is, ahol elsősorban szükségesek, a sivatagban. Hogy ma ennek, az azelőtt teljesen értéktelennek hitt nagy területnek a birtokosa számára értéke, sőt, mint egy világrész két fele közötti szárazföldi összekötő útnak jelentékeny jövője van, azt jórészt ezeknek a földalatti folyóinak köszönheti. Ezek valóságos folyóvizek, illetve, a helyes vízrajzi nevükön, áramlások, amelyeknek a kútfeje, úgy mint egyéb forrásoké, ott van a hegységek lejtőin vagy a hegyek lábánál; ott tör ki vagy esetleg, ami még érdekesebb, ott sem tör ki a felszínre, csak nagyon közel jön hozzá és ott vehető először észre az áramló víz, amely azonban a felszíni és ahhoz közeleső homokrétegeken, mint természetes szűrőkön keresztül csakhamar megint lehúzódik a mélybe, amíg vízátnemeresztő réteget talál. Ennek a hajlásait, gyűrődéseit követve, megakadva bennük és irányt változtatva vándorol azután ez a titkos vízer tovább a pusztában; ahol közel jön a felszínhez, ott *haci*-t, vagy *bir*-t, szóval kutat nyitnak hozzá és az utasok meríthetnek a vízből. Nem mintha minden kút ilyen eredetű volna a Szaharában és főleg nem az oázisokban; vannak jelentékeny számmal saját forrásokkal bíró kutak, amelyeknél jól lehet látni, hogyan tör fel a kút fenekéről a gyöngyöző víz. Ezeket az arabok *ain*-nak hívják, ami tulajdonképen szemet jelent és költői kifejezés, mert a vízforrás többnyire egy lyuk a földben és úgy csillog ott, mint a szem. Vannak *bir*-ek és *haci*-k is saját forrásokkal, de jelentékeny részüknek egy-egy ilyen földalatti oued a táplálója. Természetesen a földalatti oued is erősen megérzi az évszakok változását; télen, amikor a hegyekben esett az eső, sőt a Magas-Atlasz csúcsain sűrű hótakaró feküdt, a kiszáradt folyómedrek rohanó vizekkel telnek meg, a földalatti folyók kútjaiban pedig a kút pereméig emelkedik a víz. Nyár derekán alighogy szivárog a talajban az áramlás és csak nagy jóakarattal lehet azt földalatti folyónak nevezni, de az ritkaság, hogy egészen kifogyjon belőle a víz.

A legionárius-tábor az el-morrai kút mellett.

El-Morra, a legionáriusok által épített kút a karavánút mentén,

Ilyen sivatagi kút volt az is, amely mellett most megállottunk. Régen áshatták; valamikor errejáró nomádok vehették észre, hogy itt nedves a föld és fölásták a helyet. Két-három méternyire vízre akadtak, megittatták az állataikat, azután tovább mentek. Akinek utánuk megint szüksége volt a vízre, még jobban feltárta a kutat, kitisztította azt a homoktól, talán kövekkel is körülrakta, hogy az utazók messziről felismerjék. Így szokták azt tenni az emberek itt a sivatagban; vannak gondatlanok, akik elrontják a kutakat, nem bánják, ha az állataik összetapossák azokat, azután vannak jó emberek, akik gondolnak az utánuk jövőkre is és ha már ők felüdültek a forrás vizétől, védő kövekkel rakják azt körül, hogy a homok be ne fújja és öröme legyen benne másnak is. Idővel általánosan ismertté lesz az új *bir*, a sivatag vándorai szájról-szájról adják a híret és azt is, hogy jó-e a vize vagy épen csak hogy iható. Végre nevet is kap a kút valami jellemző tulajdonsága után; így lesz például *Ain-Taiba* = a jó forrás, ha nagyon jó a vize; *Haci-Ghaxal* = a gazellák kútja, mert azoknak a nyomait vették észre a víz mellett; *Ain-el-Hadsads* = a hadzsik (zarándokok) forrása, mert arrafelé visz a Tripolin át Mekkába zarándoklók útja. Ez az itteni nem valami biztató nevet kapott: El-Mara, vagy El-Morra, a keserű. Az igaz, hogy nem is érdemelt jobbat. A mostani formája a legionáriusoktól való, azok építették meg, mikor itt táboroztak; egy, a falába helyezett kis tábla mondja el, hogy melyik *bataillon* hányadik *compagnie*-ja végezte a hasznos munkát. Az egyes legionáriusok természetesen nem állták meg, hogy a saját nevüket is meg ne örökítsék a művükön; többnyire jó német nevek vannak bevésvé a fehér kövekbe.

Ennyit a kútról, amelyet alaposan körüljártunk, megvizsgáltunk, lefényképeztünk, mert hiába, itt a sivatagban ez a legnagyobb vezetesség. De azt már bajosabb volna leírni, hogy a kút körül milyen eleven élet fejlődött ki, mikor a karavánunk és nemsokára az utánunk baktató tevécsoport is megérkezett. Alig győzi ilyenkor a kút a vizet adni a sok szomjas élőlénynek; főleg a tevék azok, amelyek hihetetlen mennyiséget képesek meginni. A legmohóbbak a karavánt kísérő kutyák voltak; ezek a szegény állatok már régen kilógó nyelvvel futottak a menet mellett és most, hogy megérkez-

ünk, örvendező csaholással futottak a kúthoz, beleugrottak a nagy itatóvályúba és mohón habzsolták a vizet, amíg ki nem kergették őket onnan, hogy elégedjenek meg a lefolyó vízzel. A hajcsárok sorra megittatták a kimerült öszvéreket, azután felütöttük a tábornagy vagy száz lépésnyire a katonákétól. Sajnos, a két pálma alja, az «oázis» már okkupálva volt és irigykedve nézhettünk a boldog foglalókra, mint Budapest környékén a homokban nyaralók azokra,

Bou-Denib.

akik elég szerencsések egy-egy csenevész akácfa árnyékába, a «liget-»be betelepедhetni. Számunkra már nem volt más hátra, mint a sík homok; ez máris kegyetlenül égetett, hát még mi lesz itt délután, amikor a homok egészen átizzik! A karaván vezetői iparkodtak annyi árnyéket teremteni, amennyit csak lehetett; kegyetlen kínzónk, a Nap szabadon támadott mindenfelől, hát ponyvákkal teregették be a leszerelt kocsik közeit, az öszvéreket külön hajtották és így jutottunk valamelyes árnyékhoz a szekértáborban. Amíg az ebédet főzték, körüljártam a legionáriusok táborát, de itt már nagy csend volt; a katonák egész éjjel meneteltek, már túlestek az étke-

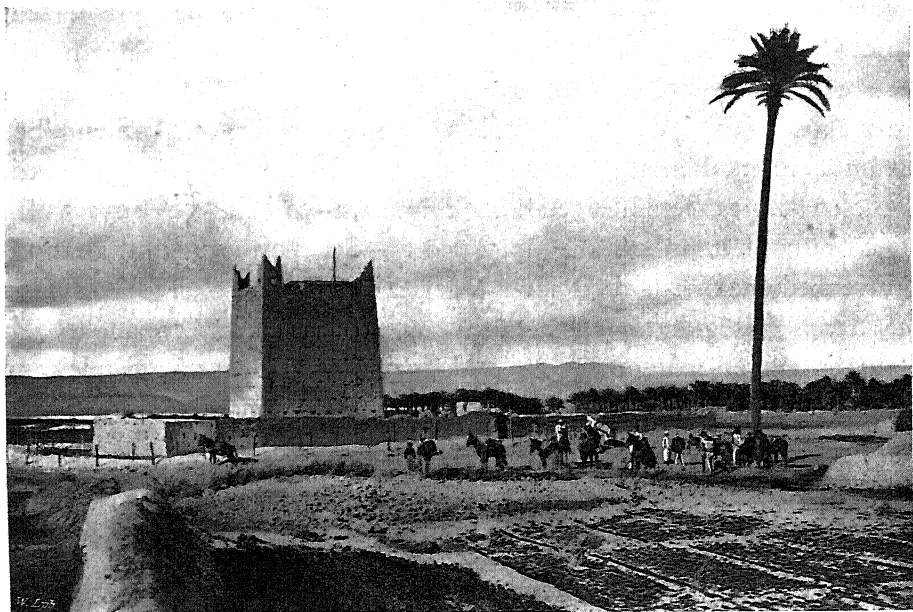
zésen és most aludtak. A tábor közepére terelve, elnyújtott nyakkal feküdtek a földön a podgyászshordó tevék, a napfényben messzire csillogtak a gúlákba rakott fegyverek, derék védelmezőink pedig békésen aludtak a sátrak alatt, csak a kiállított örök jártak föl-alá. Fél század legionárius volt velünk és ha jól láttam, egy szakasz spahi; támadás esetére tehát elég jól el voltunk látva, de ez még nem biztosított az ellen, hogy az ellenség golyói be ne füttyüljenek a mi táborunkba is.

Az ebédünk a spanyol konyha terméke volt *à la* maître d'hôtel, miután a gazdáink, a karavánvezetők főzték; egyébként előrelátható volt az egész heti program: birkahús burgonyával vagy hosszú metélt tésztával, csak a lé változott, amiben az az asztalra volt kerülendő. A magunkkal hozott ingredienciákból ítélve, borsos, paradicsomos és paprikás levek voltak kilátásban, mint változatosság. Az asztal természetesen csak képletesen értendő; mindenki megkapta a maga tányérját, merített a kondérból, azután letelepedett oda, ahová neki tetszett. Asztal is, szék is volt hozzá bőven, a jó puha homok.

Azután következett a pihenés, az áldott *kéf*, amit az egész keleti világ olyan nagyra becsül és amit a földi jók legnagyobbikának tart, az édes semmittevés. Több ez, mint a mi európai, ebédutáni pihenőnk, még az olasz «siesta»-nál is több: a *kéf* az abszolút semmittevés. Aki a *kéf*-et a maga igazi, keleti teljességében élvezni akarja, az nem tesz semmit, de egyáltalában semmit; még csak nem is dohányzik, nem gondolkozik, mert ez mind munkával járna. Amennyiben nem alszik, hát ül vagy fekszik az árnyékban és nyitott szemmel álmodik, tőle foroghat jobbra vagy balra a világ, történhetik körülötte bármi, az mind tökéletesen közömbös az abszolút nyugalom boldog élvezőjének. Sajnos, a baj ott van, hogy az ilyen tökéletes boldogság eléréséhez és élvezéséhez keleti idegrendszer, helyesebben, az idegrendszer működésének szünetelése kellene; ami európai életünktől megviselt idegeink azonban tulságosan mozgékonyak, megviseltek és mégis felajzottak ahhoz, hogy nekünk ezt a boldogságot megengedjék. Igen, megpróbáltam én is a *kéf*-et ezen a délutánon, az El-Morra, a keserűség kútjánál, amikor a birka-paprikás-menü véget ért és az utitársak, jó nyugalmat kívánva egy-

másnak, elvonultak, ki a hevenyészett sátrába, ki pedig a letakart kocsik árnyéka alá. Hogy nem sikerült, arról nem a jó meleg homok tehet, amely a ráterített szőnyeggel puha nyugovóhely volt, sem az árnyékos kocsialja, ami szaharai fogalmak szerint hűs pihenő hely számba ment, hanem az európai ember idegei, amelyek úgy látszik, nincsenek arra berendezve, hogy *árnyékban* 50° C. — ennyi volt a maximum délután 2 és 4 óra között — mellett nyugalmi állapotba helyezkedjenek. Ellenben igen érdekes megfigyeléseket lehetett tenni az óriási hőség hatásáról a környezetre és az élő szervezetekre; ha már az ember nyugodni nem tud, iparkodik magát valamiféle munkával elfoglalni és annak legjobb az olyan türelemjáték, aminő a temperatura megfigyelése. Kifüggeszti az ember a műszereit, a hőmérőt és a nedvességmérőt az árnyékban, megfigyeli a hőmérő higanyoszlopának lassú, de folytonos emelkedését, azután a visszahúzódását. Ez délutáni négy óra felé állt be, amikor a Nap sugarai már ferdén kezdtek esni; a maximum ugyanaz volt, mint Biskrában a szirokkó utáni napon, ötven fok Celsius és még egy kis tört azonfelül. A napra kifüggesztve vagy az izzó homokba beletéve a hőmérőt, természetesen jóval magasabb az eredmény. Az is természetes, hogy a levegő nedvességének mérője nem mutatott semmit, illetve változatlanul állott egy helyen és a legnagyobb szárazságot, a páratartalom minimumát jelezte. Meg is látszott, nem csak érződött, hanem a szó egész értelmében meglátszott a levegőn, hogy mennyire át van tüzesedve: a szokásos fata morgana tüneményeken kívül, amelyek a messze távolban csalóka víztükröket stb. mutattak, a közvetlen közelben is szemmel láthatóan rezgett a levegő. Úgy táncolt, mint az olvasztó kohók ajtaiban és vele együtt természetesen rezgett a csak kissé távolabbi tárgyak képei; a legionárius tábor, a két pálmafa és az egész környék. Egyébként fekete szemüveg nélkül nem is volt tanácsos sokáig nézni ebbe a körülvevő vakító fehérségbe; a tábor körül járva, fel kellett tenni a homályos üveget, nehogy szemgyulladást kapjon az ember.

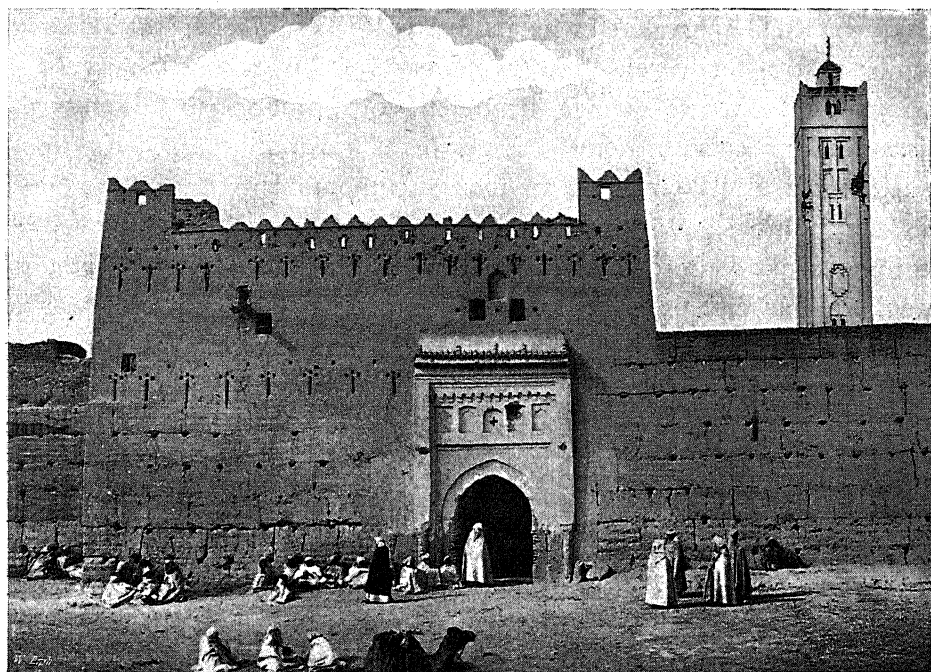
Az emberi szervezetre is jellegzetes hatása van az ilyen abnormis hőségnek: a test, minden mozgás nélkül is úgy transzpirál, ahogyan csak a pórusok győzik. Az összes pórusok megnyílnak és valósággal ontják a verejtéket; ennek a nagy nedvességvesztésnek megfelelően

Bou-Denib előtt.

az ember állandóan szomjas és a vízfogyasztásban hihetetlen rekordot ér el. Amennyire utólag össze tudtam számolni, ezen a napon megittam nyolc liter vizet. Tulajdonképen nem volna szabad ilyet tenni; az ember ugyancsak rosszul járhat a nagy vízmennyiségtől, főleg ezeknek a pusztai kutaknak a vizétől, de az utas az első napon még nem ismeri a szaharai diétát, a másodikon már óvatosabb. És micsoda víz volt az! Egy ideig csak tartott a hazulról hozott készlet, de olyan nagy volt a kereslet, hogy hamar elfogyott és rákerült a sor a kút vizére. Állott, meleg, salétromos víz volt az, átjárva ásványi anyagokkal; a kecskebörtömlők, amelyekbe öntötték, nem járultak hozzá, hogy jobba tegyék. Az arabok persze itták, úgy ahogy volt, de európai embernek kevés abszintet kellett hozzáöntenie, hogy valamennyire élvezhetővé tegye és mégis! Micsoda boldogság, hogy legalább ilyen vizünk volt! A legnagyobb csapás, ami a karavánt vagy egyáltalában a sivatagban utazót érheti, az eltévedés miatt az, ha elfogy a vize. Különben a kettő gyakran jár együtt. Hogy milyen lehet a szomjhalál, azt persze legautentikusabban azok mondhatnák el, akik már keresztülmentek rajta, de ilyenektől eddig nem sikerült nyilatkozatot beszerezni. Mégis elég jó tanú az

egyik híres Szaharautazó, Barth, aki az egyik útján elmaradt a karavánjától és a sivatagban eltévedve, majdnem szomjan halt. A gyilkos hőségben három napig volt ital nélkül és már az első huszonnégy óra leverte a lábáról. Két napig mozdulatlanul feküdt, amíg végre ráakadtak; a csodálatos az, hogy még élve találták, de annyira gyenge volt, hogy bár a keresői két éjszaka gyujtottak a közelében nagy tüzet, nem volt ereje oda eljutni, sőt ahhoz sem, hogy tűzzel feleljen nekik, bár volt nála száraz fa és tűzi készség. Az ő tanúságából és egyéb dokumentumokból azt lehet megállapítani, hogy a szomjanhalás nem olyan fájdalmas, mint ahogyan azt mi itt Európában elképzeljük. A Szaharában kétségkívül elég gyakran fordul elő; így a többször említett E. F. Gautier mond el saját tapasztalatából egy esetet, amidőn egy kúttól mintegy ezerötszáz méternyire három holttestet talált, vándor kereskedőkéit, a kik szomjan haltak meg. A sivatag száraz, meleg levegője jól konzerválta a testeket; kiszáradtan, mumiaszerűen feküdtek egy szikla árnyékában, ahová utolsó pihenőjükre ledőltek, de az arcokon nem volt halálos torzulás, amit az utolsó órák kínja hagyott volna rajtuk, inkább a

Bou-Denib főkapuja. A mecsettoronyon jól láthatók az ágyúgolyók nyomai.

fáradt vándor nyugodt békéje, aki ledőlt egyet pihenni és nem ébredt föl többé. Ezek az emberek, mikor a vizük elfogyott, utolsó erejük megfeszítésével törtettek a távoli kút felé, a melyet talán már napok óta kerestek; amikor ahhoz a sziklához értek, egészen bizonyosan kellett látniok onnan a kutat, de nem volt elég energiájuk az odáigvaló utat egyfolytában megtenni. Leültek pihenni és ott a halálos fáradság véglegesen erőt vett rajtuk: tagjaik elzsibbadtak, szemükre ólomsúllyal feküdt rá az utolsó álom, amelyből nem volt felébredés. De úgy az eltévedt európai utazónak visszaemlékezései, mint ezeknek a múmiáknak a nyugodt arca azt tanúsítják, hogy a szomjúság okozta kín lehet — aminthogy az is — nagyon intenzív az első órákban, de később tökéletesen apatikussá lesz a szenvedő és mint aki a hóban alszik el, a tudathoz férköző fájdalom nélkül lépi át az élet és halál határát.

Végre egészen ferdére dőltek a Nap sugarai és eltompultak a kora délelőtt óta kínzó tüzes nyilak. Úgy fél hét óra felé volt; újra elevenség támadt a táborokban, — amire a mienk hosszúra nyult pihenéséből felszedelőzködött, a katonák sátrai között már eleven sürgésfolyt. A nekigyürközőtt legények sűrűen jártak a kútra vízért, csoportosan vezették a lovakat is az itatóvályúhoz és a fehér sátrak és a gúlába rakott fegyverek között nemsokára kis piros lángnyelvek lobogtak föl. Eleinte gyenge, fénytelen volt a lobogásuk, de lassan-lassan, ahogy egészen lement a nap és a kezdődő szürkület terjengett szét az óriási térségen, vígabban, huncutabban táncolt a sok kis tűz, pompás sülő hús illata terjengett a levegőben és jókedvű legionáriusok forgolódtak az üstök körül. A mi táborunkban is megindult az élet és estére kelve, mindenféle mozgalmassá vált a kép; jelentékenyen megenyhült a hőség és az apró tábortüzek világánál nyüzsgő életről ugyancsak nem lehetett volna ráismerni arra a halálos álomosságra, ami egy-két órával előbb a két táboron feküdt. A legionárius táborból zeneszó hallatszott; de ezúttal nem az ismerős katonai zene volt az, hanem apró harmonikák, fuvolák kerültek elő a legénységi zsákokból és azoknak a hangja sírta el az afrikai estében, az el-morraí kútnál azt a sok-sok mondanivalót, amit egy-egy szőke svájci vagy elzászi fiú ahhoz a rezgőhangú muzsikához hozzágondolt... A hadnagyuk átjött hozzánk diskurálni,

körüljárta a táborunkat, amely estére ismét megszaporodott újabb érkezőkkel; azt akarta látni, hogy hány embert és mennyi szállítmányt kell neki a csapatával biztonságban végigkísérni ezen a bizonytalan pusztaságon, amelyen még egészen frissek az utolsó harcok emlékei. Máris elég messze benn voltunk Marokkóban; holnap megint tovább megyünk egy állomással, a harmadik napon egy kis helységben leszünk, Bou Anan-ban, az ötödik napon pedig elérünk Bou-Denib-be, amelynek falain és mecsettornyán még jól láthatók a három év előtti francia ágyúgolyók nyomai. Ott már mélyen benn leszünk ebben a barbárul érdekes országban, amelyen az elmúlt évtizedek nagy utazói csak álruhában és folytonos életveszedelem között lophatták magukat keresztül, egy olyan lakosság közepette, amely, mint a neve — beraber, berber — is mutatja, távol esett az Izlam eredeti zászlóvivő fajától, az arabtól, de amely fanatizmusban és a keresztények izzó gyűlöletében idővel felülmulta hittanítóit, az arabokat is.

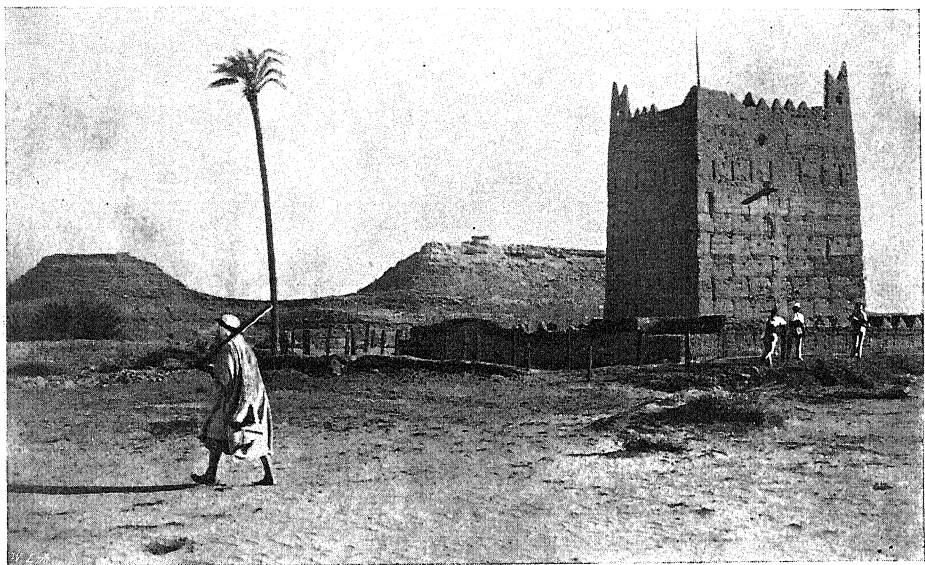
Igen, így képzeltük mi azt el magunknak ezen az estén, a pislákoló tábori tűz mellett, a sivatagi kútnál, amely körül a kezdődő éjszaka csöndjében indulási rendbe szedelőzködött a karaván, hogy a vezető katonatiszt vezényszava készen találja. Mert most már katonai vezénylet alatt állott az egész menet, nemcsak a kísérő csapat, hanem maga a karaván is; a katonaság parancsnoka szabta meg az indulás óráját és a menetrendet, mert ő volt felelős a biztonságunkért. Az éjszaka az ő hűsével nagyon jó az utazásra és a csillagok fénye a tapasztalt vezetőnek elég világosság ahhoz, hogy ne tévessze el a kanyargó karaváncsapást, de ugyanez a félszemű homály a legjobb szövetségese valamelyik elszánt marokkói bandának ahoz, hogy oldalvást, csekély távolságból, a hangfogó puha homokon kövesse a karavánt; őt ne lássa senki, de ő maga lásson mindent és a magas dűnák közé érve, akkor támadjon, amikor a legnehezebb a megrohanás ellen védekezni. Épen ezért, az éjszaka beálltával eloltották a tábortüzeket egynek a kivételével, hogy ne szolgálhassanak esetleges célpont gyanánt és kettőzött örök jártak a tábor körül. Félelmetes és mégis nagyszerű volt ez a sivatagi éjszaka a maga végtelen csendjével, amelyben nem hallatszott más, mint a járkáló örök fegyverének egy-egy csörrenése, meg néha egy-

egy gyenge zizegés, amint az éjszaka lehelletében vándorló homokszemek megmozdultak, — vagy ki tudja? talán a sivatag éjszakai gyilkosa, a szarvasvipera járt a titkos útjain, hogy egy ártatlan ugróegeret megkerítsen.

Egyszerre lónyerítés hallatszott a légió táborából. Először egy, azután kettő, három rövid időközökben egymásután. Türelmetlen, ideges nyerítés, aminőt ezek a tisztafajú, igazi berber lovak olyankor hallatnak, ha valami nagyobb izgalom éri őket: indulás van, vagy valami egyéb mozgalom támad körülöttük. A sivatagi őrtoronyból, az indulásra készen álló kocsi tetejéről figyeltem és vártam azt a másik hangot, amelynek az elsőt hamar kellett követnie: a felállásra kényszerített podgyászholdó tevének azt a rettenetesen csúnya, rikoltó bőgését, amellyel nyugalmának megháborítása ellen tiltakozik és amiről meg lehet tudni, hogy indulás van. De ez a háng nem hallatszott, ellenben annál gyakoribb lett a nyerítés, most már több ló is nyugtalankodott. Mi lehet ennek az oka? Csak a lovakat indítanak és a kis spahicsapat előttünk indulna ki az éjszakába? Lehet. De más oka is lehet a lovak nyugtalanságának. Talán érznek valamit, más lovakat és lovasokat a közelben... Még egy pillanatnyi hallgatóság és kiderült, hogy ez a második ok az igazi; lovak dobogása hallatszott, idegen lovascsapat közeledett hozzánk. Nem egészen egy perc és a dobogás megszűnt; a vágató csapat megállott, ellenben egy tompa kiáltás hallatszott a tábor legszéleiről, az őrszem *qui vive*?-je, amint kérdezte a jelszót. Pillanatok voltak csak ezek, de feszítő izgalommal tele; az őrszem megállj! kiáltására csak két dolog következhetett: vagy jó barát a közeledő lovascsapat és akkor egy-kettőre itt lesz közöttünk a táborban, vagy pedig gyanúsnak találja az őr a közeledőket és akkor a figyelmeztető lövés, a Lebel-puska éles szopránja fogja felriasztani a tábor, hogy azonnal fegyveréhez kapjon mindenki.

Igen kellemes érzés volt, hogy nem a második eset következett be, hanem az első. A következő percekben a nagyon gyenge fénynél olyasfélét lehetett látni, vagy inkább a hangokból sejteni a sötétségen keresztül, hogy az ujonnan érkezett lovascsapat megáll a tábor szélén, a lovasok lenyergelnek és karókat vernek a földre, hogy lovaikat azokhoz kössék. Azután megint csend lett, de két-

három alak különvált a tábor szélén és amint az odaát égő egyetlen tűz fénycsikjába kerültek, látszott rajtuk, hogy felénk tartanak, megállnak tanácskozni, azután megint megindulnak a mi tanyánk felé. Vagy száz lépés volt a távolság a két tábor között és mikor ennek a távolságnak az utolsó harmadába értek, mifelőlünk is eljűk világitott egy kocsilámpás, aminek a fényénél eddig két-három öszvérhajcsár kockázott. Egyszeriben fel lehetett ismerni a közeledőket; a mi vezető hadnagyunk volt és egy másik katonatiszt és ugyan-

Bou-Denib : az őrtorony.

akkor a jó sejtelmem már súgta, hogy ezeknek alighanem velünk kettőnkkel lesz beszélőnivalójuk. Nem is csalódtam; a táborba érve, az első szavakból meg lehetett érteni, hogy a két idegen utazó után tudakozódnak és a kocsilámpás imbolygó fénye nemsokára megindult az indulásra kész jármű felé, amelynek a tetején mi trónoltunk. Most már bizonyos volt, hogy rájöttek az expedíciónkra, de még reménykedtem, hogy nem lesz semmi különös baj; talán hivatalosan megintenek bennünket, amiért nem jelentettük be az utunkat a katonai hatóságnál és igazolásra szólítanak föl, azután mehetünk tovább. De sajnos, ezek a rózsaszínű remények hamar szertefoszlottak a Szahara csúnya fekete éjszakájába. A közeledők megálltak

a kocsí alatt, egy idegen katonatisztnak a hangja szólalt meg és kurta parlamentirozás folyt le a mi várunk és a támadó fél között:

— Deux sujets étrangers là-haut? (Két idegen alattvaló oda-fönn?)

— Précisément! Deux sujets hongrois. (Úgy van, két magyar alattvaló.)

Hamar jött az ultimátum:

— Ez esetben parancsom van önökkel közölni, hogy nem folytathatják útjukat annak veszélyessége miatt. Kérem önöket, hogy jöjjenek át táboromba, a podgyász átszállítása iránt intézkedem.

Ez katonás beszéd volt és in optima forma való elfogatást jelentett. Útitársam, aki nem nagy örömmel ment bele az expedícióba és aki már idáig is nagyon megelégtelt a karavánutazás gyönyörűségeit, egyszeriben nagyon vidám fogoly lett és csendben örvendezett, hogy:

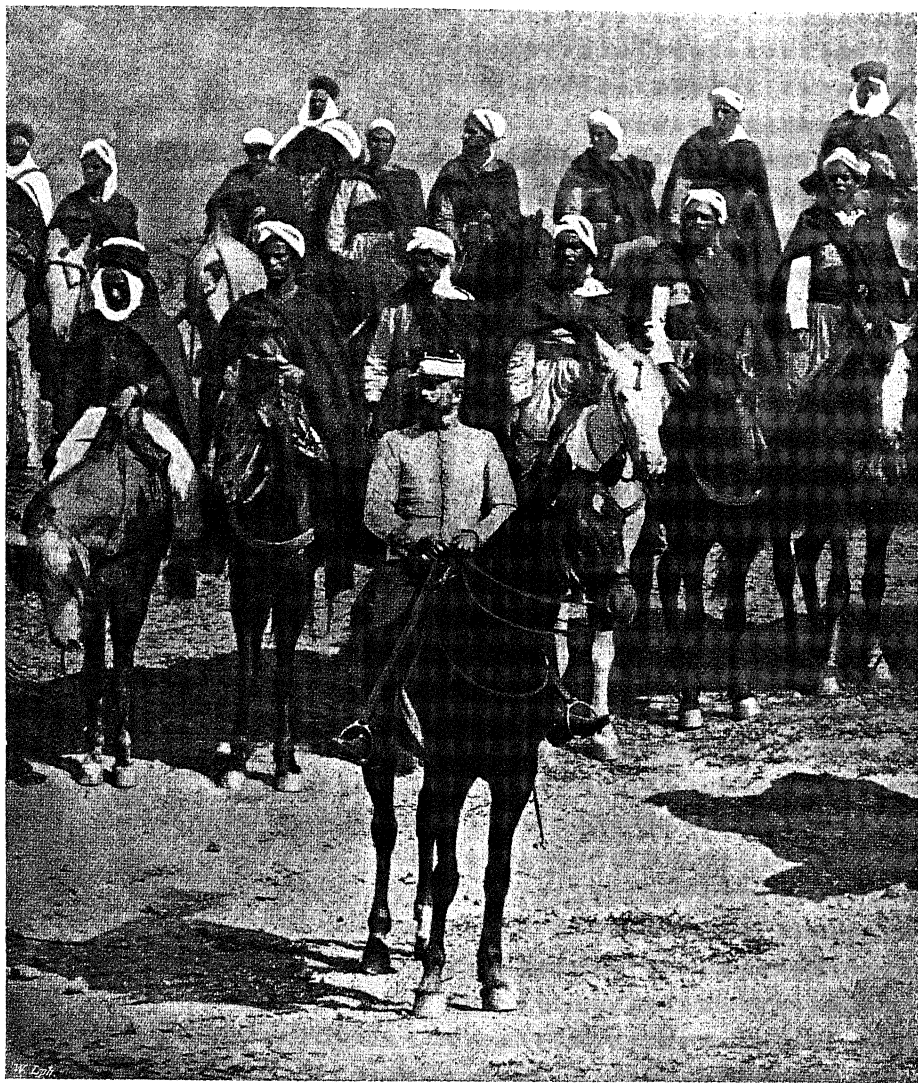
— Ennél okosabbat sem tehettek volna a franciák!

Én bizony nem örültem a dolgok ilyenén fordultának, de mivel katonai regula ellen nem lehet okoskodni, azt feleltük a spahihadnagynak, hogy készek vagyunk rendelkezéseit teljesíteni és szépen letornásztunk a kocsiról. Ezzel a hivatalos aktus véget ért; a többi, ami következett, az gentlemanlike bemutatkozás volt, ami egyformán kötelező marad két idegen úriemberre nézve, még ha a Szaharában kerülnek is össze, éjszaka és ilyen körülmények között is. A hadnagy típusos udvarias francia volt, aki magánbeszélgetésben azonnal élénk sajnálatát fejezte ki, hogy egy kellemetlen missió teljesítése közben kellett egymással megismerkednünk, de a parancs hiába, parancs és a francia hatóság nem vállalhatott felelősséget a külföldi alattvalók életbiztonságáért.

— Mon lieutenant — feleltem neki — nem akarok vitatkozni, hiszen annak a jelen körülmények között semmi értelme sem volna, de mégis szeretném tudni, hogy akkor mi értéke van ennek a félszázad légió kíséretnek és hogyan lehetnek a karavánban spanyolok?

A francia szeret disputálni és a hadnagy hamar készen volt a válasszal:

— Épen az bizonyítja az út veszélyességét, hogy hatvan fegyveres embert kell adni kíséretül, mert kisebb szám nem volna elegendő. Hiszen én is húsz lovassal jöttem önökért! Vad hely ez.

A benszülött lovascsoport francia tisztjével.

nagyon, ahol sohasem tudhatja az ember, hogy mikor törnek rajta, azután micsoda kellemetlenség lenne, ha épen két külföldivel történnék meg a baj?

— De hát a karavánban maradtak még idegenek? — kérdeztem.

— *Ab, ce sont des espagnols!* — felelte a tiszt és a mozdulatból, amellyel ezt a mondást kísérte, meglátszott, hogy nem sokra becsüli a hidalgók nemzetét sem ő, sem a kormánya, amely nem fél diplomáciai bonyodalmaktól, ha a seńorok közül Bou-Denibig egynehánynak el is vágnák a nyakát. A dolognak a tulajdonképeni csomója azonban ott volt, hogy ezek a spanyolok az alsó néposztályhoz tartozó mindenféle üzerek, csiszárok, akik évek óta tanyáznak már ezeken a területeken és a francia katonaság után elsőknek nyomulnak be az okkupált marokkói területekre is mindenféle üzletet csinálni. Egyrészüket naturalizálódik franciának, másrészüket mindenkorra megmarad spanyolnak. A franciák nem igen szeretik és alsóbbrangú népelemnek tekintik őket, akikért nem nagy kár, ha történnék is velük valami az úton. Hogy a mi épségünkért annyira aggódtak, az mindenesetre igen megtisztelő volt ránk nézve, hiszen még táviratváltás is folyt miattunk Colomb-Béchar és Ain-Sefra között! — de a nagy érdeklődés oka minden valószínűség szerint nem a mi féltésünk, hanem a magas politika volt. Javában tartott a marokkói krízis és a foglaló franciáknak nem állt érdekükben, hogy külföldiek is lássák, amit ők odalenn Marokkó déli részében csinálnak. Hogy amikor fönt északon meg északnyugaton, a tenger partján az irigykedő többi hatalmak akadályozzák őket a kedvüszereinti gyors behatolásban, akkor ők itt lenn, az ellenőrizhetetlen déli részeken fészkelik be magukat egyre erősebben. Ezt nem jó volt látni hivatatlan szemeknek és valószínűleg ez is erősen hozzájárult a rólunk való féltő gondoskodáshoz.

***

A karavánutazásnak tehát vége volt; új gazdánkkal, aki sietett kijelenteni, hogy tekintsük magunkat vendégeinek, átmentünk az ő táborába, a marcona *maghzen* lovasok közé és ott letelepedtünk a tábori tűznél készülő feketekávéhoz. Az utunk a légiónak már felbontott táborán vezetett keresztül; itt minden készen állott az indulásra, még egynehány teve rikoitozott és dühösen köpködte a nyálát a hajcsárjára, amiért felzavarták fektéből és újra megterhelték a podgyással, egyébként a legnagyobb rendben várta mindenki az

indító parancsot. Egynehány legionárius kíváncsian nézett végig rajtunk; szöke német fiúk voltak, akik «landsmann»-okat sejtettek bennünk és bizonyára élénken sajnálták, hogy az útközi pihenőkön nem beszélgethetünk (és Bou-Denib-be érve, elesnek egynehány üveg spanyol bortól); mi is elestünk egyebek közt egynehány jó legionárius-történettől, de az elválás perce már eljött. A *convoi*-t vezető hadnagy lovára ült és egy csendes vezényszóra épen olyan csendben, alig észrevehetően fölkerekedett az egész tábor és körül-fogva a megnövekedett karavánt, azzal együtt eltűnt az éjszakában. Még egynehány percig hallatszott a kerekek csikorgásának távolodó hangja, azután elnyelte az egész menetet a sötétség és a pusztá. Tíz perc múlva a sivatag útjaival nem ismerős ember képtelen volt megmondani, hogy merre tűnt el az egész nagy ember- és állat-csoport, csak egynehány széttaposott tűznek a helye mutatta, hogy itt tanyázott.

Az éjszakának hátralévő része feketekávéfőzéssel meg alvási kísérletekkel telt el, amelyek azonban igen mérsékelten sikerültek, mert a tüzesvérű berber lovak minduntalan kitépték a földbe vert karókat, amelyek a köteléküket tartották és föl-alá kezdtek nyargalászni a táborban. A burnuszaiukba burkolt, a földön hosszan elnyúlva fekvő alakok, a katonák ilyenkor fölugráltak és befogták az elszabadult lovat, újra lecövekezték, azután tovább pihent, úgy ahogy tudott, a kis csapat. Csak a kiállított őrszem járt föl-alá a tábor szélén, puskáját átvetve a fehér burnuszon, komolyan, szabályszerű lépésekkel, úgy mint akármelyik európai katona. Néha egy elszáradt, tüskés sivatagi kórót vetett a pislogó tűzre, azután zajtalanul járt tovább, valami sajátságos, síró melódiájú dalt dudolva magában. Az éjszaka mullott és lassankint megint feltűnt a látóhatár szélén az első világos csik, azután feljebb terjedt; a szürkés, fénytelen derengésben megjelent a fehér kőkút, a két pálmafa, majd egymásután a többi tárgy, a karavánscapás, egy fehérló tevecsontváz, a távoli halmok — mindaz a szegényes látnivaló, amit egy ilyen elhagyott pusztai táborhelynek a környéke a hajnal első sugaraiban mutathat. A napkelte csodásan szép volt megint, de itt, a nagy lapos *reg*-ben hiányoztak a dűnák, hogy csillogó kis homok-szemeikkel visszaziporkázzák a kelő Nap első sugarait. Ahelyett

mást láttunk: a maghzen, a lovascsendőrség derék katonáinak a reggeli imáját, amint a Mekka felől kelő Nap irányába fordulva, egymásután borultak le a földre és akinek volt a kezeügyében vize, azzal, akinek nem volt, az a próféta engedélyével élve, homokkal végezte el a rituális mosakodását. Közben az ajkuk félhangosan mormogta a hívő muzulmánoknak egyszerűségében olyan megható Credo-ját: Nincs más úr az egy Istenen kívül... Mi hárman, keresztények egymásmellett álltunk és megilletődve néztük ezeket az egyszerű, hívő és becsületes embereket, akik voltaképen testvéreink voltak egy nagy eszmében: az *egy* Isten megismerésében és hívésében. Az ő hitvallásuknak és a mienknek az első sora egy és ugyanaz: a *Credo in unum Deum* és a *Lá iláha ill' Alláhu** egyazon rendíthetetlen hitet fejezik ki az *egy* és uraságában senkivel sem osztozó Istenben; a sivatag, amely állandóan a végtelen képét látja maga előtt, nem lehet — legalább is tartósan — más, mint monotheista.

Nos, ez mind igen szép és megható volt ezen ugyancsak melegnek ígérkező augusztusi nap kezdetének, hanem a folytatása annál kevésbé volt szép. A közvetlen folytatás az volt, hogy a hadnagyunk kiadta a rendeletet: induljunk minél korábban, hogy még a hőség beállta előtt minél nagyobb utat tehessünk meg. Lóra kaptunk és öt perc múlva bekövetkezett az első esemény — a szó legszorosabb értelmében vett «esemény» —: az én lovam, egy tüzes berber katonaló, amelyet idáig vezetéken hoztak, ahogyan megérezte, hogy nem a gazdája ül a hátán, vidám szabadságot vett magának, belenyargalt a többi lovak csoportjába és harapni kezdte azokat. Mikor meg akartam fékezni, magasán felágaskodott és én a maghzen csöndes derűtsége mellett nagy ívben röpültem le a jó puha homokba. Ilyenkor tűnik ki, milyen jó az, hogy a Szahara országútjai nincsenek kövezve. Mivel azonban a homokkal sem volt kedvem tovább ismerkedni, egy békésebb állatot adtak alám, azután csendes ügetésbe kaptunk, neki a távoli dúnáknak. Azontúl az egész

* Helyesebben: *lá iláha ill'alláhu* = nincs isten az Istenen kívül. Ünnepléses tiltakozás a polytheismus ellen: Nincsenek istenek (itt az egyszámú «iláha» értelme az, ami a héber többszámú «elohim»-é volna) az Istenen (Al-láh) kívül. — Lá = tagadószócska; illa = kívül.

napról nincsen egyéb írivaló, mint hogy késő délután, mikor a két tízperces pihenővel, a leggyilkosabb hőségben megtett ötvenkilométeres sivatagi lovaglás után feltűnedeztek Colomb-Béchar kis sárházikói, odaszóltam a mellettem lovagló hadnagynak:

— Mon lieutenant, ebben a percben a legtökéletesebben át tudom érezni azt, amit a zsidók éreztek, amikor a pusztából kiérve az ígért földjét megpillantották. Nem hiszem, hogy Kánaán nekik szebb lett volna, mint nekünk most Colomb-Béchar.

Lá iláha illa'lláhu! ... A Ramadán böjtöt befejező nagy közös ima.

A hadnagy csak mosolygott a napszúrás ellen védő nagy fejkenője és a fekete szemüvege alatt; nem szólt semmit, de a mosolya körülbelül azt mondta:

— Ti is meg fogjátok gondolni, hogy a Bureau arabe tudta nélkül mégegyszer bemenjete-e valahol a sivatagba, hogy azután szolgálati uton, egyfolytában való csapatlovaglással szállítsanak onnan haza?

Az bizonyos, hogy mikor a tanyánk, a hat vendégszobával ékeskedő «Grand Hôtel» Mestre előtt leszedelőzködtünk az ugyancsak lecsöndesedett, fáradtan fújó lovagról és lehámoztunk magunk-

ról parafasisakot, nyakszirtvédőt, lovaglócsizmát, nem lett volna földi hatalom, amely az egész Bou-Denibért rábirt volna, hogy aznap este, akár engedéllyel is, még egyszer az elhagyott karaván után eredjünk. Az ilyen erőltetett lovaglás, hozzá még nyár derekán, a legperzselőbb sivatagon keresztül nagyon jó lehet soványító kurának, de mint tapasztalatot, nem kívánja az ember egyhamar vissza. Egy értékes tapasztalatunk azonban maradt belőle: megláttuk működés közben a franciák híres szaharai lovaskatonaságát, amely különböző formáiban, akár mint spahis sahariens, akár mint goum-ok, akár mint ahogyan itt, a marokkói határon nevezik: maghzen, kitűnő szolgálatokat tesz a közbiztonság fentartására. Legfeljebb azt sajnálhattuk még, hogy a híres méharistákat, a gyorstevéken nyargaló sivatagi csendőrséget nem láthattuk, de azok lejjebb vannak, délen, a tuaregek hazája felé; itt még el lehet látni a szolgálatot lovon is. Ahelyett azonban jó alkalmunk volt itt is, mint Beni-Ounifban, megismerkedni a szenegáli tirailleur-ökkel; ez olyan nevezetes berendezkedése a francia gyarmati katonaságnak, hogy érdemes róla külön fejezetben szólni.

Az egész, érdekesen lejátszódott epizódot egyébként az estebédnél nagy francia-magyar barátkozás fejezte be, amelynél előkerült a pálmalevélfődeles és egérrágtá «Grand Hôtel» jégszekrényéből az ott rejtőzködő pezsgő is; ennek a szép, gyöngyöző buborékai mellett köszöntük meg mi, immár szabadlára helyezett foglyok az elfogónknak és a Bureau arabe másik tisztjének a rólunk való gondoskodást, de annál csúnyábban néztek ránk a demokrata asztaloktól a tegnapelőtti társaság tagjai, Hervé apostol követői. Most is vörös bor volt előttük, a «Guerre sociale»-t olvasták, a fapipájukat szítták hozzá és magukban bizonyosan szidták bennünket, «ces maudits étrangers», akik a szoldateszkával barátkoznak. De hát nem tehet az ember mindenkinek egyformán a kedvére, még Colomb-Bécharban sem.

A SIVATAG ÉPOSZA.

KÉREM mindazokat, akik *előlről* kezdik ezt a könyvet olvasni, hogyha idáig eljutottak benne és nem érdeklődnek különösebben a mi Földünk legnagyobb sivatagának, a Szaharának földrajza és természetrajza, meg azon törekvések iránt, amelyekkel az örökké nyughatatlan emberi szellem ezt az óriási területet mindenkor megismerni és magára nézve valami módon hasznossá tenni iparkodott: legyenek szivesek ezt a fejezetet el nem olvasni, hanem mindjárt átlapozni a következőre, mert ami most itt következik, arra talán joggal mondhatják, hogy ezek szakdolgozok, amelyek nem érdeklik az olvasó közönség szélesebb rétegeit. Azt a fiatal barátomat pedig, aki az iskolai könyvtár polcáról veszi le ezt a könyvet, ahová a földrajztanár protekciójával jutott be, és jó diák szokás szerint nem az elejét nézi, hanem úgynevezett stichpróbákat tesz benne, hogy elég érdekes-e és hogy érdemes-e kivenni: ha véletlenül itt nyitotta volna ki, sürgősen kérem, fordítson másfelé, előre vagy hátra, akkor kedvezőbb lesz az ítélete. Ott talál szép háborúskodásokat, csete-patét, legionáriusok elbeszéléseit, amelyeknek kedvéért végül talán az egész könyvet is elolvassa. Míg ha ezen passzus után itél, öt perc mulva sietve adja vissza a könyvtárosnak, hogy adjon érdekesebb könyvet, hiszen ebben csupa erózióról, sivatagképződésről meg egyéb, nem ebbe a világba való dolgokról van szó; talán éppen abból szekundázott be annak idején a fizikai földrajzban és nincsen kedve a fájó emlékeket még egyszer feleleveníteni. Részben igaza is van, mert minden

szaktudomány száraz és annak a beadagolása olyan, mint a mester-séges táplálás: fenntartja az életet, de nagyon kellemetlen procesz-szus. A szellemi konyhaművészet is abban áll, az emberi tudás pozitív értékeit, ezeket a szellemi fehérvényeket és szénhidrátokat valamiféle élvezhető formában tálni fel úgy, hogy táplálóanyag is legyen az ételben, másrészt a táplálkozás ne legyen penitencia, mint valami amerikai absztinens-banketten. Miután azonban ez elég nagy művészet és az emberi erők nagyon végesek, de meg mert mindenkinek az izlését eltalálni tisztára lehetetlen és végül, mert ilyen kényes dologban, a tudomány népszerűsítésében jobb mentől kevesebb kritikussal dolgozni: nem invitálok senkit ide a csillag alá; aki jön, magától jön és ő lássa, hogyha unottan, vagy ami a másik rossz: éhesen kel föl.

***

Az emberi szellemnek sajátságos, éppen szellemi voltából eredő tulajdonsága, hogy sohasem áll meg véglegesen a materiális akadályok előtt. Ha a térnek, az időnek, az útjába toluló fizikai akadályoknak nagy tömegei halmozódnak fel az ember előtt, aki boldogulását reméli megtalálni azokon túl: csak egy időre fordíthatják őt vissza, amíg jobban összeszedi magát, jobban nekikészül az akadályok legyőzésének, azután megint nekivág az útnak, amit egyszer megkezdett. Nem kell okvetlenül, hogy a második vállalkozó is ugyanaz legyen, aki az első volt; sokszor egy emberéletből nem futja ki a második kísérlet, vagy el is pusztult az úttörő az ő kísérletezése közben, — hosszú munka után is csak az ígéret földjének határán tornyosodó hegyekig jutott el és nem adatott meg neki arra a földre bemenni, de mégsem élt hiába. A teste meghalt, de a szellemét hátrahagyta; egy nyugtalan, kutató szellemet, amely már nem hagyja nyugodni az utána következő generációt. Beledobott egy kérdést a világba: Mi van ezeken a határokon túl? És megnevelt egy nemzedéket, amely azt mondja: Megyek és megnézem. Így volt e a többi nagy földrajzi kérdéssel is, amelyek a továbbjutni vágyódó embernek részint a tudásvágyát, részint a gazdasági előrehaladás iránt való kívánczóságát izgatták; az oceanok útjainak megismerése, a Föld pólusaihoz való eljuthatás, Ázsia és Afrika nagy belső térségeinek kikutatása mind nem az első próbálkozó által történt; a győzel-

mes nagy kutatók és felfedezők már csak eredői voltak azoknak az erőknek, annak a temérdek energiának, amit előttük mások, egyes emberek és nemzedékek, helyes vagy hibás irányban, de nagyjából mégis csak ebbe a megismerési irányba kívánczozva, kifejtettek. Vasco de Gamanak és Columbusnak éppen úgy megvoltak a maguk előfutárjai, mint a mai északsarki felfedezőknek vagy Sven Hedinneknél. Igen szép és megnyugtató momentum van ebben; az, hogy az emberi szellem munkája nem vész kárba, hogy az a sok kicsiny, de közelítőleg egy irányba röpitett erőegység a szellemi élet dinamikájának törvényei szerint végre is egy, vagy egynehány olyan hatalmas eredőt ad, amely eljut, vagy amelyek eljutnak a kívánt célhoz.

Ez történt a Szaharában is. Az emberi tudnivágyást csakúgy, mint a hatalmi vágyat és bizonyos jobb létfeltételek megszerzése utáni kívánczozást nagyon régi időktől fogva bántotta az, hogy van itt, az egyik legrégebben ismert földség közepén egy óriási terület, amely ellenáll a behatolási kísérleteknek; önmaga, az onnan érkező szórványos hírek szerint, nem jó arra, hogy rajta az ember megélhessen, de még azt sem akarja megengedni, hogy rajta keresztül másfelé el lehessen jutni, hogy használható út legyen más, boldogabb helyek felé. Megpróbálta tehát az ember, hogy behatoljon ebbe az elzárt területbe, amelyet a mennyei birodalmat védő falgyűrűnél jobban védett az ő rettenetes hire, a Számum és a szomjanhalás rémei, amelyek az első lépéstől ott leselkedtek a behatolók körül. Nem a rómaiak és az afrikai birtokaikban reájuk következő bizánciak voltak az első behatolók; az ő kulturájuk túlságosan finom, a felhasználható emberanyaguk túlságosan értékes és kevés volt ahhoz, hogy ilyen drága kísérleteket tehessenek azzal; ez a kettő meglegedett azzal, hogy védekezett a sivatag ellen. *Limes*-t húzott az afrikai birtokai körül, amelyet nem lépett át a sivatag felé, de arra is vigyázott, hogy a sivatag ne jöjjön át ő hozzá. A *limes*-en túl nyugodtan élhettek primitív, minden látható államszervezet nélküli pusztai életüket Massinissa király korának változatlanul megmaradt emberei, a berberek, numidák, tuaregek, zenéták és mindaz a külömböző elnevezések alatt tovább élő, az ethiópiai fajtához tartozó embercsoport, amely két világnak, a feketének és a fehérnek ezt a nagy elválasztó határát, a sivatagot, úgy ahogy, benépesítette.

Ekkor jöttek az arabok. Az a nagy *raid*, az a maga nemében páratlanul álló lovasroham, amelyet Sidi-Okba vitt véghez az egyik oceán partjaitól a másikig és amely, természetét tekintve, inkább hasonlított egy óriási arányú razziához, mint rendszeres hadviseléshez, volt a kezdete annak a folyamatnak, hogy új, mozgalmassabb életet élő népelemek kerültek be, mint a kelesztő kovász, a sivatagnak eddigi elzárt életébe. Maga a Sidi, a legendás vezér eleshetett később a Biskra melletti oázisban Koceila berber főnöknek és embe-reinek csapásai alatt, de az arab invázió már feltartóztathatlan volt a sivatag felé. Az arab természeténél fogva nyugtalan, vándorló nép; a legelő után járkáló nomád törzsei csak úgy nem maradnak sokáig egy helyen, mint a többi vándorló egységei ennek a mozgékony szemita fajnak, a hódítói, a kereskedői, a zarándokai, a hadzsik és a vándorprófétái, a marabúk. Az arab invázió csodálatos gyorsasággal formálta át az őslakosság nyelvét és vallását; az arab nyelv, ha nem is szorította ki mindenhol, mint az északi részeken, az ősi berber idiomákat, de a messze délen is legalább is kétnyelvűvé tette az oázisokat, magának a Szaharának pedig *lingua franca*-jává lett, amellyel a kereskedő nyugodtan lemehetett Timbuktuig, letárgyalhatta a maga üzleteit a taudeni-i sóbányákban csak úgy, mint In-Salahnak vagy a tuggurti medencének, a «sivatag gyomrá»-nak nagy datolyapiacain. Ami pedig a vallást, az Izlámot illeti, azt a következő századokon keresztül egyforma győzelmes erőszakossággal terjesztették a hódító-kereskedők és a vándor marabúk; lenn a Szudánban, a Niger hatalmas folyamának északi könyöke és a Csád-tó közé eső óriási füves területeken, meg azoktól keletre sorra keletkeztek a fekete fajú szultánokkal bíró, de arab elemekkel át- és átszaturált mohamedán birodalmak és ugyanezen korszaknak a végén, a mi XV. századunkban, a «pálmafák útja» oázisainak izlámizálását tökéletesen befejezték az Izlámnak legfanatikusabb terjesztői, a Marokkóból átjött marabúk. Végtelenül érdekes és eseményekben gazdag ez az átgűrődési processzus, akár lenn a Szudánban, akár a tulajdonképeni Szaharában nézzük azt, de itt természetesen nincsen hely arra még távolról sem kiterjeszkedni; csak egyetlenegy, talán legérdekesebb momentuma gyanánt érdekes fölemlíteni azt a szinte paradoxon számba menő, de kétségbevonhatatlan történelmi bizonyossággal

álló tény, hogy a Marokktól délkeletre eső termékeny gurarai és tuat-i oázisokban, először egy erős zsidó beszivárgás történt és igen erőteljes zsidó társadalom alakult ki és csak ezután következett a mohamedán. Szemmellátható, hogy hogyan tolták egymást az egyes fajok; a diasporába oszlott zsidóság nyomon követte a hódító hatalmas szemita rokont, az arabot és mindenütt megtelepedett annak a nyomán; az egész északi Afrika partvidékén csakúgy, mint Spanyolországban és a szélső Nyugat félvad országában, Marokkóban. Az arab átformálta inkább és fanatikus mohamedánná tette, mint meghódította az őslakó berbert, a zsidóság pedig, nem valami nagy népszerűségnek örvendve, de meglehetősen türetve meghúzódott az Izlam árnyékában a régi berber országokban épenúgy, mint odaát a tengerentúli mór birodalomban. Az alatt a háromnegyed évezred alatt, ami a Xeres de la Frontera melletti ütközettől Granada visszafoglalásáig eltelt, a spanyolországi mór uralom idejében a marokkói zsidóságnak egy része lehúzódott a nagy karavánút mentén fekvő oázisokba és ott nemcsak hogy elég virágzó kulturát teremtett, de valóságos autonomiára is tett szert. Nemcsak a kereskedés volt a kezében, de annyira meggyökeresedett, hogy ő képezte az arisztokraciát és ezeknek az oázisoknak tradíciói között ma is él még az emléke annak, hogy ott valamikor zsidó hegemonia volt, kulturájukról pedig írásos emlékek tanúskodnak. Mikor azután Katholikus Ferdinánd alatt a mór uralom Andaluziában véglegesen megdőlt, ennek nagyon sajtáságos visszahatása támadt Marokkó délkeleti részén és az ahhoz kapcsolódó oázisokban: fanatikus marabuk raja lepte el az oázisokat és a legnagyobb türelmetlenséggel terjesztette el ott az Izlamot. Miután a propagandájuk Európából végleg kiszorult, Afrikának erre a részére vetették magukat; keresztül-kasul járták az oázisokat és az Izlam ekkor jutott el tulajdonképen a sivatag szívébe. Természetesen, sok erőszakosság árán; a tuat-i oázisokban most is jóformán egymás mellett lehet látni a sok fehér kubbá-t, a marabúk sírjait jelző kis agyagkupolás építményeket és azokat a nagy kőrakásokkal jelzett tumulusokat, amelyeket a nép tradíciója a tömegesen lemészárolt zsidók sírjai gyanánt jelöl meg.

Mindezek a legkülömbözőbb indítóokokból létrejött események

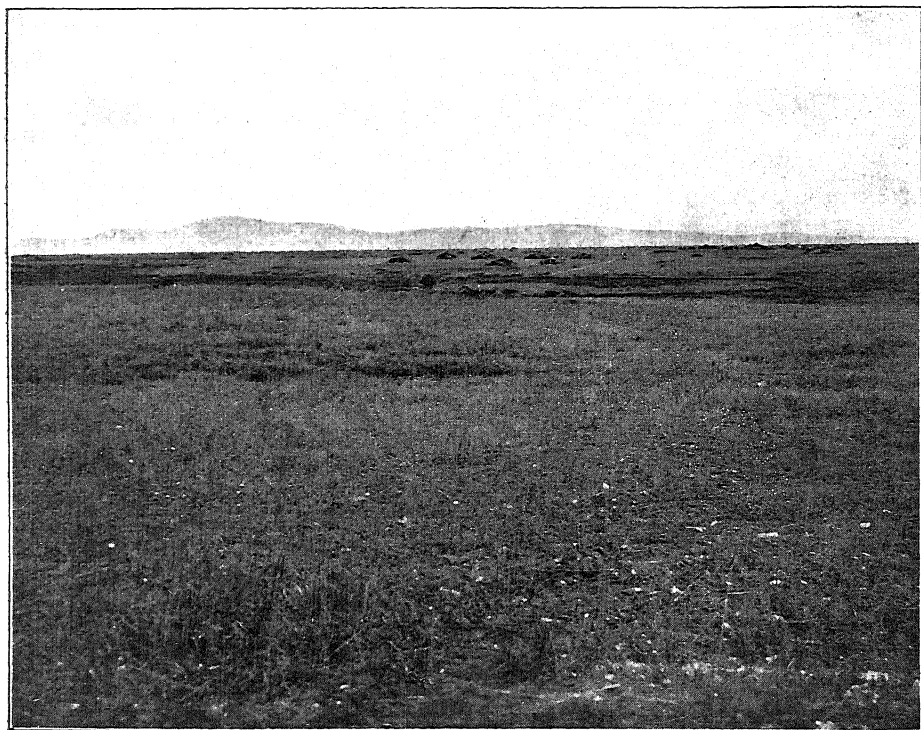
végző eredményükben egyre voltak jók: a nagy sivatag jelentékenyen ismertebbé vált. A rabszolgakaravánoknak fehérítő emberi csontokkal jelzett útjai és a fanatikus vándorproféták csatangolásai önmagukban bármily visszataszítóak legyenek is: megannyi itinerárium, útinapló, amit az el nem pusztultak, a visszatértek otthon élőszóval elmondottak és az utánuk következő generációk közkincsévé tették az ő úti viszontagságaik helyének az ismeretét, főleg pedig azt, amit a sivatagban utazónak legelsősorban kell tudnia, hogy merrefelé van kút vagy legalább is, hogy hol lehet csekély fáradsággal vízre akadni. A sok Hacı-el-Hads, a «zarándok kútja» elnevezés mutatja, hogy mennyit köszönhet ebben a tekintetben a sivatag útjainak megismerése a vallás profétáinak. Ezek az adatokon épültek fel azok az írásos ismertetések és az a primitív térképezés is, amit a Szaharáról a XIX. századig El-Bekri, Edrisi, azután Leo Africanus, Thomas Shaw, Rennel és mások műveiben a földrajztudomány produkált.

Ez volt az állapot egészen 1830-ig. A francia foglалás természetesen igen nagy lendületet hozott a Szaharának megismerésére és kikutatására irányuló törekvésekbe is, bár ez a hivatalos francia gyarmati politikának hosszú ideig egyáltalában nem volt célja. Más helyen volt arról szó, hogyan kényszerítette bele ezt a politikát az események folyása abba, hogy akaratán kívül is a hódítás útjára lépjen a sivatagban; a tudomány szempontjából értékes eredmény az, hogy a politikai terjeszkedéssel együtt járt a Szaharának immár a *pozitív* geografia módszerei szerint való megismerése is. Mindaz, amit a legújabb időkig az emberiség Földünknek erről a legnagyobb sivatagáról tudott: a kereskedőkaravánok és a zarándokok elbeszélései és az azok alapján készült dokumentumok tisztára a kritikai földrajz birodalmába tartoztak. A nagyközönség tudatába a víznélküli óriási homokterületek, a Számum borzalmai, a gyomrukban megtartott vizért levágott tevék stb. úgy mentek át, ahogyan előadattak, a tárgyilagos földrajzi tudománynak azonban nagy óvatossággal kellett fogadnia ezeket az információkat, amelyek a földrajzi kutatás eszközeivel és módszereivel távolról sem ismerős, ellenben keleti fantáziával annál bővebben megáldott utazók révén kerültek hozzánk.

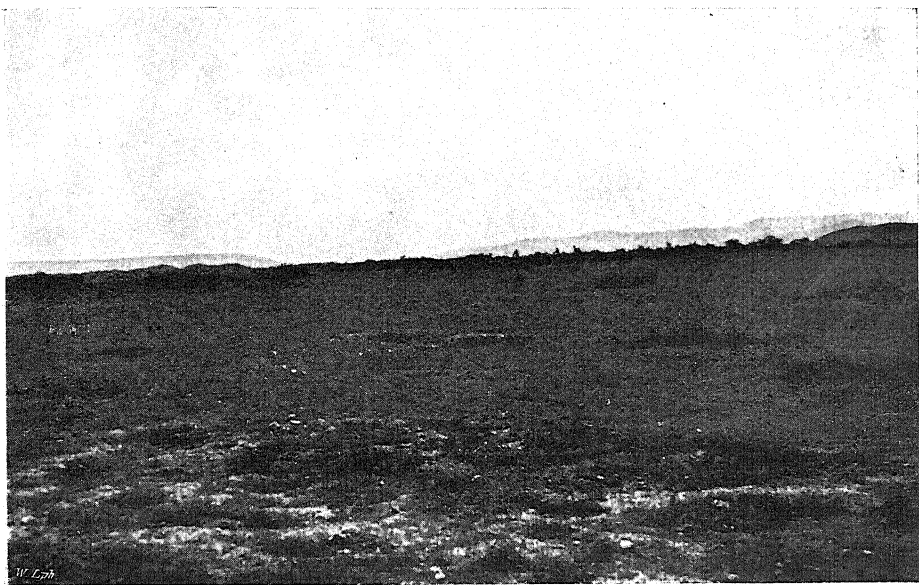
A politikai helyzet megváltozásának első következménye az volt, hogy lehetővé vált más, mint az Izlamhoz tartozó ember számára is a sivatagba való behatolás. Addig azt keresztény ember vagy egyáltalában nem, vagy csak a legnagyobb életveszéllyel tehetta meg. Most már európai ember is elindulhatott ezeken a végtelenségbe vezető utakon, hogy szemébe nézzen az örök titokzatosságba burkolózott Sfinxnek; először merész katonai lovaglások voltak azok, amelyek nekivágtak a tulajdonképeni Algéria és a sivatag határán fekvő ismeretlen helyeknek, később valóságos katonai expedíciók, amelyek a kitűzött stratégiai vagy közbiztonsági cél mellett a tudományos kutatás céljait is szolgálták. Ilyen volt a többi közt 1847-ben Cavaignac tábornok expedíciója, amely Ain-Sefrán túl, egészen Moghar Tahtani-ig hatolt és magával vitte Jacquot Felix doktort, aki azután könyvben dolgozta fel az expedíció tanulságait. Nyomait mások is követték, így Daumas, aki 1848-ban egy rabszolgakereskedőnek, Hadzsi Mohammednek az útját dolgozta fel. A megtett út igen nagy terület fog át: délkeleti irányban vágja át a Szaharát, az Ahaggar (Hoggar) hegyein keresztül le a Szudánba, ahová ez az embervadász háromszor tette meg a hosszú utat, hogy Haussa-négereket hozzon fel az észak-afrikai rabszolgapiacokra. Bár ennek az itineráriumnak nyomán Mac Carthy 1:10,000,000 arányban le is térképezte az egész Szaharát, ez még mindig csak indirekt értékű okmány volt, amelyet csakhamar ki kellett szorítania a sokkal értékesebbnek, az egész nagy sivatagot közvetlen tapasztalásból megismert tudományos kutatóénak.

A dicsőség, hogy ezzel a világot elsőnek megajándékozza, nem franciának jutott osztályrészül. A német Barth Henrik, a tudományos Afrikakutatás egyik úttörője és legkimagaslóbb alakja volt az, aki 1850-től 1855-ig tartó felfedező utazásaival a művelt világ számára ismertté tette a Szaharát és Szudánt. Az ő útjai, amelyekkel az egész Szaharán keresztül a Csád-tó környékére jutott el, azt eredményezték, hogy végre pontos földrajzi leírást kaptunk ezekről a területekről, úgyszintén igen értékes adatokat azok lakosságának néprajzáról és történelméről. Ő utána megint francia részről következtek igen értékes kísérletek; különösen termékeny volt Randon marsall algériai kormányzó hivatali működésének ideje 1851-től 1858-ig, aki

arra törekedett, hogy rendszeres karavánösszeköttetéseket létesítsen Algéria és a Szudán között. Ebbe az időbe esnek Colomb és Duveyrier expedíciói; neveiket ujonnan épült városok örökítették meg azokon a területeken, amelyeket elsőként bejártak. Számos expedíción kívül, amelyeknek kezdeményezése Randon nevéhez fűződik, nagyon szerencsés gondolata volt a marsallnak, hogy a franciák szövetségésévé tudta tenni a Ouled-Sidi-Sheikh törzsnek hatalmas főnökét, Si Hamza ben bou Bekeur-t, akinek nagy befolyása volt a Szahara egész északi részében és az ő közvetítésével egy ugyancsak nagy befolyású tuareg főnököt, Othman sejket. Si Hamza, akinek uralkodási ambíciói egészen Timbuktuig terjedtek, a franciák támogatásával nemsokára a khalifa címet vette föl és tényleg jelentékenyen kiterjesztette hatalmát, de mindenütt mellette volt Colomb hadnagy, majd kapitány és rövidesen ezredes, aki a khalifa tekintélyét úgy tudta felhasználni és irányítani, hogy a franciák javára szolgáljon. A tuareg sejket, Othmant pedig rábírták, hogy jöjjön el Algerba és nézze meg új barátainak duarját, sátortáborát, ahogyan a sivatagi

Felvételek a vasuti kocsí ablakából: Steppe I.

Steppe II.

ember azt magának eleinte képzelte. Természetesen, mikor a sejk meglátta a nagyszerű várost, a tengeri hajókat és mindazt a meglepetést, amit Alger már az ötvenes években a pusztából feljött embernek nyújtani tudott, nagyot nőtt a büszkeségtől, hogy ő ilyen hatalmas törzzsel kötött szövetséget. Hát még mikor néhány év múlva Párisba is elvitték a sejket és ott bemutatták III. Napoleonnak! Amilyen meglepő hatással voltak a sivatagi harcosra a megismert új világ csodái, olyan bizonyos, hogy visszatérte után még hosszú évekig meséltek azokról az ő törzsének sátrai alatt és a tábornöveknél és a franciák ezzel és hatalmuk egyéb ügyes megcsillogtatásával elérték azt, hogy az egész Szaharában, ahol csodálatos gyorsasággal terjednek a hírek, mint a tengerentúli hatalmas és nagy törzset tekintették őket, amellyel érdemes jó viszonyban lenni. Ezen barátkozásoknak az eredménye lett az u. n. ghadámés-i szerződés, amelyet 1862-ben kötöttek meg a franciák és a tuareg törzsfőnökök egynémely képviselői ebben a tripoliszi határvárosban és amelyben a főnökök az Algériából jövő karavánoknak szabad átkelést és védelmet biztosítottak. A gyakorlati értéke a szerződésnek ugyan nem sok volt, mert hiszen egy olyan óriási területen elszórt és minden centrális hata-

lomnak híjával lévő népnél, aminők az egyes tuareg törzsek, senki sem köthet általánosan kötelező szerződést; de egy haszna megvolt: az eszmének, a nagy sivatagon való rendszeres áthatolás eszméjének előrehaladását jelentette ez is. Ugyanezen időbe esik a német Rohlfsnak útja a Szaharán keresztül nyugat-keleti irányban; ő Marokkó déli részét két ízben járta be folytonos életveszedelem között, második útjában lement Marakkóból délkeletnek az Oued Saura mentén, átvágott az in-salahi csoporthoz tartozó oázisokon és így érkezett el Tripolibá. Útja nem volt olyan korszakalkotó, mint Barthé, de a maga nemében első; Rohlfs volt az első tudományos európai utazó, aki transversális irányban szelte át a nagy sivatagot.

A Szaharakutatásnak ezen periodusában, az ötvenes és hatvanas években egyéb figyelemreméltó események is történtek, amelyek közvetlenül vagy közvetve arra szolgáltak, hogy a használhatatlanul heverő óriási területet a körülményekhez képest lehetséges gazdasági kihasználásnak és a közlekedésnek megnyissák. Ilyenek voltak azok az artézi kút fúrások, amelyeket a kormány megbízásából Jus mérnök végzett a Szahara keleti felében, Biskra és Tuggurt, majd Tuggurt és Ouargla között, az Oued-Ghir medencéjében. Megint fényesen beigazolódott a Szahara földalatti folyóvizeiről szóló theoria; olyan helyeken, ahol a benszülöttek az ő primitív eszközeikkel nem voltak képesek többé az éltető vizet kicsalni a felszínre és a kiszáradt vízvezetékek, a foggarák nem tudták többé táplálni az elsenyvedt, homokba vesző oázisokat, ott a franciák néhány heti fúrás után elérték a mélyebben fekvő, vízben gazdag rétegeket és mikor a fúró az utolsó akadályt is eltávolította, a vastag vízszög magasan szökött fel, egetverő örömkialtást fakasztva a kétségbeesett és már elvándorolni készülő lakosságnak az ajkáról. Az ilyen eseményeknek a híre azután messze elterjedt a sivatagban, le a Hoggar hegyes vidékeit lakó tuaregekig és a karavánok hírhordó népe által el egészen Timbuktuig és nagyban emelte a franciák tekintélyét abban a világban, ahol a víz a legnagyobb kincs. Még egy igen sikeresen operáló embere volt ebben az időben a terjeszkedő nemzetnek, bár ez Afrikának más részében fejtette ki az ő nagyszabású szervező működését. Ez Faidherbe volt, az ezen időbeli szenegáli kormányzó, aki arra törekedett, hogy a francia hatalom a Szudánban és a Csád-tó

környékén megvesse a lábát és erről az oldalról nyujthasson kezét azoknak a törekvéseknek, amelyek Algériából kiindulva, karavánokkal, majd később más módon is a tengerpart és Közép-Afrika nagy közlekedő útjává akarták megtenni a közbeeső sivatagot, természetesen francia zászló alatt.

A hatvanas évek végének nagy politikai feszültsége, majd a bekövetkezett porosz-francia háború, amely a nemzet nagy életereit vágta át, természetszerűleg erősen érezte visszahatását a koloniális akciókban is és hosszú évekre megakasztotta a további terjeszkedést idelenn délen. Örülni kellett, ha a már meglévő eredményeket meg lehetett óvni; elég veszély fenyegette ezeket is. Az Ouled-Sidi-Sheikh-ek nagyhatalmú főnöke, a franciabarát khalifa, Si-Hamza meghalt és fia, Si-Sliman, néhány évi gyanús viselkedés után végre nyílt ellensége lett a franciáknak. Az egész, hatalmas törzs lázadásban tört ki, marabúi a szent háborút, a dzsihádot prédikálták a frenkek ellen, magukkal ragadták az egész déli Oránt és a szomszédos marokkói törzseket és bizonytalanná tették a franciáknak egész dél-algériai uralmát akkor, mikor azok amúgyis a legnagyobb bajban voltak odahaza. 1870-ben, amikor a franciáknak minden katonájukra szükségük volt otthon, mégis kénytelenek voltak Wimpffen tábornokot erős expedícióval az Oued-Guir marokkói területére küldeni és csakis ezen expedíció eredményének köszönhették, hogy a porosz háború meg azt követő 1871-iki algériai lázadás alatt déli területeik el nem vesztek. — A háború után is sokáig tartott még a stagnálás kora; az egyes kísérletek, amelyek a sivatagba való behatolásra mégis történtek, inkább más jellegűek voltak. Így Lavigérie kardinálisé, aki a «fehér atyák» szerzetének megalapítása után több sivatagi városban létesített misszió-állomásokat és ezek egyikéből, Metliliből 1876-ban három misszionárius indult el, hogy a Szaharán keresztül jussanak el a Szudánba, az ottani néger törzsek térítésére. Az evangelium hirdetésének sikerei helyett a vértanúk koronája lett mindhármuk osztályrésze; tuareg vezetők az inifeli kútnál legyilkolták a bátorlelkű misszionáriusokat. Szerencsésebben jártak Richard és Kermabon, ugyancsak a fehér atyák rendjébe tartozó szerzetesek, akik 1879-ben Ghadamésből indultak ki a tuaregek földjére és barátságos össze-

köttetéseket létesítettek az egyes törzsekkel, valamint becses földrajzi adatokat is hoztak haza. Ugyancsak érdekes kísérlet volt az is, amely az 1872-ik és 1877-ik évek között Roudaire őrnagy kezdeményezésére a helyszini tanulmányok hosszú sorát vonta maga után: hogy nem lehetne-e abba a nagy földrajzi depresszióba, a nagy sötök medencéjébe, amely a gabeszi öbölből kiindulva 375 kilométer hosszúságban terjed el Tunisz és Algéria déli határán, a Földközi-tenger vizét bevezetni? Mindenesetre nagyszerű dolog lett volna, ha ez az eszme testet ölt; a tenger és vele együtt a partjain folyó élet, a közlekedés, sőt a klímának bizonyos fokig remélt megenyhülése vonult volna be vele a sivatag felső, északi részébe, de sajnós, az eszme nagyobb részében kivihetetlennek bizonyult; amit pedig meg lehetett volna belőle valósítani, arról kétséges volt, hogy megéri-e a ráfordítandó költséget. Sok tanulmányozás és vitatkozás után nem lett az egészből semmi.

Igy merültek fel egymásután a különböző eszmék a Szaharának, amennyire lehet, hasznossá tételére; az egyik állandó karavánösszeköttetéseket akart szervezni a tengerpart és a Szudán között, a másik az oázisok számát iparkodott mesterséges forrásokkal szaporítani, a harmadik beltengert akart létesíteni a sivatagban. De a legmerészebb és a megvalósításához mégis a legtöbb jogot követelni hivatott eszme Duponchel mérnöké volt. Ő az atyja annak a nagyszabású gondolatnak, hogy Algériát a Szudánnal vasuti vonallal kell összekötni; ez a vonal az, amely az eszmének első felvetése óta egészen a mai napig igen-igen sok vitatkozást, dicséretet és gáncsolást, hosszú számításokat és lelkesítő cikksorozatokat, sőt egész irodalmat váltott ki. Ez az aranyszínű sivatagon keresztül kígyózó hosszú fekete vonal az, amely már eddig is sok vér és pénzáldozatába került a nemzetnek, amely azt megalkotni akarja; egy nagy földrajzi és technikai misszió, a Flatters ezredesé, vérzett el az alkalmas vonal keresése közben a tuaregek lándzsái alatt, — de a gondolat maga nem halt meg a sivatag legbelsejében, a tadsenuti kútnál, a Hassi Tadsenutnál, ahol a vakmerő kutatót és társait 1881 február 16-ikán lemészárolták. Franciaország valóságos nemzeti gyásznak tekintette a katasztrófát, amely ezt a kiküldetést érte; a misszió tagjai közül egyetlen francia sem maradt életben, csak néhány

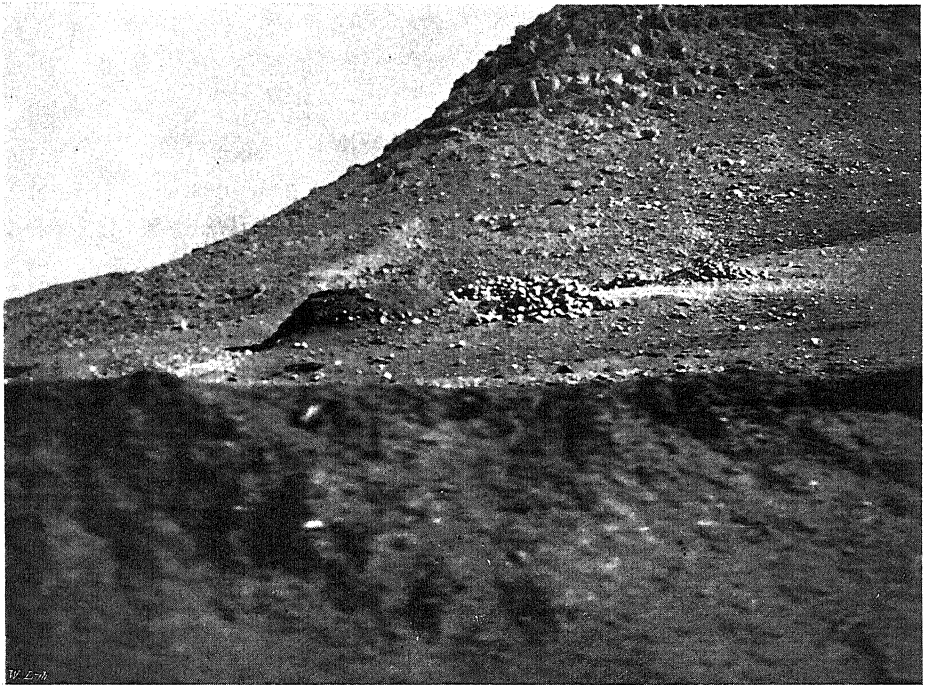
benszülött tudta az életét a visszavonulás rettenetes útján megmenteni, akik hallatlan nélkülözések között értek vissza Ouarglába. A katasztrófa hosszú időre lelohasztotta a lelkesedést és megbénította az emberek cselekvőképességét; sokakat kishitűekké tett, akik le is mondtak arról, hogy valaha rendszeresen szervezett közlekedés fogja átszelhetni az emberi közlekedésnek ezt az ősidőktől kísértő nagy problémáját, a Szaharát. Szerencsére a csüggedések kora nem szokott örökké tartani és ma az emberi törtetés iránya megint ott tart, hogy megvalósítsa az újkor egyik legmerészebb álmát és ha lassan, részletekben is, de megépítse az óriás sivatagot átszelő vasútvonalat, rövid és az eszme hazájában közkeletű nevén: a *Transsaharien-t*.

Kevés technikai eszme dicsekedhetik azzal, hogy úgy meg tudta volna mozgatni az emberek érdeklődését és annyi lelkesedést tudott volna kiváltani az eszme pártolójánál és viharos ellenzést a másik táborban, mint a Szaharán átvezető vasút terve. A szuezi csatorná-
nak és a Panama-csatorná-
nak tervei által felvert nagy hullámok hasonlíthatók ehhez a mozgalomhoz. Volt idő, amikor majdnem az egész francia nemzet a Transsaharien-re esküdött; nagyszerű tervek készültek, hogy hogyan építsék ki a vasúti vonalat a legegyszerűsebb irányban, Biskrán és El-Goleán keresztül le In-Salah oázisáig és onnan egyetlen merész átlóval átvágva az óriási területet, le a kincses Szudánba és annak nagy kereskedő városába, Timbukuba. Azt mondták az eszme pártolói, hogy Franciaország, az emberi műveltség zászlóvivője nem maradhat el a fiatal Egyesült-Államok mögött; ha az át tudta hidalni vasúti vágányaival azt az óriási távolságot, ami az Atlanti és a Csendes-Oceán között elterül és át tudta vezetni vonatjait a Vad Nyugat prairie-in, Utah és Nevada szikes pusztaságain és a Kordillérák bástyáján, akkor a francia géniusznak sem szabad meghátrálnia a földrajzilag jóval kisebb távolság és a technikailag bizonyára szintén nem legyőzhetetlen akadályok előtt. Hiszen a francia mérnökök híresek a vasútépítő ügyességükről; csak magában Algériában elegendő megnézni a műveiket, hogy milyen zsenialitással vezették át a vasúti pályát az Atlasz hegláncának legnehezebb részein; bizonyára meg fognak birkózni azzal a föladdal is, hogy a hammadák kősvatagjai és az

ergek homoktorlaszai között átvigyék az acélsínpart. Így mondták a hívők és lelkesedők. A kételkedők és hitetlenek pedig gúnyosan kiáltottak föl, hogy minden vasútépítési technika ott szép és ott értékesíthető, ahol van mire építeni, de ki tud építeni a mozgó homokon? Ahogyan házat nem lehet építeni rajta, épp oly kevésbé lehet vasutat; a folytonosan újra formálódó dűnaterület még rendes utat sem tűr meg magán, nemhogy vasuti pályát. Mivel akarják lekötni és megrögzíteni a világnak ezt a legrosszabb talaját, amely semmiféle alépítménynek nem jó és amelynek egyetlen útja, ha annak lehet nevezni, a homokviharok után el-eltűnő, majd megint felbukkanó karavancsapás? Meg azután, ha valahogyan meg is tudnák kötni a homokot annyira, hogy a pályát le lehetne fektetni reá, bizonyos az, hogy menne is azon a vonat? Hiszen a legelső számum betemetné az emberi kéz munkáját és megcsúfolna minden technikát; úgy kellene az odahordott homokhegyek alól kiásni a vonalat és vonatot, mint a Szent-Bernáthegy hófúvásából a betemetett utazókat!

Azután rendre felsorakoztatta a többi érveit az egyik párt is, a másik is. Amikor a költségekről volt szó, a Transsaharien lelkes hivei elmondották, hogy talán az amerikai praerieket kivéve, sehol a világon nincs olyan olcsó vasútépítés, mint a sivatagban: a terület készen áll, vételre, kisajátításra nincs szükség, arra megy a vasút, amerre akar. Költséges bevágások, viaduktok, alagutak nem kellene, miután a talaj jórésze sík; még az alépítmények javarészét is meg lehet takarítani, mert ahol a talaj szilárd, a reg-eken, a hammadákon, ott minden töltés nélkül egyszerűen a természetadta alapra lehet fektetni a talpfákat, nem kell víztől félni, ami kimossa azokat. Hajlandók voltak a vasút pártolói akár arra is, hogy egy kis lelkiismeretlenséget tanuljanak az amerikaiaktól csak azért, hogy olcsóbbá és tetszetősebbé tegyék a vasút tervét. Különbön is — mondták azután a nemzeti sovinizmusra appelláló büszkeséggel — akármennyibe kerülne is a vasút, ha a mozgó homoknak területein való átvezetése, a több száz kilométeren át való védőfal vagy sövény megépítése nagy összegekbe kerülne is, talán ezzel a lehetetlenség elé van állítva a francia vállalkozás? Lám, a jenkik odaát a Csendes-tenger partján, a Rocky Mountains és a Kordillérák éles gerincein sok mértföld hosszú, drága faalagutakat építettek, hogy megvédjék

vasuti pályájukat az elhavazás ellen; ne tudná ugyanezt megtenni Franciaország, amelynek egész Európa az adófizetője és amely csupán értékpapírok szelvényeiből évenként súlyos milliárdokat hoz haza a többi nemzetektől? A vállalkozás pedig megéri a pénzt — mondották a vasút pártolói — megérdemli, hogy a tőke foglalkozzék vele, mert hiszen a Transzaharien, amellet, hogy stratégiailag elsőrangú fontosságú és hogy nagyszerű dicsőséget hoz a francia

Erodált sziklahegy a vasút mentén duveyrier-beni-ounifi szakaszon.

névnek, pénzügyileg is jó vállalkozás lesz: fölöslegessé teszi a hosszadalmas tengeri utat és közvetlen, biztos és gyors szárazföldi összeköttetést teremt Franciaország és annak középafrikai gyarmatai közt.

— A trópusok hat nap távolságra Páristól — kiált föl a Transzaharien egyik legékesebb szavú szószólója, Paul Leroy-Beaulieu — hat és fél napra Londontól és Brüsszeltől, hét napra Berlintől: a gazdag trópusi vidékeknek és a nagy gyarmatosító nemzetek fővárosainak ilyen összeköttetését nem lehet a földnek egyetlen más pontján sem megcsinálni, csak ezen az egyen, a Szaharán át!

A vasút ellenzői, a gúnyolódók és a szkeptikusok a lelkesedésnek ezen kitöréseire természetesen szellemes francia gúnyolódással vagy epés kétségeskedéssel feleltek.

— Föltéve, hogy azt a vasutat egyáltalában meg lehet építeni és drága pénzen messziről odahordott vízzel és szénnel üzemben tartani, vajjon mit fog az szállítani? — kérdezték. Személyforgalmat is fog lebonyolítani? Vajjon a tuareg banditák el fogják hagyni gyorstevéiket, hogy ezentúl mint a francia államvasutak harmadik osztályú utasai induljanak razziáikra? Vagy a teherforgalom fogja magát kifizetni? De miből állna ez a forgalom? Ugyebár azon árúkból, amelyeket eddig a karavánok szállítottak. Amde ezeknek legjövödelmezőbb üzlete egészen egynehány évvel ezelőttig a rabszolgakereskedés volt Marokkóba meg Tripoliba. Tehát a francia állam újra fel fogja ezt a mesterséget támasztani és hivatalosan fog foglalkozni rabszolgaszállítással? Egyszóval, a vasút ellenzői egyáltalában tagadták, hogy ez a nagy terület alkalmas volna arra, hogy azon valami jelentékenyebb emberi művet lehetséges volna és érdemes volna létesíteni.

Kinek van hát igaza? Vagy konkrétbben téve fel a kérdést: Mi a Szahara tulajdonképen? Elveszett terület-e az emberiségre nézve, ahogyan a közfelfogás tartja, vagy pedig eddig kevésbé ismert, illetve félreismert óriási terület, amely a gazdaságnak eddig ki nem aknázott ásványi kincseit és fel nem használt jó közlekedési utakat rejteget azok számára, akik elég merészek a kiaknázásának nekivágni?

Azt hiszem, hogy a helyes meghatározást először is egy negatív definícióval kell kezdeni: A Szahara *nem* az, aminek általában tartják.

Nem az az óriási sík terület, amelynek képe a közfelfogásba átment a maga mozgó homoktengerével, egyik szélétől a másikig egymásra következő dűnáival, karavánpusztító számumjaival, szórványos oázisaival, feketefátyolos tuareg rablóival és a leölt tevék gyomrában vizet kutató, szomjan haló vándoraival. Az igaz, hogy mindezek előfordulnak a nagy sivatagban, de még távolról sem alkalmasak arra, hogy az egész, óriási területnek hű képét adják. Annyira nem, mint ahogy az egész Magyarországot nem lehet a Hortobágy mintájára valami óriási kirgiz steppének elképzelni, ahol

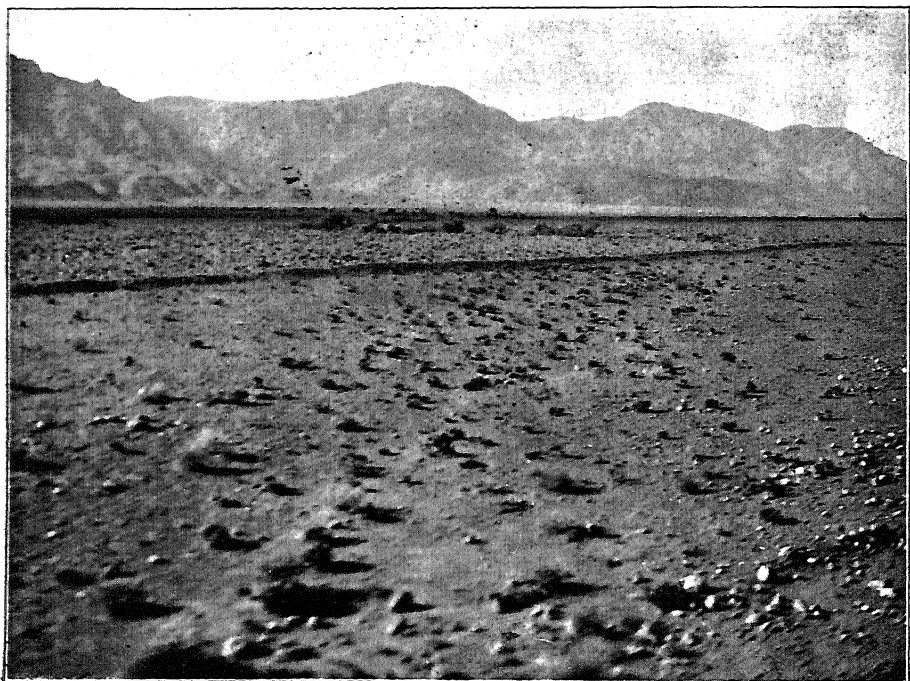
a külföldön rólunk elterjedt hihetetlenül téves fogalmak szerint az emberek egyebet sem tesznek, minthogy «in der wildromantischen Puszta» kergetőznek, *Paprikasch*-t főznek, a nemzetiszínű pántlikás fokosaikat rázzák, jó *Tokajer*-t isznak és cigánymuzsika mellett csárdást roznak a Kárpátoktól az Ádriáig. Mi jól tudjuk, hogy ilyesmi, ehhez hasonló megtörténik egy szüreti mulatságon, hogy ezek kiragadott (és részben elferdített) képei a magyar népeletnek, de nem adják találó jellemzését az egész ország természeti és gazdasági életének. Azt is jól tudjuk, hogy Magyarország nem Belgium az ő nagyszerű iparával és sűrű vasúti hálózatával, nem is Németország annak a kifejlett városi életével és intenzív kulturájával, de az a furcsa valami sem, aminek epés németek az ő «In der ungarischen Puszta» vagy lelkesülő franciák «Au pays des Tzigans»-féle könyveikben leírják. Az igazság az, hogy ebben a nagy Duna-Tiszamenti sík országban mégsem minden «puszta»; hogy itt nemcsak csikósok és gulyások laknak, hanem megvannak a szép nagy városaink a maguk városi népével és hogy az emberek nemcsak jó bort isznak és csárdást táncolnak ebben az országban, hanem sok egyébvel is foglalkoznak, még könyvet is írnak — mint a mellékelt ábra mutatja.

Valahogyan így van a dolog a Szaharával is. Az igaz, hogy itt nem olyan nagy a lényeges különbség ennek a nagy területnek a hire és a tényleges állapot között, mert végső eredményében pusztaság az, akár ergnek, akár hammadának vagy serirnek nevezzék, de mégsem a sivatagnak az a rettenetes, a homokviharaival minden életet legyilkoló és a rendszeres közlekedést olyanmilyra megnehezítő formája, a mozgó homok az, ami a Szaharának a legnagyobb részét alkotja. Ellenkezőleg, azt lehet mondani, hogy a Szaharának aránylag kis részét, mintegy egykilenced részét borítják a dűnák. Ezek a területek azok, amelyek a térképeken Erg vagy a többes számban Areg névvel vannak jelölve; tuareg nyelven Igidi a nevük. A mi ezeken a dűnaterületeken kívül a Szaharának legnagyobb részét képezi, az vagy a «reg», a homoktorlaszok nélküli, teljesen sík homokpuszta, ez a síkságnak a sivatagi formája, vagy pedig a köves pusztaság, a hamma, amit a fensík sivatagi formájának lehet tekinteni. A hammadák köves, sziklás térségein kívül,

amelyek a sivatag legnagyobb részét alkotják, vannak a Szahara belsejében, a Hoggarban és Tibestiben valóságos nagy hegységek is, amelyek szintén teljesen sivatagi jellegűek, de ezekről, sőt még a hammadákról is aránylag kevesen tudnak; a nagyközönség képzeletében rendszeren a legjellemzőbbnek, a mozgó homoknak képe támad fel, mikor a Szaharára gondol.

Mik hát ezek a dűnák és mi az eredetük?

Ez a geografusokat is élénken foglalkoztató fogas kérdés az, amely végre elvezet mindenkit ahhoz az első kérdéshez, hogy hogyan keletkezett és *miért ilyen* Földünknek ez a legnagyobb sivataga? Ha erre a kérdésre jól meg tud felelni a ma már nem a másodkézből vett információk és a feltevések félhomályosságában tapogatózó, hanem az ismeretlenségből immár kikerült sivatagban is pozitív adatokkal dolgozó földrajz, akkor egyúttal meg tud felelni arra a másikra is: van-e remény arra, hogy az ember, az ő anyagi boldogulásra való törekvéseiben ezt az örök akadályát képező nagy területet legalább valami módon beállíthatja az előhaladásának programjába?

Hammada. (Köves pusztaság.)

Nem is olyan régen, mikor a Szaharát még nagyon kevésbé ismerték Európában, nagyon egyszerű feleletet tudtak adni mind a két kérdésre. A homok járt elől mindenkinek a feltevéseiben és azt mondták: Lehetetlen, hogy ez más legyen, mint szárazra került tengerfenék. A Szahara — mondták ezen időnek a geologusai is — egészen a Föld legujabb korszakaiig tengerfenék volt; még a diluvium korszakában is egyetlen nagy beltenger terült el a mai sivatag helyén, amely délre lenyúlt a már Szudánhoz közel eső Ahaggar hegyeiig, északon pedig az Atlasz csúcsai mint szigetek állottak ki belőle. Azután emelkedett a talaj és szárazra került a tengerfenék, de a mai napig mutatja tengeri eredetének képét. Megerősítette ezt a felfogást három, a hatvanas években jónevű geologusnak déli Algériába, a sottok vidékére rendezett expedíciója, ahol több helyen tengeri kagylóknak, köztük a *Cardium edulena*nak maradványait találták és ezen leletekből teljesen bebizonyítottak vették, hogy a Szaharát még a geologiai negyedkorban is tenger borította. Ugyancsak lelkes hívői voltak ennek az elméletnek azok között is, akik Roudaire őrnagy táborához tartoztak és készen állott mindjárt a gyakorlati következtetés is, amiről az előbbieken volt szó: víz alá kell meríteni a tuniszi és dél-algériai sottok medencéit, így a Szahara, legalább részben, tenger lesz megint és ezen beltenger útján össze lesz kötve a világforgalom nagy útjaival.

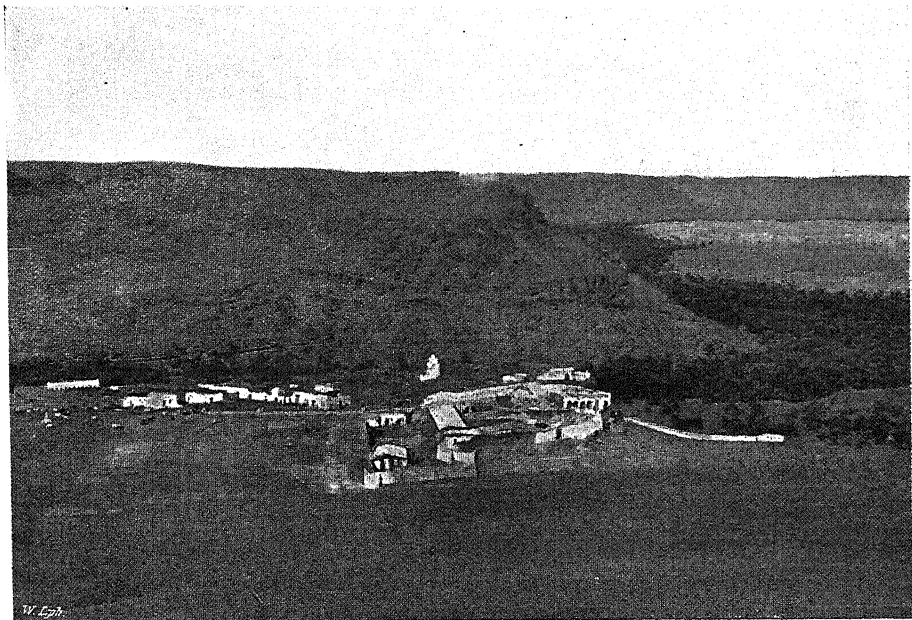
Ezen a teóriákon és a reájuk épült terveken ma már mind túl vagyunk. Szépek, csillogók voltak, de az erősebb kritika megvilágításánál szétfoszlottak. Roudaire számításairól kiderült, hogy magasságmérései nem voltak biztosak és ha terve egyáltalában keresztülvihető, annak megvalósítása esetén aránylag csak kis terület került volna víz alá, aminek vízi útul való megszerzése nem állt volna arányban a reáfordított költségekkel. A Szahara tengerfenék jellegének megállapítása sem állta ki az ősiség próbáját; az kétségen kívül elfogadható, hogy a földkéreg mozgalmas korszakaiban, a Devonban, a Krétában és a harmadkorszakban egyideig tenger borította ezt a területet is, de a mostani formája nem onnan való. Az állítólagos diluviális Szahara-tenger legfeljebb a Földközi-tengernek a mai Syrtis öblök tájékán történt nagyobb fokú kiöblösödésére szorítható össze, ellenben magának az igazi Szaharának óriási terü-

lete a krétakorszak vége óta nem ment jelentékeny emelkedésen vagy süllyedésen keresztül, hanem mint szárazföld függött össze az afrikai földségnek magvát képező közép-afrikai őshegységekkel. Ezen az egész területen nemcsak a negyedkori, de még a harmadkori tengeri képződmények is hiányzanak; nivója pedig sokkal magasabb, mint a körülvevő tengereké.

De mi volt hát a Szahara, ha nem tengerfenék és honnan van az a *faciès*-e, amely a régebbi történetíróit arra indította, hogy odasorozzák?

A felelet az, hogy mélyen be kell menni ebbe a csodálatos formációjú sivatagba és jól megnézni ott, ahol már teljesen sivatagi jellegű és ott is, ahol még a dél-algériai füves steppékkal érintkezik és akkor megláthatja az ember, hogy hogyan képződött ki a sivatagi jelleg lefolyt hosszú évezredekken keresztül és hogyan képződik még ma is.

A Szahara, vagy legalább annak nagyobb része valamikor rengeteg nagy füves térség, steppeszerű terület lehetett, hasonlatos a mai Szudánnak északi részéhez. Megvolt neki a nagy steppéket jellemző flórája és ennek megfelelően az állatvilága is. Bizonyosságai ennek a ma is meglévő, a sivatagban elszórt füves területeken kívül azok a sziklákba vésett rajzok, amelyek a mai sivatag őslakóitól maradtak reánk és amelyek jól kivehetően ábrázolják a vadászjeleket olyan állatokkal és olyan helyeken, amely állatok ma már nincsenek meg és legkevésbé azokon a helyeken, amelyeken rájuk valamikor vadásztak. Nem is említve újra a tiuti és figuig-i oázisok mellett található sziklarajzokat, mélyen lenn délen, a tuaregek földjén meg lehet találni a prehisztorikus művészekről eredő primitív rajzokat, amelyek a *Bubalus antiquus*-t, továbbá az elefántot és a reájuk vadászó embereket ábrázolják. Hogy mivel vadászták ezeket az állatokat, azért sem kell messzire menni: a sziklai rajzok szerint nyíllal és dárdával, csakhogy ezek a nyilak és dárdák még nem voltak vasvégűek. Kőfegyverek voltak azok, a történelemelőtti embernek gyarló hadakozó és vadászó szerszámai és aki sokáig járja a sivatagnak az útjait, az ma is igen szép gyűjteményt állíthat magának össze ezekből az ősrégi kőfegyverekből. Ilyen szép gyűjteménye volt annak az öreg misszionáriusnak, akivel Karthágóban, a

A taghiti tábor és az oázis.

fehér atyák kolostorában akadtunk össze; tizenhét évig volt lenn Ouarglában és három szekrényre való silex-et, kidolgozott kovakő-fegyvert hozott haza, amit részint maga gyűjtött a pusztában való vándorlásaiban, részint az araboktól szedett össze. Volt abban a gyűjteményben mindenféle eszköz és fegyver: nyílhegy, lándzsavég, kés, nyilvánvaló bizonyítékául annak, hogy ahol még évezredek mulva is ennyi vadászati eszköznek a maradványait lehet találni, ott a mai sivatag helyén valamikor jó vadászterületnek kellett lennie.

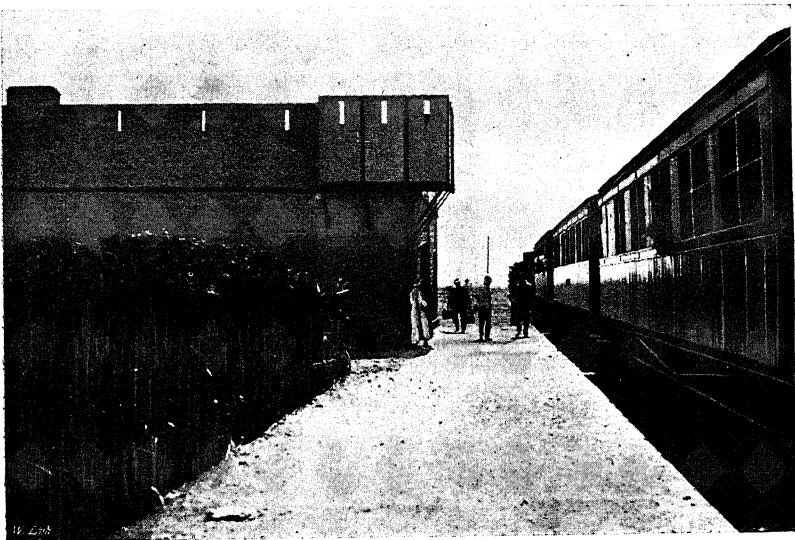
Amik a Szaharát a mai jellegébe lassankint átformálták, azok nem geológiai, hanem meteorológiai tényezők voltak. Az ergek finom homokja nem valamely letakarodott tengernek a maradványa, hanem a szelek szárnyán járó finom omladéka azoknak az összefüggő nagyobb tömegeknek, amelyeket ez az itteni, folytonosan és fáradhatatlanul pusztító klíma a maga égető, sziklákat megrepesztő és köveket elmállasztó napsugarával és az omladékokat egyre csiszoló és széjjelhordó pusztai viharaival ilyen apróra szétszedett. A víznek aránylag kevés szerepe van ennek a sivatagi képnek a létre-

hozásában: a Szahara «benne van a magas légnyomások zónájában»* és az esője kevés; nem mind ugyanazok a légköri tényezők kezdik ki pl. az Ahaggar hegységnek vagy a Szaharai Atlasznak gerinceit és teszik azoknak sziklafalait rovátkosokká, mint amelyek, hogy közélről hozzuk a példát, a déltiroli Dolomitokat szétszaggatták, de azért az eredmény épen olyan hatalmas, ha nem impozánsabb. Hogy milyen félelmetes erővel és milyen fáradhatatlanul dolgoznak az erózió tényezői, ez esetben a napsugárnak és a szélnek az ereje az összefüggő tömegeknek a szétszedésén, azt akkor tapasztalhatja az ember, ha forró, verőfényes napon valamely sziklás vidéken, a hammadák kövei között jár, azután más alkalommal az éjszaka éri ugyanott. Nappal a kövek, rossz melegvezetők lévén, lassan, de a folytonosan fokozódó hővel átmelegszenek; a délutáni órákban elérik áthevülésüknek tetőfokát és szinte izzanak, sugároznak a hőtől, éjjel azután kisugározzák ezt a hőséget. A hammada, a köves pusztaság, éjjel olyanforma meleg, mint a lassan hülő sütőkemence; az éjszakának egymásra következő óráiban fokonkint veszíti el azt a temérdek hőegységet, amit napközben fölvelt. De amint a legjobb kemence sem bírja örökké a napról-napra, megszakítás nélkül váltokozó fölmelegedést és lehülést, hanem megrepedezik bele, hasonlóképen belepusztulnak a sivatagi sziklák is. Valósággal elpusztulnak; az erodált, szaggatott sziklahátak és a szétpattogzott, darabokba hullott kövek épen olyan holttestekként hevernek a sivatag útjai mentén, mint egy-egy nagy fehérítő tevecsontváz meg a széjjel-hullott, elhurcolt apróbb csontok. Csakhogy azok nem élő szervezetek romjai, hanem a hegyekéi.

De nemcsak a rettenetes hőség omlasztja egyre ezeket az egykor hatalmasoknak alkotott testeket. Van nekik egy másik ellenségük is, ami legalább is olyan nagy erővel bomlasztja a kőzeteket és teszi egyre jobban sivatagos jellegűvé az eredetileg növényzettel borított területet, mint az égető napsugár és ez maga a homok. Ugyanazok a finom kis szemecskék, amelyek valamikor részeit képezték a szaharai nagy masszívumoknak, a hegyeknek és fensíkoknak, — évszázazredek hosszú munkájával letördelve, lemállasztva

* Dr. Cholnoky Jenő meghatározása.

azokról és a levegőbe szétröpítve, most a leghevesebb ostromlói eredetük helyeinek, a szikláknak és a még el nem temetett, füves térségeknek. Ez így leírva, szintelen ahhoz, hogy az olvasóval a szálló homoknak a szinte hihetetlenül nagy erodáló képességét elképzeltetni tudja, de ha az ember a dűnák szélére épült kis katonavárosok végén féléjszakákon keresztül végighallgatta azt az egyetlen hangot, ami ott a halálcsendes éjszakában hallatszik: a vándorló homoknak a zizegését, a szakadatlanul, élesen hallatszó fűrészelő hangját, azután a napvilágnál megnézte azt a barázdáló,

Megerősített vasuti állomás a lövőrészekkel.

rovátkoló munkát, amit az éles homokszemek a köveken végeztek, akkor meggyőződik arról, hogy a szálló homokszemek okozta folytonos súrolás ezen a helyen egyik legjelentékenyebb tényezője a kőzetek lekoptatásának. Már pedig, amint kopnak a kőzetek, aszerint gyarapodik a homok is, egy-egy vihar újabb tömegeket dob föl a levegőbe és ezek előrehaladva, tért foglalva, iparkodnak olyan területeket is sivatagi jellegűekké tenni, amelyeken addig növényzet volt. Magában a sivatagban vándorolva még feltűnőbb a homok romboló munkájának nagy ereje; a magas dűnák gerinczén éjszánkánt olyan éles, fűrészelő hangokat hallatnak a kavargó homokszemek, mint a szélben hajladozó kalásztenger; a homokhegyek

között még megmaradt egy-egy sötét sziklatömeg pedig olyan összevissza tépázott, erodált roncs, mint az, amit az el-morraí kúthoz mentünkben láttunk.

Az évezredekén keresztül változatlanul hulló napsugár és a miriádnyi szálló homokszemecske a legfáradhatatlanabb munkása a sivatag előrenyomulásának. Mint millió apró véső, úgy dolgoznak ezek a repülő atomok a sivatag arcának kialakításán; a munkájuk meglátszik odafönn északon, a lybiai sivatag szélén a Cheops piramisának lecsiszolt kövein, a nagy Szfinksz összebarázdált, letördelt ábrázatján, és ugyanők azok a láthatatlan erők, amelyek ideleinn, a Szaharában hosszú, mély rovátkákat húznak a szél irányába eső sziklafalakba. Jól lehet ezeken látni, hogy milyen irányból szokott állandóan a szél jönni; arról az oldalról csipkézettebbek és lekoptatottabbak a sziklák; amint a köveket szétpattogató hőség ereje kikezdi a legkeményebb kőzeteket is, a folyton súroló homok folytatja és bevégzi a munkát. Idővel szétmorzsolja a sziklát is apró kvarcsemekké és az egykor kemény kőből lassankint ugyanolyan finom, szitáló tömeg lesz, mint az volt, ami azt szétmorzsolta. A győzedelmes homok azután tovább megy a maga útján; kiszáradt folyómedreket, vádikat tölt be, vizenyős területeket, nagy sós mocsarakat, a shebkákat teríti be sárga lepelével és veszedelmes, süppedő ingoványt csinál azokból, — végre ráveti magát a szegényes sivatagi élet helyeire, a steppékre és fojtogató ölelésével lassankint betemeti azokat. Mindenütt, ahol a sivatag a füves térségekkel érintkezik, jól lehet látni ezt a küzdelmet; a homok mindenütt előre akar nyomulni, a kemény, szívós pusztai fű bokrai pedig a kétségbeesés erejével állanak ellen. Egy-egy csomó már egészen különszakadva áll a többitől és magára hagyatva küzd a körülfolyó homokkal; úgy áll ott az ellenséges tömeg közepette, mint Cambronne generális híres carré-ja a waterloo-i ütközet végén: mikor már minden el van veszve körülötte, a lefogyott csoport még mindig rendületlenül szegzi szuronyait az őt körülfogó áradatnak. — A küzdelem vége, sajnos, többnyire az, hogy a homok nyomul előre; így történt az számlálatlan évezredek óta és így lettek az eredetileg steppék gyanánt létezett óriási területek lassankint sivataggá és csekély vigasztalás az, hogy hasonló körülmények

között ugyanez lett volna a sorsuk másutt is. Elisée Reclus mondja, hogy hasonló, magas légnyomás és ilyen állandó napverés mellett a Vosges-ek hegylánca is régen széthullott volna köves pusztaságokká, hammadákká. Mi pedig hozzá tehetjük: és Normandia szép zöld legelőiből is olyan sivatag vált volna, mint ez itten.

Nos ezt, az emberiség számára az évezredek folyamán elveszett nagy területet akarja a huszadik század embere ismét visszahódítani úgy, hogy az gazdaságilag valami módon értékesíthető legyen. Attól már elkésett az ember, hogy a sivatagot ismét visszaformálja azzá, ami az, vagy legalább annak nagyobb része azelőtt volt. A klimatikus és meteorologiai tényezők a geologiai negyedkor eleje óta, amikor a Szaharának mostani elsivatagosodása elkezdődhetett, annyira állandósultak ezen a helyen, hogy arra józanul gondolni sem lehet, hogy akár artézi kutak ezreinek fúrásával, akár a terület egy részének víz alá merítésével ezt a kihalt nagy sárga foltot zöldelő oázisok sorozatává vagy nagy füves területekké tudná az ember megint átalakítani. Ami dicséretes erőfeszítés ebben az irányban történik, az nem új oázisok létesítésére, hanem a régiek megtartására való, hogy a sivatagon át most folyó közlekedés és kereskedelem legalább ezeket a mostani támpontjait és pihenőállomásait ne veszítse el. Az is meglehetősen vitás kérdés, hogy mennyit ér maga a szorosan vett Szahara, hogy mennyi ennek az óriási területnek a belértéke: hogy vajjon magáért ezért érdemes volna-e Franciaországnak az idegen legionáriusok csontjain kívül egyéb áldozatot odadobni a szomjanhalásnak, a napszúrásnak, a tuaregek fegyvereinek és az örökké embervérre szomjas homok egyéb, borzalmas halálformáinak? Vannak dicsőítői, valóságos himnuszírói a Szaharának, mint pl. Paul Leroy-Beaulieu, a francia akadémia tagja, aki könyvében* hosszasan írja le a Szahara nagy gazdasági kincseit, kezdve az igazán értékes, datolyatermő oázisoktól és a messze földön híres taudéni-i sóbányáktól le az összes kis vegetációkig és a tuaregek legeltető helyeiig, amelyeket a különböző expedíciók, a Flatters-féle misszió, a Foureau-Lamy-féle misszió és a többiek, utinaplóikban megemlíte-

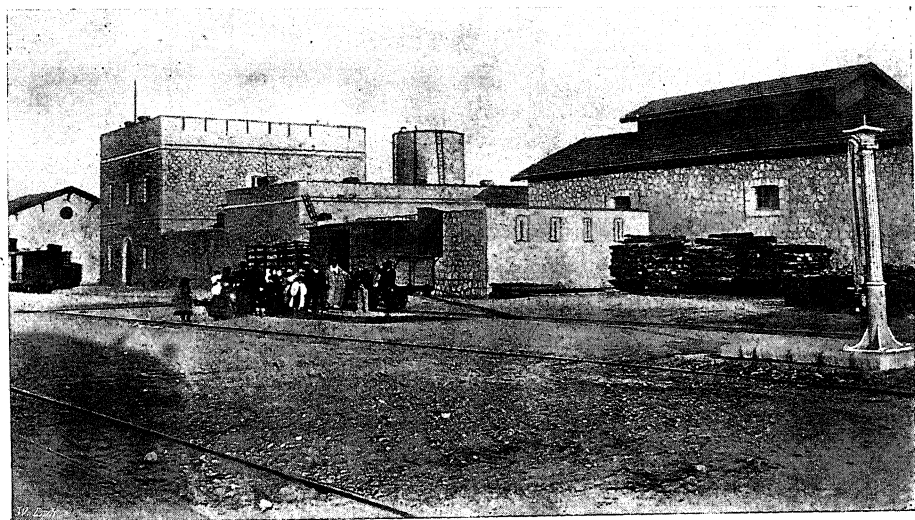
* Paul Leroy-Beaulieu : Le Sahara, le Soudan et les chemins de fer transsahariens.

nek. Mindenhol rámutat a föld felszínén lévő, ugyan szegényes, de annak nyomán a föld belsejében sejtett annál gazdagabb ásványi kincsekre; a sivatag növényzetének feldicséresében pedig annyira megy, hogy még a faleslez-t, (*Hyosciamus faleslez*) sem hagyja ki, pedig az mérges növény. És ismét vannak mások, akik Lord Salisbury egykori mondása nyomán ma is gúnyolódva emlegetik ezeket a «könnyű, nagyon könnyű» földeket és szkeptikus vállvonogatással felelnek, ha bármiről van szó, ami a Szahara gazdasági értékesítésével áll kapcsolatban.

A valóság pedig és a helyes út, mint az ilyen sokat vitatott dolgokban a legtöbb esetben, itt is a két ellentétes felfogás között lesz. Ez a helyes felfogás pedig, amelyet Franciaország ezen nagy birtokának úgy barátai, mint ellenesei az események hatása alatt lassankint egyformán kénytelenek elfogadni, az, hogy a Szahara sem nem paradicsom, de túlnyomóan legnagyobb részében nem is produktív terület, amelynek a belső, nagyon csekély értékéért kár volna a számlálatlan milliókat beleölni. Távrolról sem ér annyit, mint például Szibéria, amelynek csupán a belső értékéért, az óriási lapályain produkálható termés jobb felhasználásáért érdemes volt az oroszoknak a szibériai vasutat megépíteni. A Szahara oázisainak összes datolyái és kecskebőrei nem érdemelnék meg, hogy a tisztelőkre drága vasúti pályákon robogó acéltengelyes kocsikat járasson a terület új gazdája; annak a szegényes gazdagságnak, amit itt a terület maga produkál, a továbbszállítására nagyon elegendő lenne az eddigi szállítási mód, a karavánok. — Ellenben van egy kettős, igen nagy értéke ennek a messze elterülő sivatagi világnak: az egyik az, hogy aki ezen a kezét rajta tartja — és pedig kell, hogy jó erős kezét tartson rajta — annak biztonságban vannak a szép algériai és északi szudáni gyarmatai és nem kell mindenuntalan féltenie azokat, mint annakelőtte, a sivatagi rabló törzseknek a betöréseitől. *Quant aux nomades* — mondotta a Szaharának egyik politikusa — *on ne les tient pas par des forts: on les tient par leur ventre*. A rabló törzseket nem annyira a sivatagba beleépített katonai állomásokkal lehet féken tartani, — azok drágák és nem felelnek meg mindig a célnak; de ha az európai hatalom elfoglalja vagy a sivatagi szolgálatra berendezett gyorsjárású csapataival, a

méharistákkal erős ellenőrzés alatt tartja az oázisokat, ahonnan a sivatag kalózái az élelmiszereiket szokták beszerezni, akkor a rabló törzsek számára elvész a kalandozásaikhoz okvetlenül szükséges operációs bázis és kénytelenek a hagyományos rablóéletet abbahagyva, lassankint a települő, békés életmódra áttérni. Ez az egyik értelme a sivatag kikutatásának és birtokba vételének.

A második lépés pedig még tovább megy és egészen eléri a célt, amelyet ezzel a nagy, terméketlen területtel egyáltalában el lehet érni: birtokba veszi a sivatagot azért a nagy értékéért, amelyet

A Transsaharien ezidőszerinti végső állomása: a colomb-béchari pályaudvar.

mint legrövidebb szárazföldi út jelent az anyaország és gazdag középfrikai gyarmatai között. Az a jelszó, hogy: a trópusok hat napi járásra Páristól! nem agyrém s nem is üres jelszó, hanem nagyon is életrevaló és megvalósítható, a magas politikába, úgy a gazdasági mint a hadi politikába nagyszerűen beleillő terv, amelynek egynegyedrésze máris meg van valósítva. Ahogyan az Atlanti és a Csendes-Oceán partjai Észak-Amerika testén keresztül, a Pacific vasút segítségével ma már csak négy, sőt három és fél napi útra vannak egymástól, vagy ahogyan Szent-Pétervárról az utas ma kilenc és fél nap alatt a szibériai vasút végső állomásán, Vladivosztkban lehet, úgy egy hét alatt fönn teremhet majd a Niger partjáról az

utas, az árú és — ami nem az utolsó gondolat ennek a vasútnak a megépítésénél — háború esetén a feketeszínű *katona* a Szajna partján. Mindenesetre jelentékeny nehézségekkel kell megküzdeniök a vasútépítő mérnököknek ennél a vasútnál, különösen annak a középső szakasza megépítésénél, de hát a jenkik számára sem volt gyerekjáték a vasútjukat a Kordillérákon keresztülvinni és a francia mérnök nem ügyetlenebb amerikai kollégájánál, a francia pénz pedig győzi a vállalkozást. A francia génusz, a szónak eredeti értelmében vett *genie* hatalmas akadályokat győzött le már az eddig kész egynegyedrésznek a megépítésénél is; a fő küzdelmei ott lesznek, ahol mintegy ötszáz kilométernyi szakaszon, a legnagyobb dűnák birodalmában a mozgó homok okozta nehézségekkel kell megküzdnie és azt hatalmas védőfalakkal megkötnie vagy távol-tartani a pályatesttől.

Amikor ezt a nehézséget is sikerült legyőzni és a végig kész *Transsabarien*-en keresztül az első fellobogózott mozdony berobog a «sivatag királynőjé»-nek, Timbuktunak falai közé és egybe lesz kötve a Földközi-tenger partja a Nigerrével: azon a napon végső strófájához ért ez a temérdek verejtékkal és vérrel megírott hősköltemény, a sivatag meghódításának éposza. A szegény Flatters szelleme és a többieké nyugodtan fog pihenni, mert Franciaország egy örökzöld levéllel többet fűzött hozzá ahhoz a koszorúhoz, amelynek szalagfelirata a versailles-i kastély főkapuja fölött hívja ki a folytatást:

«à toutes les gloires de la France.»

A FEKETE HADSEREG.

KÖVETKEZŐ lapok mind hivatalos jelentésekből vannak véve, olyan küzdelmek történetéből, amelyeket a franciák az ő hires és méltán hires szenegáli hadseregükkel küzdöttek át különböző szudáni birtokaik megvédésében:

Quessébougou a már 1890-ben francia védnökség alatt álló bambara négerek területének a határán feküdt és hires rablófészek volt. Ahmadu szultán katonái, a szófák egy harcias főnökük vezérlate alatt ebből a jól megerősített helyből jártak át a francia protektorátus alatt lévő területekre rabolni, úgy hogy a védő hatalomnak végre is közbe kellett lépnie és az örökösen fenyegető elleniséget saját területén megtámadnia.

Április 15-ikén reggel nyolc órakor érkezett meg a falakkal jól körülvelt város alá az expedíciós sereg, amely két század szenegáli tirailleurból és egy szakasz lovasból állott. Összesen 292 ember, akik közül huszonhét tiszt és altiszt volt európai. A kis seregnek volt két ágyúja is a rés lövéséhez.

Velük szemben terült el a megerősített város; a földből vert vastag falak sok kilométernyi kerülettel vették azt körül és a párkányok védelmezőkkel voltak megrakva, akik nagyon harcias kedvben, a harci dob folytonos pergése mellett várták a rohamot.

Ezt természetesen előbb elő kellett készíteni. A francia parancsnok, Archinard őrnagy vagy félkilométernyire a falaktól, védett helyen állította fel az embereit, azután próbálövéseket tétetett a két ágyúval, amíg eltalálta, hogy hol lehet a falon a legnagyobb valószínű-

séggel jó rést löni. A megérkezés után két órával rendszeres tüzelést kezdtek az ágyúk a kiválasztott pont ellen és délutáni egy órakor a tüzelést vezető hadnagy azt jelenthette a parancsnoknak, hogy az ostromrés nyitva áll.

A parancsnok olyan közel ment a helyhez, amennyire csak józanul lehetett és meggyőződött, hogy az ostromrés megvan ugyan, de a falvédők magatartása annyira fenyegető, hogy még nem volna okos dolog a rohamoszlopokat ennek az egyetlen szűk nyílásnak neki küldeni és meghagyta, hogy további ágyúzással tágítsák a rést. A háromszáz méternyire felállított két ágyú újra működésbe lép, a robbanó lövegek sisteregve vágódnak bele a falba és a nyílás két oldalán nagy darabok szakadnak le; a rés egyre nagyobb lesz. A falak védői messzebb húzódnak vissza és dühös ordítózással kísérik az ágyúk pusztítását, de eszükben sincs feladni a küzdelmet. Az ágyúk ellen tehetetlenek, de alig várják a pillanatot, hogy a kézfegyverre kerüljön a sor, ahol ember ember ellen küzd. A szünetekben folytonosan hallatszik a harci dobnak, a tam-tamnak egyhangú, de gyors, lelkesítő pergése.

Délutáni négy órakor a rés már olyan nagy, hogy el lehet rendelni a rohamot, amire már nagy szükség van, mert a városbelieknek egyáltalában nem imponál az ágyútűz és bár védőfaluk lehullását meg nem akadályozhatják, minden módon kimutatják, hogy nem félnek a fehérektől. Állandóan nagy, fegyveres csoportokban tartózkodnak a rés körül; az ágyútűz alatt iparkodnak a rést hevenyészett barrikádokkal ismét elzárni, sőt leugrálnak a falomládák közé, hogy a szétrobbant lövegek darabjaiból egyet-mást összeszedjenek és azokat a hosszú puskáikból visszalöjjeék a tüzéségre. Még a sötétség beállta előtt meg kell törni ezt a rendkívül makacs ellenállást, máskülönben éjjelre veszedelembe kerülne az egész expedíciós csapat. A parancsnokoló őrnagy kiadta a rendeletet, hogy álljon fel a rohamoszlop és innen kezdve beszéljen a hadi jelentés:

«Az oszlop élén a veterán lövészek helyezkedtek el, középen voltak a segítségül vett irreguláris bambara csapatok, a végén pedig a rendes szenegáli sorkatonaság, amelynek az volt a feladata, hogy a réshez megérkezve, ott megálljon, ezt megszállva tartsa és

együttal megakadályozza a még ki nem próbált segítőcsapatok esetleges hátrálását. A rohamcsapat gyorsított menetben közeledik a réshez; a puska mindenkinek a vállán van és katonáink nem felelnek a lövöldözésre, amely őket a falakról fogadja. Fejük fölött gyors egymásutánban süvitenek el a tüzérség lövegei, hogy fedezzék a rohamot és lehetőleg távol tartsák a védőket a réstől; mikor a csapat ötven méternyire közeledett ahhoz, elhallgatnak az ágyúk, fölharsan a trombita, a dobok a rohamindulót verik, a

Szenegáli tirailleurök kivonulása.

szenegáliak egyetlen nagy kiáltásban törnek ki, az egész csapat futólépésbe megy át és a következő percben benyomul a résen, Levasseur hadnaggyal az élén.

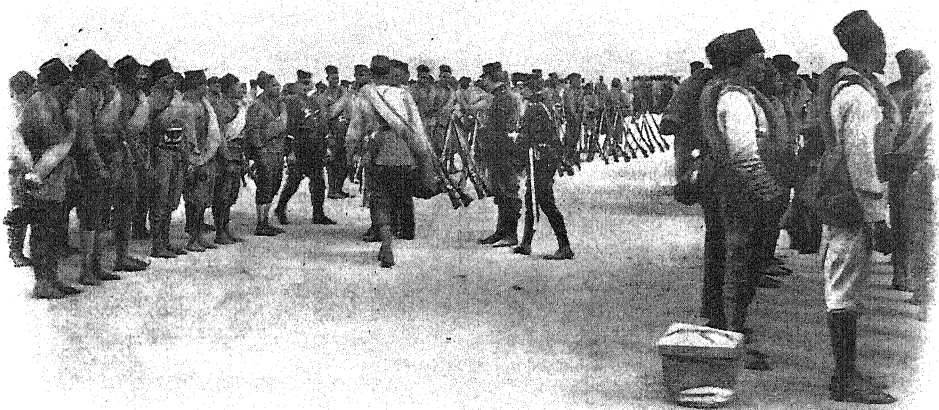
De az előrenyomulás megakad. A falakon belül, a házak belsejéből gyilkos tüzelés fogadja a behatoltakat; a segítőcsapatok meginognak, összetorlódnak a rés körül és nem tudnak beljebb jutni. Az ellenállás egyre elkeseredettebb lesz; Levasseur hadnagy súlyosan megsebesülve, összeesik és négy tirailleurt, akik tisztjükhöz sietnek, hogy azt felemeljék és kivigyék a tűzvonalból, közvetlenül a sebesült mellett lőnek le. Rögtön mások lépnek a helyükbe és ezeknek

sikerül a hadnagyot kivinni a tűzből és átadni a sebesültszállítóknak. De ugyanezen idő alatt már két európai őrmester is elesett és Maugin kapitány, aki a szövetséges csapatokat vezényelte, halálosan megsebesült.

Mindez nem akadályozza a szenegáliakat abban, hogy csapatonként egyre beljebb ne nyomuljanak a városba. Két hadnagy vezetésével harcolnak; ez a két fiatal tiszt, Lucciardi és Salvat, több sebet kapott már, de azért egyre tovább hatolnak a házak tömkelegében és a bátorságnak valóságos csodáit viszik véghez. Gyönyörűen viselkedik Bonnier kapitány is, a vezérkar feje, aki egy csapat szenegálival a házak lapos tetejére kapott fel és a háztetőkön, meg a házakat összekötő széles kertfalakon, a védők feje fölött halad előre a hely főerőssége felé mindaddig, amíg az égő házaknak egy csoportja meg nem állítja. Ott megtalálja a veteránoknak egy csapatját, akik mellől már minden európai tiszt és altiszt elesett; a saját csapatából egy őrmestert ad az élükre, megszállja a helyet, ő maga pedig megsebesülve visszamegy a parancsnokhoz, hogy jelentést tegyen annak a helyzetről.

A jelentés azt mondja, hogy az ellenállás nagyon erős és bár a csapatok már kellőképen befészkeltek magukat a falak közé, a város erődített helyét, az úgynevezett dionfutut nem lesz lehetséges az éjszaka beállta előtt elfoglalni. A parancsnok úgy rendelkezik, hogy az elfoglalt állásokat meg kell tartani; a veteránok őrzik a rést, a sorkatonaság pedig az eddig elfoglalt házak udvarait és tetőit megszállva, egy hosszú védelmi vonalat alkot, amelyet majd az egész éjszakán át tartania kell a várható éjjeli támadás ellen. Az egyik ágyút az erősséggel szemben állítják fel és az az egész éjjelen át szabályos időközönként tüzel az erősségre, hogy annak védőit ne hagyja nyugodtan. De a védelmezők sem hagyják nyugton a megszálló csapatokat; több-kevesebb hevességgel az egész éjszakán át folyik a tüzelés a védelmi vonalon kívül eső házak tetőiről, hajnali fél három órakor pedig az ellenség legválogatottabb csapatai törnek ki hirtelen az erősségből és a mieinkre vetik magukat. A harci dob szinte örjögő dühvel szól mindenfelől és az ellenség rohama ellenállhatatlannak látszik, de a szenegáli katonák halál-megvetéssel küzdenek és fényesen verik vissza a támadást.

Amint az éjszaka elmult, a parancsnok összegyűjtötte a szövetséges csapatokat, szemükre vetette az előző napi lanyha viselkedésüket és hogy azt jóvátegyék, most őket küldte elsőnek rohamra az erődítmény ellen. A bambarák ezúttal jól megállták a helyüket; egymással vetélkedtek a bátorságban és az erősségnek az éjszakai ágyúzástól erősen megrongált falain felkapaszkodva, visszaüzik azoknak védőit a belső udvarokba. Mások baltával esnek neki a főkapunak és az nemsokára beszakad; a védők egyre beljebb szorulnak, de a

Szemle a szenegáli csapatok fölött.

tam-tam még mindig dühösen szól egészen az utolsó pillanatig, amikor egyszerre csak egy nagy lángoszlop emelkedik az égnek, óriási dördülés és fekete füst mindenfelé: az erősség középső tornya a levegőbe repült. Ouessébougou védő seregének a fővezére így kerülte el azt a sorsot, hogy a franciák kezébe jusson. Az ostromnak vége; rendes csapatainknak 99 halottjába és sebesültjébe került a város bevétele, ami az egész létszámnak több mint egyharmadát jelenti».

***

Még véresebb haditény volt a szudáni hadviselések további folyamán Sikasso városának ostroma nyolc év mulva ugyanezen a

napon, 1898. április 15-ikén kezdődve Audéoud alezredes vezérlete alatt, amit az ütközet leírója így beszél el:

A várost kilenc vagy tíz kilométer hosszúságú fal veszi körül, amelynek átlagos magassága öt méter, szélessége pedig az aljánál hét méter. A város belső részében egy második, majdnem ugyanilyen erős fal vesz körül egy egész városnegyedet és ennek közepén emelkedik egy egyedül álló meredek domb hatalmas erősséggel a tetején, amelyhez hasonló talán az egész Szudánban nincsen. Az erősség közepén távolról is ki lehet venni a *dionfutu*-nak, Bamemba király várkastélyának a körvonalait; itt szokott állandóan tartózkodni a franciáknak ez az elkeseredett ellensége.

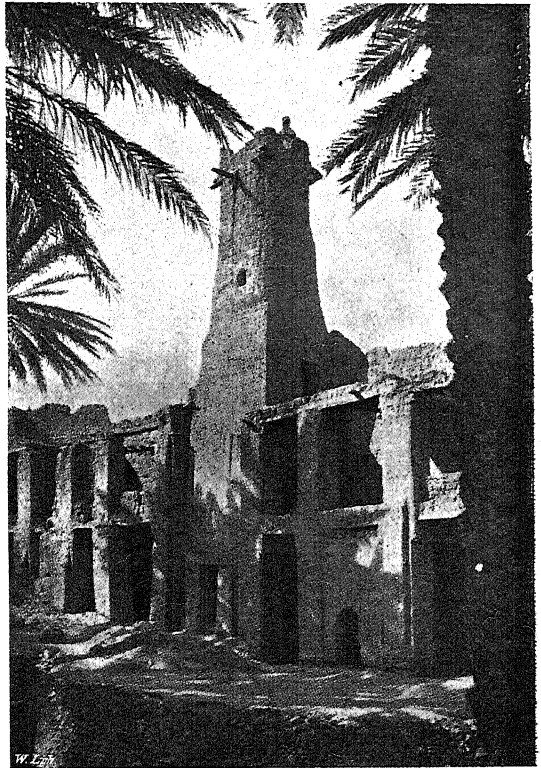
A város lakossága mintegy harmincötezer lélek, a királynak rendes hadserege pedig kétezer lovas és közel tízezer gyalogos, akiket már számos ütközet tett harcedzettekké. Igazán vakmerőség volt a francia parancsnoktól, hogy ezzel a haderővel szemben a maga kétszáz főnyi rendes katonaságával és nyolcszáz emberből álló gyakorlatlan, tüzet sohasem látott segítő seregével föl merte venni a harcot.

Április 16-ikán a parancsnokoló alezredes kitanulmányozta a terepet és másnap elkezdte a hely lövetését. Összesen négy ágyú állott föl hétszázötven méternyire a falaktól és rendszeresen löni kezdte azokat és az erősséget, hogy az ostromhoz alkalmas réseket nyisson rajtuk. A tüzérség munkáját azonban folytonosan fődöznie kellett a gyalogságnak, mert a szultán katonái, a szofák állandóan és a legnagyobb vakmerőséggel támadták a tábort. Ezeknek a bátorsága igazán csodálatra méltó volt; százötven lépésnyi közelségbe jöttek a sortüzeinkhez és gúnyolódva fogadták az ágyúgolyókat, amelyek soraik közé hullottak, hogy megtizedeljék őket. Kitünően ismerték a terepet és az egész idő alatt egy percre sem hagytak nyugodtan bennünket; a fegyvereik is jók voltak, csak a közös operációik hiánya volt az, ami nekünk lehetővé tette, hogy sikeresen ellen tudjunk nekik állni. Szenegáli katonáink remekül viselték magukat ezekben az ütközetekben és egyúttal segítettek begyakorolni a segédcapatokat is, amelyek a két hetes ostrom végén immár tizen-négy ütközet iskoláján mentek keresztül és így teljesen alkalmasak voltak a végső nagy akcióra.

Ez május hó elsején történt meg. A tüzérség három nagy rést lőtt a falakon és az utolsó éjjel még folytonos, az egész éjjelen át tartó tüzeléssel tágitotta azokat. A parancsnok reggel öt órakor fuvatta az általános rohamot és a csapatok három rohamoszlopban nyomultak be a városba. Az utcákon rettenetes küzdelem fejlődött ki, de a szenegáliak úgy verekedtek, mint az ördögök és délután fél háromra mind a három csapat egyesült a már erősen megrongált falú erősség alatt. Ezt még egy külön rohammal kellett elfoglalni, de az már csak percek munkája volt. Bamemba király vitézül küzdve ott esett el az utolsó védelmezők között és pont három órára meg volt törve minden ellenállás. A hely bevétele nekünk hatvanhárom halottunkba és százhetvenhárom sebesültünkbe került, a gyalogság körülbelül kétszázezer töltenyt lőtt el.

***

Igy viselkednek a szenegáli katonák a harcban, amikor nagyobb csapatokban, európai vezetés alatt harcolnak; de jellemük további megismeréséhez nem érdektelen egynehány olyan példát is látni, amikor az európai vezetés hiányzott és saját energiájukra voltak hagyva. Amit ilyenkor tettek, azzal teljesen méltóknak mutatták magukat arra, hogy a legjobb európai katonák mellé soroztassanak. A fekete hadsereg dicsőséges tetteinek megírói elmondják egy szenegáli káplárnak és nyolc főből álló csapatának hősiességét, amely csapat kíséretül volt beosztva a hadi-

Ostrom közben félig lerombolt falak.

kincstárnak egy nagy, készpénzben százezer frankot vivő szállítmánya mellé és amelyet százhusz ellenséges lovas támadott meg. Mindjárt az első lövésekre a kíséretnek három embere esett el, de a szenegáliak nem ijedtek meg a túlnyomó számú ellenségtől: szuronyt szegezve rontottak be a lovasok sorai közé, a lovak alá bújtak és szuronnyal hasították föl azok testét, hogy azután ledöfjék a lehullott lovasokat is; boszorkányos gyorsasággal dolgoztak egyszerre a lőfegyverrel, a szuronnyal és a puska tusával. A küzdelem vége az lett, hogy az ellenség zavarba jött és meghátrált. A támadóknak 16 halottja maradt a csatatéren és a hadikincstár meg volt mentve.

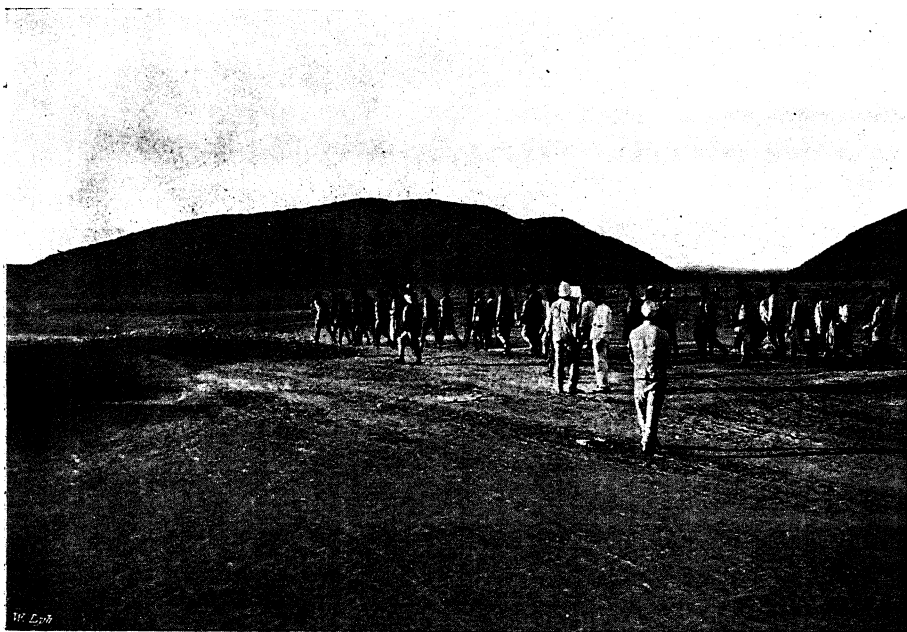

■ Szenegáli tábor bejárata.

Egy másik szenegáli, egy közlegény, névszerint Samba Diop, egymaga vezetett egy élelmiszerszállítmányt, amelyet egy folyón való átkelésnél a sivatagi rablóknak egy lovascsapata támadott meg. A hősiesség katona egy bokrok által födött helyre vonult és a rendelkezésére álló egyetlen tölténycsomaggal hat haramiát terített le, majd, amikor fölfedezték rejtekhelyét, szuronnyal rontott közéjük és egymaga küzdve egy egész tömeg ellen, ott esett el. Az egyszerű fekete tirailleur valósággal Homerosz hőseihez méltó módon küzdött és halt meg: amikor holttestét megtalálták, hetvennégy kardcsapást számoltak meg azon és kilenc ellenséges holttest feküdt körülötte.

S hogy még az asszonyok, a szenegáli katonák nejei sem maradnak hátra hősiességben a férjeik mögött, arra példa többek között az 1908-ik évi, Talmeust melletti ütközet, mely a Szahara északnyugati részében, az ú. n. Mauretániában folyt le harmincegy szenegáli katona és egy kétszáz főből álló marokkói banda között.

A szenegáliak egy nagy teveszállítmányt kísérték és az egész csapatnak vezetője történetesen egy katonai állatorvos, tehát nem valami nagyon kombattáns ember volt; a helyzetet már szinte elveszettnek lehetett tartani, mert a marokkóiak már nyolc óra hosszat szakadatlanul tüzeltek a homokdombok között fekvő kis csapatra, amelynek lőszerkészlete fogytán volt, a tábor közepén, a lehajtott nyakkal fekvő tevék között bujkáló hajcsárok pedig nem merték a katonáknak a lőszeresládákból új készletet vinni; féltek, hogy őket

A szenegáli tábor mellől: vizért menő katonák.

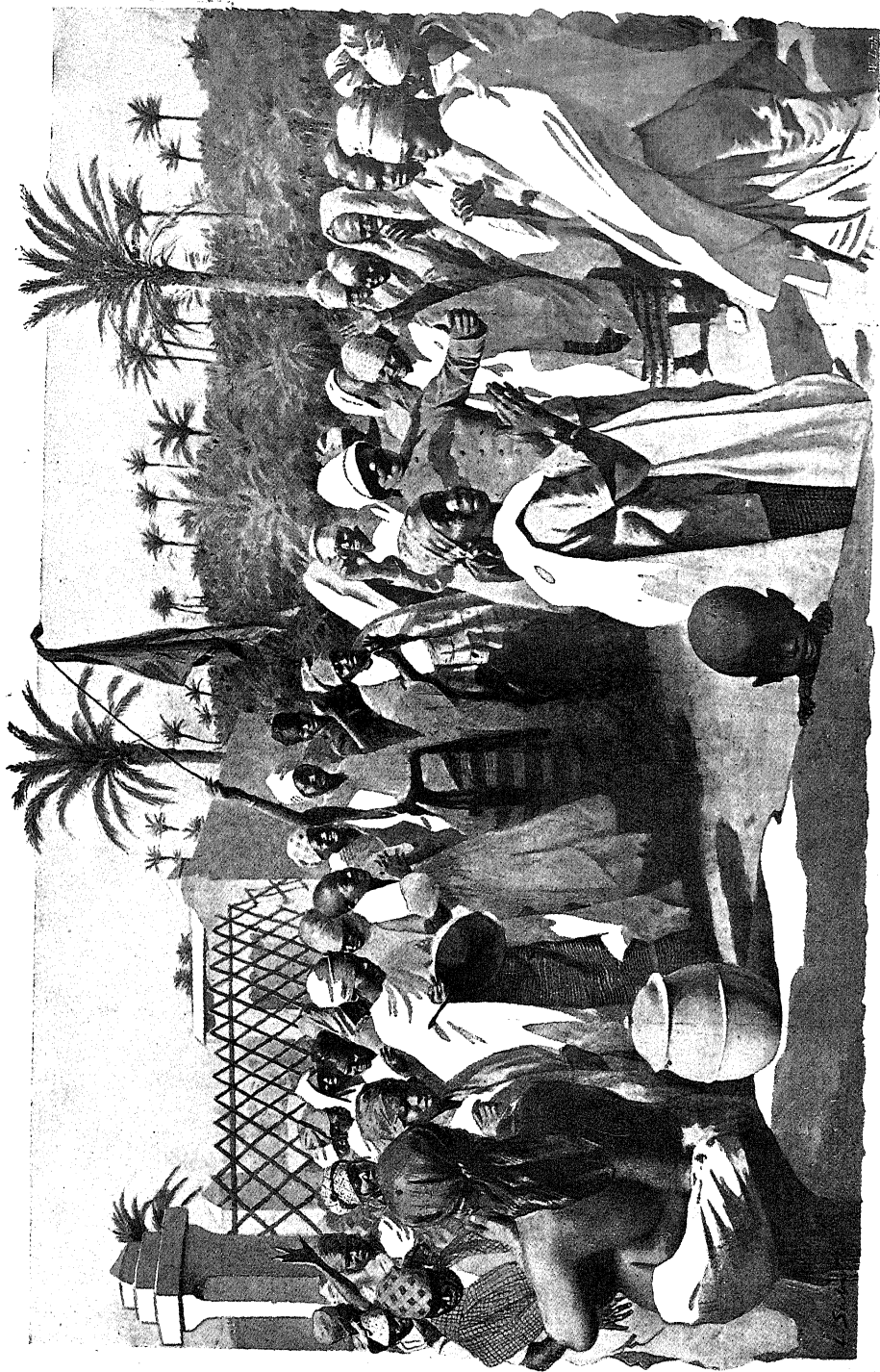
érik a fejük fölött folytonosan átcikázó golyók. Ekkor a szenegáliak feleségei vállalkoztak a rövid, de életveszélyes útra; kinyitották a töltényesládákat és kötényüket teleszedve azok tartalmával, az ellenséges golyók zápora között a katonákhoz futottak és ellátták azokat a megfelelő töltényekkel. A fekete Dobó Katicák közül egy elesett és kettő megsebesült, de a szenegáli csapat ismét képes volt magát tovább tartani addig, amíg a csapatnak egy, az előző napon hátramaradt része megérkezett és két tűz közé fogva a marokkóiakat, sikeres szuronytámadással megszalasztotta őket. A szállítmány vezetője, az állatorvos az ő jelentésében még elmondja, hogy a

végző küzdelmet a szenegáli altisztek kizárólag a saját csataterük szerint intézték és oly ügyes manővrozással, hogy a túlnyomó számú ellenség végre is menekülni volt kénytelen.

***

Ime, ez az a hadsereg, amelyet Franciaország közép- és észak-afrikai birtokainak védelmére az európai és algériai csapatok mellett az idők folyamán föllállított és most egyre nagyobb mértékben kifejleszt. Nagy ok készíteti erre az anyaországot; az, hogy stagnáló népességszáma miatt, még az idegenlégiónak segítségülvétele mellett is, nem képes gyarmatait elegendő számú fehér hadsereggel ellátni. Ezért hívta segítségül a fekete fajt. Az európai nemzeteknek Afrika belsején történt osztozkodásánál Franciaország ebben a tekintetben nagyon jól járt; a belga Kongo-birodalom ujságíró-alapítója, Stanley éles szemével észrevette ezt, amikor azt mondta, hogy a franciáknak jutott a legjobb rész, mert az övék lett a «katonákat termő föld». A szenegáli gyarmat és főleg az óriási kiterjedésű Szudán azok a területek, amelyek ezt a kitűnő, harcra termett és folytonos harcokban edződött emberanyagot szállítják. A fizikai előfeltétel, a rátermettségek, az erős testalkat a faji sajátságok közé tartoznak ezeknél a törzseknél, a harcban való gyakorlottságot pedig azokban az évszázados küzdelmekben szerezték meg, amelyekkel ezeknek a törzseknek folytonos mozgolódása, új elhelyezkedése, az efemer néger birodalmak, új szultanátusok keletkezése és összeomlása szükségképen együtt járt. Természetesen véres, kegyetlen küzdelmek voltak ezek, amelyeket támadók és védekezők a barbár emberek minden vérszomjával és állatiasságával küzdöttek végig; időről-időre egész nagy vidékek pusztultak ki és néptelenedtek el általuk, de egy eredményük megmaradt: a szenegáliaknál, a különböző szudáni törzseknél és a felső Dahomey-t lakó haussanégerseknél a harcra készség olyan öröklődő, szinte faji tulajdonság lett, amelyet egy irányítani tudó európai hatalom kitűnően használhat föl a maga magasabb céljaira.

És ezt a magasabb politikába vágó tömegtoborzást és szervezést végzi most ezeken a katonatermő vidékeken Franciaország. Voltaképen nem fedezett föl új eszmét vele; hiszen megtette azt

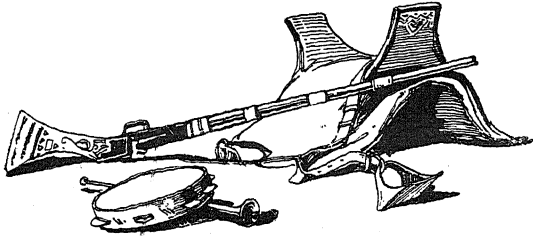

A szenegáli garnizon hölgykoszortója a fotografus előtt.

régi időktől kezdve minden gyarmati hatalom, hogy kis számú fehér haderejét a helyszínén kínálkozó színes anyagból kiegészítette. Ami különösen Afrikát illeti, a németeknek csakúgy megvan a gyarmati fekete katonaságuk, mint a belgáknak vagy a portugáloknak, de egyiké sincsen annyira céltudatosan kifejlesztve, mint a franciáké. Az utazó itt az északi Szaharának kis katonavárosaiban láthatja ezeket az eredeti hazájukból ide fölhozott és előretolt szenegáli zászlóaljokat és megfigyelheti azt a gondosságot, szinte kényes gondozást, amelyben a katonai vezetőség ezeket a kitűnő katonákat részesíti; külön táborokat épít nekik, ahová fehér katonának (főleg a veszekedő legionáriusnak!) belépnie nem szabad, gondoskodik arról, hogy az idegen környezetben is tovább élhessék megszokott családi életüket és éppen ezért a táboron belül nem kaszárnyákban, hanem egyforma kis házakban helyezi el őket, ahol helyet találnak családjaik is. Nagyon érdekes egy-egy ilyen szenegáli tábort végignézni, különösen az esti órákban, amikor a vacsora főzése kezdődik; az asszonyok, fejükön a vizes edénnyel, hosszú sorban mennek a kútra vizért, azután visszatérve, megrakják a tüzet és a katonai élelmezés által kiosztott adagokból meg a maguk kis háztartási kincseiből elkészítik a vacsorát. A beálló sötétségben a hosszú sor apró házból kivilágló tűzfény úgy fest, mintha igazi tábortüzek égnének itt a mesterséges szenegáli faluban, mint odalenn a Niger meg a Szenegál partján, ahonnan ez az egész fekete kolónia ide felkerült. Vacsora után pedig előkerül a tam-tam és az egyhangú néger muzsika, meg az asszonyok végetnemérő fecsegése — a néger általában javíthatatlan fecsegő — teszi elevenné a tábor-t a késő éjjeli órákig.

Mindezzel a berendezkedéssel pedig az a célja az okosan gyarmatosító nagy köztársaságnak, hogy ezeket az igazi őserővel bíró barbárokat, egyébként nagy, naiv gyermekeket minél szorosabban magához láncolja, — hogy szívesen katonáskodjanak akkor is, ha a szolgálatot nem odalenn, az ő megszokott hazai viszonyaik között, a nedves, meleg, gazdag növényzetű Szudánban, hanem idelfönn, a barátságtalan sivatagban kell is teljesíteniök. Jó lesz megszokniok az idegen klímákat is, mert lassan-lassan majd csak elkészül a csapatokat szállítani hivatott saharai vasút és akkor — vérmes

reményű katonai írók és politikusok szerint — akkor... hátha a nagy *revanche* és a nagy európai leszámolás napján ezekre a nagy, naiv, a halált semmibe sem vevő óriásokra, akik otthoni harci kiáltásokkal és a fegyverüket a fejük fölött lóbálva rohannak a leggyilkosabb szuronycsatába, épen a Rajna partján lesz szükség és a germán ősellenség rohamra a legifjabb és legfeketébb francia polgártársaknak, a szenegáli tirailleuroknak széles, kemény mellén fog megtörni?

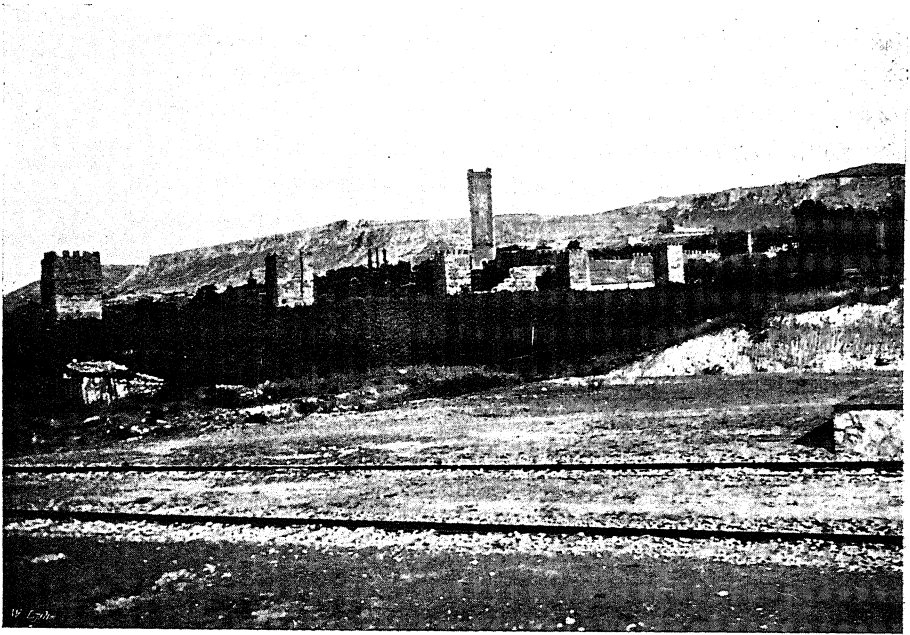

AZ UTOLSÓ ÁLLOMÁS.

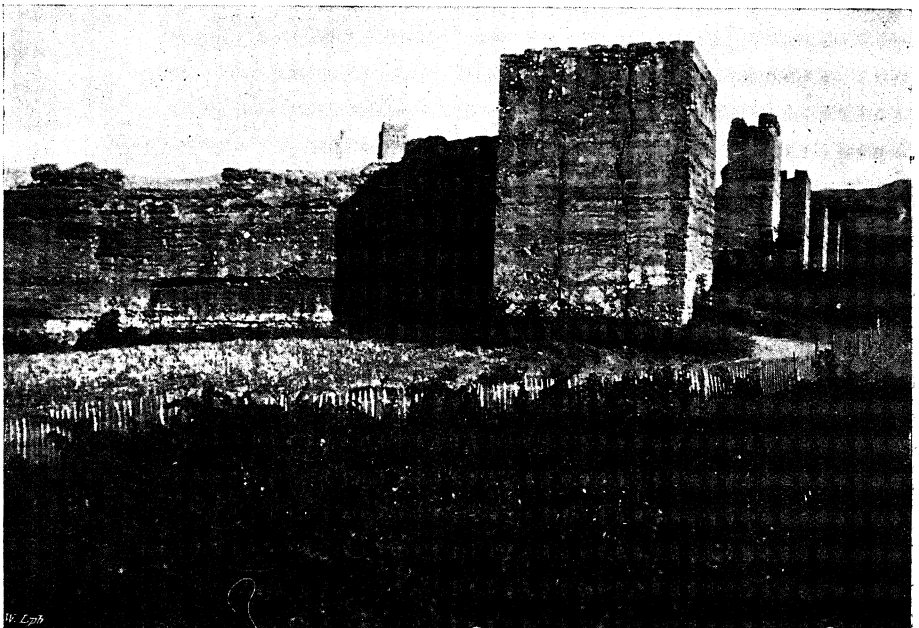
SIVATAGI utunk végét ért. Még Colomb-Béchar környékén néztünk egy kissé széjjel, azután, látva, hogy errefelé nagyon őrzik a marokkói határt és nem lévén kedvünk magunkat még egy el-morrai kényszerlovaglásnak kitenni, szépen belenyugodtunk abba, hogy erről az oldalról ezidőszert nem lehet a sivatagba a lelövetés közvetlen veszedelme nélkül továbbhatolni és megelégedtünk az eddig a tengerparttól megtett mintegy nyolcszáz kilométerrel. A folytatását talán majd legközelebb, ha megint lekerülünk ide. Most elégedjünk meg a Szaharából annyival, amennyit láttunk és forduljunk megint vissza északra, a tenger partjára, ahol békésebb a világ és ahol nem kell fegyveres kísérettel végezni a vándorlásainkat. Az egyik vonatindulási napon megint elhelyezkedtünk a keskenyvágányú katonai vasútnak most már visszafelé induló vonatjában, hogy egyfolytában tegyük meg a hosszú utat a vasútnak majdnem a kiinduló pontjáig, oda, ahol az elágazik Orantól nyugatra, az északi Marokkó felőli utolsó határállomás felé. Nem voltunk egyedül: a szomszédos kocsiban vagy egy tucat fogoly legionáriust vitt a kísérő őrség mindenféle katonai vétségeikért az orani haditörvényszék elé. Szökési kísérlet, a bajtársak meglopása és ehhez hasonlók voltak a bűnlajstromukon; a kezük még volt bilincselve, de nem annyira, hogy a kellemetlen acél az elválhatatlan cigarettájuktól megfosztotta volna őket.

Nekünk még egy kívánságunk volt. Az, hogy meglássuk a lenyugvó Nap országát, Marokkót arról a részéről, ahol a lassan, szinte észrevétlenül fogláló franciák ezúttal változatosság okáért északkelet-

Mansourah romjai. I.

ről hatoltak bele. Láttam már Marokkót annakidején a legnagyobb internacionális kikötője, Tanger felől; most a délkeleti részéből jöt-

Mansourah romjai. II.

tünk vissza: hátra volt még, hogy arról a határáról tekintsünk bele, ahol 1844-ben Bougeaud marsall és a marokkói szultán fiának seregei között a véres isly-i ütközet lefolyt és ahol Algériának sorsa hosszú időkre eldőlt.

A Marokkó szélén lévő határvárosból, Lalla Marniából indulhat az utas erre az útra. Mielőtt odaér, a sivatagból fölfelé való útjában ismét átvágja a szaharai Atlaszt és a Tell fensíkját, azután a

Kocsink az Oudjdába vezető úton.

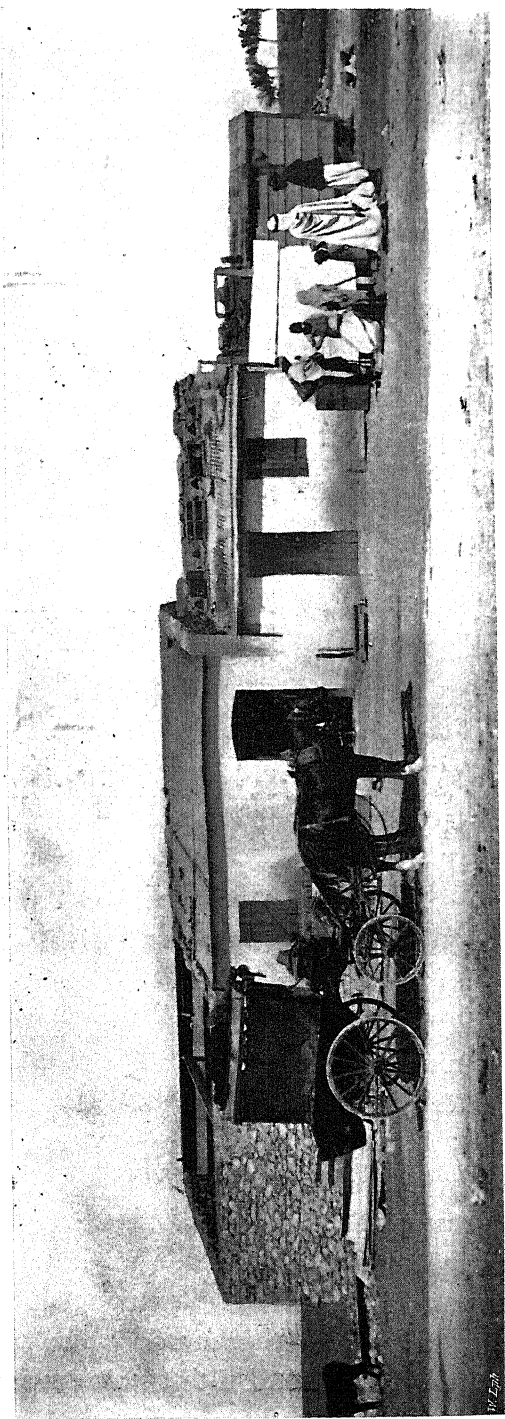
tengerparthoz közel nyugatnak fordul, elhagyja Sidi-Bel-Abbést és Tlemcent, elhalad a régi merinida szultanátus egykori fővárosa, a most már csak romokban álló Mansourah előtt és a marokkói határ előtt véget érven a vasút, megállapodik az utolsó határvároskában, hogy valami más alkalmatosság után nézzen.

Ez az utolsó határváros az említett Lalla Marnia, vagy másképen írva Lalla Maghnia; tulajdonképen azonban egyik kiírásmód sem fedti ennek a nehezen kiejthető hangzónak a helyes kiejtését, amely sem nem *r*, sem nem *gh*, hanem egy, az arab nyelvtanokban *ř*-rel jelölt,

európai embernek szinte ki-
mondhatatlan torokhang.

Lalla-Marnia egyébként
kétezeröttszáz főnyi, háromötöd
részében európai lakossággal
bíró kis város, amelynek a
spanyol lakosai elég élénk
üzleti forgalmat tudtak terem-
teni a két ország határán.

A kis városból kocsik in-
dulnak el reggelenként a ha-
tárontúli marokkói város,
Oudjda (Udzsda) felé; hogy
az utas ezek valamelyikéhez
hozzájusson, az éjszakát az
egyik lalla-marniai szállóban
kell töltenie. Persze a szálló-
hoz fűzött igényeket itt is le
kell fokozni. mert az inkább
karavánszerály, mint európai
értelemben vett szálloda; az
étterme meglehetősen, hanem a
szobák egy nagy, tágas udvarra
nyílnak, amelyen féléjszakán
keresztül hallatszik az oda
beterelt lovak, öszvérek meg
azok hajcsárjainak a zaja,
mozgolódása. Alighogy virrad,
egyik csoport a másik után
készülődik föl és indul, nem-
sokára rákerül a sor a mi
indulásunkra is. Nehéz, dili-
zsánszféle járómű a kocsink;
eredetileg csak négyen volnánk
rajta, mi ketten, a magunkkal
hozott vezető meg a kocsis,

Utazó pihenőhely a francia-marokkói határon.

de közvetlenül az indulás előtt még egynehány arab kapaszkodik föl a bakra meg a kocsi hátuljába és az irgalmasság nevében helyet kérnek, hogy ne kelljen a hosszú utat gyalog megtenniök. Nagyon szépen, nagyon alázatosan kérnek és mutogatják, hogy még volna a számukra itt is, meg ott is hely; majd meg a terhükre mutogatnak, hogy nagyon sokat kellene cipelniök a hosszú úton, hogy könnyörüljünk meg rajtuk és vegyük föl őket ingyen utasoknak. Meg-

Az isly-i csata színhelyén. A határállomás Franciaország és Marokkó között.

szánjuk a jámborokat és föl vesszük abban a jó reménységben, hogy útközben valahol nem fogják a nyakunkat elvágni.

Az út Oudjdáig poros, egyhangú; ott van némi érdekessége, ahol vagy kétórai kocsizás után a marokkói határt átlépjük. Egy kis útszéli korcsma áll ott, ahol vörösbort és persze abszintet mérnek. Egy kevésvízű forrás van mellette a földben; abból egy motorral hajtott kis szivattyúzókút húzza ki egyhangú pöfögéssel a vizet és ebből töltik meg a kerek agyagkancsóikat az arabok, míg az európai népség inkább a prófétától tiltott ital forrását keresi föl odabenn a primitív, széknélküli söntésben. A határszéli megállóhely előtt találkozót ad

egymásnak mindenfajta jármű az egyszerű arab kordétól és a nehézkes kocsitól a katonai automobilig, amely vasút hiányában az odaát állomásozó katonaságnak szállítja az élelmiszerét. Nemsokára lesz már vasút is és akkor a szegényes megállóhely elveszíti mostani vendégeinek javarészét.

Nevezetesebb látnivaló egy kis marokkói őrház, meg az Isly folyó melletti egykori csatatér; hullámos, lankás vidék az, ame-

Zuáv őrség Oudjda kapujában.

lyen a nevezetes ütközet lefolyt s ahol Bougeaud marsall veteránjai áttörhetetlen négyszögeket formáltak a meg-megújuló rohamokban rájuk törő marokkói lovasság ellen. A tüzet és halált szóró szuronyerdőkön megtört a negyvenezzerfőnyi marokkói seregnek majdnem négyszer akkora ereje és az végre is rendetlen futásban volt kénytelen visszavonulni, zsákmányul hagyva a győztes franciáknak a zászlóit, a tábori felszerelését és azt, amit a győzők ha nem is a legértékesebb, de a legérdekesebb győzelmi emlékeknek tekintettek: a szultán fiának a — díszes napernyőjét.

Ekkor került Oudjda először francia kézre. A békekötés után a franciák kiürítették, azután 1859-ben újra elfoglalták és megint kiüri-

tették, végre 1907-ben ismét bevonultak, ezúttal kardcsapás nélkül és most már benne maradnak véglegesen, hiszen azóta az övék lett az egész Marokkó.

Maga a város sem nem érdekesebb, sem nem érdektelenebb,

Zuávok katonabandája.

mint minden e fajta keleti város, amelyek utóvégre mind egy típus szerint vannak építve. Mielőtt a franciák belejöttek, hihetetlenül piszkosak voltak az utcák; most már lehet járni rajtuk anélkül, hogy az ájulás környékeznék az európai embert és amellet megmaradt az érdekessége is. Megvan a városfala a szép kapuival, amelyekben fegyveres zuávok állanak őrt, megvan az eleven étellel nyüzsgő vásártere a hangos szavú elárusítóival, a vontatottan éneklő mesemondóival, sőt néha egy-egy kigyóbüvölő is akad a tömeg szórakoztatására. A marokkói nép számára ez az utóbbi a cirkusz, vagy ha úgy tetszik, a mozi; van a kettő között valami közös vonás, amennyiben a fölízgatott vipera is csaknem olyan boszorkányos gyorsasággal forog, mint a mozgófényképek és szintén nem egészen veszélytelen spektakulum: a mozi kigyúlhat, a vipera meg belekaphat a nézőpublikum lábaszárába. Annál könnyebben megteheti ezt, mert ezen a nézőtéren nem kötelező a lábbeli viselese. Európai embert állandóan idegesít egy kissé, amikor a hideg,

halálos nézésű hüllő a zene hangjaira ott ugrál és forgolódik a lába előtt; mindig az jut az ember eszébe: hátha épen most hagyná el a veszedelmes állatot a zene okozta szuggesztió és felizgatott állapotában támadásba csapva át, épen valamelyikünket szemelné ki a két nagy méregfoga célpontjául?

A falakon kívül kertek vannak és négy kilométernyire a városon túl egy kedves kis liget a Sidi-Yahia folyócska mellett, ahová ki lehet rándulni a forró órák elmúltával. Mi teknősbékákat fogtunk a sekély vízben, azután egy marokkói sátor gazdájánál letelepedtünk egy csésze zöld fodormentás marokkói teára, végül pedig erősen egyezkedtem egy barnabőrű fiúnak velünkjövelele iránt, hogy az majdan itthon az arab nyelvtanítóm legyen. Itt és ezúttal nem sikerült megkötni az egyezséget; a kiválasztott jelölt szép hegyes-

Vásártér Oudjdában. I.

fejű berber típus volt, Mohammed névre hallgatott és egyetlen vagyonát, a fehér burnuszt magával hordozva, már második napja követett bennünket és önkénteskedett körülöttünk abban a jó reménységben, hogy elvisszük magunkkal a tengerentúl lakó frenkiknek messze hazája felé. Ámde, bár a következő napokon vissza-

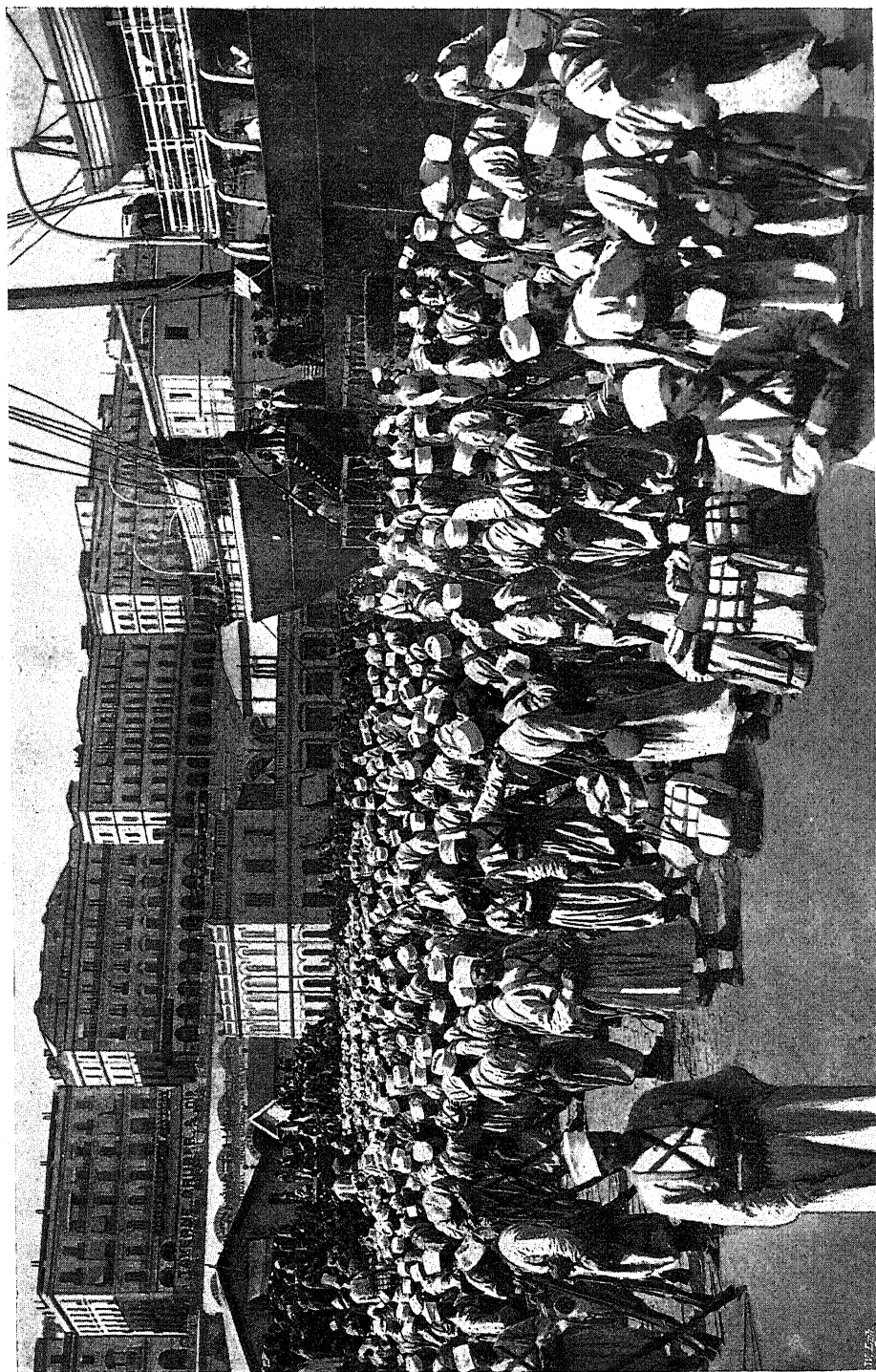
térve francia területre, Mohammed már egészen Tlemcenig eljött velünk, mégis úgy fordult, hogy túlságosan körülményesnek bizonyult volna magából a lenyugvó Nap országából, el Moghreb-ból hozni el ezt a berber fickót. Főleg a francia orvosnak, aki megvizsgálta, voltak aggodalmai, hogy kibírná-e a jóval melegebb éghajlat-hoz szokott szervezet a közép-európai klímát.

Igy azután Mohammed, az ő igen nagy fájdalmára, visszament a napsütötte hazájának fehér agyagházikói közé, az utódja pedig,

Vásártér Oudjában. II.

szolgálattevői és egyúttal arabs tanítói minőségben egy másik barnaképű fickó lett, aki a kabil hegyek közül, tehát hidegebb vidékről való volt és egy vagy két esztendeje a cipők tisztításának tiszteltreméltó mesterségét folytatta Algernek az egyik főterén. Itt fedeztem őt föl egynehány nap mulva és itt egyezkedtem meg az apjával, az emberséges Khlifi Tahar ben Ali-val, aki a Khelifi-k nemzetségéből és a constantine-i Mansourah városából való volt és aki egynémely szép kékhasú papirosfrankok láttára meg az érdekelt fiú élénk ösztökélésére belenyugodott abba, hogy a fia egynehány esztendőre elszakadjon a napfényes, szép afrikai partoktól és el-

Marokkóba induló csapatok hajóra szállítása Alger kikötőjében.

menjen a messze tengerentúli Madzsarisztánba. A legjobban érdekeltnek, a Khelifik nemzetségéből való ifjú sarjnak természetesen csakúgy, mint egész atyafiságának, halavány fogalma sem volt arról, hogy hova viszik őt most tulajdonképen, de azért nagyon büszke és nagyon boldog volt, mikor az új, immár európai ruhájában és messziről pirosuló új fezzel, *seschia*-val a fején, a cipőtisztító volt kollégájának nagy és zajos díszkiséréte mellett kivonult a hajóhoz és onnan mosolyogva integette az utolsó üdvözleteit a fehér turbánkendőjét lengető apjának meg a testvéreinek. Az elegáns, karcsú francia gőzös, a «Ville d'Alger» fölszedte a horgonyláncait, hosszút, élesett sipolt és Algernek gyönyörű tengerparti palotasora alól kanyarodva a sík tengerre, neki vágott a marseille-i, vagyis európai útnak, csakhogy most már nem ketten voltunk útítársak, mint amikor jöttünk, hanem a virgonc arab kölyökkel, ezzel az eleven afrikai emlékekkel együtt hárman.

Lassankint elhalt a nagy tengeri kikötő zsibongó életének a zaja; nem messze tőlünk egy zuávezredet hajóztak be a marokkói harctérre és kevéssel utánunk elindult a csapatszállító hajó is. Egynehány percig még az útnak indult legénység jókedvű kiáltozása hallatszott a távolból, azután sokáig egyetlen hosszú fehér sáv látszott: a mesésen szép tengeri városnak, Algernek kilométerekre hosszan elnyuló házsora, amely lépcsőzetesen emelkedett föl a mögötte lévő hegyre és mint a nagy, kék tengernek fehér csipkehabja, tündöklött a látóhatár szélén a ráverődő éles napsütésben. Azután elhomályosodott ez is; eltűnt az utolsó afrikai kép és csak az arabs gyerek maradt meg emlékeztetőnek az elmúlt hosszú útból. Ez az eleven emlék itt van még ma is; megtanulta új hazájának, Madzsarisztánnak nyelvét és bizony ma már nagy kérdés, hogy van-e még igazi kedve visszamenni a régi hazájába, a nagy sivatagnak kapujában őrtálló kabil hegyek közé?

Mi, a sivatag hazatért vándorai is itt vagyunk megint a Nyugatnak ebben a józan, hideg világában; azóta megjöttem abból a másik útból is, ahol ennek a könyvnek egy része készült és a befejező sorok megint ugyanabban a környezetben íródnak meg, ahol az első gondolat felvetődött. A visszatért második télen, egy ködös, napfény nélküli novemberi estén írom le az utolsó mondatot,

második évfordulóján annak az estének, amikor a szaharai út gondolata megfogamzott. Csak a nagy sivatag, *El Sabra*, ragyog változatlanul a felhőtelen afrikai Napnak az évezredek óta reáhulló fényében és mint az örökös nagy szfinksz, várja azokat, akik még ezután fognak eljönni, hogy titokzatos, mély rejtélyeit megoldják.

TARTALOM.

	Oldal
Bevezetésül	5
A szent városban... ..	8
A fekete földrészbástyáján át	30
Constantine	55
A Szahara kapujában	82
Hároni sír	93
Az Atlasz fensíkján... ..	110
A sivatag történetei	131
A sárga forrás... ..	166
Egy nap a légió történetéből	187
A «Pálmafák útján»... ..	206
Karavánnal Marokkóba	257
A sivatag éposza	305
A fekete hadsereg	333
Az utolsó állomás	346